

**XXIII МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ**

**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

ВИПУСК 23

31 березня 2017 р.

м. Переяслав-Хмельницький

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Рада молодих учених університету

Матеріали
XXIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»
31 березня 2017 року

Збірник наукових праць

Переяслав-Хмельницький – 2017

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Матеріали XXIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 23. – 394 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Рик С.М. – кандидат філософських наук, доцент, проректор з наукової роботи ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Скляренко О.Б. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземної філології і методики навчання

Коцур В.В. – кандидат політичних наук, голова Ради молодих учених університету

Кикоть С.М. – кандидат історичних наук, заступник голови Ради молодих учених університету

Гайдаєнко І.В. – кандидат історичних наук, секретар Ради молодих учених університету

©Рада молодих учених університету

©ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

*Ғанижон Йулдашев, Комила Машарипова, Расул Рўзметов
(Ургенч, Узбекистан)*

ТОҚ КАСАЛЛИКЛАРИ ВА УЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ ЧОРАЛАРИ

Ўзбекистоннинг шимолий қисмида жойлашган Хоразм вилояти шароитида кенг тарқалган узумнинг касалликларига Ун-шудринг, мильдю мисол бўлади. Ун-шудринг ёки оидиум касаллиги кўзғатувчиси *Uncinula necator Burrell* замбуруғи бўлиб *Erysiphales* тартибига мансубдир. Касаллик асосан Марказий Осиёда кенг тарқалган бўлиб, токнинг куртак, барг, поя ва мевасини касаллантириб катта иқтисодий зарар етказди. Касалланган ўсимлик қисмлари оқ-кулранг, қўнғир ранг ғубор билан қопланиб мицелий ва конидиялар билан ўралган бўлади.

Касалликни асосий белгиси куртак ва ёш новдаларда пайдо бўлиб, унинг усти мицелий ва конидиялар билан қопланади. Новдаларда мицелийларни пайдо бўлиши эрта баҳордан гуллашгача ёки гуллашдан кейин ҳам бўлади. Касалликни асосий манбалари ўсимлик қолдиқларидаги замбуруғни мицелийлари ҳисобланади. Касалликни эрта пайдо бўлиши натижасида мева ривожланмайди, қуриydi ва тушиб кетмайди. Касалликни кеч пайдо бўлиши натижасида узумбош мевасини ёрилиб кетишига олиб келади. Новдаларда оқиш ипсимон ғубор ҳосил бўлади. Баргнинг ҳар икки томонида оқиш ғубор ҳосил бўлади. Кейинчалик бу ғуборлар қўнғир рангга айланади.

Касалликга оқ мускат, тоифи, ҳусайни ва каттакўрғон навлари берилувчан бўлади. Касаллик кўзғатувчисини ривожланиши учун оптимал намлик 70% ни ташкил этади. Замбуруғни мицелийлари 11-12°C да ўсабошлайди, 18-25°C да яхши ривожланади. Инфекция манбаи касалланган новда ва куртак пўстидаги мицелийлар ҳисобланади. [1, с. 20]

Токнинг мильдю ёки сохта ун шудринг касаллиги. Мильдю ёки сохта ун шудринг касаллиги кенг тарқалган ва энг зарарли касаллик бўлиб ҳисобланади. Касалликни *Plasmopara viticola* замбуруғи кўзғатади. Касаллик кўзғатувчиси 1870 йилда Америкадан ток қаламчалари ва кўчатлари билан Европага келтирилган. 1878 йилда Францияда, 1880 йилда Болқон ярим ороли мамлакатларида ва Молдовада, Кавказда, 1882 йилда Қримда учраганлиги аниқланган. Ҳозирга қадар Марказий Осиё мамлакатлари учун ташқи карантин объекти бўлиб ҳисобланар эди. Аммо 2009 йилда ушбу касаллик Самарқанд вилоятининг Ургут, Тайлоқ ва Самарқанд туманларида, 2010 йилда эса Булунғур, Жомбой туманлари ва Самарқанд шаҳрида тарқалганлиги аниқланди.

Бу касаллик билан токнинг барча ер устки яшил органлари – барглари, ёш бир йиллик новдалари, гуллари, ғўра мевалари, мева бандлари ва мевалари касалланади. [5, с. 18]

Дастлаб ток баргларида сариқ рангли ёки оч рангсиз мойсимон кўринишдаги ҳалқасимон шаклдаги доғлар пайдо бўлади. Кўпинча бундай доғлар баргнинг йирик томирига яқин жойларда жойлашади, чунки ёмғир ва шудринг томчилари шундай жойларда узоқроқ муддат туриб қолади. Меваси қора ёки қизил-қизғиш рангли ток навлари баргларидаги доғлар вино рангига қадар ўзгаради. Ҳавонинг нисбий намлиги юқори (85-100%) бўлганда баргларнинг орқа томонидаги доғлар сиртида оқ рангли юмшоқ ғуборлар ҳосил бўлади. Ҳаво намлиги кам бўлганда, қурук иссиқ шароитда бундай ғуборлар ҳосил бўлмайди. Доғлар йириклашиб бир-бири билан қўшилади, барг қўнғирлашади ва қуриydi. Касаллик айниқса ёш баргларни тез қуришига олиб келади. [2, с. 25]

Фақатгина бир йиллик ёш яшил новдалар касалланади. Новдалардаги доғлар узунчоқ шаклда, кул жигар рангда бўлиб, бироз ботикроқ кўринишда бўлади. Нам об ҳаво шароитида ёки хомток ўтказилмаганда, ток симбағазларда кўтарилмаган ҳолатларда новдалардаги доғлар сиртида ҳам қалин оқ ғуборлар ҳосил бўлади. Бундай новдалар ўз шаклини ўзгартиради, қинғир қийшиқ бўлиб қолади, барглари тўкилиб, новда қуриydi. Узум бошлари

турли муддатларда зарарланиши мумкин. Касалланишни энг хавфли даври гуллашгача ва гуллашдан сўнгги давр бўлиб ҳисобланади. Чунки бу даврда узум бошчалари ўзида намни яхши сақлайди, шу даврида ёгингарчилик бўлиши ўта хавфли бўлиб ҳисобланади. Бунда касаллик бутун узум бошини қоплаб олади ва тўлиқ нобуд қилади. [2, с. 27]

Дастлаб мева бандлари қўнғир (баъзан шоколад) рангига киради, намгарчилик етарли бўлганда чириydi. Гуллар қўнғир рангга кириб, қуриydi ва тўкилади. Намгарчилик кўп бўлганда узум бошлари, гуллари сиртида ҳам оқ ғубор пайдо бўлади. Мева зарарланганда тўқ шоколад рангга киради, мевани бандига яқин қисмда эса кул рангли чизиксимон доғ ҳосил бўлади. Мевалар қанча ёш (ғўра) бўлса, шунчалик кўпроқ касалликка мойил бўлади. Мева диаметри 3-4 мм дан йирикроқ бўлгандан сўнг у касалланмайди. Қуруқ ва иссиқ шароитда касалликни ривожланиши тўхтаydi, аммо Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғ олди зонасида август ойларида шудринг туша бошлаши билан яна ривожланиб кетади. [3, с. 16]

Ушбу касалликни кўзгатувчи замбуруғ фақат токни зарарлайди. Инфекция зарарланган баргларда ооспора ҳолатида қишлайди. Касалланиб тупроқда тўкилган баргларни 1 мм² юзасида 200 донагача ооспоралар бўлади. Ушбу ооспораларни етилиши учун тиним даври бўлиши шарт. Улар тиним даврида совуқ ҳарорат ва намликка яхши бардошли бўлади. Қишловчи ооспоралар фақатгина касалланиб тўкилган барглардагина ўз ҳаётчанлигини сақлайди. Барглар чиригандан сўнг ооспоралар барг тўқимасидан ажралади ва баҳорда ўртача суткалик ҳарорат + 11⁰ С бўлганда ва тупроқ намлиги етарли бўлса ўса бошлайди. Ооспоралар жуда узоқ муддат, яъни 2-3 ой давомида ўсади. Уларнинг ўсиши учун 2-3 кунлик ёмғирли нам ҳаво кифоя қилади. Ооспоралар ўсиб, трубка (пояча) ҳосил қилади, поячаларда эса зооспорангийлар ҳосил бўлади. Бир неча соатдан сўнг зооспорангийлардан кўплаб (60 донагача) зооспоралар чиқиб атрофга тарқалади. Токнинг, айниқса ер токни пастки баргларига зооспоралар ёмғир ёққанда тупроқдан томчилар орқали сачраб юқади. Дастлаб зооспоралар барглардаги ёмғир ёки шудринг томчиларига тушади ва томчида ҳаракат қилиб барг оғизчалари (устица) орқали барг тўқимасига қараб ўсади. Ўсган мицелий (замбуруғнинг вегетатив танаси) баргнинг хужайралараро тўқимаси бўйлаб ўсади, хужайра ичига эса фақат гаустория (сўргичи) киради. [6, с. 32]

Барглар зарарлангандан 3-8 кун ўтгач баргларда доғлар пайдо бўлади, кейинчалик эса баргнинг орқа томонида оқ ғубор пайдо бўлади. Ғуборларда замбуруғларнинг ёзги конидиялари ҳосил бўлиб улар шамол, ҳашаротлар ва ёмғир орқали бутун ўсув даври давомида атрофга тарқалиб туради. Ўсув даври давомида замбуруғ 7-11 мартагача авлод беради. Конидиялар ҳаво оқими орқали жуда қисқа вақтда катта майдонларда тарқалади. Ёзнинг иссиқ ва қуруқ об-ҳаво шароитида касаллик бироз сустлашади, аммо кузга бориб янада кучайиб кетади. Касалликнинг ривожланишига намлик ва ҳарорат кучли таъсир кўрсатади. Тупроққа тўкилган баргларда қишлаб чиққан ооспораларнинг оммавий ўсиши ёмғирдан сўнг авж олади. Зооспоралар эса фақат бир томчи сувда ўса олади. Тупроқдаги ооспораларнинг ўсиши учун минимал ҳарорат +11⁰С ни ташкил қилади. Тупроқ ва ҳаво ҳарорати қанчалик юқори бўлса ооспоралар шунча тез ўсади. Агар ҳарорат +14⁰ С бўлса уларнинг ўсиши 5 кун, ҳарорат 20-23⁰ С бўлганда 3 кун давом этади. Зооспорангийдан зооспораларнинг чиқиши ҳарорат +13⁰ С бўлганда 2 соат, +22 +24⁰ С бўлганда 40 минутда рўй беради. Зооспораларни ўсиб барг оғизчасига кириши +6⁰ С да 5 соат, +20⁰ С да 12-30 минутда содир бўлади. Замбуруғнинг авж олиб ривожланиши учун мўтаъдил ҳарорат +20 +25⁰ С бўлиб ҳисобланади. [1, с. 25]

Оптимал (мўтадил) ҳароратда касалликни инкубацион даври (ўсимлик зарарлангандан бошлаб то дастлабки аломатлар яъни доғларнинг пайдо бўлишигача бўлган давр) 4 кунни ташкил этади, баҳор даврида эса инкубацион давр эса 15-17 кунгача чўзилади. Инкубацион давр охирида ёмғир ёки шудринг бўлганда ёки ҳаво намлиги 95-100 % бўлса, ғуборлар пайдо бўлиб, ёзги споралар ҳосил бўлади, ҳамда атрофга интенсив равишда тарқалади. Ёгингарчилик ёки шудринг бўлмаса, ҳаво қуруқ келса ғуборлар ҳосил бўлиши вақтинча тўхтаydi. Ўртача суткалик ҳарорат +30⁰ С дан юқори бўлганда ёзги споралар ҳосил

бўлмайди. Мильдю ўта хавфли касаллик бўлиб, баҳор жуда серёгин келган йиллари ҳосилни тўлиқ нобуд қилади. [5, с. 22]

Уншудринг касаллигига қураш чоралари: Экиш учун тайёрланадиган новдаларни соғлом ўсимликлардан олиш, хомтокни сифатли ўтказиш, куртак чиқариш вақтидан бошлаб фунгицидлардан фойдаланишни 3-4 марта ўтказиш керак. Бунда олтингугурт кукунини 20-25 кг дан гектарига чанглатиши керак. Байлетонни 25 % намланувчи кукунидан 0,15-0,3 кг/га, Вектрани 10 % ли суспензиясидан 0,3 л/га, 25 % ли Импактни суспензиясидан 0,1-0,15 л/га, Каратан-ЛЦ ни эмульсион концентратидан 1,0- 1,5 л/га, Олтингугуртни 80 % ли намланувчи кукунидан 9-12 кг/га, Сапрольни 20 % ли эмульсион концентратидан 1,0-1,5 л/га, Бамперни эмульсион концентратидан 0,25 л/га, 10% Топазни эмульсион концентратидан 0,2 -0,25 л/га, Топсин –М 70 % намланувчи кукунидан 1, кг/га, Фоликур БТ ни 22,5 % гидан 0,5 л/га пуркалади.

Мильдю касаллигига қарши қураш чоралари. кузда баргларни йиғиштириб олиб, ёқиб ташлаш, сўнгра токзорни чуқур (30-35 см) қилиб ағдариб ҳайдаш.

- баҳорда токларни симбағазларга кўтариш, токни баргини тупроқдан узоқроқ яъни юқорироқ сақлаш, тупроққа яқин бўлган баргларни юлиб ташлаш, ҳосилсиз новдаларни хомток вақтида кесиш, новда ва баргларни қалинлашиб кетишига йўл қўймаслик. Энг асосийси ток ўсимлигини энг пастки барги тупроқдан 1-1,2 м баланд бўлиши лозим, чунки инфекция тупроқда қишлаб, сўнгра баргларга ўтади.

- тўкилган ва қуриган баргларни, шунингдек касалланган новдаларни кесиб, даладан чиқариб ёқиб юбориш.

- бутун ўсув даври давомида токзор тупроғини доимо юмшатиб ҳайдаб туриш, ортикча суғоришларга, сувни туриб қолишига чек қўйиш.

ўсув даври давомида токларни 1% ли Бордо суюқлиги ёки 50% ли мис хлорли оксидини 0,5 % ли суспензияси билан кимёвий ишлов бериш лозим. Кимёвий ишлов беришда Курзат препаратини 2,0-2,5 кг/га меъёрда, шунингдек Ридомил-Голд перепаратини 2,5 кг/га меъёрда ҳам қўллаш мумкин, аммо ушбу фунгицидларнинг нархи жуда ҳам қиммат бўлиб, етиштириладиган маҳсулот таннархини кескин ортиб кетишига олиб келади. [7, с. 22]

Кимёвий ишлов бериш новдада ҳар 4-5 барг янги барг пайдо бўлгач ўтказилади. Ёки ҳар 8-12 кунда дориланиб турилади.

- токзорни фақат азотли озиклантириш касалликни кучайишига олиб келади, фосфорли ва калийли ўғитлар эса уни чидамлилигини оширади.

- суғориладиган токзорларда кимёвий ишлов бериш ҳар суғоришдан олдин ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

кимёвий ишлов бериш ҳар контурда 1 куннинг ўзида ўтказилиши лозим. Йил курук келганда 5-7 марта, ёгингирчилик кўп бўлганда эса 10-14 мартагача дориланади. Дорилаш ишлари ёмғирдан кейин эмас, балки ёмғирдан олдинроқ ўтказилиши токни касалланишини камайтиради. [7, с. 24]

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Пересипкин В.Ф. Сельскохозяйственная фитопатология. – М.: “Колос”, 1989.
2. Деменова М.И. Фитопатология. – М.: “Колос”, 1977.
3. Попкова К.В. Общая фитопатология. – М.: Агропромиздат, 1989.
4. Черемсинов Н.А. Общая патология растений. – М., Высшая школа, 1973.
5. Шералиев А ва бошқалар “Қишлоқ хўжалик фитопатологияси”. – Тошкент, 2008.
6. Саттарова Р.К ва бошқалар Умумий фиопатология / (маърузалар матни). – Т., 1999.
7. Саттарова ва бошқалар. Фитопатология / (Услубий қўлланма). – Т., 2002.

ГЕОДЕМОГРАФІЧНА СИСТЕМА ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА СОЦІОГЕОСИСТЕМИ

Розглянуто сутність населення як системи. Визначено місце демографічної складової у суспільно-територіальній системі, суспільно-територіальному комплексі, суспільно-географічному комплексі. Обґрунтовано сутність геодемографічної системи як функціональної підсистеми соціогеосистеми.

Ключові слова: населення, геодемографічна система, соціогеосистема, територіальна суспільна система, геодемографічний процес.

The essence of the population as a system is considered. The place of the demographic component of the socio-territorial system, social and territorial complex, socio-geographical complex is shown. The essence geodemographical system as functional subsystems of sociogeosystem is substantiated.

Key words: population, geodemographic system, social geosystem, territorial human system, geodemographic process.

Високі темпи депопуляції населення та загострення демографічних проблем в Україні зумовлюють актуальність геодемографічних досліджень. *Населення* є одним з основних понять суспільствознавчих наук, являє собою природно-історично посталу, стійку, самовідтворювальну множину людей, головний матеріальний компонент людського суспільства [3, 11, 13]. С. Капиця довів необхідність вивчення населення світу як єдиного і цілісного об'єкта, як динамічної системи, що характеризується саморозвитком і самоорганізацією; населення світу є закритою системою, відповідно, населення регіону – відкритою [5]. А. Вишневський поняття «*населення*» пропонує розуміти як синонім поняттю «*демографічна система*», в такому разі матеріальними об'єктами дослідження в географії мають виступати територіальні системи [1]. В. Яворська підкреслює, що такі властивості *геодемографічних процесів* як парність, протилежна спрямованість, взаємозумовленість та взаємозалежність є *системоутворюючими* факторами, які формують *населення як систему* з усіма його якістьми [15]. Дослідження населення з позиції суспільної географії дає можливість найбільш повно вивчити причинно-наслідкові зв'язки формування демографічних структур і процесів, їх обумовленість історичним, геополітичними, географічними, геоекологічними, соціально-економічними та іншими умовами розвитку території. Геодемографічна система території є типовим об'єктом суспільно-географічних досліджень.

В російській суспільній географії широко застосовується поняття *територіальної суспільної системи*, яку О. Чистобаєв, М. Шаригін та В. Воронін трактують як просторово-часову частину ойкумени, у якій взаємопов'язано і взаємозумовлено поєднуються всі сфери життя суспільства (людей), які включені у процес суспільного виробництва [14, 2]. Вчені оперують поняттям *суспільно-територіальний комплекс*, який розглядається як частину територіальної суспільної системи та складається з територіальних суспільно-економічних систем – це соціально, економічно ефективні взаємопов'язані поєднання елементів суспільства, цілеспрямовано функціонуючі як ланки суспільного розподілу і інтеграції праці. Вчені виділяють наступні територіальні суспільно-економічні системи: соціальну, населення, виробничу, природно-ресурсну, політичну, рекреаційну, виробничо-інфраструктурну, соціально-інфраструктурну, інституційно-інфраструктурну та духовну або інтелектуальну. В подальших дослідженнях застосовуючи функціональний підхід вчені наряду з природно-

ресурсною, виробничою, соціальною та інфраструктурною підсистемами виділяють *підсистему населення та розселення*, яка виконує функцію відтворення демографічного потенціалу, трудових ресурсів та оптимізації системи розселення в регіоні. На основі процесуального підходу виділяють енергоречовинні цикли: матеріального виробництва, *демографічний*, інформаційний, інституціональний, енергетичний [14]. Російські географи О. Чистобаєв, М. Шаригін та В. Воронін *демографічну підсистему територіальної суспільної системи* трактують як просторову локалізовану частину людського суспільства, в якій взаємодіють всі напрями життєдіяльності людини, і таким чином, формують умови для її життя [2].

В українській суспільній географії М. Паламарчук пропонує використовувати поняття *суспільно-територіальна система*, кожна з яких об'єднує виробничі, соціальні, населенські або природні елементи. Конкретними *типами суспільно-територіальних систем* вчений називає виробничо-територіальні комплекси і системи, територіальні системи розселення, територіальні рекреаційні системи, транспортні системи регіонів тощо. Найбільш інтегрованим видом суспільно-територіальної системи є *суспільно-територіальний комплекс*, який розуміють як територіальну частину суспільства, яка розвивається в конкретних природно-географічних умовах і являють собою єдність, що складалася або ще формується на основі закономірностей розвитку суспільства та взаємодії суспільства і природи [10]. *Суспільно-територіальні комплекси* також розглядає П. Луцишин, вчений виділяє наступні підкомплекси: природне середовище, населення і його розселення, виробництво, сфера послуг та інфраструктура [6]. М. Пістун оперує поняттям *суспільно-географічний комплекс*, який трактує як вичленовану на основі суспільно-географічних зв'язків територіальну і комплексно-пропорційну структуру матеріально-речовинних компонентів діяльності людини [9]. Суспільно-географічний комплекс включає природно-ресурсну базу, населення і характер його розселення, матеріальне виробництво, сферу обслуговування, інфраструктуру. Поняттям *територіальна суспільна система* оперують здебільшого економісти та економіко-географи, М. Долішній, Л. Шевчук, Я. Шевчук територіальну суспільну систему розглядають як конкретний об'єкт вивчення регіональної економіки, як систему, елементом якої є територія, на якій вона формується, яка оконтурена політико-адміністративними границями та має політико-адміністративний центр, який виступає системоформуючим центром [4].

З подальшим розвитком суспільно-географічної науки, у відповідь на соціальний запит в науковій літературі з'являється поняття «соціогеосистема» [8], необхідність її виділення пов'язана з тим, що вона включає особливі соціальні елементи, які принципово відрізняються від всіх інших складових. Немець Л. М. визначає *соціогеосистему* як «гетерогенну систему, яка містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» [8, с. 155]. Таким чином, соціогеосистему можна розуміти як ландшафтне середовище, в якому формується і розвивається соціум (його властивості, відношення та зв'язки з іншими соціальними підсистемами під впливом різноманітних факторів в просторово-часовому вимірі) і яке перебуває під його впливом, тобто залежить від соціуму. Важливим елементом будь-якої соціогеосистеми є люди, які мають свідомість; ця обставина принципово відрізняє соціальні системи від інших систем, так як вони «...здатні взаємодіяти між собою і з зовнішнім середовищем цілеспрямовано, використовуючи інформаційні канали та зв'язки» [8, с. 150]. Однією з найважливіших властивостей системи є цілісність, яка характеризується співвідношенням сили внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Цілісна система має інтенсивні зв'язки внутрішніх елементів і слабку залежність від зовнішніх зв'язків; з цієї точки зору цілісність соціальних систем визначається їх відносною автономністю; проте це не виключає наявності сильних зв'язків між елементами (підсистемами) різних ієрархічних рівнів однієї соціальної системи.

На нашу думку, ґрунтуючись на суспільно-географічному підході, *геодемографічну систему* слід розглядати як функціональну складову соціогеосистеми, яку становить населення території з усім комплексом демографічних і територіальних структур, поведінкових і інших особливостей. *Геодемографічна система* є основою соціуму і суспільства, є динамічною та сенсифікованою до впливу зовнішніх і внутрішніх факторів, є такою системою, що самоорганізується та саморозвивається; є системою, в якій відбуваються геодемографічні процеси, забезпечуючи безперервне відтворення населення, змінюючи кількісні і якісні характеристики в просторово-часовому континуумі.

З огляду на те, що населення є підсистемою системи вищого порядку (суспільства), а його демографічний розвиток є невід'ємною складовою соціогеосистеми, перехід до системного вивчення стає необхідною умовою дослідження тих властивостей її окремих елементів, які проявляються лише у взаємодії в суспільно-географічних процесах. Окрім того, в умовах інформатизації суспільства, *геодемографічна система регіону* розглядається як відкрита, динамічна система, основні системоутворюючі зв'язки якої формуються в результаті інформаційного (в першу чергу) обміну між цією системою і навколишнім середовищем. При цьому системоутворюючими називаються «істотні, стійкі, об'єктивні зв'язки і відносини, які визначають перебіг процесів в цій системі» [7]. Кількість інформації, накопиченої соціумом, розглядається як показник, з одного боку, рівня розвиненості соціуму, а з іншого – потенційної можливості його подальшого розвитку. Це зумовлено взаємозв'язком соціальних потреб та інформаційного ресурсу суспільства. Інакше кажучи, розвиток кожної потреби суспільства на будь-якому рівні узагальнення можна концептуально описати в умовах інформатизації згідно інформаційним законам природокористування та соціального розвитку. Вивчення соціогеосистем різного ієрархічного рівня та її підсистем, у тому числі геодемографічної, можливо в рамках інформаційної взаємодії суспільства і природи: відповідність рівня задоволення соціальних потреб кількості інформації, яка отримується із зовнішнього середовища та засвоюється суспільством. Найважливішою особливістю його є те, що соціальні потреби суспільства зростають, а рівень їх задоволення виступає критерієм розвитку самого суспільства і його конкурентоспроможності.

Визначаючи територіальну ієрархію соціогеосистем, зазначимо, що регіональна соціогеосистема складається із локальних і в той же час сама є підсистемою національної системи, її цілісність забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовини та енергії. Здебільшого, вивчення статичного стану соціогеосистеми відбувається шляхом дослідження сукупності особливостей і зв'язків її елементів через їх властивості і відношення, які можуть бути визначені кількісно і якісно; тобто шляхом аналізу станів окремих її підсистем (наприклад, демографічної, соціальної, екологічної ситуацій тощо) [12]. Дослідження *геодемографічної системи* розглядається з позицій чотирьох діяльнісних аспектів функціонування соціогеосистем різних ієрархічних рівнів – як частина суспільно-географічного процесу, соціоактогенез, саморозвиток і самоорганізація геодемографічної системи та інформаційний процес. Необхідно підкреслити, що мова йде саме про дієві аспекти діяльності суспільства, які мають потенційні важелі управління і впливу на геодемографічний процес.

На нашу думку, саме суспільно-географічний підхід забезпечує комплексне її вивчення, дає можливість розглядати геодемографічну систему як функціональну складову соціогеосистеми, адже сучасна суспільно-географічна методологія дасть можливість найбільш повно дослідити умови та чинники розвитку геодемографічної системи регіону та запропонувати науково обґрунтовані заходи управління геодемографічним процесом та оптимізації систему розселення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневский А. Г. Демографический кризис в странах СНГ. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/tema03.php>].
2. Воронин В. В. Социально-экономическая география (современные категории науки) / В. В. Воронин, А. М. Трофимов, М. Д. Шарыгин / Под общ. ред. В. В. Воронина. – Самара : Изд-во Самар. гос. экон. акад., 2001. – 216 с.
3. Демографический энциклопедический словарь / Гл.ред. Валентей Д. И. – М.: Советская энциклопедия – 1985. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://geography.su/demogr>
4. Долишній М. Територіальна суспільна система як об'єкт дослідження регіональної економіки України / М. Долишній, Л. Шевчук, Я. Шевчук // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи (збірник наукових праць). Випуск 3 (XLVII). / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Редкол.: відповідальний редактор академік НАН України М. І. Долишній. Ч. 1. – Львів, 2004. – 466 с. – С. 3-14.
5. Капица С. П. Сколько людей жило, живет и будет жить на земле. Очерк теории роста человечества. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://malchish.org/lib/philosof/Kapitza/Kapitza.htm>
6. Луцишин П. В. Територіальна організація обласного суспільно-територіального комплексу (на прикладі Волинської області) / П. В. Луцишин. – Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 – К.: КДУ, 1997.
7. Немец К. А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография / Константин Аркадьевич Немец. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2005. – 428 с.
8. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография / Людмила Николаевна Немец. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
9. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 230 с.
10. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К.: Знання, 1998. – 416 с.
11. Прибиткова І. М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К.: «АртЕк», 1995. – 250 с.
12. Сегида К. Особенности изучения демографического развития региона как составляющей развития региональной социосистемы / К. Сегида, Т. Погребский, Д. Шинкаренко // Papers of the 2-nd international scientific conference “European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches” (18-19th February, 2013). – Vol. 2. – 2013. – Stuttgart, Germany: ORT Publishing, 2013. – 244 p. – P. 218-219.
13. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: Підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
14. Чистобаев А. И. Экономическая и социальная география: новый этап / А. И. Чистобаев, М. Д. Шарыгин. – Л.: Наука, 1990. – 319 с.
15. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: монографія / В. В. Яворська. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – 384 с.

Донохон Ҳасанова, Юлдуз Матчанова, Расул Рўзметов
(Ургенч, Узбекистан)

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ ШАРОИТИДА ПОМИДОРГА КАТТА ЗАРАР КЕЛТИРАЁТГАН КАСАЛЛИКЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Хоразм вилояти шароитида ўстирилаётган помидор далаларида асосан физариоз ва фитифтороз касалликлари бошқа касалликларга нисбатан кўпроқ учрамоқда. Физариоз касаллигини келтириб чиқарувчи замбуруғ *Fusarium* туркумига мансуб бўлиб ўзига хос биологик хусусиятларга эга бўлганлигидан ўсимликларда хавфли касалликлар туғдиради. Улар узоқ вақт давомида тупроқдаги органик моддалар ва ўсимлик қолдиқлари ҳисобига озикланиб, маълум вақтдан кейин соғлом ўсимликларга ўтиши ва бир хил шароитда ўсаётган турли оилаларга мансуб ўсимликларни бирданига касаллантириш хусусиятларига эга [6, с. 40].

Республикамик шароитида кўпинча помидор ўсимлиги ғўзадан бўшаган ва ғўза далалари атрофига экилади. *Fusarium* туркумига мансуб замбуруғлар табиатда кенг тарқалган бўлиб, биоценоздаги озуқа занжирининг муҳим босқичини ташкил қилади. Экологик шароитга боғлиқ равишда биологик хусусиятларининг ўзгариб бориши, уларнинг тарқалиш ареалининг кенгайиб боришига, ҳар хил турга мансуб ўсимликларни касаллантириб қишлоқ хўжалигига катта иқтисодий зарар етказишга сабаб бўлмоқда.

Турли адабиётларда *Fusarium* туркумига мансуб замбуруғларнинг қишлоқ хўжалигига келтираётган зарари тўғрисидаги маълумотлар йилдан-йилга ортиб бормоқда. Фузариоз билан касалланган ўсимликларнинг вегетатив органларида ўзига хос патологик ўзгаришлар амалга ошади. Касалланган ўсимликда поянинг ёғочлик қисмининг қорайиши, илдиз чириши, уруғ, мева ва илдизмеваларнинг, туганакларнинг чириши, кўчатларнинг куриб қолиши ва унинг ўсишини ривожланишдан орқада қолиши ёрқин намоён бўлади [5, с. 60].

Fusarium замбуруғининг кўпгина турлари бедада, тарвузда, канопда, дон-дуккакдилларда, қовунда, картошкада ва бегона ўтларда қулупнайда [4, с. 25] фузариоз касаллигини келтириб чиқаради.

Қовоқдошлар оиласига мансуб ўсимликларидан тарвуз, қовун, бодрингларнинг бўғин оралиғи қискариб, барглари яхши ривожланмайди, мева ҳосил қилмайди. Республикамикдаги шולי экиладиган далаларда уруғдан унган кўчатларнинг илдиз чириш касалини келтириб чиқаришда *F.oxysporum*, *F.culmorum*, *F.avenaceum*, *F.heterosporum* турлари қатнашади. Шולי ўсимлигининг фузариоз билан касалланиши 10-30% ни ташкил қилади. Кузги буғдойда илдиз чириш касаллиги Болтиқбўйи республикаларида, Белоруссия, Украина, Россиянинг қора тупроқли минтақаси да, Чехословакия, ғарбий Европа ва Канадада кенг тарқалган ва касаллик туфайли 7-15% ҳосил нобуд бўлади. [1, с. 21-26] Касалликнинг келиб чиқаришда 15 та тур ва 9 та тур хилларига мансуб *Fusarium* замбуруғи қатнашади.

Республикамик шароитида *Fusarium* замбуруғларининг турлар таркиби, тарқалиши ва уларнинг иқтисодий зарари тўғрисида маълумотларнинг етарли миқдорда бўлмаганлиги, фузариоз касаллигига қарши илмий асосланган кураш чораларини ишлаб чиқиш имконини бермайди. Замбуруғлар экологиясини илмий асосда ўрганиш, биология фанининг олдида турган муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга масалаларни фундаментал асосларини ишлаб чиқиш имконини беради. Фузариоз билан касалланган ўсимликларнинг вегетатив органларида ўзига хос патологик ўзгаришлар амалга ошади. Касалланган ўсимликда поясининг ёғочлик қисмининг қорайиши, илдиз чириши, уруғ, мева ва илдизмеваларнинг, туганакларнинг чириши, кичатларнинг куриб қолиши ва унинг ўсишини ривожланишдан орқада қолиши ёрқин намоён бўлади [5, с. 60] *Fusarium* туркумига мансуб замбуруғлар ўзига хос биологик хусусиятларга эга бўлганлигидан ўсимликларда хавфли касалликлар туғдиради. Улар узоқ вақт давомида тупроқдаги органик моддалар ва ўсимлик қолдиқлари ҳисобига озикланиб, маълум вақтдан кейин соғлом ўсимликларга ўтиши ва бир хил

шароїтда ўсаётган турли оилаларга мансуб ўсимликларни бирданига касаллантириш хусусиятларига эга [6, с. 61]

Республикамиз шароїтида кўпинча помидор ўсимлиги ғўзадан бўшаган ва ғўза далалари атрофига экилади. *Fusarium* туркумига мансуб замбуруғлар табиатда кенг тарқалган бўлиб, биоценоздаги озуқа занжирининг муҳим босқичини ташкил қилади. Экологик шароїтга боғлиқ равишда биологик хусусиятларининг ўзгариб бориши, уларнинг тарқалиш ареалининг кенгайиб боришига, ҳар хил турга мансуб ўсимликларни касаллантириб қишлоқ хўжалигига катта иқтисодий зарар етказишга сабаб бўлмоқда. [2, с. 29]

Помидорда фитофтороз касаллигини *Phytophthora infestans* кўзғатади. Ўзбекистонда иисикхонларда кейинги йилларда помидор фитофторози кенг тарқала бошлади. Салқин ва нам об-ҳавода помидор меваларининг 60-70% зараланиши ўрганилган. Касаллик ўсимликлар гуллаш пайтида бошланади. Барг бандлари пастга букилади ва барглар осилиб қолади; барглар устида қайноқ сувда куйганга ўхшаш доғлар пайдо бўлади, улар сўнгра қўнғир ёки тўқ-қўнғир тус олади, кейинчалик барг тўқимаси бир оз оқариб, юпқа қағозсимон бўлиб қолади. Нам ҳавода барглар остидаги доғлар атрофида майин, юпқа, оқиш моғор қатлами пайдо бўлади. Юқори намлик ва илиқ ҳароратда барглар бутунлай чириши ва деярли барча ўсимликлар ҳалок бўлиши мумкин. Тўпгулли ўсимликлар зарарланганда гулбанд ва косача барглари қораяди ва қуриб қолади. Мевалар устида қаттиқ, нотўғри шаклли, қўнғир усти бир оз ғадир-будур доғлар ва яралар пайдо бўлади. Бундай мевалар иккиламчи микроорганизмлар таъсирида тез бутунлай чирийди. Касаллик ривожланиши учун юқори намлик ва салқин ҳарорат (10-25⁰) қулай бўлади. [9, с. 187] Замбуруғ очик далаларда тупрок устида ўсимлик қолдиқларида ва итузумдошлар оиласига мансуб бегона ўтларда кишлайди. Касаллик экинга қўшни далалардаги картошка ва помидордан тарқалади. Кўчахоналарда касаллик пайдо бўлиши жуда хавфли; юқор ҳароратда касаллик белгилари юзага чиқмаслиги мумкин. очик далага кўчириб экилгач фитофтороз ўчоқларини пайдо қилади. Инфекция ўтган далага кўчириб ўтказилган помидорда картошкага нисбатан эртароқ касаллик аломатлари сезилади. [8, с. 24] Касаллик кўзғатувчи замбуруғни ҳар хил ирқлари мавжуд ва помидор навлари улар билан ҳар хил даражада зарарланади. Помидор озуқабоб экин бўлганлиги сабабли ундаги касаликларга қарши профилактик тадбирлар олиб борилиш билан қарши кураш зарур. Бунинг помидор уруғлари фунгицидлар билан ишланиши, кўчатзорларда касаллик ривожланиши учун зарур бўлган термит ва ҳаво режимларини пайдо бўлишига йўл қўймаслик, зарарланган помидор ўсимлиги ва унинг қолдиқларини даладан олиб чиқиб кетиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Буга С.Ф., Менник Л.И. Патогенность возбудителей вызывающих фузариозную и гельминтоспориозную гниль ячменя и яровой пшеницы // Защита растений. – 1976. – №1. – С. 21-26.
2. Жальина Л.С. Фузариоз конопли и меры борьбы с ним. Автореф.дисс... канд. биолог.наук. – Киев, 1966. – 29 с.
3. Киселев И.И., Духанина И.О. Фузариоз кормового люпина в условиях Юго-Западной Нечерноземной полосы и меры борьбы с ними // Микробиологический журнал. – 1991. – №1. – С.71-78.
4. Павлюченко А.А.Фузариозное увядание арбузов // Защита растений. – 1969. – №11. – С. 25-27
5. Шералиев А., Азимжанов И.М. Симптомы проявления фузариозов шелковицы в Узбекистане // Ипак илмий-техника журнали. – Тошкент, 1998. – №3-4.
6. Шералиев. А.Ш. Ўзбекистонда помидор ўсимлигининг фузариоз касаллигининг тарқалиши ва унга қарши кураш чоралари «Мева ва сабзавот экинларидан юқори ҳосил олиш технологияси» / Илмий асар. тип. ТошДАУ. – Тошкент, 1995. – 61-65 бет.

7. Шералиев А.Ш. Род *Fusarium* LK ex Fr. в Узбекистане (Систематика, распространение, биоэкология) / Автореферат докторской диссертации. – Ташкент: ННЦ Ботаника 2001. – 40 с.

8. Шералиев А. Умумий ва қишлоқ хўжалик фитопатологияси. – Тошкент: «Талқин» нашриёти, 2004. – 264 б.

9. Шералиев А., Рахимов У.Х. Узбекистан: Қишлоқ хўжалик фитопатологияси. – ТошДАУ типографияси. – Тошкент, 2008. – 187 б.

*Сания Джубатырова, Актоты Ниязбекова,
Тимур Шакиров, Альбина Даржигитова
(Уральск, Казахстан)*

КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД К ВОССТАНОВЛЕНИЮ НАРУШЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ

В статье обобщены результаты многолетних комплексных исследований по рекультивации техногенно-нарушенных земель нефтезагрязненных территорий. Использование мелиорантов и культур при соблюдении комплекса технологических приемов показало возможность восстановления этих земель до экологически безопасного уровня. Разработана технология поэтапного восстановления техногенно-нарушенных земель.

Ключевые слова: почва, рекультивация, мелиоранты, культура, плодородие, технология.

The article summarizes the results of many years of comprehensive research on reclamation of technogenic-disturbed lands of oil-contaminated territories. The use of meliorants and crops with the observance of a complex of technological methods has shown the possibility of restoring these lands to an environmentally safe level. A technology for the phased restoration of technogenically disturbed lands has been developed

Keywords: soil, reclamation, meliorants, culture, fertility, technology.

Высокое потребление нефти в народном хозяйстве Казахстана обуславливает необходимость поиска и разработки новых ее месторождений. Однако использование современных технологий не исключает возникновения аварийных ситуаций, при которых происходит загрязнение окружающей среды продуктами нефтедобычи. К наиболее тяжелым последствиям приводит выброс поллютантов на почвенный и растительный покров, в результате чего значительные площади земельных угодий на длительное время утрачивают свои основные реликтовые функции, теряется самая активная часть почв, определяющая агрофизическое состояние пахотного слоя и ее агрохимическую активность, происходит нарушение экологического равновесия [1, с. 97]. Не менее опасным по своим отдаленным последствиям представляется глобальное загрязнение почвенного покрова через атмосферу, прежде всего легкими углеводородами и грунтовых вод – водорастворимыми солями пластовых вод [2, с. 222; 3, с. 1132].

Весьма актуальными являются вопросы восстановления продуктивности нарушенных экосистем при добыче нефти и для Западного Казахстана.

Объектом исследования является нефтезагрязненная территория нефтегазового месторождения покрытая выбросом смеси подземных глин, соленых вод, углеводородов и сопутствующих элементов. Эта смесь покрыла поверхность почвы в виде наносов, которые полностью подавили агробиологическую активность поверхностного слоя. Нарушенная территория представляла собой безжизненный лишенный растительности ландшафт, обусловленный высокой степенью засоленности и загрязненности газоконденсатом и сопутствующими элементами. Вместе с тем, и сами наносы, образовавшиеся из смеси подземных глин бесплодных по своему происхождению, явились механическим фактором подавления жизнедеятельности пораженного участка.

Несмотря на то, что разработано и реализовано на практике большое количество технологий и методов ликвидации загрязнения почвенного и растительного покрова, требовался поиск комплексного подхода к созданию технологии рекультивации с учетом специфических особенностей нефтезагрязненной территории [4, с. 119; 5, с. 173]. Основным, наиболее существенным элементом нефтезагрязненного участка, определяющим степень и

масштабы загрязнения окружающей среды является его поверхностно-почвенный слой. Он образован грязевыми выбросами грифона, которые, застыв, покрыли прилегающую территорию сплошным слоем наносов мощностью от 10 до 100 см.

Относительно целей рекультивации поверхностно-почвенного слоя нефтезагрязненной территории существуют две взаимосвязанные, но различающиеся по качественным характеристикам задачи:

1. Вовлечение загрязненных земель нарушенной территории в сельскохозяйственный оборот. При этом основным критерием достижения цели рекультивации является создание устойчивого растительного покрова и получение полноценного урожая сельскохозяйственных культур на зональном уровне. Эта задача достигается созданием искусственного плодородия в почвообразующих породах, какими являются наносы. Решение этой задачи возможно в течении нескольких лет, путем выявления и посева приспособленных к техногенным наносам культур.

2. Преобразование наносов нефтезагрязненного участка в биологическую многофазную полидисперсную систему, обладающую естественным плодородием, иначе называемой почвой. Это более сложная и долговременная задача, требующая десятков, а то и сотен лет. Она требует длительного воздействия комплекса природных биотических и абиотических факторов, трансформирующих и преобразующих минеральные и органические вещества в поверхностном слое материнской породы. Для ограниченных по времени восстановительных мероприятий, преобразование наносов в зональные почвы непосильная задача. Поэтому целью рекультивации нефтезагрязненной территории является вовлечение их в сельскохозяйственный оборот. В то же время, повышение плодородия и создание растительного покрова закономерно сопровождается активизацией почвообразовательных процессов в наносах и ведет к ускоренному формированию почвенных горизонтов. Таким образом, в долгосрочной перспективе решается и вторая задача.

На территории участка преобладающими являются наносы с тяжелым механическим составом с повышенным содержанием ила (38%) и физической глины (72%). Отмечается дифференциация профиля поверхностно-почвенного слоя по содержанию илистых частиц. Нижний горизонт наносов, соприкасающийся с погребенными темно-каштановыми почвами, характеризуется облегченным механическим составом, что является следствием первоначальной дифференциации грязе-водяного потока. Наносы с облегченным механическим составом и песчаными прослойками отмечены в северо-восточной части участка. Они характеризуются заметными различиями по содержанию ила (7,6%) и физической глины (15,0%). Данные анализа водной вытяжки и углекислоты наносов показывает, что они в основном засолены, сумма солей в среднем равна 0,254-0,899%. В составе анионов преобладают сульфат-ионы и хлориды. В составе катионов преобладают кальций и натрий. Карбонаты залегают с поверхности, содержание их достигает до 10,3%. Содержание углекислоты в наносах в среднем равно 5,6-7,2%, за исключением участков с легким гранулометрическим составом, где карбонаты не превышает 3,6%.

На нарушенной территории месторождения сформировались техногенно-нарушенные сильнозасоленные почвы со специфичным морфологическим строением. Общими морфологическими признаками нарушенных почв являются:

1) наличие карбонатных засоленных маломощных (до 60 см) и среднемощных (61-100 см) и мощных (более 100 см) наносов с глинистым механическим составом, пропитанных нефтепродуктами и газовым конденсатом. На поверхности глинистых наносов отсутствует гумусированный слой, присутствуют только незначительные растительные остатки, привнесенные ветром и органическими удобрениями. Наносы характеризуются суглинисто-глинистым механическим составом, плотным и слитым сложением, глыбистой структурой, трещиноватостью, включениями карбонатных детритов и целых раковин, наличием легкорастворимых солей. При морфологическом описании выявлена дифференциация наносов на 3 слоя: верхний, поверхностный слой, охваченный первичным

почвообразовательным процессом, средний основной, без видимых внешних изменений и нижний слой, соприкасающийся с погребенными темно-каштановыми почвами.

2) наличием в профиле погребенных горизонтов темно-каштановых почв. Они характеризуются сильной уплотненностью, более темной окраской с глянцем на гранях структурных отдельностей, слабым вскипанием, тяжелосуглинистым и глинистым механическим составом. В верхней части погребенных почв наблюдается оглеение. Встречаются ржаво-глевые пятна и конкреции. В целом погребенные темно-каштановые почвы сохранили почвенный профиль характерный для генетических типов зональных темно-каштановых почв: А – гумусово-аккумулятивный, А+В1 – гумусово-переходный, Вк – карбонатный горизонт и С – материнская порода. На основании экспериментальных исследований было выявлено, что на наносах сформировался 10-12 см слой, охваченный почвообразовательным процессом и наличие существенного плодородного потенциала наносов при внесении органо-минеральных удобрений и мелиорантов.

Целесообразным было признано решение об агробиологическом восстановлении самих наносов. Выбор направления исследования для изучения наиболее приемлемых тенденции разработки экологической оценки почвенного покрова зоны нефтедобычи и технологических приемов рекультивации нефтезагрязненных почв путем восстановления и сохранения плодородия почв, базируется на выявлении механизмов деградации почв и разрушения плодородия почв на основе экологической оценки и биоремедиации нарушенных экосистем в зонах нефтедобычи с применением технологических приемов рекультивации нефтезагрязненных почв.

Комплексность работы состоит в том, что в многофакторных полевых и научных исследованиях изучена система взаимодействий между блоками и элементами химии, почвоведения, агрохимии и земледелия. Проведен комплексный подход к разработке способа восстановления плодородия нарушенных почв с учетом агрохимических, физико-химических свойств выбросов глин и биологических особенностей возделываемых культур без снятия верхнего неплодородного, загрязненного слоя. Особенность предлагаемого приема технологии заключается в активизации почвообразовательных процессов на поверхностном слое неплодородных выбросов глин посредством внесения мелиорантов, посева ячменя и травосмеси многолетних фитомелиоративных культур. С учетом различной толщины наносов и концентрации загрязняющих веществ нарушенная территория разбита на участки. На каждый из них составлена картограмма, в которой последовательность работ расписана по годам и этапам. Календарные планы составлялись с учетом агрохимических и биологических характеристик поверхностного слоя.

Технология рекультивации нефтезагрязненных почв включает агротехническую и фитомелиоративную очистку, причем при фитомелиоративной очистке проводится посев нефтетолерантных многолетних трав, активизирующих жизнедеятельность микрофлоры почвы, под покров ячменя с одновременным внесением органо-минеральных удобрений и мелиорантов. Восстановительные работы проводят поэтапно, в первый год и последующие два года агротехнические и фитомелиоративные операции проводят в определенной последовательности и сочетании с определенной протяженностью во времени и временам года и в зависимости от степени загрязнения почвы. В начале высевается зерновая культура ячмень, которая является наиболее солеустойчивой культурой в последующие годы – ячмень под покров многолетних трав. Разработанные методы рекультивации и фитомелиорации позволяют восстановить продуктивность пришедших в негодность земель нарушенных территорий, в результате их техногенного использования. Предложенные варианты рекультивации в сочетании с адаптивным подбором генетического разнообразия фитомелиорантов, позволяют дифференцированно подходить к конкретно существующей экологической ситуации избегая шаблонных решений.

Таким образом, реализована технологическая «защита» растений фитомелиорантов к абиотическим и биотическим стрессам. Произошло так называемое «окультуривание»

верхнього слоя почвы. В настоящее время на месте безжизненных выбросов сформировался плотный травостой многолетних культур.

На основании экспериментальных данных проведено ранжирование показателей и загрязнителей почв и построены картосхемы экологического состояния прилегающей территории к месторождению. Картосхемы позволяют получить подробную качественную и количественную информацию пространственного распределения гумуса, рН почвенного раствора и подвижных форм тяжелых металлов (Cu, Ni, Pb, Zn). По результатам проведенных научно-исследовательских работ дано эколого-биологическое обоснование теоретических основ технологии биоиндикации и биоремедиации техногенно нарушенных почв, позволяющей остановить дальнейшую деградацию почвенного покрова, увеличить накопление органического вещества, улучшить микробиологический состав и оказать положительное воздействие на плодородие и фитосанитарное состояние почв, улучшить экологическую обстановку агроценозов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Елешев Р.Е. Современное состояние пахотных земель и пути воспроизводства их плодородия // Освоение целинных и залежных земель: история и современность. – Астана, 2004. – С.97-101.
2. Исмаилов Н.М., Пиковский Ю.И. Современное состояние методов рекультивации нефтезагрязненных земель // Восстановление нефтезагрязненных почвенных экосистем. – М.: Наука, 1988. – С.222-230.
3. Пиковский Ю.И., Геннадиев А.Н., Черняковский С.С., Сахаров Г.Н. Деградация, восстановление и охрана почв // Почвоведение. – 2003. – №9. – С.1132-1140.
4. Фаизов К.Ш., Джусибеков У.Ж., Абиевал., Раимжанова М.М., Назаров Е.А. О реабилитации нефтезагрязненных почв // Нефть и газ. – 2003. – №2. – С.119-126.
5. Kutting Gabriella. Environment, society and international relations: Towards more effective inter environmental agreements / Gabriella Kutting. – London –NewYork: Routlege, 2000. – 173 p.

УДК 504

*Марія Мельничук
(Київ, Україна)*

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СЕЙСМІЧНИХ ХВИЛЬ НА СТІЙКІСТЬ УСТУПІВ І БОРТІВ КАР'ЄРУ ПО КРИТЕРІЮ ПРИСКОРЕННЯ

У роботі розглянуто сейсмічний вплив масових вибухів, проведених на кар'єрі, на стійкість його бортів. Проаналізовано критерій оцінки стійкості борту кар'єру з урахуванням його фізичних і технологічних особливостей. Запропоновано заходи задля забезпечення стійкого стану кар'єру.

Ключові слова: кар'єр, борти кар'єру, вибухові роботи, стійкість уступів.

In this work the seismic effect of mass explosions conducted at a quarry, the stability of its sides. Analyzed criterion for assessing the sustainability board career considering its physical and technological features. The measures to ensure steady state career.

Keywords: bat boards quarry blasting, resistance ledges.

Сучасні тенденції розвитку мінерально-сировинної бази свідчать про подальше розширення відкритого способу розробки родовищ корисних копалин.

В даний час і на прогнозовану перспективу відкритий спосіб розробки родовищ є основним в Україні, їм видобувається близько 80% всіх корисних копалин [1, с. 256-260].

ВАТ "Полтавський ГЗК" – одне з найбільших підприємств гірничодобувної промисловості України та СНД. Більше 85% своєї продукції експортує в Австрію, Румунію, Польщу, Болгарію, Чехію, Словаччину, Сербію і Чорногорію, Італію та інші країни.

Комбінат здійснює повний технологічний цикл: від видобутку сирової руди – до виробництва залізородних окатишів, підготовленої сировини для металургійних заводів.

Для розрахунку стійкості уступів та бортів кар'єру по критерію одиниці прискорення було використано метод кругло циліндричної поверхні ковзання.

Приведені дослідження дозволили визначити критерії оцінки сейсмічної стійкості бортів кар'єру, як по прискоренню, так і по допустимій швидкості коливань частинок ґрунту. Тому для виготовлення рекомендацій, які будуть викладені нижче, ці критерії будуть використані при проведенні розрахунків стійкості бортів кар'єру з урахуванням дії домінантної сейсмічної хвилі, що виникає внаслідок багатоблокових масових вибухів, тим самим обмежуючи їх масштаби [2, с. 90-93].

На підставі результатів досліджень, з метою утворення умов стійкості бортів кар'єру від дії ББМВ на кар'єрах ВАТ "Полтавський ГЗК", було розроблено рекомендації.

Було визначено допустиме значення інтенсивності впливу СВХ на укуси (в одиницях прискорення) від відстані, приведеної до допустимої маси групи зарядів, що одночасно підриваються ($\text{м/кг}^{1/3}$) відповідно графіку (рис. 1), або по одержаній емпіричній залежності, яка в аналітичному вигляді записується наступним чином(табл. 1) [3, с. 120-124]:

$$r = \frac{r}{Q_{\text{ад}}^{1/3}} = 4,6 \cdot \dot{a}^{-2/3}, \quad \text{м/кг}^{1/3}, \quad (1)$$

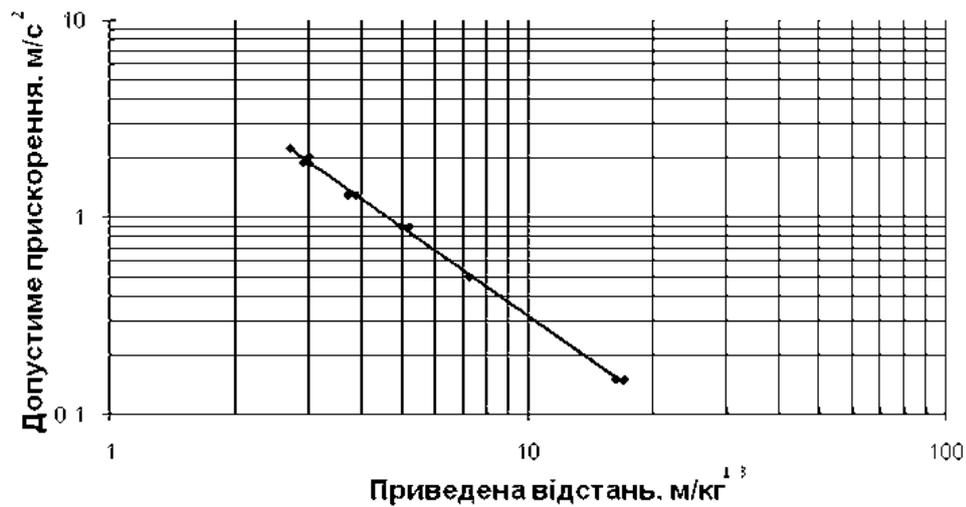

Рис. 1. Залежність допустимих значень інтенсивності впливу СВХ на укуси (в одиницях прискорення) від відстані, приведеної до допустимої маси групи зарядів, що одночасно підриваються ($\text{м/кг}^{1/3}$)

Таблиця 1

Дані для побудови графіка визначення сейсмобезпечних параметрів підричних робіт для укусу кар'єру, утвореного породами різних типів

G	lg g	$\bar{r} = r/Q^{1/3}$	lg $r/Q^{1/3}$
0,15	-0,82	16,2	1,21
0,50	-0,30	7,24	0,86
0,90	-0,05	5,00	0,70
1,30	0,11	3,89	0,59
1,90	0,28	3,00	0,48
2,25	0,35	2,70	0,43

Сейсдобезпечні маси заряду ВР ББМВ для різних типів порід, на основі встановлених допустимих значень інтенсивності впливу СВХ на укуси (в одиницях прискорення), здійснено по графіку, приведеному на рис. 2. Для скельних порід, допустимі значення одиниці прискорення яких більші 1,3, графік не будували, так як такі породи практично не зустрічаються [4, с. 34-38].

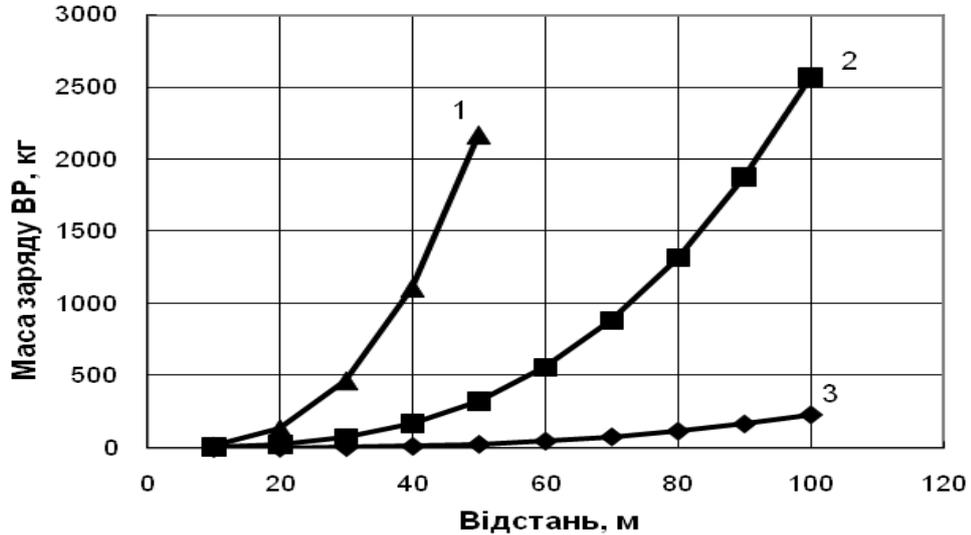

Рис. 2. Графік визначення сейсдобезпечних параметрів підривних робіт для укусу кар'єру, утвореного породами різних типів: 1 – скельні середньотріщинуваті породи; 2 – скельні сильнотріщинуваті породи; 3 – м'які породи.

Використовуючи графік, сейсдобезпечні параметри підривних робіт були прийняті за найслабшою породою [5, с. 100-103]. При виконанні таких умов можна забезпечити стійкість усього борту кар'єру. Дані, використані для побудови рис. 2, наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Сейсдобезпечні параметри вибухових робіт для різних типів порід

r	Q (g=0.15)	Q (g=0.50)	Q (g=0.9)	Q (g=1.3)	Q (g=1.9)	Q (g=2.25)
10	0.2312	2.5684	8,3217	17.3625	37,0880	52.0106
20	1.8496	20.5472	66,5736	138.9000	296,7040	416.0848
30	6.2424	69.3468	224,6859	468.7875	1001,3760	1404.2860
40	14.7968	164.3776	532,5888	1111.2000	2373,6320	3328.6780
50	28.9000	321.0500	1040,2130	2170.3130	4636,0000	6501.3250
60	49.9392	554.7744	1797,4870	3750.3000	8011,0080	11234.2900
70	79.3016	880.9612	2854,3430	5955.3380	12721,1800	17839.6400
80	118.3744	1315.0210	4260,7100	8889.6000	18989,0600	26629.4300
90	168.5448	1872.3640	6066,5190	12657.2600	27037,1500	37915.7300
100	231.2000	2568.4000	8321,7000	17362.5000	37088,0000	52010.6000

Допустимі маси зарядів, які підриваються миттєво в групі, залежно від відстані наближеного до борту кар'єру блока, щодо забезпечення сейсмічної стійкості найслабшого розкривного уступу, визначено згідно з графіком, наведеним на рис. 3 та в табл. 3 [6, с. 60-62].

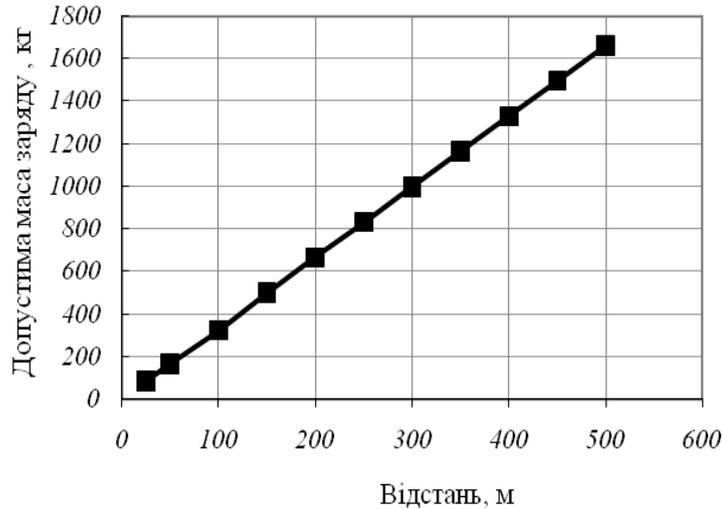

Рис. 3. Графік визначення допустимої маси зарядів, яку миттєво підривають в групі, залежно від відстані наближеного до борту кар'єру блока, що підривають.

Таблиця 3

Сейсмовбезпечні маси заряду											
Q _{доп} , кг	83	166	322	498	664	830	996	1162	1328	1494	1660
r, м	25	50	100	150	200	250	300	350	400	450	500

Розрахунковий очікуваний разовий економічний ефект від впровадження рекомендацій на кар'єр ВАТ "Полтавський ГЗК" буде отримано у разі збільшення кутів нахилу розкривних уступів робочих і неробочих бортів кар'єру до 3°, що приведе до зменшення у загальному обсязі об'ємів розкривних ґрунтів на 10 млн. м³ і становитиме 1,0 млн. грн.

Для досягнення поставленої задачі був проведений розрахунок коефіцієнту динамічної сейсмічності μ для уступів та бортів кар'єру, використовуючи рівняння методу круглоциліндричної поверхні ковзання.

Шляхом проведених розрахунків визначила допустимі значення інтенсивності впливу сейсмовибухових хвиль на укуси (в одиницях прискорення) від відстані, приведеної до допустимої маси групи зарядів, що одночасно підриваються.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гурвич И. И. Экспериментальные амплитудные характеристики взрыва / И. И. Гурвич // Академия наук СССР. – 1984. – №3. – С. 256-260.
2. Аптикаев Ф. Ф. Сейсмические колебания при землетрясениях и взрывах / Ф. Ф. Аптикаев. – М.: Наука, 1969. – 104 с.
3. Кузьменко А. А. Сейсмическое действие взрыва в горных породах / [А. А. Кузьменко, В. Д. Воробьев, И. И. Денисюк, А. А. Дауегас]. – М.: Недра, 1990. – 173 с.
4. Падуков В. А. Горная геомеханика: Учеб. пособие / В. А. Падуков. – СПб.: Санкт-Петербургский горный ин-т, 1997. – 134 с.
5. Ромашов А. Н. О природе некоторых волн в ґрунте, возбуждаемых подземным взрывом / А. Н. Ромашов // Взрывное дело. – 1968. – №64/21.
6. Кузьмина Н. В. Сейсмический эффект взрывов на выброс в нескальных связных ґрунтах/ Н. В. Кузьмина, А. Н. Ромашов, Б. Г. Рулев [и др.] // Тр. ИФЗ АН СССР. – 1962. – №6. – С. 3-72.

ДОСЛІДЖЕННЯ ГІДРОХІМІЧНОГО РЕЖИМУ РІЧКИ СЕЙМ В МЕЖАХ МІСТА БАТУРИН

У роботі експериментально досліджено гіdroхімічну характеристику річки Сейм. Було прослідковано динаміку хімічного складу води річки протягом останніх років. У результаті досліджень виявили та описали причини загострення гідроекологічного стану річки Сейм. Розроблено рекомендації з метою усуненню існуючих проблем.

Ключові слова: річка, гіdroхімічні характеристики, гідроекологічний стан.

Experimentally investigated the hydrochemical characteristics of the Seim river. It traced the dynamics of the chemical composition of river water in recent years. The studies have identified and described the causes of acute derecognise state of the Seim river. The recommendations were developed with the aim of solving existing problems.

Keywords: river, hydro-chemical characteristics, hydro-ecological status.

Зникаючі малі басейни вимагають всебічного вивчення і збереження. В басейні річки Сейм склалася незадовільна екологічна, гідрологічна, водогосподарська обстановка. За бактеріальними забрудненнями її вода класифікується як «середньо забруднена». Продовжуючи вивчати та досліджувати проблему екологічної кризи, що поширюється в басейні річки Сейм, були проведені дослідження: хімічного складу відібраних проб води.

Було виявлено кліматичні зміни та викликаний ними перерозподіл внутрішньорічного стоку річки у поєднанні з низкою антропогенних чинників різного характеру, які є основними факторами погіршення гідроекологічного стану річки Сейм [1, с. 30-35].

Згідно критеріїв забруднення компонентами сольового складу досліджені води належать до дуже добрих (чистих) вод, тобто вод II класу 2 категорії; концентрація досліджених йонів у річковій воді має, хоч і незначну, тенденцію до зростання протягом 2000-2014 рр.; концентрація розчиненого кисню у річковій воді відповідає 82-126% насичення (рис. 1) [2, с. 46-47].

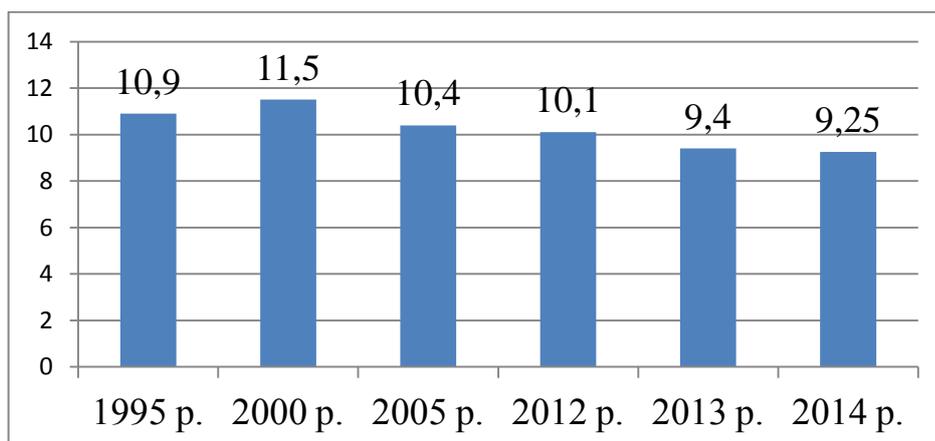

Рис. 1. Динаміка вмісту кисню у воді р. Сейм протягом 1995-2014 р.

Річка Сейм є типовим представником річок лісостепової зони. Максимальний стік річки формується або в результаті надходження талих снігових вод, або за рахунок дощів. Мінімальний стік формується під впливом особливостей підземного живлення річки. В останні роки існує тенденція до спаду максимального стоку та стійка тенденція до зростання

мінімального стоку, що свідчить про збільшення негативної ролі зарегульованості річки [3, с. 56-58].

Одним із головних факторів, які обумовлюють гідрологічний режим річок басейну Сейма є підвищення середньої температури повітря. Зростання середніх місячних температур в холодний період року впливає на тривалість залягання снігового покриву, інтенсивність процесів сніготанення, термінів виникнення та тривалості льодових явищ. Кліматичні зміни вплинули на внутрішній розподіл стоку річки Сейм та її притоків. В останні роки у басейні річки відсутні повені високої та середньої забезпеченості, що пояснюється зменшенням висоти снігового покриву і кращим просочуванням талої води у ґрунтові води [4, с. 543-550].

Басейн річки Сейм є високозарегульованим. Висока зарегульованість басейну призвела до уповільнення течії, до порушення водообміну та процесів самоочищення.

За останні роки значно погіршилася якість очистки промислових та господарсько-побутових стічних вод на очисних спорудах через їх значну зношеність та наявність скидів неочищених стічних вод, які ніде не фіксуються.

Одним із значних факторів погіршення екологічного стану та якості води в басейні є велике антропогенне навантаження. Близькість приватного сектора до річки, розорювання, засмічення, забудова прибережних смуг негативно впливає на стан малих річок в басейні річки Сейм – річки деградують, замулюються, зменшується пропускна спроможність їх русла [5, с. 102-103].

За результатами проведеного гідрохімічного аналізу клас води річки Сейм – гідрокарбонатний (серед аніонів переважають гідрокарбонати), група – кальцієво-магнієва, тип – перший, що характеризується співвідношенням $\text{HCO}_3^- > \text{Ca}^{2+} + \text{Mg}^{2+}$ [6, с. 212-214].

Показник ПО свідчить про наявність у воді річки органічних речовин, що мають різний характер: входять до складу водних рослинних і тваринних організмів та надходять разом із скидами промислових і комунально-побутових підприємств (рис. 2). Підвищений вміст хлорид-йонів зумовлений забрудненням води річки стічними водами недостатнього ступеня очищення, особливо в умовах зменшення середньорічного водного стоку, що спостерігається в останні роки. Концентрація досліджених йонів у річковій воді має, хоч і незначну, тенденцію до зростання протягом 2000-2014 рр. [7, с. 254].

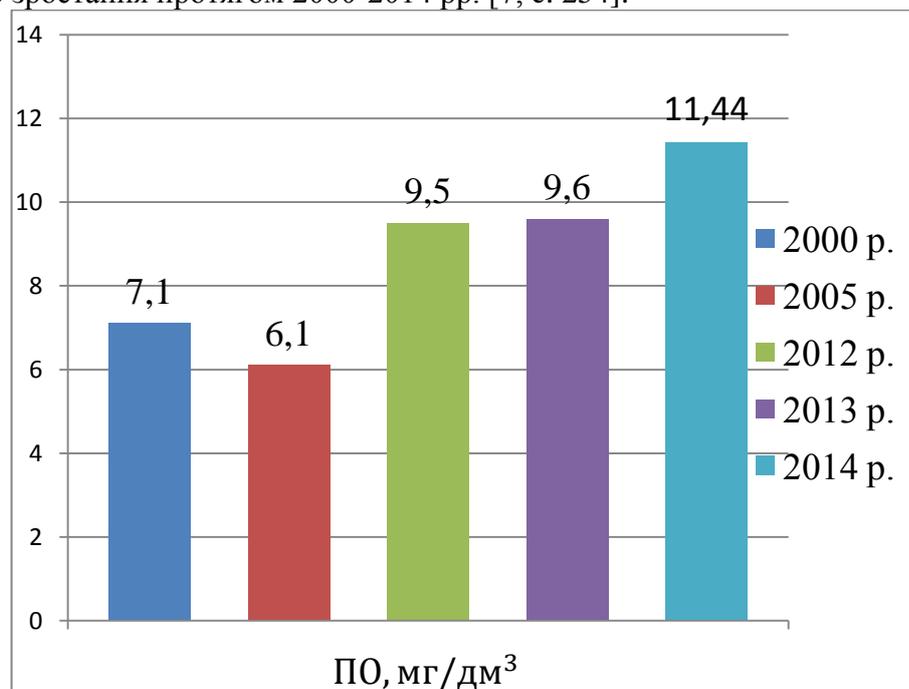

Рис. 2. Показник перманганатної окиснюваності води р. Сейм та його динаміка протягом 2000-2014 рр.

Концентрація розчиненого кисню у річковій воді становить 8,2-10,2 мг/дм³, що відповідає 98-126% насичення, але постерігається зниження показників по роках [8, с. 124].

Порівняльний аналіз результатів визначення вмісту деяких компонентів хімічного складу природних вод показав, що вміст хімічних компонентів не перевищує гранично допустимі концентрації.

Таким чином, основними факторами погіршення гідрологічного стану річки Сейм є кліматичні зміни та викликаний ними перерозподіл внутрішньорічного водного стоку річки у поєднанні з низкою антропогенних чинників різного характеру. Підвищена кількість у воді завислих мінеральних та органічних речовин підвищує масштаби седиментації і утворення донних відкладень, які інтенсивно поглинають хімічні і біологічні інгредієнти і можуть також погіршувати якість води та самоочисну здатність річки.

Згідно критеріїв забруднення компонентами сольового складу води річки Сейм належать до 1-2 категорій I-II класів якості. За екологічним станом води річки належать до дуже добрих (чистих) вод, тобто вод II класу 2 категорії [6, с. 278].

Враховуючи зазначене вище, було надано наступні рекомендації, для покращення гідроекологічного стану річки Сейм [7, с. 258-270]:

1. Виконати вимоги Водного Кодексу України щодо водоохоронних зон, що зменшить неконтрольоване забруднення річки біогенними елементами в районах приватних забудов і місцях сільськогосподарської діяльності.

2. Заборонити місцевому населенню робити стоки нечистот у річку.

3. Покращити роботу споруд з очищення господарсько-побутових стічних вод, оскільки саме вони є потужним джерелом надходження біогенних речовин у води річки.

4. Відповідним органам слідкувати та реагувати на надмірне споживання води з річки приватним сектором на поливи теплиць та приватних земель.

5. Створювати зони штучної аерації для збагачення води киснем за рахунок збільшення турбулентності потоку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хільчевський В. К., Пелешенко В. І. Зміна стоку рік басейна Дніпра в зв'язку з господарською діяльністю // Гідрохімічні матеріали. – 1987. – 64 с.

2. Хільчевський В.К. Хімічний аналіз вод: навчальний посібник / В.К. Хільчевський. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 61 с.

3. Гідролого-гідрохімічна характеристика мінімального стоку річок басейну Дніпра / За ред. В. К. Хільчевського. – К.: Ніка-центр, 2007. – 184 с.

4. Гідрохімічний довідник: Поверхневі води України. Гідрохімічні розрахунки. Методи аналізу / В.І. Осадчий, Н.М. Осадча та ін. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 656 с.

5. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С.. Практикум із загальної екології: Навч. посібник. – К. : Либідь, 1997. – 160 с.

6. Хільчевський В. К., Осадчий В. І., Курило С. М. Основи гідрохімії: Підручник. – К.: Ніка-центр, 2012. – 312 с.

7. Білявський Г.О., Падун М.М., Фурдуй Р.С. Основи загальної екології: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 304с.

8. Хільчевський В.К. Основи гідрохімії: підручник / В.К. Хільчевський, В.І. Осадчий, С.М. Курило. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 312 с.

АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ ЗАКОРДОННИХ УСТАНОВОК, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ УСУНЕННЯ ХВОСТОВИХ ГАЗІВ ПРИ АЗОТНОМУ ВИРОБНИЦТВІ

У роботі розглянуто основні екологічні та економічні тенденції закордонних фірм, що спеціалізуються на виготовленні та впровадженні технологій та обладнання для покращення екологічного стану підприємств різних галузей промисловості. Проаналізовано переваги та недоліки двох обраних технологій для застосування в хімічній галузі (виробництво азотної кислоти).

Ключові слова: закордонні підприємства, азотна кислота, викиди, технологія «Uhde», технологія SOLVAir Solutions.

This paper examines the main environmental and economic trends of the foreign firms that specialize in making and implementing processes and technology to improve the environmental performance of enterprises of different industries. Was determined advantages and disadvantages of the two technologies selected for use in the chemical industry (nitric acid).

Keywords: foreign enterprises, nitric acid, emissions, technology «Uhde», technology SOLVAir Solutions.

Сучасні закордонні підприємства орієнтуються на вирішенні подвійної задачі. По-перше, дотримуватись більшої відповідності законодавчої та нормативно-правової бази, дотримуватись відповідності між викидами димових газів та установленими стандартами. По-друге, забезпечити показники ефективності, які є не тільки е соціально та екологічно прийнятні, але й економічно ощадливі.

Закордонні фірми пропонують безліч шляхів вирішення екологічних проблем, враховуючи особливості напрямку виробництва та економічної ситуації. Розглянемо деякі з тих пропозицій, що стосуються видалення хвостових газів на підприємствах де виробляють азотну кислоту.

Німецька компанія «Uhde» лідируюча фірма в області технологій виробництва азотної кислоти, приступила до розробки технології для видалення N_2O з процесу виробництва азотної кислоти. Компанія встановила собі мету, не тільки досягти високого ступеня скорочення викидів N_2O , але й безпечно і просто інтегрувати такий агрегат у технологічну установку HNO_3 без жодного впливу на хід технологічного процесу. Особливо важливим виявилось знайти можливість поєднання процесів видалення N_2O NO_x ($DeNO_x$), адже останні також слід видалити з хвостових газів. Тому розробники зосередилися на каталітичному видаленні N_2O з установок азотної кислоти (на так званих третинних методах).

Після попередніх випробувань, вони вирішили використовувати спеціальні залізо – цеолітні каталізатори, що поставляються компанією «Süd-Chemie AG». В лабораторних умовах ці каталізатори показали різну реактивність з N_2O Вони розкладали N_2O в N_2 та O_2 , чому сприяло ще присутність NO_x в абгазах (і відновлювали N_2O за допомогою різних агентів, таких як вуглеводні. Крім того, залізо-цеолітні каталізатори виявилися ефективними каталізаторами $DeNO_x$ в надзвичайно широкому діапазоні температур, що дозволило поєднувати розкладання N_2O з відновленням NO_x . Після оптимізації каталізаторів позитивні лабораторні результати були перевірені в реальних умовах на пілотному агрегаті (міні-інсталяції), встановленому на виробництві азотної кислоти компанії «AMI Agrolinz Melamine International GmbH» в місті Лінц, Австрія.

На базі експериментальних результатів, отриманих на міні-агрегаті, компанія «Uhde» змогла створити рішення для скорочення N_2O і NO_x , оптимізовані для певних технологічних

умов, таких як специфічні температури або склад хвостових газів. Зокрема були розроблені два варіанти технології – один на базі каталітичного розкладання N_2O , інший на базі відновлення N_2O за допомогою вуглеводнів. Кожний варіант включає в себе кроки по розкладанню N_2O і відновлення NO_x , що відбуваються або одночасно, як в суміщеній технології EnviNO_x компанії «Uhde», або послідовно.

Характеристики технології EnviNO_x:

- а) висока ступінь (ефективність) видалення N_2O (до 99 %);
- б) вимірювання вхідний і вихідний концентрацій N_2O в режимі «он-лайн»;
- в) видалення N_2O і NO_x може поєднуватися в одному реакторі;
- г) висока ступінь видалення NO_x (до майже 0 ppm);
- д) перевірений в промисловому масштабі процес;
- е) нетоксичність каталізаторів;
- є) тривалий термін служби каталізатора;
- ж) легкість в обслуговуванні;
- з) цінова доступність;
- і) легкість транспортування [1].

Інша зарубіжна технологія SOLVAir Solutions була розроблена та запатентована SOLVAY, міжнародною групою, що діє в хімії.

Місія SOLVAir полягає у наданні і постійному розвитку конкурентоспроможних і сталих екологічних рішень, що використовуються для контролю за викидами в атмосферу та пов'язаних з ними відходів, пропонуючи широкий спектр продуктів, послуг, технологій і систем обробки.

Технологія вторинного використання, що використовується для очищення димових газів будь-якого складу дає можливість обробляти та вторинно використовувати залишок продуктів розпаду, що утворилися в процесі очищення димових газів. В даній технології рекомендується використання теплообмінника перед димовою трубою для збільшення теплоти, яка може бути віддана в мережу, шляхом поліпшення ефективності вилучення.

Дана технологія діє для підприємств різного напрямку виробництва, але принципова схема для усіх підприємств залишається однаковою. Вона зображена на рис. 1.

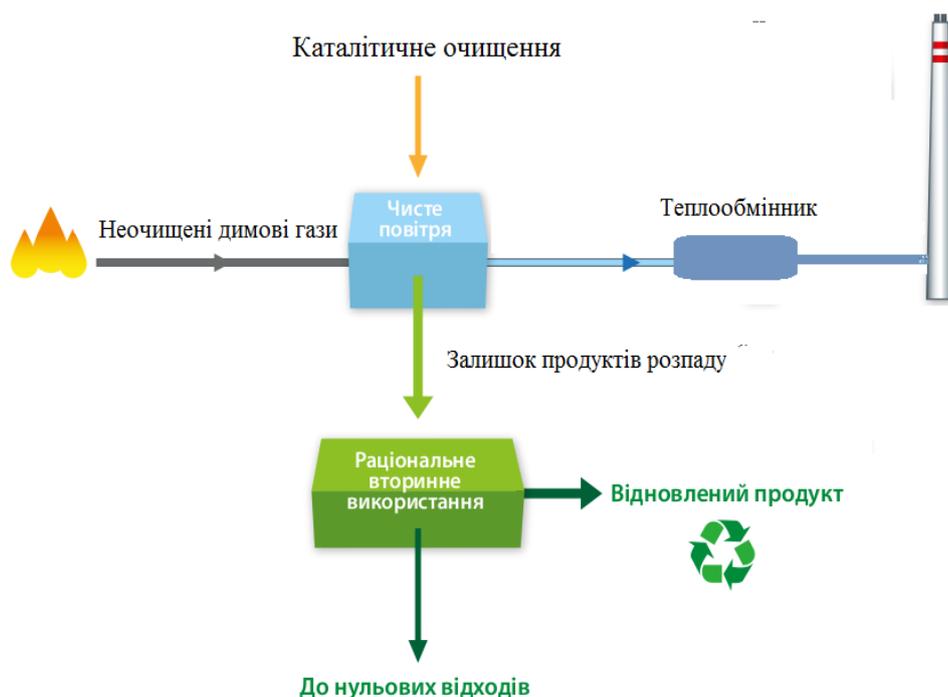

Рис. 1. Принципова схема безвідходної енергетичної установки SOLVAir Solutions

Технологія SOLVAir Solutions включає не тільки очищення димових газів зручним та доступним для підприємства способом – застосування обладнання для очистки повітря, порошкоподібних адсорбентів, інших зв'язуючих токсиканти речовин, але й видалення залишків продуктів, що утворюються [2].

Основною перевагою технології «Udhe» є високий ступінь очищення газів – 99% , однак дана технологія не передбачає подальшого використання продуктів розпаду. Технологія SOLVAir Solutions має ряд переваг у порівнянні із попередньою технологією. Вона дозволяє будь-якому підприємству використовувати залишки продуктів, що утворилися в результаті виробництва таким чином, щоб повторно використовувати їх або у іншому виробництві, або з метою задоволення енергетичних потреб.

Зважаючи на попередній аналіз можна сказати, що найбільшого екологічного ефекту по виробництву азотної кислоти на хімічних підприємствах можна досягти шляхом поєднання декількох технологій, за умови їх економічної доцільності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Офіційний сайт компанії Udhe [Електронний ресурс]. – Електронні дані. – 2016. – Режим доступу: <http://www.uhde.ru> (дата звернення 28.04.2016).
2. Офіційний сайт компанії SOLVAir Solutions [Електронний ресурс]. – Електронні дані. – 2016. – Режим доступу: <http://www.solvairsolutions.com>.

УДК 581.93(477.8)

*Яна Швець, Тетяна Пушкарьова-Безділь
(Умань, Україна)*

ШЛЯХИ ПОШИРЕННЯ АДВЕНТИВНИХ РОСЛИН

У статті наведено способи та засоби поширення адвентивних рослин, проаналізовано екологічну стратегію виживання цих видів, яка полягає у притаманній їм високій життєздатності, надзвичайно ефективних засобах поширення, високій насіннєвій здатності, невибагливості до умов існування.

Ключові слова: адвентивні види рослин, засоби поширення, синантропізація рослинного покриву, залізничний транспорт, біорізноманіття.

Поширення плодів і насіння є одним з основних засобів розселення видів. Чимало видів з великим потенціальним ареалом здатні значно поширитися у відповідних місцезростаннях, якщо вони мають виключно ефективні засоби поширення. Наявність різноманітних пристосувань до поширення плодів і насіння різними агентами має особливе значення для адвентивних рослин.

Нині в Україні спостерігається посилення розвитку процесів синантропізації рослинного покриву, зокрема адвентизації, що пов'язано із глобалізацією соціально-економічних відносин на континенті. Цей процес з кожним роком посилюється, внаслідок чого зростає вплив видів неаборигенних рослин на довкілля.

Адвентизація – насичення чужинними елементами, які потенційно виступають загрозою для місцевого природного біорізноманіття, особливо того, що є вразливим.

Процеси змішування аборигенних і адвентивних видів у флорі призводять до втрати її регіональної специфіки, уніфікації рослинних угруповань на великих територіях. Тому вивчення адвентивних видів рослин залишається одним з пріоритетних напрямків фундаментальних ботанічних досліджень XXI сторіччя.

Адвентивні рослини – види рослин, що за нормальних умов не характерні певній асоціації і потрапили в угруповання випадково, в результаті заносу людиною («бур'янові» рослини у вузькому розумінні), тваринами або іншими чинниками поширення діаспор [1].

Діяльність людини допомагає рослинам подолати природні перешкоди, які стримують їх поширення. Повертаючись з далеких мандрів, люди свідомо чи несвідомо завозили численні види рослин з одних регіонів планети в інші. Ці рослини адаптувалися до нових природно-кліматичних умов, заселяючи нові території. Розселяючись на нових ділянках, такі “гості” не могли не впливати на аборигенну рослинність.

Метою свідомого завезення рослин є отримання нових кормових, харчових, технічних видів, а також тих, що використовуються для озеленення населених пунктів, меліорації, підвищення продуктивності лісів. Несвідоме завезення – це результат випадкового біологічного забруднення.

Адаптуючись у новій місцевості, рослини продовжують поширюватись також і природними засобами. Від ефективності останніх часто залежить доля занесених рослин. З первісного осередку адвентивні рослини розносяться людиною в нові місцевості і утворюють там нові осередки. Навколо цих осередків адвентивні рослини розселяються вже самостійно і згодом утворюють великі колонії. Поступово ці колонії з'єднуються між собою і поширення чужоземців набирає загрозливих розмірів. Адвентивні бур'яни поширюються переважно в місцях з порушеним рослинним покривом, тому що ніякі, навіть найбільш ефективні, засоби поширення не можуть подолати конкуренцію, яку бур'яни зустрічають у природних ценозах. Бур'янові угруповання менше здатні протистояти поширенню адвентивних рослин і навіть іноді повністю витісняються ними [2].

Слід розрізнити спосіб занесення і засоби дальшого поширення адвентивних рослин.

Загальновідомі способи занесення рослин висвітлено в працях деяких вітчизняних і особливо західноєвропейських ботаніків. Зокрема, А. Теллунг виділяв такі способи занесення рослин [3]:

- 1) Занесення адвентивних рослин з насінням культурних рослин.
- 2) Занос насіння адвентивних рослин з різними вантажами.
- 3) Переселення народів
- 4) Війни
- 5) Перенесення насіння транспортом.

Надзвичайно важливим фактором розселення рослин являється транспорт.

Залізничний транспорт має незрівнянно більше значення. Залізничними шляхами заносяться до нових районів іноземні рослини, а також місцеві види, які поширюються з півдня на північ. Так, залізницями було занесено щиріцю білу і лободовидну, кропиву коноплевидну та деякі інші види. Також на узбіччях залізниць знайдено галінсогу дрібноквіткову та цілий ряд степових рослин. Залізницями просувається на північ і такий степовий вид, як гірчак рожевий [4].

Загалом, способів заносу рослин дуже багато, вони надзвичайно різноманітні і мають іноді найнесподіваніший характер.

Закріплення занесених рослин у новій місцевості та їх подальше поширення значною мірою залежать від ефективності і різноманітності природних факторів поширення їх плодів та насіння.

Якщо при утворенні нових осередків у віддалених один від одного районах головна роль належить людині, то у масовому захваті території навколо цих осередків, у величезному зростанні кількості рослин у місцях, де прижився занесений вид, у поступовому зростанні ареалу цього виду найбільше значення належить природним факторам поширення.

Особливо швидко поширюються рослини, насіння яких розноситься різними способами.

Здатність поширюватись за допомогою різних способів - дуже характерна риса адвентивних рослин. Досліджуючи способи поширення тієї чи іншої адвентивної рослини,

важко віддати перевагу будь-якому з них, настільки вони завжди пов'язані між собою і доповнюють один одного.

Місцезростання, де трапляються адвентивні рослини, різняться між собою, і це, безумовно, відбивається і на способах поширення рослин у різних умовах [5].

Адвентивні бур'яни мають певну екологічну стратегію виживання, яка полягає в тому, що їм притаманні висока життєздатність, дуже ефективні засоби поширення, висока плодючість, невибагливість до умов існування. Ці бур'яни не завади відомі населенню, біологія їх мало вивчена, і це також деякою мірою утруднює боротьбу з ними.

Отже, аналіз літературних джерел показав, що становлення адвентивної флори має давню історію, пов'язану з розвитком суспільства. Вивчення адвентивних рослин має не тільки важливе практичне (народногосподарське) значення, але і цікаві й теоретичні питання, а саме історію розселення адвентивних рослин у нових областях, формування їх вторинних ареалів, взаємовідношення з місцевою флорою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Протопопова В. В. Синантропная флора Украины и пути её развития / В.В. Протопопова. – К.: Наук. думка, 1991. – 201 с.
2. Бурда Р. І. Антропогенна трансформація флори / Р.І. Бурда. – К.: Наук. думка, 1991. – 168 с.
3. Thellung A. Zur Terminologia der Adventive – und Ruderalflora. Allg. Bot. Z. Syst. 1918–1919; 24 (9/12): 36–42.
4. Заверуха Б.В. У світі рослин / Б.В. Заверуха. – К.: Урожай, 1980. – 167 с.
5. Протопопова В. В. Фітоінвазії в Україні як загроза біорізноманіттю: сучасний стан і завдання на майбутнє / В.В. Протопопова, С.Л. Мосякін, М.В. Шевера. – К.: Інститут ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, 2002. – 32 с.

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

*Віталій Козовий
(Львів, Україна)*

**СЕНТИМЕНТАЛЬНИЙ ТУРИЗМ В УМОВАХ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ**

У дослідженні розглядаються питання, які виникають між двома державами (Україною та Польщею) та їх взаємини (тривалі конфлікти та співпраця). Фактори, які постають для організації сентиментального туризму.

Ключові слова: сентиментальний туризм, Західна Україна, Польща, прикордоння, українсько-польські стосунки.

The investigation deals with given questions between two countries (Ukraine and Poland) and their relationship (long-term conflicts and partnership). Factors that stimulate the move of sentimental tourism.

Key words: sentimental tourism, Western Ukraine, Poland, board, ukrainian-polish relationship.

Сентиментальний туризм – поїздка з метою відвідання своєї батьківщини чи місця народження предків. Така подорож часто спонукає туриста до пізнавального чи розважального характеру місця перебування [1].

Такий вид туризму має на меті розкрити туристу культуру певної території, ознайомити його з традиціями свого народу та сім'ї. Саме тому сентиментальний туризм тісно переплітається з туризмом етнічним. Сентиментальний туризм розкриває двері до пізнання свого минулого та свого коріння.

Питаннями прикордоння двох держав Польщі та України займалися такі дослідники: Магдалена Жовчак у праці «Антропология прикордонна. Проект і реалізація; Гжегож Бабінські «Роздуми над напрямом перемін кордонів польсько-українського»; Владжімеж Менческі «Мова діалогу істориків польських та українських на переломі ХХ і ХХІ століття»; Роман Чмелик «Пограниччя – земля любови і розбрату»; Йозеф Маркевич «Риторика кордону»; Ігнатій Южвек «Східна Європа. Україна і орієнтально-ортодоксальне перетягування канату»; Анна Куліковська «Сучасне Ельдорадо? Схід і Захід в розповідях мігрантів з Бриза і околиць»; Анна Фінь «Чи кордони перенесені? Аналіз багатосторонньо-демографічних звітів між польською і українською діаспорою в США». Усі дослідники торкалися питання стосунків двох держав, керуючись історією та сьогоденням.

Про польсько-українське прикордоння можна говорити лише після проголошення Україною незалежності у 1991 році та визнання її республікою Польща. Відомий американський політолог і державний діяч Збігнев Бжезінський вважав виникнення незалежної України за одну з трьох найважливіших геополітичних подій ХХ століття поряд з розпадом великих європейських імперій у 1917-1918 рр. і поділом Європи залізною завісою. Після Другої світової війни польська гуманістична еліта устами Є. Гедройця випрацьовувала ідейні засади польської східної політики. Польща кінця 80-х – початку 90-х ХХ століття передчувала потребу у дружніх відносинах з сусідніми країнами. Ідеї Є. Гедройця про добросусідські відносини з народами Центрально-Східної Європи та перспективи їх розвитку стали вказівками для конкретних політичних проектів, частиною яких було юридичне підтвердження кордонів, присутність польської культури в нових політичних умовах, збереження польської національної спадщини на землях сусідів.

Західний кордон України в теперішніх умов є надзвичайно навантаженим, цьому сприяє агресивна політика Російської Федерації стосовно України, адже він стає місцем для процвітання міграції. Велика частка українців покидають Україну у пошуках кращого життя

за кордоном. Україна продовжує відкриватись туристам. Адже після подій Майдану 2013 р. про Україну заговорив весь світ.

У кінці 80-х рр. XX ст. докорінно змінюється геостратегічна карта Центральної та Східної Європи. Внаслідок процесу демократичних перетворень у країнах регіону та дезінтеграції СРСР Республіка Польща перестала бути членом військово-політичних й економічних структур Східного блоку й одержала можливість проводити незалежну зовнішню політику. Польська влада офіційно проголосила курс на зближення із Заходом. Водночас виникнення на території колишнього Радянського Союзу незалежних держав, зокрема України, Росії, Білорусії, спонукало Польщу впроваджувати в дію концепції східної політики, адже Польща ніколи не вдавалась до ностальгії стосовно політики СРСР [3].

Проаналізувавши останні новини, стає зрозумілим факт, що спостерігається тенденція заміни населення, тобто українці із Західної України, які виїждять до Польщі, замінюють поляків, які в свою чергу емігрують до інших країн Європи (Німеччини, Англії). Сьогодні говорячи про кордон між двома державами, на думку спадає кілька речей: незаконна торгівля (алкоголем та сигаретами); черги на кордонах; візові формальності; незаконні міграції. Такі моменти перешкоджають легальній туристичній пропозиції [6].

Вплив пограничних сусідів не міг не залишити слід на території Західної України у свідомості громадян. Пам'ятки історії, фольклор, звичаї та навіть мовлення поєднують нас з Польщею. Так чи інакше, у кожній другій-третьій сім'ї Західної України є родичі або далекі родичі у Польщі. Автор статті зберігає данні про виселення своєї родини по лінії батька у 1943 р., їхнє майно та землі, які були покинуті під час виселення до України з воєводства Люблін, повіту – Замость.

Протягом віків, у польсько-українських відносинах на перший план виходив релігійний, національний, суспільний чи політичний конфлікт, внаслідок чого відкидалась спільність походження українського та польського народів і їх культури [4].

Вступ Польщі до Європейського союзу, до Шенген зони і віддалені перспективи у цьому питанні України спричиняють те, що кордон став новим складним бар'єром як для людей, так і для цінностей. У зв'язку з типологією кордонів і їх ролі у визначенні міждержавних стосунків О. Мартінеза, який виділив п'ять типів кордонів: 1) ворожості; 2) коензистенції; 3) співпраці; 4) співзалежності; 5) непомітного кордону.

Відбулось так, що сучасне польсько-українське прикордоння, особливо на умовній території між Львовом і Перемишлем, є іншим ніж те, яке існувало до Другої світової війни. Багато вказує на те, що в останні роки там відбуваються і укорінюються процеси петрифікації старих структур – релігійних, політичних, тих, які стосуються тотожності, повернення до історії і невирішених суперечок про історичну пам'ять і оцінку подій минулого, особливо часів Другої світової війни та післявоєнного періоду.

Хоча у вимірі національної ідентифікації обох груп польсько-українські стосунки, а отже і прикордонні, варто визначати як партнерські. Спостереження й емпіричні матеріали, обґрунтували формулювання тез про поступове зменшення різниці, напруження і негативних позицій та стереотипів в зоні пограниччя [5].

Західна Україна зберегла неймовірну кількість пам'яток польської, вірменської, італійської та інших культур. Даний вид подорожі є унікальним та надзвичайно привабливим, адже включає елементи пізнавального, релігійного, розважального, етнічного видів туризму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Baraniecki L. Sentimental Tourism Development in East-Central Europe / Leszek Baraniecki, Aleja Wisniowa. – Wrocław: «Poland», 2011. – S. 53–137.

2. Чмелик Р. Пограниччя – земля любови та розбрату / Роман Чмелик // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo. Seria: Studia Ethnologica / [redakcja Magdalena Zowczak]. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2010. – 744 s.

3. Піх О. Особливості формування східної політики Республіки Польща в кінці 80-х-першій половині 90-х років ХХ століття / Олег Піх // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2015. – Вип 8. – С. 223–227.

4. Харчишин О. Українсько-польське культурне пограниччя у новосучасному фольклорі Львові / Ольга Харчишин // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo. Seria: Studia Ethnologica / [redakcja Magdalena Zowczak]. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2010. – 744 s.

5. Babinski G. Refleksje nad kierunkami przemian pogranicza polsko-ukrainskiego / Grzegorz Babinski // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo. Seria: Studia Ethnologica / [redakcja Magdalena Zowczak]. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2010. – 744 s.

6. Markiewicz J. Retoryka granicy / Jozef Markiewicz // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo. Seria: Studia Ethnologica / [redakcja Magdalena Zowczak]. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2010. – 744 s.

*Костянтин Шрубенко
(Світловодськ, Україна)*

ЗМІНИ, ЯКІ НА МОЮ ДУМКУ ТРЕБА ВНЕСТИ В НАШІЙ КРАЇНІ СТОСОВНО СИСТЕМИ ОСВІТИ І МАЛОГО БІЗНЕСУ

Нині Україна перебуває на стадії становлення правових норм і законів. Але багато з тих, що ухвалює парламент є далекими від правових, наприклад: незбалансованість зарплат, депутатська недоторканість. Також далекими від досконалості є система освіти судова та інші. Метою статті є розкриття суті деяких державних ініціатив, які стосуються системи освіти і малого бізнесу, а також обґрунтування необхідності їх зміни чи доопрацювання.

Ключові слова: законодавство, державне управління, правова експертиза.

Today Ukraine is emerging legal standards and laws. But many of those who adopt Parliament are far from legal, such imbalance wages parliamentary immunity. There is far from perfect judicial system of education, and others. The article is the disclosure of certain laws relating to education and small businesses, as well as their justification for amendment or revision.

Keywords: law, public administration, legal expertise.

Розгляд даної проблеми слід починати з того, що нині Україна дійшли до становища, яке потребує негайних змін: війна на Донбасі, Крим, економічна криза, інфляція, нестабільність курсу гривні. Багато хто скаже: «У всьому цьому винна війна», «Вот Европа обещала нам помочь, а в итоге нечего не сделала», «Новий парламент только в худшее положение завел» і так далі, але слід пам'ятати, що кожна людина творець власної долі, так само і з країною. Є таке гарне слово як солідарність, за яким, кожний громадянин причетний до цього. Саме ми обирали владу. На думку багатьох – винний менталітет та вислів: «Моя хата скраю». Як приклад, можна привести явку на вибори в 2014р. Вона становила 60%, а на парламентських виборах – була всього 50%. Чого ці люди не прийшли на голосування? А тому, що були переконані: «Не прийду я один на вибори нічого не станеться, все одно мій голос нічого не вартий». Зараз вони ж кричать: «Не тих обрали!!!»

Чому ж ви самі не голосували?

Також наведу приклад такого діалогу:

– А ти знаєш що наш супермаркет не сплачує акциз?

– І що?

– Як це що, кожен підприємець повинен сплачувати податки, з них формується бюджет країни.

– А що зміниться від того, що якийсь один підприємець не сплачує податки, все одно це ніщо порівняно з тим що крадуть інші?

– Якщо кожен так думав би то у бюджеті взагалі грошей не було б, хоча і так багато людей мають таку думку, а потім усі задають питання чого ж в бюджеті так мало грошей?

– А я не згоден. От якби я був підприємцем я б теж не платив.

Цей діалог свідчить про те, що люди і не думають дбати про інших. Вони піклуються тільки про свою користь. Причиною ж таких думок і вчинків є виховання, система освіти, авторитетність держави в очах пересічних громадян. Отже, якщо провести відповідні реформи, то майбутнє покоління виросте справжніми патріотами. Але:

1. Щоб провести реформи в системі освіти спочатку треба проаналізувати теперішню і знайти її недоліки. На мою думку теперішня система освіти нічого не дає дітям. Що вони мають після закінчення школи? А нічого, тільки деякі поверхневі знання. Зараз у школі

головним показником інтелекту є оцінка, а не всебічність мислення, вміння висловлювати і відстоювати свою думку, логіка та інше. Що б бути відмінником достатньо просто зазубрити тему, хоча вона забудеться через тиждень. Багато підлітків коли закінчують школу не знають, що робити далі, куди піти вчитися, де працювати. А це є наслідком того, що школа не дає жодного досвіду, не формує в підлітка мети, зацікавлення чимось. А зацікавленість є головною рисою в навчанні, якщо її не буде, то якою б людина не була б розумною її не навчиш тому, що їй не цікаво [6].

Нині освіти вчить дітей брехати (брешуть для того, щоб не поставили погану оцінку), бути егоїстами, завжди слухати старших (навіть якщо старший не прав) [2, с. 3-4]. Наша система освіти направлена на надання уривчастих, безсистемних знань. Наведу приклад як і чому навчають дітей в США. Тут концепція школи – підготовка до «реального життя». Основне завдання нинішніх американських шкіл – навчити учнів самостійно здобувати знання та підготувати їх до життя. Будь-який навчальний матеріал, що пропонується для засвоєння, проходить ретельний відбір на предмет «потрібен він учням чи ні». Практикують написання творів, складання проектів і дискусії. Робиться це для того, щоб учень вчився самостійно здобувати інформацію і мислити. В результаті студент-першокурсник в університеті володіє значно скромнішими знаннями, ніж студенти з пострадянських країн. Микола Злобін у книжці «Америка: живуть же люди» коментує це так: «Я давно помітив, що коли в одну групу на перших курсах університету потрапляють американські й українські студенти, то випускники шкіл США виглядають дуже блідо на їх фоні. Притихлі американці з заздрістю спостерігають як легко цитують Достоевського і Сартра, показують на карті Нову Каледонію, називають столиці Ботсвани і Габону та легко ділять без калькулятора. Так зазвичай триває до третього курсу, потім ситуація починає змінюватися. В міру того, як від студента вимагається не запам'ятати і повторити, а дати критичний аналіз, зробити висновок, знайти вихід, запропонувати альтернативу тощо, американці починають переганяти» [3, с. 75].

Отже, я вважаю, що в школах дітей повинні вчити писати твори, висловлювати свою думку, мислити. Тобто давати їм різні логічні задачі, давати їм більше руху і спілкування, не зобов'язувати їх щось вчити. В 4-7-их класах дітям повинні давати початкові знання з математики і проводити уроки іноземної мови, фізики, хімії, біології, географії на вибір. Також, слід впровадити такий урок де діти спілкувались на різні теми, вчилися висловлювати свою думку. Час починати і профорієнтаційну роботу.

У 8-9-му класи підліток має обрати ті предмет по яких він хоче вдосконалюватися [1, с. 18-20].

2. Податкова система, малий та середній бізнес.

На чому тримається економіка усіх розвинутих країн світу? На малому та середньому бізнесі. Частка ВВП, яку вони забезпечують:

- в Італії – 95%;
- в Японії – 60%;
- Франція, Німеччина – 50%;
- в США – 45% [5, с. 93-98].

«Думай про малий бізнес більше, ніж про населення». Цей принцип є головним у діяльності багатьох урядів. Причина? Якщо держава підтримує малий бізнес, вона автоматично допоможе і бюджету країни, і її населенню. Малий бізнес також створює робочі місця. За статистикою 2/3 робочих місць у світі створює малий бізнес [4, с. 13]. Отже, для того щоб Україні вийти з кризи – треба розвивати малий бізнес. В той самий час наші чиновники тільки погіршують умови для його розвитку. Масово закриваються ФОП (тільки за жовтень-грудень по областях закрились: Київська область (1401), Харківська (1368) Дніпропетровська (980)). А це означає значне скорочення робочих місць. Не на користь їм працює Антимонопольний комітет. Робота, а результат протилежний. Великий бізнес

придушує малий і не дає йому розвиватися. Після підняття мінімальної зарплати зріс «єдиний податок», що ще більше погіршило ситуацію. Отже, на мою думку нашій країні треба запозичити досвід інших розвинутих країн. Наведу приклади, як влада допомагає розвиватись малому бізнесу:

Захист на рівні законодавства. В західних країнах законодавство щодо малого бізнесу є стабільним, прозорим і виразним, воно усуває бюрократичні перешкоди, а значить, сприяє розвитку бізнесу. Чи не у всіх країнах реєстрація підприємства є простою і швидкою процедурою. Наприклад, в Іспанії підприємець отримує підтвердження вже за добу після подання документів. В Німеччині діє закон, який спрощує передання бізнесу спадкоємцю. Якщо він хоча б 10 років буде працювати за колишніх обсягів, його повністю звільнять від сплати податку. У Великій Британії діє закон, який дає право малим підприємствам з кількістю працівників до 50 осіб, відкладати оплату за отримані товари та послуги на місяць.

Гарантована допомога малому бізнесу в отриманні державних замовлень. У США 23% замовлень держбюджету неодмінно дістається малому бізнесу. Адміністрація Обама збільшувала цю частку до 26%. Крім того, великі підприємства оборонної промисловості зобов'язані розміщувати в малому бізнесі до 20% своїх замовлень [3, с. 73-75].

Дешеві кредити малому бізнесу. В США передали малому бізнесу \$30 млрд., які повернули за програмою TARP американські банки. Вони здешевлять кредити (4-6% замість звичайних 8-15%). Нині пільговий кредит для малого бізнесу становить 9% річних. У Франції для кредитування МСБ існує спеціальний фонд обсягом €2 млрд. У Німеччині за кризи зросло число мікрокредитів (до €25 тис.). А в Південній Кореї діє постанова про те, що не менше 35% кредитів отримують саме малі підприємства.

Податкові пільги. Однією з найкращих для стартового бізнесу в Європі вважається німецька державна допомога. Перші 2 роки існування мале підприємство звільняється від усіх виплат (в Іспанії – на 5 років), за кризи податок на прибуток знизили з 39% до 30%, зменшили відрахування до фондів соцстрахування (внесок з безробіття – з 6,5% до 3,3%). У Франції створені малі підприємства на 2 роки звільняються від податку на акціонерні товариства і від місцевих податків, знижуються інші податки для підприємців, що працюють в депресивних зонах, скасовані виплати до фондів соціального забезпечення, іноді їм навіть виплачують підйомні. У США малі підприємства, які мають статус юридичної особи і які належать фізичним особам, сплачують податок на доходи 19% (стандартна ставка – 33%). Там бізнесмен може заощадити на податок за рахунок власної відпустки [3, с. 74].

Фінансові гарантії. У Великій Британії у розпал кризи для малого бізнесу було виділено більше ніж мільярдний ліміт державних гарантій. У Німеччині державний банк KfW надає їм пільгові кредити, причому половину комерційного ризику держава бере на себе. Часткове повернення вкладів кредиторам гарантують і в США [5, с. 98].

Численні безкоштовні інформаційно-консультаційні центри малому бізнесу, в яких можна отримати пораду з будь-якого питання: реєстрація, оподаткування, страхування, отримання фінансування. Там завжди допоможуть скласти бізнес-план або вирішити питання матеріально-технічного постачання. До речі, у Великій Британії можна отримати подібні телефонні консультації 24 години на добу. У Німеччині існує Інтернет-портал, де вам нададуть професійну пораду, можна безкоштовно завантажити пакет програмного забезпечення щодо складання бізнес-плану, провести аудит, отримати необхідні дозволи і ліцензії. Там на питання «Я хочу почати малий бізнес. Що мені робити?» ви не отримаєте відповідь «Купіть великий або зачекайте».

Юридична допомога. В США діє спеціальний адвокатський відділ, який захищає малий бізнес не тільки в суді, але і в конгресі [3, с. 73-75]. А у Великій Британії пішли ще далі: там малий бізнес отримує пристойну матеріальну допомогу на покриття витрат у судовій тяганині з податковою інспекцією, з приводу захисту здоров'я працівників компанії, за виникнення кримінальної відповідальності тощо. Отже нашій країні є з кого брати приклад.

На моє переконання – слід скасувати ЄСВ, зменшити податки для тих хто тільки відкрив бізнес, а для тих хто має великий прибуток навпаки збільшити, цим самим «великі» підприємці не будуть придушувати «малих». Втім, в даній статті наведений лише маленький відсоток того, що в нашій країні треба змінити і впровадити.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афоніна О. Перспективи сучасної освіти / О. Афоніна // Музика. – 2007. – № 4. – С.18-20.
2. Добрянський І. Приватний сектор вищої освіти: стан і перспективи/ І. Добрянський // Рідна школа. – 2007. – № 3. – С. 3-4.
3. Злобин Н.В. Америка: живуть же люди, 2012. – С. 73-75.
4. Ляпін Д. Розвиток малого підприємництва як вимога нової якості системи державного управління // Пріоритети. – 2017. – №5. – С. 13-17.
5. Неделько І. Г. Фінансування розвитку сектору малого бізнесу // Фінанси України. – 2016. – № 1. – С.93-98.
6. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи / В.Шинкарук // Вища школа. – 2008. – № 7. – С. 78-125: табл. (Продовження. Початок див.: Вища школа. – 2008. – № 4. – С. 91; № 5. – С. 88; № 6. – С. 92.)

ЕКОНОМІКА / ECONOMICS

УДК 368 (410)

Дарина Біла
(Київ, Україна)

РЕГУЛЮВАННЯ СТРАХУВАННЯ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

У статті проаналізовано особливості регулювання страхування у Великобританії. Наведено законодавчі акти, на основі яких здійснюється регулювання діяльності страхових компаній; розглянуто завдання регуляторних та наглядових органів.

Ключові слова: регулювання, страхова компаній, Великобританія, органи регулювання, Solvency II.

The article analyzes the features of insurance regulation in the UK. Author directed the legislative acts that underpin the regulation of insurance companies; author considered the task of regulatory and supervisory bodies.

Keywords: regulation, insurance companies, UK, regulatory authorities, Solvency II.

У Великобританії державне регулювання страхування стало об'єктом наукових досліджень в кінці XIX ст., а системні дослідження з'явилися в кінця XX ст.

У XXI ст. страхові компанії Великобританія займають найбільшу частку по валовим страховим преміям серед країн Європейського Союзу, яка станом на 2013 р. складала 236 593 млн. євро або 21,18% [1, с. 43]. У 2014 р. серед найбільших ринків у Великобританії зафіксований найвищий приріст премій: на 9,9 % в 2014 році [2, с. 15]. Серед 3 800 страховиків, які працювали в Європі у 2014 р. [2, с. 29], 559 з них зареєстровані у Великобританії і створили робочі місця для більше ніж 300 000 чоловік [3].

Оскільки доведено зв'язок між успішністю функціонування страхового ринку та його регулюванням, розглянемо особливості державного регулювання страховиків у Великобританії для використання кращого досвіду у вітчизняній практиці.

Регулювання страхового ринку у Великобританії здійснюється на основі директив ЄС та національного законодавства. Основними національними нормативно-правовим актами, що регулюють діяльність страхових компаній є: Закон «Про фінансові послуги та ринки фінансових послуг» (The Financial Services and Markets Act 2000) [4] та Закон «Про фінансові послуги» (The Financial Services Act 2012) [5], який вносить зміни та доповнення до положень Закону «Про фінансові послуги та ринки фінансових послуг». Державне регулювання страховиків у Великій Британії трансформувалось в рамках регулятивної перебудови фінансового сектора в 2010-2013 роках, результати цього процесу відображені в табл. 1.

Таблиця 1

Трансформація регуляторних органів в страхуванні у Великобританії*

Реформа	Регуляторний орган	Наглядовий орган
Реформа системи регулювання – створення мегарегулятора Закон 2000 р.	Управління з фінансових послуг (Financial Services Authority), яке здійснювало встановлення нормативів капіталу, структури активів та пасивів тощо, ліцензування, моніторинг діяльності учасників ринку фінансових послуг, в т. ч. страховиків, контроль за виконанням діючого законодавства та застосування механізмів впливу на порушників. Управління з фінансових послуг було законодавчо сформованим регулятором підзвітним Міністерству фінансів.	

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Реформа регулювання фінансового ринку 2010-2013 років	Комітет фінансової політики (Financial Policy Committee), створений у складі Банку Англії здійснює макропруденційне регулювання, оцінку, виявлення, моніторинг, мінімізацію фінансових ризиків, в тому числі і в страхуванні.	Управління за фінансовою поведінкою (Financial Conduct Authority) – новостворений орган, який опікується захистом прав споживачів, недопущенням монополізації ринку.
	Орган пруденційного регулювання (The Prudential Regulation Authority, PRA), який входить до складу Банку Англії та створений як його окрема частина. Здійснює мікропруденційне регулювання в страхуванні, банках, будівельних товариствах, кредитних спілках, великих інвестиційних фірмах та здійснює нагляд за страховою сферою та інститутами щодо яких встановлює регулятивні вимоги.	

*Складено автором за даними офіційного сайту Банку Англії та джерелом [6]

Фокусуючись на ключових ризиках відповідно статутних цілей компанії, розміру (в тому числі кількості страхувальників) та типу бізнесу PRA ділить страховиків, які контролює на категорії «потенційного впливу» і відповідно до категорії визначається частота та інтенсивність нагляду. Масштаб «потенційного впливу» фірми залежить від її розміру, складності та взаємопов'язаності з іншою частиною фінансової системи [7].

При регулюванні діяльності страхових компаній PRA поділяє страхові компанії на дві групи: страхові компанії, регулювання яких здійснюється із застосуванням положень Solvency II та малі страхові компанії.

Для віднесення страхової компанії до першої групи, показники діяльності страховика повинні перевищувати встановлені порогові значення, визначені в статті 4 Директиви Solvency II [8, с. 34]: 5 млн. євро – річна бруто-премія страховика; 25 млн. євро – сукупний обсяг страхових резервів з врахуванням частки перестраховальників та сум, що відшкодовуються компаніями спеціального призначення; діяльність організації включає в себе операції перестраховування в обсязі, що перевищує 0,5 млн євро від її бруто-премії і/або 2,5 млн євро від її страхових резервів з урахуванням частки перестраховальників, а також сум, що відшкодовуються компаніями спеціального призначення, або становлять понад 10% від її бруто-премії і або більше 10% від страхових резервів з урахуванням частки перестраховальників, а також сум, що відшкодовуються компаніями спеціального призначення.

Всі інші страховики, що не відповідають вищезазначеним вимогам, відносяться до другої групи: малі страхові компанії. В регулюванні обох груп страховиків є спільні та відмінні риси, також PRA сформовано загальні вимоги, що застосовуються до усіх страхових компаній без виключень.

Загальні вимоги до капіталу, встановлені PRA для усіх страховиків, наступні:

- Капітал страховика має відповідати критеріям, достатнім для забезпечення захисту страхувальників, безпеки та надійності, адекватності з точки зору якості та кількості, враховуючи вплив ризиків [9, с. 47].

- Капітал повинен бути достатнім для покриття непередбачених збитків, що виникають, у тому числі, у зв'язку з невизначеністю/мінливістю положень і оцінок, щодо діапазону важких, але можливих стрес-факторів, що впливають як на конкретну страхову компанію, так і на весь ринок [9, с. 49].

- Істотна частина капіталу повинна складатися із простих акцій та страхових резервів, що відносяться до найбільш якісних форм капіталу, які дозволяють покрити збитки від господарської діяльності не порушуючи принципу безперервності діяльності [9, с. 48].

PRA активно співпрацює із суб'єктами страхового ринку, щодо покращення наглядової структури. Інформація отримується з різних джерел, включаючи щорічне опитування. В

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

опитуванні 2015/16 років прийняло участь 69 фірм, агреговані результати представлені в табл. 2. Результати опитування показали тісний зв'язок регуляторів із об'єктами регулювання – коливання відповідей від 76 до 99%, співробітники регуляторів в цілому мають достатні знання про бізнес середовище страховиків, а останні – в цілому розуміють цілі регулювання.

Таблиця 2

Взаємодія PRA та страховиків за даними опитування у 2015/16 р.р.*

Блоки питань	Розподіл відповідей страховиків				
	Повністю згоден, %	Згоден, %	Скоріше не згоден, чим згоден, %	Не згоден, %	Повністю не згоден, %
Розуміння командою регулятора вашої бізнес-моделі, стратегії та ринку, на якому працює компанія	19-26	67-70	6-13	1	-
Цілі регулювання:					
Фірма має чітке розуміння регулятивних цілей PRA	62	38	-	-	-
Ми знаємо, що PRA відчуває ключові ризики, які впливають на нашу фірму	48	51	1	-	-
Нам зрозуміло, що від нас очікує PRA, як і що потрібно зробити для усунення ризиків	28	58	13	1	-
Взаємини вашої фірми з PRA:					
Фірма має ефективний зв'язок з PRA	44	52	3	1	-
Фірма має достатній доступ до наглядових команд PRA	62	36	-	2	-
Фірма має достатній доступ до керівництва PRA, якщо це потрібно	44	55	1	-	-
Граничні терміни для запитів даних та інформації від PRA, як правило, розумні	6	70	16	7	1

*Складено автором за джерелом [10]

Оскільки страхування здійснює істотний внесок в економіку Великобританії, одним із завдань Уряду є продовження тісного партнерства зі страховим сектором для зміцнення позиції Великобританії, як світового лідера в галузі. План дій для посилення зростання страхування у Великобританії 2013 р., розроблений Міністерством фінансів, зосереджується на п'яти основних напрямках [3]:

- Експансія страховиків Великобританії на зарубіжних ринках.

Формування розуміння перспектив роботи на ринках, що швидко зростають, сконцентрувавшись на таких країнах, як Бразилія, Китай, Індія, Індонезія, Туреччина. Міністерство фінансів, Міністерство іноземних справ, Департамент торгівлі та інвестицій Великобританії працюють для виявлення можливостей зростання на іноземних ринках і зміцнення репутації страховиків Великобританії.

- Привабливість Великобританії в якості країни-реєстрації для страховиків.

Впровадження заходів для перетворення країни на провідний світовий центр по страхуванню, для чого здійснюються такі заходи: контролюючі органи займаються

упорядкуванням процедури реєстрація для потенційних заявників, Департамент торгівлі та інвестицій Великобританії, що 2016 р. став Департаментом міжнародної торгівлі розробляє заходи з заохочення страховиків щодо перенесення реєстрації бізнесу в Великобританію, включаючи розробку маркетингової компанії.

- Страховики – довгострокові інвестори у Великобританії.

Прийняття Solvency II дало можливість страховикам розробляти довгострокові інвестиційні плани, в тому числі планувати вкладання кошти в інфраструктуру Великобританії, як в інтересах своїх страхувальників та і економіки країни в цілому. В найближчі п'ять років шість страхових компаній з партнерами планують вкласти в інфраструктуру Великобританії 25 млрд. фунтів стерлінгів інвестицій.

- Покращення інформаційної прозорості в обслуговуванні клієнтів страхових компаній Великобританії.

Націлення страховиків на покращення інформаційної прозорості їх діяльності та страхових продуктів, щоб споживачі отримували інформацію, яка дозволить їм зробити усвідомлений вибір страхового продукту.

- Навички та диверсифікація.

Пошук перспективних спеціалістів, поширення професійних стандартів, підвищення професіоналізму, заохочення жінок займати керівні посади.

Одним із завдань Уряду Великобританії є забезпечення успіху вітчизняного страхового сектору в глобальній гонці, як в короткостроковому, так і в довгостроковому періодах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Statistics N°50 European Insurance in Figures. December 2014 / Insurance Europe. – 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.insuranceeurope.eu/sites/default/files/attachments/StatisticsNo50EuropeanInsuranceinFigures.pdf>
2. European Insurance in Figures: 2014 data / Insurance Europe. - 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.insuranceeurope.eu/european-insurance-figures-2014-data>
3. The UK insurance growth action plan / HM Treasury [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/263148/the_UK_insurance_growth_action_plan.pdf
4. Financial Services and Markets Act 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/81410/consolidated_fsma050911.pdf
5. The Financial Services Act 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2012/21/pdfs/ukpga_20120021_en.pdf
6. Рубцов Б.Б. Финансовый рынок Великобритании / Б.Б. Рубцов // Портфельный инвестор. – 2008. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mirkin.ru/docs/rubcov_british.pdf
7. Supervisory approach / Prudential Regulation Authority [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bankofengland.co.uk/pru/Pages/supervision/approach/default.aspx>
8. Директива 2009/138/ЕС Европейского Парламента и Совета ЕС от 25 ноября 2009 г. Об организации и осуществлении деятельности страховых и перестраховочных организаций (Solvency II) (с изменениями и дополнениями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cbr.ru/finmarkets/files/common/letters/2016/inf_sep_0816.pdf
9. The Prudential Regulation Authority's approach to insurance supervision March 2016 / Prudential Regulation Authority. – 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bankofengland.co.uk/publications/Documents/pruapproach/insuranceappr1603.pdf>
10. PRA. Firm feedback survey - aggregated results 2015/16 / Prudential Regulation Authority. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bankofengland.co.uk/pru/Documents/supervision/firmfeedback201516.pdf>

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ РОЗВИТКУ ПЕРЕСТРАХУВАННЯ НА ВІТЧИЗНЯНОМУ СТРАХОВОМУ РИНКУ

У статті досліджено сучасний стан розвитку перестрахової діяльності на вітчизняному страховому ринку. Проведено аналіз динаміки основних показників перестрахової діяльності. Виявлено основні проблеми, які стримують розвиток вітчизняного перестрахового ринку та запропоновано напрями їх вирішення.

Ключові слова: страховий ринок, перестраховання, вихідне перестраховання, перестраховики, перестраховики-нерезиденти.

This article explores the current development of the reinsurance activity in the domestic insurance market. The dynamics of the basic indicators of reinsurance activity is analyzed. The main problems of the domestic reinsurance market development are identified and ways of their solution are proposed.

Keywords: insurance market, reinsurance, outgoing reinsurance, reinsurers, non-resident reinsurers.

На сучасному етапі розвитку вітчизняного страхового ринку значного розвитку та поширення набуває сегмент перестраховання, оскільки, страхові компанії мають різні за величиною та характером ризику, які не завжди можна збалансувати, виникає потреба в додатковому механізмі збалансування цих ризиків. Цим механізмом на страховому ринку виступають перестраховики, які захищають страхові компанії від розорення та забезпечують захист і виплату коштів застрахованим особам.

Перестраховання є одним з ключових елементів вітчизняного і світового страхового ринку. Забезпечуючи роздроблення кожного окремого ризику на частини, розміщені у різних страховиків. Окрім того, що перестраховання підтримує необхідну рівновагу в діяльності страховиків, воно також виконує функцію міжнародного руху капіталу. Тому на сьогодні актуальним є питання аналізу стану та загальних тенденцій розвитку перестрахової діяльності в Україні.

Вагомий науковий внесок у дослідження питань фінансового становлення та функціонування ринку перестраховання зробили такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як: В. Базилевич, А. Бойко, О. Козьменко, С. Осадець, О. Пахненко, К. Пфайффер, К. Турбін, В. Шахова, та ін.

Перестраховання – це страхування одним страховиком на визначених договором умовах ризику виконання частини своїх обов'язків перед страхувальником у іншого страховика резидента або нерезидента, який має статус страховика або перестраховика, згідно з законодавством країни, в якій він зареєстрований [1].

Перестраховання в Україні, як інструмент підвищення фінансової сталості страховиків – нова не дуже розвинена сфера страхової діяльності, аналіз проблем якої викликає чимало питань. Однією з головних проблем, яка обмежує розвиток перестраховання у нашій країні, є недосконалість його нормативно-правового регулювання. Оскільки вона не охоплює всього спектра відносин пов'язаних із перестрахованням [3, с. 339].

Оскільки на даний час в Україні немає сприятливого економічного та законодавчого середовища для існування спеціалізованих перестраховальних компаній, перестрахованням можуть займатися всі страховики, що отримали ліцензію на певний вид страхових послуг. Тому доцільно розглянути динаміку основних показників сфери перестраховання (табл.1).

Таблиця 1

Основні показники сфери перестраховування, млн. грн.

Основні показники сфери перестраховування	9 місяців 2015	9 місяців 2016	Темпи приросту 9міс. 2016/ 9міс. 2015	
			млн. грн.	%
Сплачено на перестраховування, у т.ч.:	6 726,3	8 460,6	1 734,3	25,8
- перестраховикам-резидентам	4 972,4	5 255,8	283,4	5,7
- перестраховикам-нерезидентам	1 753,9	3 204,8	1 450,9	82,7
Виплати, компенсовані перестраховиками, у т.ч.:	792,7	984,6	191,9	24,2
-перестраховиками-резидентами	96,9	225,1	128,2	132,3
-перестраховиками-нерезидентами	695,8	759,5	63,7	9,2
Отримані страхові премії від перестраховувальників-нерезидентів	28,0	26,6	-1,4	-5,0
Виплати, компенсовані перестраховувальникам-нерезидентам	0,7	9,0	8,3	1185,7

Джерело [4]

Як видно з таблиці 1 операції вихідного перестраховування за 9 місяців 2016 року збільшилися на 1 734,3 млн. грн. (25,8%) за рахунок збільшення на 283,4 млн. грн. перестраховування в середині країни та збільшення на 1 450,9 млн. грн. операцій з перестраховування із страховиками-нерезидентами. Проте відбулося зменшення отриманих страхових премій на 1,4 млн. грн (5%).

Структура вихідного перестраховування за видами страхування представлена в таблиці 2.

Як бачимо з таблиці 2 структура вихідного перестраховування за 9 місяців 2016 року збільшилася на 1 734,3 млн. грн. за всіма видами страхування. Проте страхування фінансових ризиків зазнало негативних змін і зменшилося на 169,2 млн. грн. (- 11,9%).

Найбільше часток страхових премій сплачено за такими видами страхування, як: страхування вантажів та багажу, страхування майна, страхування фінансових ризиків, страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ тощо [4].

За договорами перестраховування ризиків за 9 місяців 2016 року українські страховики (цеденти, перестраховувальники) сплатили часток страхових премій 8 460,6 млн. грн. (за 9 місяців 2015 року – 6 726,3 млн. грн.), з них:

- перестраховикам-нерезидентам – 3 204,8 млн. грн.(за 9 місяців 2015 року – 1 753,9 млн. грн.);

- перестраховикам-резидентам – 5 255,8 млн. грн.(за 9 місяців 2015 року – 4 972,4 млн. грн.).

Таблиця 2

Структура вихідного перестраховування (млн. грн.)

Види страхування	9 місяців 2015	9 місяців 2016	Темпи приросту 9міс.2016/ 9міс.2015	
			млн. грн.	%
Страхування вантажів та багажу	1 554,5	2 159,0	604,5	38,9
Страхування майна	1 347,3	1 521,0	173,7	12,9
Страхування фінансових ризиків	1 416,4	1 247,2	-169,2	-11,9
Страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ	610,9	688,9	78,0	12,8
Страхування відповідальності перед третіми особами	360,7	671,0	310,3	86,1
Страхування наземного транспорту (КАСКО)	360,9	505,2	144,3	40,0
Авіаційне страхування	227,3	264,9	37,6	16,5
Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів («Зелена картка»)	178,5	242,4	63,9	35,8
Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів (ОСЦПВ)	116,4	196,9	80,5	69,2
Страхування від нещасних випадків	69,6	89,9	20,3	29,2
Інші види страхування	483,8	874,2	390,4	80,7
Всього	6726,3	8460,6	1 734,3	25,8

Джерело: складено автором на основі [4,5]

Загальна сума часток страхових виплат, компенсованих перестраховиками, становила 984,6 млн. грн.(за 9 місяців 2015 року –792,7 млн. грн.), у тому числі компенсовано:

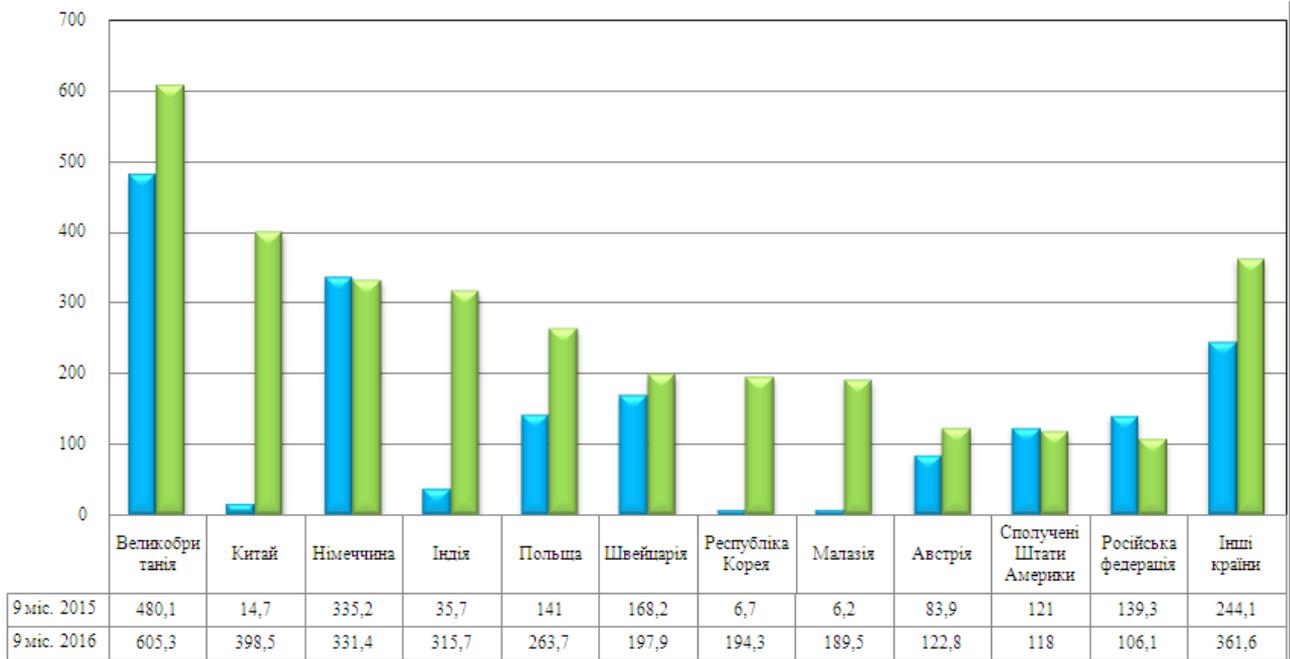
- перестраховиками-нерезидентами – 759,5 млн. грн.(за 9 місяців 2015 року – 695,8 млн. грн.);

- перестраховиками-резидентами – 225,1 млн. грн.(за 9 місяців 2015 року – 96,9 млн. грн.) [3].

Для України питання перестраховування ризиків у нерезидентів є особливо актуальним через незначну місткість внутрішнього страхового ринку.

Перестраховування ризиків за межами країни зумовлює вплив валюти у вигляді перестраховувальних премій за кордон, а також обмеженість здійснення контролю за діяльністю перестраховиків-нерезидентів з боку державних наглядових органів України. Це, у свою чергу, вимагає від органів влади застосування особливих вимог до перестраховування ризиків у нерезидентів, зокрема підвищення вимог з боку держави до іноземних перестраховиків [2, с. 157].

Враховуючи збільшення у 2016 році частки страхових платежів, яка належить перестраховикам-нерезидентам, вважаємо за доцільне розглянути частку страхових платежів, яка належить перестраховикам-нерезидентам в розрізі країн (рис. 1).

Джерело: складено автором на основі [4, 5]

Рис. 1. Частка страхових платежів, яка належить перестраховикам-нерезидентам в розрізі країн

З рисунку 1 бачимо, що структура перестраховування зазнала змін на користь таких країн, як: Китай, Індія, Республіка Корея, Малазія, що відбулося, по-перше, за рахунок зменшення частки страхових платежів Німеччини, Великобританії, Російської Федерації та Швейцарії, а по-друге, майже припинилися надходження до Литви, Чехії та Франції [5].

Загалом в Україні є можливість у подальшому розвивати перестрахову діяльність, її різні види та напрями, зважаючи на ріст обсягів перестраховування, звичайно для цього необхідно брати до уваги зарубіжний досвід, адаптуючи його до вітчизняних умов та потреб [6, с. 21].

Отже, аналіз сучасного стану перестрахового ринку України показав, що з кожним роком перестраховування набуває все більшого поширення, що пояснюється збільшенням видів страхування і відповідно ризиків по них. Але загалом ефективний розвиток перестрахової діяльності в Україні можливий за умови створення відповідної нормативно-правової бази, що буде регулювати діяльність перестраховиків-резидентів та перестраховиків-нерезидентів, а також впровадження нових методів і видів перестраховування з орієнтацією на зарубіжний досвід зі створення спеціалізованих перестрахових компаній.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 №85/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=85%2F96-%E2%F0>
2. Говорушко Т. А. Страхування : навч. посіб. / Т. А. Говорушко, К. М. Стецюк. – К.: – Львів: «Магнолія 2006», 2014. – 328 с.
3. Горбач Л.М. Страхування: навч. посіб. / Л. М. Горбач, О. Б. Каун. – К.: «Кондор», 2011. – 520 с.
4. Інформація про стан і розвиток страхового ринку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfp.gov.ua/content/informaciya-pro-stan-i-rozvitok.html>
5. Підсумки діяльності страхових компаній за 9 місяців 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forinsurer.com/files/file00587.pdf>.
6. Шолойко А.С. Фінансове перестраховування: економічна сутність і відмінні особливості / А.С. Шолойко // Финансовые услуги. – 2014. – № 5-6 (107-108). – С. 21-24.

Анна Величко, Дмитро Шевчук
(Світловодськ, Україна)

ПРОМИСЛОВЕ ШПИГУНСТВО ТА РОЗВІДКА ЯК ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ

З огляду на економічну діяльність, інформація є невід'ємною частиною виробничо-економічного процесу. У зв'язку з цим, актуальним є створення стрункої системи економічної розвідки про ринки збуту, конкурентів, партнерів, контрагентів, нових технологій тощо. Тобто ті знання, які допоможуть бути лідером у конкурентному оточенні. Саме таке явище, як конкуренція, допомагає розвиватися підприємствам і стимулює пошук способів підвищення ефективності своєї діяльності. Конкурентна боротьба за ринки збуту продукції, прикладання капіталів і прагнення до отримання максимальних прибутків змушують керівництво стежити за діяльністю своїх конкурентів, при цьому може застосовуватися як розвідка, так і шпигунство.

Ключові слова: конкурентна боротьба, промислове шпигунство, розвідка.

I will look at the economy of the economy, information - in part by a vibro-economic process. At zv'yazku zim, topical є strenennya strankoi sistemi ekonomichnoi rozvidki pro zinku, rivals, partners, counterparts, new technologies, tochno. Tобто ті знання, які допоможуть бути лідером у конкурентному оточенні. Same také yavishche, yak rivalry, dopomagay rozvivatisya pidpriestvam i stimulje poshuk podivi pivischennya efektyvnosti svoєї діяльності. Competitive struggle for the sake of the zink of products, prikladannya kapitalov and pragnennya before otrymannya maximal pributkiv zmushuyut kerivnitsuto stegiti for diyalnistyu svoyh rivals, with which you can zastosovuvatysya yak rozvidka and shpigunstvo.

Key words: competitive harrowing, promising shpigunstvo, rozvydka.

Економічна розвідка та шпигунство – хвороба усіх країн та великих національних і транснаціональних корпорацій. Ними активно займаються як державні, так і недержавні служби безпеки. За неофіційними оцінками державних служб безпеки, практично кожна велика фірма краде інформацію у конкурентів і водночас страждає від аналогічних дій з їх боку. Нові досягнення науки і техніки, сучасні методи промислового виробництва змушують економічну розвідку знаходити нові засоби й методи роботи. Щоб устигати за технічним розвитком, потрібно постійно вдосконалювати техніку економічної розвідки [3].

Економічна розвідка є одним з трьох традиційних видів розвідки, яка ведеться на додаток до політичної та військової розвідки. Велика частина інформації і матеріалів по економічній розвідці доступна через відкриті джерела: газети, торгові журнали, комп'ютерні бази даних, парламентські протоколи, всілякі публікації «за інтересами фірми» і т.д. Через відкриті джерела доступно близько 80% всієї інформації. Через те існує тісний взаємозв'язок між економічною розвідкою, захистом інформації, діяльністю служби безпеки та якісним складом персоналу компанії чи фірми.

Проблемам сучасного промислового шпигунства присвятили роботи вітчизняні та закордонні науковці: А. Брединский, І. Березин, А. Величко, І. Волощук, Б. Демидов, О. Івченко, А. Куделіна, Лойко Д., Пириков О., Ф. Скрипник та інші. Втім, питання поєднання економічної розвідки та етики цивілізованого бізнесу ще потребують додаткового опрацювання. Метою даної статті є додаткове опрацювання завдань, об'єктів і методів сучасної розвідки і промислового шпигунства, як економічного явища та обґрунтування необхідності перегляду та додаткового доопрацювання етики конкурентної боротьби.

Так, обрати фірму, що займається бізнес-розвідкою, в нашій країні не зовсім просто: в Україні поки не складаються рейтинги подібних компаній (при тому, що досить поширені банківські рейтинги, рейтинги аудиторських і консалтингових фірм тощо). Зростання економічної злочинності ставить підприємницьку діяльність в ряд досить ризикових і тим

самим обумовлює високу взаємовідповідальність суб'єктів підприємництва у взаємовідносинах між собою та своїми клієнтами, партнерами, контрагентами, акціонерами. У зв'язку з цим всі заходи безпеки спрямовуються і концентруються якраз навколо економічної безпеки, що і обумовлює її місце у системі безпеки бізнесу [3].

Взагалі, економічне шпигунство, або ж розвідувальна діяльність є доволі давнім явищем, яке важко викоринити. Так, за статистикою викритих фактів розвідувальної діяльності відомо, що у 39% випадків шпигунства замовниками були конкуренти підприємства, у 19% – його сучасні проблеми економіки і підприємництва, у 9% – постачальники і в 7% – спеціалізовані розвідувальні служби [4].

Якщо ж розглядати мотиви розвідки на підприємстві, то вони також бувають різними, але переважно є суб'єктивними, тобто стосуються окремої людини. Сюди можна зарахувати: фінансово-матеріальну зацікавленість, кар'єрні мотиви, особисту помсту, ідеологічні мотиви. Методи отримання інформації теж доволі незвичні, тому що тут помітна кропітка робота широкого спектру персоналу розвідувальних служб, до яких належать і кадрові розвідники, представники ЗМІ, що спеціалізуються в питаннях економіки і підприємництва.

Економічна розвідка має притаманні їй особливості:

- глибокий аналіз відкритих, доступних джерел;
- отримання інформації під час звичайних, на перший погляд, комунікативних ситуацій (бесіда, перемови, дискусія);
- використання сучасних технічних засобів, що і називається комп'ютерним шпигунством. Саме така ознака економічного шпигунства дає надзвичайно ефективні результати, тому що сфера електронної обробки даних становить найповніше джерело інформації для економічних шпигунів, серед яких, до речі, 80 % – це працівники тих же підприємств, за якими і відбувається розвідка [1].

Сьогодні під конкурентною розвідкою розуміються три різні напрямки збору інформації:

1. Збір даних про партнерів і клієнтів для запобігання шахрайств з їхнього боку. Досить поширені і «чорні списки» тих, хто заплямував свою ділову репутацію. В Україні поки що кожній зацікавленій організації доводиться самостійно збирати та аналізувати інформацію, причому координація зусиль відсутня навіть на рівні державних органів: одні й ті ж відомості добувають по своїх каналах МВС, СБУ, податкова. Обмін цими даними являє собою громіздку і повільну процедуру. У бізнесі щось подібне галузевим «чорним списками» існує тільки у страхових товариств і банків. Промислові компанії змушені поодиноці створювати власні технології перевірки кредитних історій, що ефективно вдається лише гігантам, здатним містити потужну службу безпеки. А між тим виявлення шахрайств ще на етапі їх підготовки – більш ніж актуальне завдання.

2. «Підсвічування» потенційних партнерів і співробітників. Зазвичай цим займаються відділи безпеки компаній або приватні детективні агентства. Це дуже складна сфера, в якій легко переступити межу закону, особливо якщо мова йде про фізичних осіб – так, при прийомі на роботу нового співробітника легально займатися збором інформації про його приватного життя можна тільки з письмової згоди перевіряється.

3. Збір інформації маркетингового характеру. В Україні цей вид діяльності тільки зароджується. Існує кілька груп споживачів, яким потрібні чужі таємниці. Самі скандально відомі – представники ЗМІ, фахівці з чорного PR і майстри «активних заходів». Друга група – засновники і клієнти різних недержавних служб безпеки і охоронних підприємств. Третя група – кримінальні структури, за останні десять років удосконалили від примітивного рекету до складних економічних комбінацій [3].

Різні трактування терміна «конкурентна розвідка» пов'язані з особливістю доступу до інформації в різних країнах. Наприклад, у США в 1996 році був прийнятий «Закон про свободу інформації», який зобов'язав федеральні відомства забезпечити громадянам вільний доступ до всієї інформації. Обмеження стосуються лише матеріалів, що мають відношення до національної оборони, особистих і фінансових документів, а також документів

правоохоронних органів. Відмова в доступі до інформації можна оскаржити в суді, відомості повинні бути представлені в десятиденний термін, а суперечки вирішуються протягом 20 днів [4].

Враховуючи специфіку цієї теми, ніяких статистичних даних автори не змогли знайти – свої висновки вони ґрунтують на спостереженні та аналізі економічної та політичної ситуації України.

На даному етапі розвитку економіки України промислове шпигунство і економічна розвідка мають змогу й вигоду застосовувати лише підприємства із значними потужностями, для яких завоювання нових ринків збуту та отримання передових технологій і секретних розробок можуть стати ключовими важелями для випередження конкурентів і головне – зростання прибутку. Але зважаючи на слабку законодавчу базу в сфері захисту підприємницької діяльності від нечесної конкуренції, вітчизняний бізнес може частіше потерпати від незаконних дій конкурентів, ніж це трапляється із західним бізнесом. Одним із ключових каталізаторів нечесної конкуренції є українська корупція, яка проникла в усі сфери державних органів влади, як судових та законодавчих, так і виконавчих. На превеликий жаль, часто-густо підприємства, які попалися на нечесних діях, мають змогу «відкупитися» від структур [2].

Отже, як показує світовий досвід – захиститися від промислового шпигунства повністю неможливо. Промислове шпигунство було, є і залишається серйозною загрозою для успішного бізнесу в усьому світі, незважаючи на появу все нових і нових технічних засобів протидії йому та його виявлення. Єдине, що важливо пам'ятати всім компаніям, це те, що профілактика, тобто належний захист інформації, що становить комерційну таємницю, є дуже важливою в сьогоднішніх умовах ведення бізнесу. Беручи до уваги спад рівня вітчизняної економіки за останні роки, малі підприємства не витримують конкуренції та зникають з ринку, даючи можливість утворюватись новим монополістам. Монополістам не потрібно займатися промисловим шпигунством, адже конкурентів у них в принципі немає, а при виникненні конкурентної загрози вони вдаються до рекету, протизаконного шантажу та навіть замахів на конкретних осіб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брединський А. Промислове шпигунство // Торгово-промислові відомості. – М., 2014. – № 5.
2. Коваль М. Промислове шпигунство: профілактика, оперативне правове реагування, Юрист&Закон, Офіційний сайт видання. 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://attorneys.ua/uk/publications/industrial-epionage-prevention-rapid-legal-response/>
3. Лозович Т. Найбільш поширені форми промислового шпигунства. /Стаття/ (MSK) WIKITNEU:Про, Офіційний сайт, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wiki.tneu.edu.ua/index.php?title>
4. Скрипник Ф. Економічне шпигунство і розвідка // Фінансовий директор. – К., 2013. – № 4.

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

У статті проаналізовано сучасні наукові підходи щодо визначення формування потенціалу підприємства, визначено основні тенденції та фактори впливу на потенціал підприємства.

Визначені пріоритетні напрями вибору розвитку потенціалу підприємства.

***Ключові слова:** потенціал підприємства, фактори впливу на потенціал підприємства, елементи потенціалу підприємства.*

In the article the modern scientific approaches to determining the forming potential of the company, the main trends and potential impacts on the company.

Priority directions of selection of potential business.

***Key words:** enterprise potential, potential impacts on businesses, elements of the enterprise potential.*

Підприємницька діяльність полягає в тому що, кожне підприємство, яке володіє власністю, прагне її примножити. Результат використання власності, має на увазі ефективне використання потенціалу підприємства. У розвитку сучасних наукових уявлень про потенціал виділяють три напрямки. Представники першого напрямку (Є. Фігурнов, С. Белова, Д. Черников та інші) стверджують, що потенціал – це сукупність необхідних для функціонування або розвитку системи різних видів ресурсів: матеріальних, трудових, фінансових та інформаційних, які залучаються у сферу вдосконалення виробництва.

Автори другого напрямку (К.Л. Андрєєв, Ю.Г. Одегов, М.А. Іванов) стверджують, що потенціал – це система матеріальних та трудових факторів, які забезпечують досягнення мети виробництва. Вони стверджують. Що дослідження ефективності розвитку економіки базується на потенційних можливостях виробництва.

І. Ансофф (учений третього напрямку) розглядає потенціал як здатність комплексу ресурсів економічної системи, яка виконує поставлені перед ними завдання. Учені третього напрямку розглядають потенціал як цілісне уявлення про єдність структури і функції об'єкта, вияв їх взаємозв'язку.

Метою статті є розробка теоретичних основ та науково-методичних засад формування економічного потенціалу підприємства в ринкових умовах, виділено основні фактори зовнішнього і внутрішнього середовища, які мають вплив на формування економічного потенціалу підприємства.

Виклад основного матеріалу. Формування потенціалу є складним динамічним процесом, який орієнтує на максимальну взаємодію із зовнішнім середовищем і забезпечує високі якості реалізації. Розвиток процесу елементів на їхню збалансованість і ефективність використання обумовлюють фактори. Усі фактори можна кваліфікувати відносно формування та розвитку потенціалу.

До зовнішніх факторів можна віднести: економічні. Політичні, соціальні, юридичні умови, вплив яких визначають податкові, процентні ставки, законодавчі, етичні, суспільні норми, тиск політичних сил.

Ринкові умови на вході (умови конкуренції на ринкових ресурсів), в ході із системи (умови конкуренції без посередньо в галузі) є важливим зовнішнім фактором.

Перший фактор пов'язаний з вартістю забезпечення кожного елемента потенціалу ресурсами, яка є альтернативною вартістю цих ресурсів.

Другий фактор – це завоювання міцних ринкових позицій потенціалу підприємства, які повинні відповідати конкурентним властивостям продукції (цілі, якості, технічним характеристикам, гарантіям).

Посилення конкуренції підприємства повинні зібрати свої зусилля на максимальній реалізації наявного потенціалу та створити новий за рахунок своєчасного виявлення слабких позицій конкурентів. З боку конкурентів інновації вимагають адекватного реагування шляхом створення та реалізації нових можливостей.

Внутрішні фактори – це стратегія підприємства, для реалізації якої формується потенціал, досвід менеджерів, які потрібні для реалізації намічених планів, принципи організації та ведення бізнесу, яким керуються на підприємстві.

Формування потенціалу базується на попередніх умовах розвитку релевантних факторів. Передумови, які визначаються потребами клієнтів впливають на якість «виходу» пріоритет якого в процесі формування потенціалу.

Ресурсний потенціал підприємства втрачає свою цілісність під тиском передумов, які пов'язані з конкурентами. Внутрішні передумови, пов'язані з загальноприйнятими настановами всередині підприємства повинні також бути враховані.

Підприємства, які ефективно використовують потенціал, мають можливість одночасно і раціонально використовувати всі наявні ресурси для досягнення високих кінцевих результатів і задоволення потреб замовника в якісній продукції.

Багаторівнева структурна модель формування економічного потенціалу підприємства (1) може бути розроблено на основі поетапно-структурного підходу.

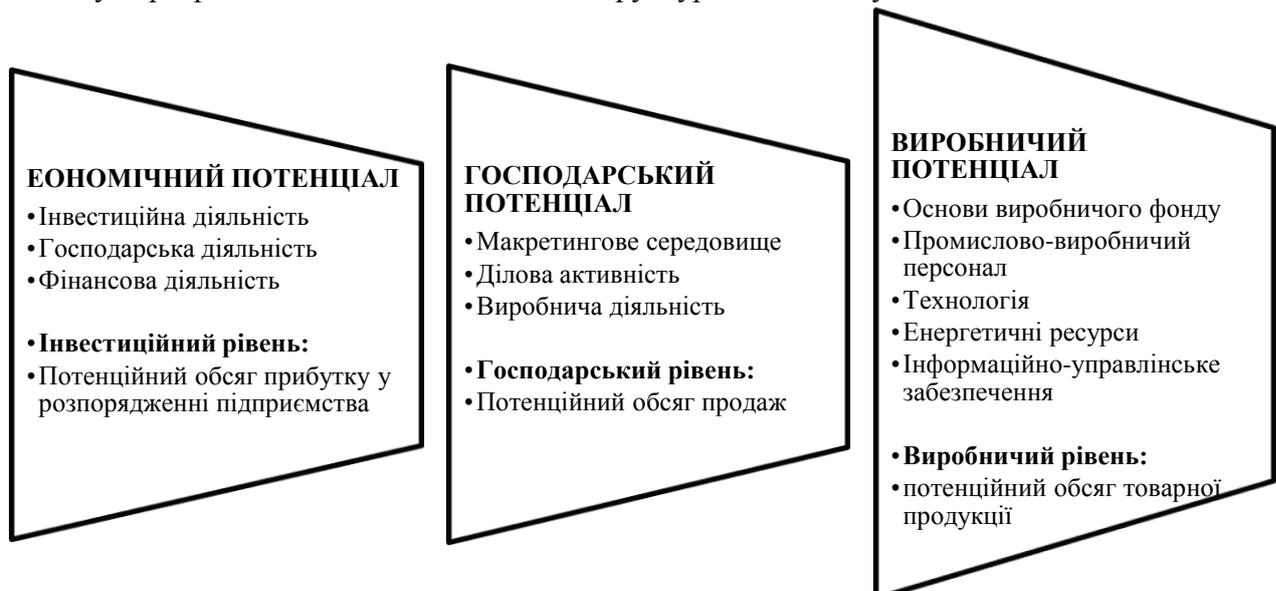

Рис. 1. Модель формування економічного потенціалу підприємства
(Джерело: власна розробка)

Фінансові ресурси, як відбиті в балансі підприємств є матеріальною основою економічного потенціалу, а результат їхніх сукупних зусиль, що виражений потенційним прибутком і залишається в розпорядженні підприємства – це є величенна потенціалу [2].

Виробничий потенціал представляє здатність виробничої системи робити матеріальні блага, використовуючи ресурси виробництва.

Господарський потенціал є сполучною ланкою. Сукупна здатність виробничого потенціалу підприємства і рівня його ділової активності в умовах існуючого маркетингового середовища, щоб задовольнити потреби ринку в визначеному обсязі матеріальних благ і послуг.

Потенціал будь-якого рівня виникає як результат його ресурсів, що забезпечують. Велике значення для підприємства має визначення напрямків практичного використання

поняття і оцінки економічного потенціалу в реальній діяльності. Для підприємства матеріальною основою потенціалу є фінансові ресурси, які відображені в його балансі, а величина сукупного потенціалу є результатом спільних зусиль з реалізації його елементів, що залежно від інтересів власників може бути потенційним прибутком, що залишаються в розпорядженні підприємства, або його вартістю [3]. Виробничий потенціал, який формується як результат використання і взаємодії техніко-технологічного, інформаційного, інфраструктурного, організаційного, кадрового елементів, а результатом його реалізації є фактичний і потенційний обсяг виробництва продукції.

Між нижнім виробничим і загальним інституційними рівнями сполучена ланка виступає ринковий потенціал, який формується як результат прояву компетенції виробництва та активності підприємства, необхідних для задоволення потреб ринку в певному обсязі продукції в умовах існуючого маркетингового середовища. Фактичний і потенційний обсяг продуктів є результатом реалізації ринкового потенціалу.

Висновки. Формування потенціалу підприємства показує, що потенціал будь-якого рівня виникає як результат взаємодії ресурсів, що його забезпечують.

Потенціал є динамічна система, яка об'єднує в собі три рівні зв'язків часу і простору, що функціонують в єдності. Ці зв'язки детермінують прояв потенціалу в різних формах. По-перше, потенціал характеризує минуле. По-друге, він відображає сьогодення, тобто, реально використовуються наявні здібності. В цьому випадку «потенціал» близький за зазначенням терміну «резерв». По-третє, потенціал спрямований на майбутнє постійно. Змінюється, розвивається, накопичує нові здібності, включає елементи майбутнього розвитку.

Економічний потенціал підприємства характерний наявністю ресурсів, ефективністю їх використання. Економічний потенціал вище там, де більш ефективно використовують свої можливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гунина И. А. Экономический потенциал предприятия: сущность, содержание, структура / И.А. Гунина // *Машиностроитель*. – 2004. – № 11. – С. 24-28.
2. Ерыгин Ю.В. Потенциал: содержание и структура / Ю.В. Ерыгин, Т.Р. Улицкая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sciencebsea.bgita.ru/2008/ekonom_2008/erygin_potencial.htm
3. Кухаренко С. И. Управление организационнотехническим уровнем предприятия: монография / С.И. Кухаренко, Ю.Ф. Прохоров. – Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2009. – 181 с.
4. Лапин Е. В. Экономический потенциал предприятия: монография / Е.В. Лапин и др. – М.: ИТД «Университетская книга», 2002. – 310 с.
5. Федонін О.С. Потенціал підприємства: формування та оцінка: [навч. посіб.] / О.С. Федонін, І.М. Репіна, О.І. Олексик. – К.: КНЕУ, 2006. – 316 с.

УДК 331.101.262

Євгенія Чернявська
(Севєродонецьк, Україна)

УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАКТИКИ

Формування трудового потенціалу в суспільстві пов'язано з діяльністю сукупності галузей. Їх координацією та управлінням може займатися тільки держава. Державне управління трудовим потенціалом має різні форми, межі, механізми. Важлива роль у даному процесі належить нормативові мінімальної заробітної плати як категорії ринкової економіки.

Ключові слова: *трудоий потенціал, управління трудовим потенціалом, держава, ринкова економіка, мінімальна заробітна плата.*

Formation of labor potential in society is connected with the activities of the complex of branches. Only the state can deal with their coordination and management. Labor potential management has different forms, limits and mechanisms. An important role in this process belongs to the standard minimum wage as a category of market economy.

Keywords: *labor potential, labor potential management, state, market economy, the minimum wage.*

Праця є невід'ємним фактором суспільного виробництва, економіки підприємств. Більш того, вона завжди виступає надзвичайно значущим фактором діяльності. В. Петті звертав увагу на те, що «Праця є батько і активний принцип Багатства, а Земля – його Мати» [1, с. 54]. Тому такі питання, як якість і кількість праці, вміння працівників, дисципліна, продуктивність і мотивація праці, потенціал (можливості) праці й т. д. завжди будуть стояти у центрі уваги суспільства, науки та практики господарської діяльності.

Поняття трудового потенціалу було введено у науковий обіг ще у 70-80-ті роки минулого століття у Радянському Союзі. Ось як про це пише А.С.Панкратов: «Трудоий потенціал» як науковий термін увійшов у обіг за часів переводу економіки на шлях інтенсивного розвитку. Це було реакцією науки на потреби практики забезпечити якісне удосконалення всієї системи формування та використання здібності людей до праці, виявити резерви і шляхи творчої активності людини як суб'єкту виробничого та суспільного життя» [2, с. 56]. Дійсно, на визначеному етапі індустріальна економіка закономірно переходить від екстенсивної моделі розвитку до інтенсивної. У моделі інтенсивного розвитку першочергове місце займає розвиток засобів виробництва на підставі науково-технічного прогресу, підвищення результатів виробництва через підвищення його ефективності. Нові умови економічного розвитку закономірно ставлять нові вимоги до робочої сили, її кваліфікації та особистісних рис. Важливим стає знати, на що здатна людина праці, у яких формах і на підставі яких умов можуть проявлятися здібності людини, на підставі яких організаційних форм, методів вона може ефективно працювати, має мотивацію до високих результатів праці, активності, творчості, саморозвитку й т. д. Вказана проблематика праці об'єктивно призвела до виникнення поняття «трудоий потенціал».

Слід відмітити також, що у західних країнах з переходом до інтенсивного шляху розвитку для позначення нової якості робочої сили стало використовуватися поняття людського капіталу. На рівні підприємства поняття трудового потенціалу і людського капіталу за змістом можна вважати тотожними. Але у Радянському Союзі, на відміну від Заходу, не було проведено операціоналізації нового поняття. Формування й використання робочої сили продовжувалося у рамках колишнього характеру трудових відносин, який виходив із виконавчої поведінки працівника. Антагоністичне протиріччя у системі трудових

відносин спочатку прийняло форму кризових явищ у економіці, економічній системі, а потім почалася її руйнація. Інтенсивний шлях для свого розвитку потребує нового характеру трудових відносин, а саме партнерського характеру трудових відносин [3].

Трудовий потенціал – це складна соціально-економічна категорія, яка охоплює сукупність відносин з приводу формування професійних якостей людини, використання праці, її ефективності та розвитку. Носієм трудового потенціалу виступає людина. Кожна людина через своє відношення до праці, свої ціннісні орієнтири впливає на свій власний трудовий потенціал. На рівні суспільства трудовий потенціал – «...це сукупна чисельність громадян працездатного віку, які за певних ознак (стан здоров'я, психофізіологічні особливості, освітній, фаховий та інтелектуальний рівні, етно-соціальний менталітет) здатні та мають намір вести трудову діяльність» [4].

Трудовий потенціал суспільства проявляється через особистісний потенціал членів суспільства. Незалежно від специфіки трактувань, більшість авторів акцентує увагу на важливості інтегральної оцінки кількісно-якісних характеристик трудового потенціалу працівника, на таких його компонентах, як показники здоров'я, освіченості, професійності, моральності, здатності до творчості, навчання та використання, засвоєння новітніх знань тощо, які стають передумовою їхнього продуктивного використання, важливим джерелом майбутніх прибутків людини, підприємства, держави взагалі. При цьому справедливо наголошують на тому, що слід розрізняти трудовий потенціал окремої людини, підприємства, території, суспільства [5].

Зі сказаного очевидно, що якість формування трудового потенціалу залежить не тільки від людини, але й від суспільства, від якості послуг сукупності галузей, таких як освіта, медицина, відпочинок, комунальне та житлове господарство й інші, а також від організації економічної діяльності. Трудовий потенціал є інтегральним результатом послуг сукупності галузей. Це потребує їхнього узгодженого розвитку, центру координації або управління. Зрозуміло, що таким центром у суспільстві може бути тільки держава. Управління може будуватися на підставі правових норм і соціальних стандартів, цільових програм, розвитку окремих галузей, регулюванні економіки і, перш за все, характеру виробничих, соціально-трудових відносин. Але управління повинно здійснюватися у рамках чітко сформульованих цілей.

З переходом України до ринкової економіки проблеми трудового потенціалу загострилися. Головним фактором кризового стану трудового потенціалу є неадекватність виробничих, трудових відносин потребам прогресивного розвитку продуктивних сил, до складу яких відноситься і робоча сила.

В обґрунтуванні заниженого рівня заробітної плати в Україні економісти неокласичного напрямку, політики, бізнесмени часто посилаються на регулюючу роль ринку праці, а також на той факт, що в Україні, порівняно з розвинутими країнами, занадто низькою є продуктивність праці. Стосовно першої тези необхідно сказати, що незалежно від типу ринкової конкуренції ринок праці ніколи не був і не є ринком вільної конкуренції. Він є ринком недосконалої конкуренції, на якому домінуючі позиції займають підприємці. Через це ціна на робочу силу стає об'єктом монопольного підприємницького регулювання, і вона завжди буде встановлюватися нижче за її вартість. Інституціонально ринок праці виходить із юридичної свободи громадян, вільного вибору роботодавця. Однак регулювати послуги праці за аналогією ринків ресурсів і готової продукції ринок праці не в змозі. Уряди розвинутих країн це усвідомлювали протягом XIX і доброї половини XX століть під дією таких факторів, як страйки найманих працівників, виникнення та активна діяльність комуністичних партій з їхньою ідеологією класової боротьби, об'єднання пролетаріату у міжнародні союзи, революційні рухи, революційні зміни суспільного ладу й т. д. Тільки наприкінці XIX ст. у розвинутих країнах трудове право, як механізм захисту прав носіїв праці, було виокремлено у самостійну галузь права. Широке коло питань взаємин між підприємцями і найманими

працівниками, у тому числі питання заробітної плати стали вирішуватися на законодавчій основі, на підставі колективно-договірного регулювання трудових відносин.

Ринок праці – це поняття, яке відображає юридичний статус найманих працівників і роботодавців. Наймані працівники мають права вільного вибору роботодавців; роботодавці мають права вільно купувати робочу силу і розривати контракти з приводу послуг праці. На ринку праці, як і на всіх інших ринках, існують ціни на послуги праці, але це – потенційні ціни. Реальні ціни на послуги праці встановлюються на рівні виробництва, діяльності на підставі колективно-договірного регулювання трудових відносин із застосуванням механізму мотивації. Це дозволяє встановлювати заробітну плату у цілому відповідно до вартості робочої сили, що забезпечує активне формування та розвиток трудового потенціалу людини, забезпечує якісною працею, як фактором виробництва, усі сфери життя країни. Праця за таких умов дійсно стає Батьком і активним принципом Багатства і країни, і громадян.

В обґрунтуванні низького рівня заробітної плати в Україні не можна посилаючись також і на низький рівень продуктивності праці, оскільки вона є функцією конкретної, а не абстрактної праці. Продуктивність праці у першу чергу залежить від стану засобів праці. Порівняйте продуктивність праці водіїв, один з яких працює на вантажівці вантажопідйомністю 9 т., а інший – 16 т. !

Державне управління працею, розвитком трудового потенціалу має різні форми, рамки, механізми. Важлива роль майже в усіх країнах сьогодні відводиться механізму мінімальної заробітної плати, який являє собою законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може здійснюватися оплата за виконану працівником погодинну або місячну норму праці. Механізм мінімальної заробітної плати, як основа системи заробітних плат в країні, забезпечує не тільки права осіб найманої праці, але й ринковий характер заробітної плати, виконання нею ринкових функцій формування, використання та розвитку трудового потенціалу.

В Україні в управлінні трудовим потенціалом на законодавчій основі використовується показник мінімальної заробітної плати. Але він за своєю сутністю не відповідає нормативам розвитку сучасної ринкової економіки, нормативам відтворення трудового потенціалу та його розвитку. Переконаючись про це говорить порівняння рівня мінімальної заробітної плати в Україні з країнами, в яких економіка дійсно базується на ринкових принципах. Так, в Україні у 2015 р. мінімальна зарплата складала біля 58 євро, тоді як у Португалії – 589 євро, Греції – 683 євро, Іспанії – 756 євро, Словенії – 790 євро, Великобританії – 1379 євро, Франції – 1458 євро, Ірландії – 1462 євро, Німеччині – 1473 євро, Бельгії та Нідерландах – по 1502 євро, у Люксембурзі – 1923 євро [6].

Занижена заробітна плата в Україні є результатом перерозподілу доданої вартості на користь власників засобів виробництва в результаті монополізації підприємницькими структурами ринку праці. Це призводить до множини взаємопов'язаних негативних наслідків, головними з яких є:

- обмеження платоспроможного попиту, що у свою чергу негативно позначається на фінансових можливостях розвитку підприємництва, економіки, соціальної сфери;

- підрив трудового потенціалу та добробуту громадян, падіння конкурентоспроможності робочої сили, дестимулювання престижу та якості праці, активності трудової поведінки, що обумовлює формування опортуністичної поведінки осіб найманої праці, зростання соціальної напруженості та конфліктів у суспільстві;

- відтоку робочої сили за кордон. За кордоном сьогодні працюють від 3 до 5 млн. українців. Тільки у Польщі налічується до 1 млн наших працівників. Опитування показують, що 65 % українців у віці 14-35 років хочуть виїхати за кордон тимчасово або назавжди [7]. І це вже можна розглядати як реальну загрозу національній безпеці;

- низька заробітна плата на рівні підприємств закономірно не стимулює розвиток науково-технічного прогресу, підвищення технічної будови виробництва та підприємств, що закономірно обумовлює низьку продуктивність праці з усіма наслідками цього. Не стимулює

вона й ефективне використання праці. Відповідальність за рівень продуктивності праці лежить на підприємцях. А якщо більш глибоко подивитися, то треба повернутися до роздержавлення економіки та реформування державної власності шляхом приватизації соціалістичних підприємств у якості цілісних майнових комплексів.

Цілями приватизації, які були визначені Держпрограмою приватизації від 1992 р., були: зміна відносин власності на засоби виробництва з метою їх якісного відтворення та ефективного використання; створення прошарку недержавних власників як основи багатокладної соціально орієнтованої економіки; стабілізація економічного становища; розвиток конкуренції та обмеження монополізму; залучення іноземних інвестицій [8, с. 10].

На сьогодні жодну з цілей не досягнуто. Більш того, так зване ринкове реформування відносин власності на засоби виробництва призвело до формаційної кризи у країні. Закономірно постає питання – це результат випадкової помилки або свідомі дії певного кола осіб (скажімо, колишньої радянської номенклатури), які мріяли про багатомільярдні доходи та власність і отримали їх?

З сказаного випливає, що Україні у контексті прогресивного розвитку продуктивних сил, добробуту країни і громадян дійсно потрібні сучасні ринкові реформи, що включають і встановлення заробітної плати відповідно до вартості робочої сили. Рішення цієї проблеми лежить у площині зміни природи влади. Результати 30-ти-річного періоду ринкових реформ у контексті суб'єктів влади можна охарактеризувати наступним чином: примарні права громадян, підприємців і найманих працівників; примарна відповідальність владних чиновників, політиків за результати своєї діяльності, у тому числі і за проведення ринкових реформ, демократизацію влади. Природа влади в Україні у своїх сутнісних рисах зберігає зв'язок з природою радянської влади, яка своїми коріннями уходить у специфіку російської царської влади. Саме це дозволяє вищим посадовим особам у своїй діяльності переслідувати свої власні інтереси і інтереси команди. Саме у цьому знаходяться причини непомірно високого рівня корупції, формаційного характеру кризи. Тому центральною проблемою розвитку України, проведення ринкових реформ, ефективного управління трудовим потенціалом є зміна природи влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петти В. Трактат о налогах и сборах / В. Петти // Антология экономической классики; предисловие И.А. Столерова. – М.: ЭКОНОМ-КЛЮЧ, 1993. – С. 5-78.
2. Панкратов А.С. Управление воспроизводством трудового потенциала / А.С. Панкратов. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 279 с.
3. Чернявська Є.І. Реструктуризація підприємства в умовах трансформаційної економіки: монографія / Є.І. Чернявська. – Луганськ : Вид-но СНУ ім. В. Даля, 2004. – 264 с.
4. Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року: Указ Президента України № 958/99 від 03. 08. 1999. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/958/99>
5. Назарова Г.С. Конкурентоспроможність персоналу / Г.С. Назарова, С.Ф. Мельниченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2012/Economics/12_110142.doc.htm
6. Колтунович А. Какие зарплаты получают в Украине и ЕС/ А. Колтунович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybor.ua/article/economika/kakie-zarplaty-poluchayut-v-ukraine-i-es.html>
7. 65% українців у віці 14-35 років хочуть виїхати за кордон тимчасово або назавжди, – опитування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.censor.net.ua/news/387911/65_ukrayintsiv_u_vitsi_1435_rokiv_hochut_vyyihaty_za_kordon_tymchasovo_abo_nazavj_dy_opytuvannya
8. Державна програма приватизації майна державних підприємств // Державний інформаційний бюлетень про приватизацію. – 1992. – № 2. – С. 9–25.

Тетяна Шаїн
(Одеса, Україна)

СУЧАСНІ ТИПИ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР ОПЕРАТОРІВ СФЕРИ ЗВ'ЯЗКУ

Розгляд та вивчення сучасних видів організаційних структур, які є об'єктом вивчення теорії управління. Дослідження розкриває особливості побудови основних видів структур. Представлені переваги і недоліки сучасних організаційних структур.

Ключові слова: управління, підприємство, сфера зв'язку, ефективність, організаційні структури.

Review and study of modern types of organizational structures that are the object of study of management theory. The study reveals the features of the main types of structures are presented the advantages and disadvantages of modern organizational structures.

Key words: management, enterprise communications sector, efficiency, organizational structures.

Нові економічні відносини, які створюються на засадах сучасної інформаційної економіки, зумовлюють потребу в ефективному управлінні на всіх ієрархічних рівнях від підприємств (операторів) до державного рівня.

Підприємство (оператор) – основна ланка в мережі системи управління і функціонування сфери зв'язку, що організовує дію і виробничий процес.

Головні передумови успіху діяльності в сфері зв'язку не всередині підприємства, а поза ним, тобто успіх підприємств (операторів) пов'язується з тим, наскільки вдало вона пристосовується до свого оточення – економічного, науково-технічного, соціально-політичного. Уся внутрішня структура управління на підприємстві є не що інше, як відповідь самого підприємства на різні, за своєю природою, фактори впливу з боку зовнішнього середовища. Постійна зміна умов середовища, в якому діє підприємство, змушує її менеджмент якнайшвидше пристосовуватися до усіх можливих ситуацій. Тому, суттєвим фактором у внутрішньому середовищі підприємства є такі властивості його діяльності, як гнучкість організації та високий рівень адаптації до змін [1].

Важливою умовою ефективної роботи підприємств (операторів) зв'язку є вибір оптимальної організаційної структури для успішного здійснення функцій управління, максимального задоволення інтересів споживачів у різноманітних послугах зв'язку з метою досягнення стратегічних цілей [1].

Для відображення структурних взаємозв'язків основних рівнів та підрозділів організації, використовують типи організаційної структури, а саме: лінійна, функціональна, лінійно-функціональна та дивізійна [1].

До негативних характеристик таких структур управління можна віднести труднощі при трансформації системи управління, які виникають в даних структурах через перебільшення значимості стандартизованих процедур, норм і правил, які забезпечують необхідне виконання службовцями своїх завдань, виконання запитів інших підрозділів цієї компанії, але і взаємодія з споживачами і громадськістю.

Існує такий тип структури управління, що характеризує індивідуальне почуття відповідальності кожного підлеглого за єдиний результат – органічна (адаптивна) структура управління.

Даний тип структур не дотримується детального поділу праці з окремих робіт і здатна змінюватися (адапуватися) відповідно до вимог зовнішнього середовища.

Адаптивні структури в свою чергу поділяються на проектну організаційну (тимчасову) структуру, створену для вирішення конкретного завдання, і матричну – функціонально-тимчасово-цільову структуру [2].

Проектними організаційними структурами управління називаються тимчасові структури, які створюються для вирішення конкретних завдань. Концепція проекту є основним принципом побудови цієї структури. Під проектом, в даному випадку, прийнято мати на увазі любу зміну цілеспрямованого характеру в системі [3]. Це може бути, наприклад, і виробництво нового виробу, і впровадження новітніх технологій, і процес модернізації виробництва.

До переваг такої структури можна віднести комплексний підхід до реалізації проекту, вирішення проблеми; концентрація зусиль на вирішенні однієї задачі, на виконанні одного конкретного проекту; більша гнучкість структури [4].

До недолікам такої структури можна віднести при використанні проектної структури виникають труднощі з перспективним використанням фахівців в даній компанії; спостерігається часткове дублювання функцій [4].

У матричній організації члени проектної групи підпорядковуються як керівнику проекту, так і керівникам тих функціональних відділів, в яких вони працюють постійно. Основний же недолік матричної структури - її складність. Дуже багато питань виникає через накладення вертикальних і горизонтальних повноважень, що підриває принцип єдиначальності. Органічна і механістична структури є лише дві крайні точки в континуумі таких форм. Реальні ж структури функціонують на ринковому просторі організацій лежать між ними, володіючи ознаками як механістичних, так і органічних структур, причому в різних співвідношеннях.

До переваг такої структури можна віднести більш ефективно, ніж в традиційній ієрархії використання ресурсів; гнучкість, адаптивність до навколишнього середовища; розвиток як загальної, так і спеціальної підготовки [5].

До недолікам такої структури можна віднести можливість гострих протиріч між сторонами матриці; складність координації проектних груп [5].

Таким чином, управління характеризується наявністю причинного зв'язку між елементами в системі, динамічним характером і саморозвитком системи. Ефективне функціонування підприємств (операторів) зв'язку залежить від управління на кожному ієрархічному рівні, від численних правил і норм поведінки працівників. Для сучасних адаптивних видів організаційних структур характерне управління можливо в короткі терміни модифікувати, виходячи з змін, що відбуваються в навколишньому середовищі компанії і безпосередньо самих її потребах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ефективність управління підприємством в галузі зв'язку: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [В.М.Орлов, І.В.Яцкевич, С.С.Новицька, Н.Ю.Потапова-Сінько]. – Одеса:ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2013. – 292 с.
2. Сучасні типи організаційних структур [Електронний ресурс] / Л. Доскова // Управління персоналом 2008. – 100 с. – Режим доступу: http://www.razlib.ru/shpargalki/upravlenie_personalom/index.php
3. Барінов В.А. Організаційне проектування. – М.: Инфра-М, 2012. – 384 с.
4. Проектні організаційні структури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dekanblog.ru/proektnue-orgstrukturu/>
5. Матрична організаційна структура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dekanblog.ru/matrichnaya-orgstruktura/>
6. Проектні організаційні структури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dekanblog.ru/proektnue-orgstrukturu/>

ІСТОРІЯ / ИСТОРИЯ

УДК 516.65.754(74)

Серик Джунусбаев, Тимур Косаев
(Шымкент, Казахстан)

ОПИСАНИЕ КУЛЬТУРЫ И БЫТА КАЗАХСКОГО НАРОДА
ПО НАБЛЮДЕНИЯМ А.Н.ХАРУЗИНА И Н.Н.ХАРУЗИНА

Этнографические описания Российских исследователей о культуре и быте казахов XIX века отражают объективную картину хозяйственной деятельности кочевников, основанную как на источниках средневековых авторов, так и личных наблюдениях.

Ключевые слова: жилище, казахи, быт, культура, степь, исследования.

Ethnographic descriptions of Russian researchers on the culture and way of life of Kazakhs of the nineteenth century reflect an objective picture of the economic activities of nomads, based both on the sources of medieval authors and on personal observations.

Keywords: Dwelling, Kazakhs, life, culture, steppe, research.

Процессы активной суверенизации и становления независимого Казахстана сопровождаются значительным подъемом общественного интереса к богатому историко-культурному прошлому казахского этноса. В современную эпоху, общество целенаправленно стремится заново переосмыслить главные вехи пройденного длительного исторического пути и определить свое принципиально новое место в современной социальной действительности.

Сама древность происхождения казахского этноса, его нелегкая историческая судьба, очень оригинальная, специфическая, яркая, колоритная национальная культура – все это является объектом комплексного изучения дореволюционных казахских, зарубежных и российских исследователей, в том числе Алексея Николаевича и Николая Николаевича Харузиных.

В своей работе “К вопросу о происхождении киргизского народа” А. Н. Харузин высказывает идею о происхождении киргизов из случайных элементов и ссылается на собственные предания казахов. Автор труда пишет: “Киргиз (казах – С. М.) есть сын своей степи в полном смысле этого слова, она выработала в нем особенности его характера, выработала в нем своеобразный быт, но этого как отмечает автор мало, она произвела его на свет из разных элементов своей замиряющей и объединяющей средой. Элементы слились в одно целое настолько, что в праве носить общее племенное название киргизов, но не настолько, чтобы составить строгую антропологическую группу, стройную в самой себе” [1].

Далее он указывает, что сведения “о казахах”, “Казахии” и ханах “казахских”, встречающиеся в произведениях византийского автора Константина Багрянородного (А. Н. Харузин называет его порфиродным) в X веке и у персидского – таджикского писателя Фирдоуси в XI веке не являются упоминаниями о собственно казахах, а речь идет о касогах – кавказском народе адыгского происхождения. С его точки зрения история казахов как этноса начинается только с XV века” [2].

Не менее интересна и содержательна другая работа А.Н.Харузина “Киргизы”. (Антрополого-этнологический очерк) изданной в Москве в 1889 году, в котором автор дал подробную этнографическую характеристику казахов Букеевской орды; описание их физического типа, материальной культуры (жилище, одежда, украшения, пища, утварь), особенностей кочевого образа жизни, духовной культуры, обычаев, обрядов, ритуалов, нравственных качеств” [3].

В данной работе А. Н. Харузин останавливается на социальном положении женщины в казахском обществе. “Женщина пользуется у киргизов большой свободой, чем у магометанских народов, как например, татар, киргизка никогда не закрывается от мужчин, свободно ездит по степи, принимает участие в празднествах, весело шутит и смеется, приветливо обращается к чужеземцам” [4].

Иными словами, мы можем наглядно видеть, что социальное положение казахской женщины в значительной мере отличалось от положения женщин других мусульманских этносов, прежде всего оседлых (узбеки, таджики, уйгуры, дунгане). Сама специфика скотоводческого хозяйства и кочевого образа жизни препятствовала развитию таких социальных институтов, как женское затворничество, изоляция полов друг от друга и в трудовой, и в досуговой сфере.

А. Н. Харузин подробно описал искусство охоты букеевских казахов. “Одно из любимых развлечений букеевского киргиза (казаха – С. М.) это охота. Киргиз охотится с ружьем в окрестностях Ханской ставки, Новоказанки, Баскунчака, он хороший стрелок, главным образом на крупную птицу, уток, чаек, дроф, лебедей, гусей, мелочи он не берет, не употребляет в пищу хищников. Но любимая охота киргиза не с ружьем, а с птицей и борзой собакой. Из птиц обучает он для охоты ястребов, соколов и беркутов, с ними он охотится на уток, чаек и других птиц, далее на зайцев, лисиц и даже волков” [5].

Важным элементом духовной культуры казахского этноса всегда была народная музыка и песенное творчество. “Букеевский киргиз (казах- С. М.) не перестал петь, не забыл свою “домбру”. Все празднества при сватовстве, обручении, лечении болезни баксами, сопровождаются пением. Приближаясь к какому-нибудь аулу, киргиз затягивает песню, чтобы обратить на себе внимание. Опираясь на данные пфеннинга автор данной работы сделал совершенно верный вывод, что киргизы (казахи – С. М.) не только любят песню, но что его жизнь стоит в прямом отношении с нею, что сам киргиз с песней составляет так сказать одно неразрывное целое, что песня его далеко не лишена гармонии, в нашем смысле слова, и имеет богатые задатки для дальнейшего развития, что она, наконец, действительно развивается, отчасти благодаря столкновению с другими народностями, отчасти же сама по себе благодаря импровизации, чем дана возможность вкладывать в песне много индивидуального, отчасти же соперничеством и состязаниями известных певцов” [6].

Иными словами, следует подчеркнуть, что песня сопровождает кочевников с начала появления его на свет и вплоть до его самой смерти.

А. Н. Харузин в указанной работе отмечает: “Степь, дающая киргизу (казаху – С. М.) все, что ему нужно для существования, и питая его стада и лошадь, и верблюда, и баранов, выработала в нем беспечность и веселость, та же степь, не знающая естественных стен, развила в киргизе общительность, киргиз не любит сидеть в одиночестве, он охотно едет за несколько десятков верст к своему приятелю, чтобы поболтать с ним, услышать от него новости, рассказать ему свои и просидеть до полночи, в этом мирном препровождении времени. Киргиз ценит общество своего собрата, он при проезде в степи охотно останавливается у любой кибитки, сидит целыми часами в приятной беседе, рассказывая и слушая новости, до которых киргиз большой охотник. Киргиз с новостями всегда желанный гость в степи, его принимают особенно охотно, кормят, поят, чтобы он свою новость развил всесторонне, киргиз скачет за десятки верст, чтобы сообщить или узнать новости, скачет он, скачут за ним и другие, присоединяются новые путники и все собираются в кибитке, окружая дорогого гостя” [7].

В своей работе А. Н. Харузин специально останавливается на таком важном для традиций, культуры, ментальности казахского этноса явлении, как гостеприимство. “Отправляясь в дорогу, киргиз не берет с собой припасов, за исключением лишь случая, если путь его пролегает по безлюдным местам и когда он, следовательно, по необходимости должен запастись хотя бы самым ничтожным количеством курта и айрана. Если поэтому кто-нибудь отказывал в принятии странника, не накормил, не напоил его, то оскорбленный мог

жаловаться на это, а суд биев приговаривал виновного к уплате штрафа аип – лошадь, халат, увеличивая или уменьшая штраф смотря по обстоятельствам” [8].

На наш взгляд, А. Н. Харузин безусловно прав в том, что гостеприимство у казахов вызвано не их природным радушием, а необходимостью и окружающей средой.

В этой же работе автор с душевной теплотой отмечает родство казахов со степью: степь не только развила в киргизе здоровье, силу, но дала ему известную ловкость, прекрасный слух и зрение. Стоя на ровном месте киргизы (казахи – С. М.) видят небольшие предметы верст за 10 и более, где европеец с острыми глазами усматривает неясные точки только там они различают очертания предметов и цвет. Даже находясь на большом расстоянии, где даже не видно ничего в подзорную трубу, киргизы могут сказать какое стадо пасется, и знают с какой стороны приближаются верховые и даже, если расстояние не слишком велико, сколько всадников, для этого ложится он на землю и прикладывает ухо. Для киргиза каждое возвышение каждая незначительная особенность в степи, как – бы она не была мала для нашего глаза, служит точной приметой в его дороге. Острота обоняния, выражается между прочим тем, что киргизы слышат запах дыма в степи на таких расстояниях, что европейцу это кажется почти волшебством” [9].

Обращаясь к характеристике национальной кухни казахов А. Н. Харузин замет, что “Главное питание киргиза (казаха – С. М.) состоит из кобыльего молока особого приготовления кумы и мяса. Больше всего употребляют киргизы (казахи – С. М.) баранину. Самым лакомым куском в баранине считает киргиз (казах – С. М.) голову, которую он передает гостю, гость, следуя обычаю, отрезает ухо и передает голову обратно хозяину, который съев другое ухо и глаза, отбив затылочную кость и открыв мозг, передает голову опять гостю. Баранину едят обыкновенно вареную и почти всегда без соли. Когда баранина съедена, то подают навар бульон из баранины сорпа, его очень любят киргизы (казахи – С. М.). Кроме того, киргизы употребляют в пищу конину, из молочных изделий употребляют главным образом кислое молоко (айран, катык), масло (май) и сыр, иримшик, пьют так же молоко (сут). Овощей букеевский киргиз (казах – С. М.) почти не употребляет в пищу по простой причине, что их не возделывают (конечно за немногими исключениями) в степи” [10].

Другой известный российский исследователь Николай Николаевич Харузин (родной брат – С. М.) в своем труде “История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России” внес по нашему мнению весомый вклад в изучение этнографии казахов, удачно вычленив в системе жилища кочевых народов два основных типа – монгольский и тюркский. Они различаются по форме: у монголов это конус, у тюрков – полусфера. Монгольский, считается исходным, более древним, зато тюркский – более совершенным и долговечным” [11].

Таким образом, данный труд Н. Н. Харузина представляет собой самое типичное приложение эволюционистского метода к трактовке явлений материальной культуры.

В данной работе автор очень познавательно описывает устройство, одного из разновидностей переносного вида жилища, то есть походного шалаша. “Походный шалаш, служащий жилищем пастухам, устраивается на подобие конических шалашей алтайских тюрков, употребляемый азиатскими киргизами (казахами – С. М.) в своем простейшем виде состоит из деревянных кругов от 1 – 2 сажень в диаметре, соединенных по окружности жердями. Несколько более сложный тип представляет употребляемый азиатскими киргизами (казахами – С. М.) тип шалаша, известный под названием аблайча, она состоит из прямых жердей, поставленных наклонно, на верху жерди вставляются в особо для того приспособленный круг – чангарак (шанырак – С. М.). Одна кошма прикрывает остов, причем так, что наверху оставляется отверстие для дыма. В настоящее время аблайча употребляется в качестве походной юрты. Народное предание приписывает изобретение ее Хану Аблаю, который ввел эту форму шалаша для своего войска, откуда и название шалаша – аблайча” [12].

На наш взгляд, автор совершенно прав в том, что коническая форма шалаша является распространенной и наиболее древней у тюркских народностей, что она была известна так же и монгола, и что этот вид жилища следует считать первичным в истории развития жилища кочевых народов.

Очень подробно описывается в данной работе Н. Н. Харузина внутреннее устройство казахской юрты. Очаг находится посередине, причем огонь раскладывается или непосредственно на земле, или в местилище для топлива служит небольшое углубление (это место называется отбасы). Над очагом ставится треножник, на котором укрепляется котел, употребляемый для варки пищи. Против двери, полукругом, возле решетки устанавливаются на невысоких подставках ящики (сандык) с различным добром киргиза. Перед ящиками лежат ковры и обыкновенно вышитые кошмы (сырмак). Самое почетное место – в юртах – против двери у ящиков. Здесь усаживается гость на ковер или сырмак. При входе от дверей направо, некоторая часть юрты отделяется ширмой из чия, она служит кладовой, здесь на кереге развешано мясо, стоит треножник, ведра и на деревянной невысокой подставке – саба кожаный мешок для кумыса, кроме того здесь же помещается этажерка – на которой хранятся лучшие съестные припасы и все что чаще нужно под рукой, например, чайная посуда. Гордость киргиза (казаха – С. М.) заключается в обладании большим количеством юрт и при том разного типа” [13].

Иными словами, следует отметить, что оба исследователя на основе всестороннего изучения истории, культуры и быта народов Центральной Азии были глубоко убеждены в их способности к духовному возрождению. В то же время они прекрасно осознавали, что многие многогранные аспекты казахской этнографии были тогда еще не вполне изучены, что нередко являлось причиной искаженных представлений о них как заведомо неспособных к общественному прогрессу.

Оба исследователя были убеждены в необходимости раскрытия богатейших духовных богатств кочевых народов, имеющих древние традиции устной литературы, для опровержения бытующего в Европе ложного представления о кочевниках как об отсталых слоях общества с примитивным образом жизни без ценностных идеалов и культурных традиций.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Харузин А. Н. К вопросу о происхождении киргизского народа // Этнографическое обозрение. – Москва, 1895. – №3. – С. 49.
2. Там же. С. 50.
3. Харузин А. Н. Киргизы (Антрополого-этнологический очерк). – Москва, 1889. – С. 114.
4. Там же. С. 116.
5. Там же. С. 118.
6. Там же. С. 119.
7. Там же. С. 122.
8. Там же. С. 124.
9. Там же. С. 126.
10. Там же. С. 132.
11. Харузин Н. Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России // Этнографическое обозрение. – Москва, 1896. – №1. – С. 11.
12. Там же. С. 16–17.
13. Там же. С. 31–32.

Ольга Зборовська
(Київ, Україна)

ЗНАЧЕННЯ ЦЕРКВИ В ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

У статті здійснено аналіз ролі церкви у політичній діяльності князя Ярослава Мудрого. Основну увагу в дослідженні присвячено проблемам внутрішніх відносин в Руській державі.

Ключові слова: церква, християнство, Ярослав Мудрий, патріархат, війна.

The article analyses the church's role in Yaroslav Mudryj's political activity. The main attention in research is devoted for problems of internal relations in Russ.

Key words: church, Christianity, Yaroslav Mudryj, patriarchy, war.

Церква в історії України завжди посідала впливове та визначне місце. X – XI ст. стали часом, коли Руська держава не тільки познайомилася з християнством, але й затвердила нову віру як офіційну релігію. Вивчення цієї проблеми дає можливість зрозуміти процес розвитку української держави, зміцнення її відносин з руською церквою.

Дана проблема досить широко висвітлена в українській історіографії. З числа найгрунтовніших досліджень відомі праці таких дослідників, як І. Ф. Власовського [2], А. М. Колодного [4], П. Л. Яроцького. Щодо сучасних істориків, то найглибше дану проблему дослідили П. Гай-Нижник, О. Батрак [3] та О. Шепетяк [6].

Метою даної статті є визначення ролі руської церкви в політичній діяльності князя Ярослава Мудрого та її внесок у розвиток суспільно-політичного та духовного життя України.

На той період Руська держава мала дві незалежні структури: світську й церковну. Співіснування цих двох інститутів було ідеальною формою для самого народу, адже дані інститути разом гальмували негативні тенденції одна в одній та об'єднувались заради спільного добробуту [6, с. 1].

Державна влада досить часто зверталася за допомогою до церкви, використовуючи її як опору в реалізації внутрішньої політики. Тому, сильній державі необхідна була і сильна та незалежна церква. Цю формулу розвитку Руської держави та церкви вивів ще князь Володимир [6, с. 1].

Князь Ярослав після смерті свого батька прагнув, щоб руська церква отримала міжнародний офіційний статус. Болгарські та київські джерела повідомляють, що Ярослав Мудрий успадкував автономну церкву, яка проіснувала на таких засадах до кінця 1036 р. У сучасній історіографії залишається відкритим питання, з яких причин князь вирішив включити Київську церкву під юрисдикцію Царгородського патріарха.

Деякі історики мотивують вчинок Ярослава тим фактом, що Болгарія на той час втратила свою канонічну автономію, а саме з цією церквою найбільш тісно була пов'язана руська [5, с. 91]. Інші вважають, що в основі такого рішення лежала династична ідея, а саме одруження молодшого сина Всеволода з царгородською цесарівною [5, с. 96].

У будь-якому випадку, свою політику щодо церкви Ярослав спрямував на залучення останньої до православної спільноти через канонічну зверхність Константинопольського патріархату. Такі перетворення князя в політичній та ідеологічній сфері відрізнялись системністю та послідовністю, розпочинаючи з обіймання посади князя київського, підписання церковного пакту з Царгородом у 1037 році та закінчуючи візантійським походом 1043 р. Про це свідчать відомості з таких творів, як: «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Похвала Володимирі» монаха Іакова Мніха, «Читання про Бориса і Гліба», а також «Повість временних літ» Нестора [3, с. 164].

П. Гай-Нижник та О. Батрак у своїй статті «Русько-візантійська війна 1043 року...» вказують, що недооцінення ролі канонічних зв'язків призвело до утворення провізантійської партії на чолі із самим князем, котрий визнав зверхність Константинопольського патріархату, проти чого боровся Володимир. Наслідком такого кроку було утворення внутрішньої опозиції, яка відстоювала самостійність у церковній справі, а отже й розкол суспільства [3, с. 164].

Русько-візантійська війна в 1043 році, що була одним з останніх етапів державотворчої діяльності князя Ярослава, демонструє ту атмосферу, котра панувала у внутрішній та зовнішній політичній ситуації, тісно пов'язаній зі змінами, що відбувались у церковних відносинах Русі та Візантії [3, с.157]. Кожен дослідник даної проблеми по-своєму вбачає основні причини походу та визначає його ініціаторів. Наведемо декілька точок зору: Н. Полонська-Василенко визначала, що вбивство руського купця у Візантії було тією причиною, М. Грушевський ж вбачав її у прагненні Ярослава, князя Руської держави, отримати нові привілеї для торгівлі руським купцям. Д. Дорошенко у своїх працях зазначав, що похід 1043 року був останнім виступом Русі проти своєї церковної метрополії. Історик церкви А. Карташев вважав, що саме грецьке церковне правління підігрівало національну церковну опозицію [3, с.157-158].

Чи міг ініціатором виступити сам князь Ярослав? П. Гай-Нижник та О. Батрак, спираючись на зовнішньополітичну діяльність князя, укладання династичних шлюбів, спосіб розв'язання непорозуміння щодо церковного питання з Візантією через визнання грецької патріархальної зверхності, вважають невігідним для володаря Руських земель військовий похід 1043 р. [3, с. 167].

Інші дослідники, зокрема А. Колодний і П. Яроцький, проаналізувавши достатню кількість джерел й матеріалів та уклавши працю «Історія релігії в Україні», впевнені, що саме київський митрополит Феопемпт, що був присланий із Візантії, став тією іскрою, що запалила вогонь війни. Його дії, а саме повторне висвячення Десятинної церкви та приниження запровадженої Володимиром церкви, образа патріотичних почуттів русичів призвели до того, що ініціаторами виступила руська опозиція [3, с. 158].

Руська знать намагалась захистити та підтвердити свою, перш за все, церковну та й державну незалежність, неповторність, основи якої склались за часів князя Володимира.

Військовий похід русичів ще з самого початку був приречений на невдачу. Таким результатом були зацікавлені, насамперед, ті сили з оточення Ярослава, які вбачали своє майбутнє поруч із візантійським християнським центром [3, с. 177]. Для князя такий розвиток подій дозволив ослабити на певний час опозицію та довести церковну політику до логічного завершення [3, с. 174].

Церковні реформи розпочав проводити вже відомий грек Феопемпт [3, с. 175]. У 1037 р. він прибув до Києва, будучи вже висвяченим у Константинополі як митрополит Київський. Князь прийняв духівника з почестями й погодився на його владу в церкві. Показово, що першим відомим митрополитом був грек, а не русин [5, с. 92]. Зміни розпочалися із спроби скасувати привілеї Десятинної церкви та передання їх новоствореній митрополії – Софійському собору. Насильно впроваджувалася грецька митрополича влада, на користь князя і митрополита скасовувались єпископські суди. Обмеження, перш за все, торкнулися колишнього оточення покійного князя Володимира, що і стало причиною походу 1043 р. [3, с.175-176]. Отже, церковна політика Ярослава була орієнтована на залучення руської церкви до східнохристиянської спільноти та визнання єдиної канонічної системи [3, с. 175].

Відповідно до планів Ярослава Володимировича руська церква мала приєднатися до Константинопольського патріархату не тільки для того, щоб стати офіційно визнаною у світі християнському державою, але також отримати забезпечений від зовнішнього втручання церковний статус. Цим, на думку П. Гай-Нижника та О. Батрака, пояснюється стремління захувати до лику святих Володимира Святославича як хрестителя Руської держави [3, с. 185].

Піднесення князя до рівня святого або ж рівноапостольного виводило церкву на новий рівень партнерства з Царгородом. Основним кроком для її здійснення мав стати акт офіційного визнання князя Володимира канонізованим. Проте, як виявилось невдовзі, офіційне причислення до лику святих було штучно затягнуто. Візантіїці, бажаючи бачити Руську державу під своєю зверхністю та враховуючи обставини, що склалися, надавали підтримку лояльному до них угрупованню, навмисно не поспішали з канонізацією. Дане питання стало головним у внутрішній суперечці грекофобів та про візантіїців [3, с. 178].

Але бажання мати незалежну церкву в Руській державі та здобуття переваги групи діячів, що боролися за таку церкву при дворі Ярослава, призвели до того, що після смерті в 1050 р. ієрарха Кирила новим митрополитом було обрано Іларіона. Група незалежників використала той факт, що Царгород довго не прислав нового митрополита й відкрито виступили за самостійне обрання останнього, оскільки згідно з канонами, церква окремої митрополії має право сама обрати собі зверхника і для того не потребує згоди патріарха. Це правило було встановлено ще за часів Юстиніана [5, с. 96-97].

П. Гай-Нижник вважає, що саме такого ідеолога як Іларіон, можливо найосвіченішу людину свого часу, яка розуміла букву канонів, переконаного прибічника православного віровчення, що з глибоким благоговінням ставилася до візантійської ортодоксії, й висувають зацікавлені кола з числа візантіїців на місце глави Руської Церкви [3, с. 178].

Іларіон був високоосвіченим чоловіком та побожним аскетом. Він був першим печерським монахом, навколо якого гуртувалися ченці з майбутнього Печерського монастиря [5, с. 98].

На жаль, обмежена кількість інформації не дозволяє широко розкрити діяльність Іларіона під час обіймання ним посади митрополита, проте й не дає підстав вважати, що він був непомітною фігурою в історії України [4, с. 19].

Однак, спроба добитися автокефалії, на жаль, не мала успіху. Причиною цьому було те, що митрополит Іларіон був провідником теорії християнського універсалізму з чітко визначеним змістом, а саме змішуванням здобутків східного варіанту християнства із західним на базі передхристиянської слов'янської культури. Християнський універсалізм на Русі формувався на основі толерантного ставлення як до Заходу, так і до Сходу [4, с. 17].

Держава та церква за часів правління Ярослава надавали взаємодопомогу, дбали про авторитет серед народу та моральний вплив християнських ідеалів [1, с. 156-159]. Руська держава виступала ініціатором надання християнству офіційного статусу, згодом перетворившись на основний чинник запровадження нової релігії серед власного народу [2, с. 47].

Отже, церква відігравала одне з ключових місць у політиці князя Ярослава Мудрого. Адже на той час і в тих реаліях князю необхідна була сильна держава, зміцнити яку могла і новоутворена церква. Дана проблема має потужний потенціал для дослідження її у майбутньому як самостійної, так і у контексті загальних проблем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини в українських землях період Київської Русі / Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – 2012. – Вип. 18. – С. 155-162. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2012_18_26
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви – Репринтне видання: У 4 т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 1. – 294 с.
3. Гай-Нижник П., Батрак О. Русько-візантійська війна 1043 року: церковний та політико-ідеологічний аспекти протистояння в контексті релігійної політики Великого князя Київського Ярослава Мудрого / Павло Гай-Нижник, Олег Батрак // Суспільно політичні процеси. – К., 2016. Вип. 3. – С.156–193.

4. Історія релігії в Україні: у 10т.; Т. II Українське православ'я / За ред. проф. П. Яроцького. – 1997. – 376 с.

5. Стахів М. Христова церква в Україні 988-1596: нарис історії Української церкви та аналізу схрещування в ній інтересів Риму, Царгороду, Варшави й Москви в національно-політичному аспекті. – Стемфорд: Колегія св. Василя Великого, 1985. – 528 с.

6. Шепетяк О. Суспільна доктрина у творчості Київських митрополитів домонгольської доби / О. Шепетяк // Релігія та соціум. – 2013. – № 3-4. – С. 1-8.

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент С.О.Візер

УДК 930.25:94

*Наталія Кузовова
(Херсон, Україна)*

ЕЛЕКТРОННЕ ДІЛОВОДСТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена історії впровадження електронного діловодства в Україні шляхом оформлення нормативно-правової бази для електронного документообігу та впровадження електронного підпису.

Ключові слова: електронний документ, електронний документообіг, цифровий підпис.

The article is devoted to the history of the introduction of electronic records management in the Ukraine by design regulatory framework for electronic records document management and implementation of electronic signature.

Key words: electronic document, electronic records management, electronic signature.

Питання, пов'язані з електронним документообігом, завжди знаходилися в сфері уваги документознавства як науки. В незалежній Україні окремі аспекти висвітлювалось на шпальтах провідних галузевих видань [3], на певних етапах підводилися підсумки розвитку та провадження електронного діловодства в навчально-методичній літературі для фахівців [1].

У радянський період відношення в сфері автоматизованого діловодства регулювались з 1977 р., коли була розроблена Типова система документаційного забезпечення для створення автоматизованої системи діловодства в радянських міністерствах і відомствах, на базі якої прийняті стандарти уніфікованих систем документації та відповідні нормативно-методичні документи [5].

В Україні офіційне впровадження законодавства в галузі електронного діловодства почалось з прийняття Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» (2003 р.), у якому були окреслені його основні правові засади. В тому числі офіційні визначення електронного документа (документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Серед обов'язкових реквізитів головне місце посідає електронний цифровий підпис, а за потреби – електронна цифрова печатка) та електронного документообігу (сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності та в разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів). Цей Закон запустив процес широкого впровадження електронного діловодства в Україні.

У сучасному суспільстві електронне діловодство часто називають «енергійним діловодством». Це цілком відповідає дійсності. Електронне діловодство прискорює процеси,

пов'язані з утворення документів в установах та забезпечує оперативне звернення до електронних архівів, що складаються з електронних документів або цифрових копій документів, створених на папері. Запровадження електронного документообігу дозволяє здійснювати будь-які функції із надзвичайною швидкістю та ефективністю, про які раніше можна було прочитати лише в науково-фантастичній літературі.

Головним елементом, що відрізняє електронні документи від інших, є наявність у них електронного цифрового підпису.

Історія виникнення поняття про електронний цифровий підпис пов'язана з іменами відомих американських криптографів Уїтфілда Діффі (нар. у 1944 р.), Мартіна Хеллмана (нар. у 1945 р.) та Ралфа Чарльза Меркла (нар. у 1952 р.), які розробили концепцію криптографії з відкритим ключем. Передбачивши майбутню інформатизацію людства, вчені створили алгоритм, за допомогою якого в майбутньому стало можливим відносно безпечно обмінюватися інформацією в комп'ютерних мережах не лише урядовим структурам, але й звичайним людям.

Електронний цифровий підпис виконує важливі функції. М.Венбо, провідний спеціаліст з комп'ютерної безпеки компанії HP (Hewlett-Packard) пише: «Людство вступило в еру, коли ділове листування, фінансові трансакції та обмін урядовими документами все частіше здійснюється за допомогою відкритих комп'ютерних систем зв'язку, таких як Інтернет. Будь-яка людина, де б вона не знаходилася, може скористатися цією можливістю. Це величезна перевага комп'ютерних мереж...» [2]

Сьогодні в Україні послуги зі створення, видавання та встановлення сертифікатів електронного цифрового підпису юридичним та фізичним особам надають різноманітні державні та приватні компанії. Станом на 2013 р. ними видано 800 тисяч посилених сертифікатів ключів. У своїй діяльності вони керуються чинним законодавством, зокрема, Законом України «Про електронний цифровий підпис та електронну цифрову печатку» (2003 р.).

Як вже зазначалось, у 2003 р. в нашій державі було створено правові засади для впровадження електронного документообігу. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» встановив основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів. Дія цього Закону поширюється на відносини, що виникають у процесі створення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, оброблення, використання та знищення електронних документів.

Державне регулювання у сфері електронного документообігу спрямовано на:

- реалізацію єдиної державної політики електронного документообігу;
- забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів електронного документообігу;
- нормативно-правове забезпечення технології оброблення, створення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів.

Окрім цього Закону електронний документообіг регулюється Конституцією України, Цивільним кодексом України, законами України «Про інформацію», «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Про державну таємницю», «Про зв'язок», «Про обов'язковий примірник документів», «Про Національний архівний фонд та архівні установи», а також іншими нормативно-правовими актами. У разі, якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, застосовуються правила міжнародного договору.

Відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначено основні поняття у галузі документознавства та архівної справи стосовно електронного діловодства

Як вже було зазначено, електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Склад та порядок розміщення обов'язкових реквізитів електронних документів визначається законодавством.

Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму.

Візуальною формою подання електронного документа є відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері в формі, придатній для сприймання його змісту людиною.

Головним елементом, що відрізняє електронні документи від інших, є наявність у них електронного підпису.

Електронний підпис – це обов'язковий реквізит електронного документа, який використовується для ідентифікації автора та/або підписувача електронного документа іншими суб'єктами електронного документообігу. Накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа.

На відміну від документів з паперовою основою, оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним цифровим підписом автора. У разі надсилання електронного документа кільком адресатам або його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа.

Закон України «Про електронний документ та електронний документообіг» також визначає правовий статус електронного документа та його копії. Основне значення даного Закону для запровадження електронного документообігу в Україні є визнання юридичної сили електронних документів. У ньому зазначається, що юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму.

Проте залишаються види документів, які не можуть визнаватися оригіналами, а отже існувати лише в електронному вигляді. Це ряд соціально-значущих документів, а також документи, що містять державну таємницю. Так, електронний документ не може бути застосовано як оригінал: 1) свідоцтва про право на спадщину; 2) документа, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів; 3) в інших випадках, передбачених законом.

Питання, пов'язані із застосуванням електронного цифрового підпису та електронної цифрової печатки, регулюються Законом України «Про електронний цифровий підпис та електронну цифрову печатку».

Цей Закон визначає правовий статус електронного цифрового підпису та регулює відносини, що виникають при його використанні. В ньому зазначається, що його дія не поширюється на відносини, що виникають під час використання інших видів електронного підпису, в тому числі переведеного в цифрову форму зображення власноручного підпису. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, застосовуються правила міжнародного договору.

Поняття «автоматизація ділових процесів», традиційно охоплює інформаційні продукти та технологічні засоби, що забезпечували роботу з документами на паперовій основі: реєстрацію вхідної та вихідної кореспонденції, здійснення функції контролю за виконанням документів.

Сучасний розвиток діловодства вимагає якнайширшого залучення до ділових процесів електронних документів з електронними цифровими підписами та печатками. Поєднати традиційні функції та можливість роботи з електронними документами нової генерації надають можливості СЕД (системи електронного діловодства). За даними С.В.Радченка, головного спеціаліста відділу формування НАФ та діловодства Центрального державного електронного архіву України, 90 % державних органів автоматизували процедуру реєстрації вхідної/вихідної кореспонденції та впровадили спрощені системи контролю за виконанням доручень. За результатами обстеження ЦДЕАУ 19 % державних органів впровадили СЕД [5].

В цілому послуги з надання програмного забезпечення для електронного діловодства, а також управління базами даних (наприклад, Microsoft Access 2003) в Україні надаються багатьма приватними компаніями. Це дає непоганий прогноз для розвитку електронного діловодства.

Однак, як зазначають дослідники, користувачі часто застосовують дані програмні продукти не в усю силу їх потужностей, часто без ЕПЦ. Окремі програмні продукти взагалі не передбачають застосування ЕПЦ. Це означає, що процеси діловодства завмирають на стадії оперативного діловодства, а всі документи, створенні без ЕПЦ не матимуть жодної юридичної сили. Тож кошти, витрачені на придбання програмного забезпечення та оплату людино-днів будуть сплачені тричі: під час друку документів, при науково-технічному упорядкуванні документів та передачі на державне зберігання документів на паперові основі.

Щоб запобігти цьому необхідно враховувати вимоги стандартів, залучати кваліфіковані кадри та невпинно рухатись в напрямку впровадження електронного документообігу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Асеев Г.Г., Шейко В.Н. Информационные технологии в документоведении: Учеб. Пособие / Г.Г.Асеев, В.Н.Шейко. – Х., 1997. – 290 с; Сельченкова С. В. Діловодство: Практичний посібник / С.В.Сельченкова. – К.: «Інкунабула», 2009. – 480 с.; Христова Н.М., Забенько Ю.І. Методичні рекомендації щодо найменування файлів оцифрованих аркушів архівних документів (проект, версія 0.2) / Н.М.Христова, Ю.І.Забенько. – К., 2007; Кузовова Н.М. Інформаційні технології в архівній справі та документознавстві: Навчально-методичний посібник. – Херсон, 2015. – 153 с. тощо.
2. Венбо М. Современная криптография. – М., 2005. – С. 27-28.
3. Ковтанюк Ю. Сучасні завдання електронного документознавства в Україні [Електронний ресурс] / Ю. Ковтанюк // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 2012. – Вип. 34. – С. 29-37. Забенько Ю. І., Ковтанюк Ю. С. Концепція планування життєвого циклу електронних документів / Ю. І. Забенько, Ю. С. Ковтанюк // Архіви України. – 2013. – № 4. – С. 5-38.; Забенько Ю. І., Ковтанюк Ю. С. Концепція планування життєвого циклу електронних документів (продовження. Поч. у № 4) / Ю. І. Забенько, Ю. С. Ковтанюк // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 63-97 тощо.
4. Радченко С.В. Особливості систем електронного документообігу в державних органах України // Архіви України. – 2013. – № 4. – С. 42.
5. Соколова И. Автоматизация делопроизводства в 70-80-е годы (Ч.2) / И. Соколова [Назва з екрану]. – Режим доступу: http://arkadacentre.ru/avtomatiz_delo2.htm.

УДК 94 (477.4):262.2

*Віталій Левицький
(Тернопіль, Україна)*

РОЗВИТОК КЛИНЦІВСЬКИХ СУКОННИХ ПІДПРИЄМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті висвітлено питання промислового розвитку клинцівських суконних фабрик, показано джерела постачання сировини для підприємств текстильної промисловості Чернігівської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено вектори технічного розвитку фабрик внаслідок наукових досягнень та напрями збуту продукції підприємств на зовнішньому та внутрішньому ринках.

Ключові слова: текстильна промисловість, експорт, ринок, сировина, фабрика, технічний прогрес.

The article highlights the industrial development of the Klyntsivski woollen factories, it was shown the supply of raw materials for the textile factories of the Chernigiv province in the second half of the XIX - early XX century. It was specified the industrial directions of the factories because of scientific achievements and the sales on export and domestic markets.

Key words: *textile industry, export, market, raw materials, plant, technical progress.*

Якщо ззовні хід розвитку вовняної промисловості за 40 років після селянської реформи не свідчить про її високі досягнення, то всередині вовняної промисловості за цей час відбулися великі зміни. З мануфактур з ручною технікою велика кількість підприємств перетворилася у фабрики, оснащені потужними двигунами й складними машинами. Під впливом конкуренції зі сторони бавовняних та вовняних підприємств, власники суконних фабрик змушені були вкладати великі кошти на оновлення обладнання своїх закладів для зниження собівартості продукції.

Маючи відповідну сировинну базу, суконне виробництво вже з середини XIX ст. стає одним з провідних у легкій промисловості Наддніпрянської України. Найбільшим капіталістично розвинутим промисловим центром став посад Клинець на Чернігівщині. Суконні мануфактури в Клинях заснували російські купці-старообрядники ще на початку XIX ст. Купців привабляло в Клинях вигідне природничо-географічне розташування. Суконні мануфактури вимагали наявності великого водного ресурсу для миття вовни, її прядіння, ткання тощо. Сучасники не дарма порівнювали Клинець із англійським Манчестером [4, с. 110, 440].

З 60-х рр. XIX ст. в Україні спостерігається пошквдження господарсько-економічного життя, що відобразилось і на суконному виробництві. В ці роки нагромаджені купецтвом кошти стали основою для технічного переобладнання мануфактур у капіталістичні фабрики. В 1861 р. у посаді Клинець діяло 14 мануфактур, на яких упродовж перших пореформених років розпочався процес модернізації устаткування. Так, впроваджуються механічні ткацькі верстати та шліхтувальні машини (пристрої, які зміцнювали вовну за допомогою клейкого розчину), чим поліпшується ткання. Важливим зрушенням в технічному переоснащенні суконних підприємств стало поширення парових машин. На всіх клинцівських фабриках встановлюються парові двигуни, якими розпочали заміну кінних та водяних приводів. Це стало технічним проривом для місцевої галузі, проте потужність парових двигунів на той час була ще досить низькою й становила близько 15–20 к. с. В технічному переоснащенні суконних фабрик на початковому етапі провідну роль відіграла продукція лівобережних та російських слюсарно-механічних підприємств, які постачали до 60% устаткування. Іноземне машинобудування також застосовувалося в технологічній перебудові, особливо тих ланок виробництва, що вимагали запровадження високоточних приборів. Загалом на початку 60-х рр. XIX ст. використовувалось 538 апаратів різних заводів виробників. За операціями загальний розподіл машин виглядав наступним чином: на виготовленні пряди – 326, виробництві тканин – 8, апертурі тканин – 204. Десять фабрик вперше обладнуються вовномийними машинами, що значно скоротило цикл виробництва та вплинуло на якість продукції [1, с. 93–117].

Машинізація виробничих процесів безпосередньо сприяла різкому збільшенню виробництва. Так, у 1860 р. клинцівські фабрики разом випустили продукції на 1 млн. 468 тис. руб., а в 1868 р. вартість їх виробів досягла вже 2 млн. 295 тис. руб., що складало 7% від загальноросійського показника (32 млн. 857 тис. руб.). Окрім технічної реконструкції діючих суконних підприємств коштом місцевих купців відкриваються нові. Так, в перше пореформене десятиліття до ладу стали фабрики І. Машковського (1861 р.) та Р. Самикова (1869 р.). Переходу суконних фабрик до прогресивного виробництва певним чином сприяла поразка Росії у Кримській війні. Перед урядом Російської імперії постала гостра потреба в повному переоснащенні армії, зокрема створенні обмундирування нового типу. Законами від 1856 р. та 1866 р. великі суконні підприємства залучаються до поставки продукції на потреби

Військового міністерства [5, с. 23]. Держзамовлення отримували ті з фабрикантів, суконні тканини яких відрізнялися найбільшою якістю. Це вимагало від клинцівських купців постійного удосконалення виробничого устаткування.

З 70-х рр. XIX ст. у суконному виробництві Клинців починають спостерігатися кризові явища, викликані перевиробництвом та запровадженням на фабриках центральних великоросійських губерній випуску більш дешевих тканин. Окрім цього, кризове становище посилювала відсутність достатньо кваліфікованих робітників і віддаленість підприємств від залізниці, що підвищувало ціну продукції, в яку закладались витрати на гужовий транспорт. Для клинцівських купців виходом із такої ситуації став курс на подальшу технічну модернізацію. Це значно полегшило та здешевило в подальшому собівартість продукції, повернувши їй конкурентоспроможність на всеросійському ринку. Проте процес технічної перебудови підприємств вимагав великих витрат, які могли окупитись лише впродовж кількох років. Із затяжного кризового стану суконну галузь Клинців вивели події, пов'язані з загостренням відносин Російської імперії на зовнішньополітичній арені. Неминучість військового конфлікту між Росією та Туреччиною викликала хвилю мобілізації новобранців, що сприяло збільшенню поставок грубого сукна, одним із основних виробників якого був Клинцівський район [6, с. 24]. Вигідні державні замовлення для власників суконних підприємств створили сприятливі умови для безперешкодного проведення подальшої технічної та технологічної модернізації виробництва.

Відстоюючи право на існування та боротьбу за споживача, яка загострилась в умовах кризи, купці поширюють і поглиблюють машинізацію виробництва. З середини 70-х рр. XIX ст. замість механічних вовномийних машин встановлюються агрегати нового типу – „левіафани” (машини, в яких завантажена вовна проходила миття й подальше сушіння). Окрім цього широко механізуються модерним устаткуванням ворсувальні, прядильні, апретурні відділення фабрик. Спеціалізовані агрегати поступали з провідних машинобудівних заводів Європи (Бельгія, Німеччина, Франція), Росії (Москва) та вітчизняних виробників (Суми, Харків, Катеринослав). Майже на всіх підприємствах запроваджуються механічні валки, тіпальні машини, автоматичні снувальні машини, циліндрові та клапанні валюшні, сушильні апарати, ворсувальні машини, стригальні механізми, парові гвинтові та гідравлічні прес-машини тощо [2, арк. 4–13].

Паралельно з налагодженням купецтвом Клинців умов для технічної модернізації на своїх суконних фабриках зростала і якість їх продукції. Підприємства помітно урізноманітнили її асортимент. Успішно випускалися високоякісні гладкі сукна різних кольорів та сортів, у тому числі шинельна і приладова суконна тканина, драп, вовняна вата, сатин тощо. Замість колишніх армійських сукон із простої вовни для обмундирування армії нове устаткування дозволяло виробляти неворсовані сукна з мериносової вовни (тонкорунна вовна білого кольору). Головними споживачами продукції клинцівських суконних фабрик продовжували залишатись військове відомство та заможні селяни й міське населення (переважно фабричні робітники) [7, с. 141].

Поступальний розвиток суконного виробництва посаду Клинці продовжився і в наступне десятиріччя. В 90-ті рр. XIX ст. Російська імперія переживала період промислового піднесення, який створив сприятливу ринкову кон'юнктуру для суконної промисловості. Клинцівські купці використали цю ситуацію з найбільшою користю для справи. В найкоротші терміни проводиться радикальна технічна модернізація фабрик. Так, майже повністю механізується операція ткання, ручні верстати на цій ланці виробництва перестають відігравати провідну роль. У назване десятиріччя кількість ручних ткацьких верстатів скоротилась на 40%. На початку 90-х рр. XIX ст. у посаді Клинці витримати тягар технічної перебудови вдалося шести фабрикам, які перетворилися на потужні капіталістичні механізовано-електрифіковані підприємства (Глухівська, Троїцька, Стодольська, Дурняцька суконні фабрики та фабрики купців І. Московського, Л. Іванова). Отже, у лідери вийшли ті

підприємці, які виробили чітку лінію розвитку своєї справи, основою якої стала орієнтація на науково-технічний прогрес та кваліфіковану команду технічного персоналу [7, с. 154–157].

Наприкінці XIX ст. суконні фабрики перетворились на великі капіталістичні підприємства, що доводять зіставлення їх загальної виробничої діяльності. Незважаючи на зменшення кількості таких підприємств з 14 до 6 упродовж 60-90-х рр. XIX ст. їх виробництво зросло в 2,6 рази, в 3,1 рази підвищилась потужність фабрик (з 835 тис. 560 аршин сукна до 2 млн. 500 тис.). Частка клинцівських фабрик у валовій продукції суконного виробництва Російської імперії зросла в 1,5 рази [3, с. 52–57].

На початку XX ст. механізація підприємств продовжувала впевнено зростати. Так, станом 1900 р. на 7 суконних фабриках обладнання оцінювалось у 904,1 тис. руб. Додатково, у цьому ж році на модернізацію було витрачено ще 872, 4 тис. руб. або 335 руб. на 1 робітника. Порівняно з 60-ми рр. XIX ст., на початку XX ст. витрати на технічне переоснащення збільшились у 3 рази. Кількість парових машин зросла до 11, окрім цього діяло 15 потужних парових котлів та 2 двигуни внутрішнього згорання, які разом забезпечували потужність у 1272 к. с. Зросли витрати власників суконних фабрик на закупівлю устаткування. Так, у 1908 р. клинцівське фабричне обладнання оцінювалось в 1 млн. 457 тис. руб. Порівняно з 1900 р. витрати на технічне переоснащення зросли на 61,1 %. Збільшилась кількість парових котлів і становила 20 одиниць. Парових машин стало менше – 10, проте їх потужність примножилась на 27,8% і складала 1626 к. с. Станом 1908 р. на суконних фабриках діяло вже 7 нафтових двигунів потужністю 450 к. с. Порівняно з 1900 р. вона зросла майже у 20 разів [8, с. 178].

Таким чином, напередодні Першої світової війни у посаді Клинці сформувався потужний центр суконної галузі України. Обсяг виробництва клинцівських фабрик дозволяв задовольнити потреби України на 71%. Інтенсивні процеси розбудови суконної промисловості сприяли її концентрації, що позначилось на зростанні потужності усього комплексу, зосередженого у Клинцях. Цілеспрямовані дії щодо модернізації технічного і технологічного стану своїх фабрик створили умови, за яких вітчизняна галузь відіграла значну роль у загальноімперському суконному виробництві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво) / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Вид-во Акад. н. УРСР, 1960. – 127 с.
2. Державний архів Чернігівської області, ф 814, оп 1, спр. 21, арк. 4 – 13 зв.
3. Евгенъев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности / Ф. Евгенъев. – Клинцы: Объединение “Клинцовская печать”, 1926. – 165 с.
4. Иренин А. М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края / А. М. Иренин. – Чернигов, 1919. – 204 с.
5. История торговли и промышленности в России: в 3 т. – Т. 3: Мануфактурная промышленность / под ред. П. Х. Спасского. – Т. 3: Легкая промышленность. – СПб., 1914. – 382 с.
6. Лаверычев В. Я. Монополистический капитализм в текстильной промышленности России (1900 – 1917 гг.) / В. Я. Лаверычев. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – 286 с.
7. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность / К. А. Пажитнов. – М.: Изд-во А Н СССР, 1955. – 364 с.
8. Чумак М. М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті роки XIX – 1914 р.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / М. М. Чумак. – Луганськ, 2009. – 220 с.

УДК 94(477.42)19/20

Геннадій Махорін
(Житомир, Україна)

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ СВОГО РОДУ І РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У статті розповідається про життєву долю видатного українського поета Максима Рильського, прослідковується генеалогія його роду.

Ключові слова: Максим Рильський, українська література, репресивна політика.

In the article told vital fate of the greatest Ukrainian poet Maksym Rylskiy, genealogy of his family is traced.

Keywords: Maksym Rylskiy, Ukrainian literature, repressive policy.

Ступінь дослідження. Серед відомих постатей української культури чільне місце займає Максим Рильський, син Тадея Розеславовича Рильського. Цим відомим представникам українського громадсько-політичного руху присвячували свою увагу цілий ряд вчених, зокрема Побірченко Н.С., Монастирецький Л.С., Шинкарук В.Ф. та інші. Разом з тим, мало дослідженою є проблема родинних зв'язків, генеалогічного дерева цієї видатної сім'ї.

Основна частина. 19 березня 1895 року у Києві народився третій син Тадея Рильського – Максим, але 7.X.1902 року батько помер, залишивши напівсиротами дітей, зокрема маленького 7-літнього Максима.

У той скрутний час прийшов на допомогу Володимир Антонович, хрещений батько Максима Рильського, у якого Меланія разом з Максимом деякий час жила. Початкову освіту отримував у колі сім'ї. рано почав писати вірші, ще у 12-річному віці. Перші твори були опубліковані у журналах. Уже 1910 року у віці 15 літ він видав свою першу збірку поезій «На білих островах», звернувшись до глибоких філософських проблем сенсу життя, життєвого призначення людини. навчаючись тоді у Київській гімназії, писав і новели. 1915 року вступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира. З цієї причини був звільнений від призову до війська. 1917 року перейшов на історико-філологічний факультет, проте закінчити повний курс навчання не вдалося через кардинальні політичні зміни.

Як згадував поет у автобіографії, 1917 року був деякий час помічником секретаря продовольчої управи, а деякий – жив удома на селі і продовжував займатися літературною творчістю. 1918 року вийшла друга поетична збірка Максима Рильського – «Під осінніми зорями».

У 1919-1920 рр. викладав українську мову, літературу та історію, а також німецьку мову у школі містечка Вчорайше Бердичівського повіту, що за 20 кілометрів од Романівки. З автобіографії Максима Рильського дізнаємося: «Там до мене звернулась місцева єврейська людність, щоб я склав їй заяву до селянської громади, аби та громада захистила її на випадок якось бандитського наскоку. Оскільки пам'ятаю, результатом цієї заяви було те, що громада ухвалила резолюцію, де говорилося, що вона живе з єврейською людністю у повній злагоді, мирі і т.ін. Писав ту заяву, незважаючи на застереження декого із селян, що це, мовляв, небезпечно» [1, с. 81].

З осені 1920 поет учителював у рідній Романівці. Деякий час був головою волосної профспілки учителів Сквирського повіту. Продовжував писати вірші і 1922 року вийшла чергова поетична збірка «Синя далечінь».

1923 року переїхав учителювати у Київ, викладав українську мову у 2-ій залізничній школі, а також читав лекції з української мови в установах, адже згідно вимог політики українізації чиновники мали за півроку опанувати українську мову. Викладав також на робітничому факультеті Київського інституту народної освіти.

1923 року з-під пера Максима Рильського вийшла поема «Крізь бурю і сніг». Поет дуже органічно влився у коло української творчої інтелігенції. Неформальне спілкування відбувалося, як правило, у будівлі колишнього музичного товариства імені Леонтовича, де «деякі письменники різних угруповань читали свої речі, вимінювались думками». Максим Рильський увійшов до плеяди «неокласиків», до якої входили відомі літератори: професори Київського університету Микола Зеров і Павло Филипович, професор Кам'янець-Подільського університету Михайло Драй-Хмара, а також поет Юрій Клеп.

1926 року вийшла нова поетична збірка Максима Рильського «Тринадцята весна». Тоді ж одружився. 1929 року вийшли одразу дві книги – «Де сходяться дороги» і «Гомін та підгомін». То був плідний період вільної творчості для М. Рильського і для усієї когорти «Неокласиків». Але в подальшому згортання політики українізації і повернення до ідеологічного диктату та контролю, що поєднувалося з політичним переслідуванням, відбулося на долі Максима Тадейовича, який був арештований у день свого народження – 19 березня 1931 року. Це ще один штрих до характеристики підступно-знущальної карпальної системи радянського режиму. Згадаймо, що суд над членами СВУ, цвітом української наукової і творчої інтелігенції проходить у день народження Тараса Шевченка!

Максим Рильський перебував під слідством до серпня 1931 року. Його спонукали дати негативні свідчення проти колег по літературному цеху, щоби мати підстави і їх арештувати. Але, до честі Максима Тадейовича, він цього не зробив. Для підтвердження – ось його покази, узагальнені загальною назвою «Мої знайомі», дані слідству 23 березня 1931 р.:

1) *Дорошкевич Олександр Костевич. Бував іноді в нього у літературних справах, заходив часом і просто «на чай». Він до мене – рідше.*

2) *Ніковський Андрій Васильович. На політичні теми ні по поверненню з еміграції, ні пізніше він не любив говорити. Ми, стрічаючись, випивали, закусували, музикували, вірші я при ньому не любив читати, бо він якось (здавалося) неуважно ставився до них.*

3) *Зеров Микола Костянтинович. Тут знайомство цілком ясне: спільні літературні інтереси, схожі смаки і т.ін. Проте вже коло 2-х років ми вже майже не буваємо один в одного – не через якоесь «охлаждение», а так, хто його знає чому.*

4. *Пахаревський Леонід Андрієвич. Стрічались іноді за чаркою. Політичних розмов не мали (як не мав я їх ні з ким), але завжди Пахаревський здався мені не тільки цілком лояльним до радянської влади, а навіть більше – завзятим прибічником нового життя, нового будівництва. Свою школу дуже любив і любив розказувати про свої педагогічні методи. Друга його улюблена тема – його перекладна діяльність, що він сам розцінював високо.*

5) *Филипович Павло Петрович. Бував у нього ще рідше, як у Зерова. Увесь, на мій погляд, відданий науковій та педагогічній діяльності.*

6) *Дейнар Микола Антонович, артист. Спільне у нас – любов до пісні (і музики), веселої компанії, а крім того – ми обидва запальні рибалки.*

7) *Косинка Григорій. Я був у нього раз чи два, так само він у мене. Вважаю його за талановитого письменника, але якось ми ніколи не сходились в літературних смаках.*

8) *Титаренко Сергій Григорович. Знайомство давнє, що відносилось, коли я почав працювати у «Книгоспілці», де він завідував редакційним відділом. Бував у мене на день народження, ще іноді, я в нього рідше. На політичні теми він ніколи не говорив, та і взагалі людина досить мовчазна, хоч у своїй роботі проявляла чималу енергію та знання.*

9) *Донець Михайло Іванович, заслужений артист республіки. Його громадська фізіономія, певне, добре відома. Крім мистецьких інтересів (я йому робив деякі переклади для співу), нас з'єднувала і любов до полювання і рибальства.*

10) *Петрушевський Борис Дмитрович. Позналились на тім ґрунті, що він переклав для «Книгоспілки» «Сказку о царе Салтане» Пушкіна, а я – як редактор мови – ту казку ухвалив до друку. Після того стрічались головним чином як мисливці (кілька разів полювали разом), інколи він заходив до мене погомоніти про полювання та про літературу.*

Оце, мабуть, і всі ті знайомі, в яких більш-менш постійно (крім Косинки) бував я, і вони бували в мене. Щодо випадкових одвідин чиїх-небудь в літературних справах чи «так просто» та декого з жіничиних родичів і знайомих, у яких ми бували раз-два на рік (як і вони в нас), а також щодо тих компаньйонів, з ким доводилось інколи випити чарку, то про них навряд чи варто й говорити. Добре знайомий я також з деким із харківських літераторів – з Хвильовим, з Тичиною – але стрічався з ними, ясна річ, дуже рідко [2, с. 82].

Цілком очевидно, що такі свідчення не могли задовольнити енкаведистів, які хотіли одержати політичний компромат на видатних українських культурних діячів, які насправді були, і намагались бути, далекими від політики. Знаючи пануючі у той час методи дізнання, які полягали у психологічному і фізичному тиску на арештованого, можемо реально допустити застосування подібних дій і до Максима Рильського. В результаті, читаючи додаткові свідчення поета від 30 березня 1931 р., бачимо, що його змусили хоча б щось «пригадати», а прямо кажучи, спонукали до само обмови (рос. «самооговору»). Так, поет написав, що 1927 (чи 1928 р.) потрапив «до гуртка одного з носіїв української ідеї Андрія Ніковського – гуртка, що становив одну з п'ятирок організації СВУ [Спілки визволення України]. Гурток той складався, крім самого Ніковського, із таких осіб: Сергія Титаренка, Петра Шкаленка, Миколи Дейнера і мене. Спорадично бували там і інші особи – пригадую, наприклад, Гребенецького, був раз чи два й Леонід Пахаревський. Вечірки у Ніковського не мали характеру певних зібрань, це бували сходи для чарки, музикування, співу і т.ін. Принаймні таке моє враження. Проте в кабінеті господаря були й розмови (переважно в легкодумному тоні – анекдотів тощо), які набирали іноді виразно контрреволюційного забарвлення. Щодо самої постаті Ніковського, то моє з ним зближення мало кілька етапів. На першому етапі він мене дуже цікавив як блискуче-талановита постать, дуже освічена і красномовна людина... Цей чоловік скорив, полонив мене, і я мимохіть не тільки дуже сприяв з ним, а й підпав під його шкідливий ідейний вплив... Моя робота як перекладача з французької, польської, російської літератури була, розуміється, чесна і корисна для радянської культури, але нечесне і об'єктивно контрреволюційне було те, що я замкнувся, що я не використовував свого дару для допомоги (в своїй ділянці) напруженій праці трудящих мас СРСР у створенні нового життя. Як поет я мовчав.

В чім же винен я? У тім, що раніше в зв'язку з діячами СВУ, а пізніше не порвавши з такими її «отрогами» як Пахаревський, Івченко, я поруч з чесною працею в ділянці літератури переводив об'єктивно-шкідливу, об'єктивно-контрреволюційну, об'єктивно-буржуазну лінію «аполітичної» далекої від боротьби трудящих мас, а значить, по суті ворожої цій боротьбі письменницької діяльності. Я цілковито й щиро у всьому тому каюся.

Не знаю, чи до речі буде тут іще нагадати, що сім'я моя в дуже тяжкому стані: хвора на серце жінка з 4-місячним хлопчиком і другий хлопчик, учень трудової школи, zostались без чоловіка й батька, отже й без засобів для існування. Прошу, коли це можливо, дати мені змогу вернуть своєю роботою ім'я чесного громадянина радянського суспільства.

За спогадами Максима Георгійовича Рильського, онука славетного поета, «він прокидався о шостій ранку і йшов до саду підрізати дерева, а потім зі своїми ірландськими сетерами гуляв Голосіївським узліссям. Після дід повертався працювати в кабінет. У мене таке враження, що в сім'ї було досить шанобливе ставлення до нього.

Микита Сергійович, з яким вони дійсно були в хороших стосунках, рятував його від репресій вже в кінці 1940-х – це правда – від Кагановича і тоді він написав у «Правді», що Рильський – «наш», радянський поет. До цього над ним постійно тяжіло оце, що його мають вбити, чи засудити».

Батько Георгій працював на телебаченні. Він заснував інформаційне телебачення, інформаційні новини. На жаль, передчасно помер 1980 року, як і його на десять літ молодший брат Богдан (відійшов на початку 1991-го. А Максим Тадейович помер, коли йому було 69, так що він за віком пережив своїх синів.

Онук видатного поета згадує: «Мені біло сімнадцять років, як діда не стало. Коли він помирає, 1964-го, і його вже привезли з кремлівської лікарні, він лежав на першому поверсі

нашого будинку в Голосієво, хоча спальня була на другому. Максим Тадейович вже не міг підніматися по сходах, медсестра приходила і робила йому знеболювальні уколи. Тоді ще біля входу росла вишня (зараз її вже нема) – така розляписта, і в ніч, коли він помирав, на цій вишині кричав крук. Вранці, коли ми прокинулися, діда не стало... Він довго помирав – це був рак підшлункової залози. Завозили в той час найсучасніші японські ліки через кремлівську лікарню, робили все, що можна... Він лежав у Голосієво на першому поверсі, там де й померла його дружина – Катерина Миколаївна, яка була на дев'ять років за нього старша. Відійшла на вісім років раніше... Коли відзначали 115 років від дня народження мого діда, я звернувся до польської амбасаді з проханням, щоби у святкування взяв участь посол Польщі в Україні, але відповіді не одержав. Хоча молодший син Максима Рильського був заслуженим працівником культури Польщі, а сам Максим Рильський свого часу одержав орден почесного легіону Ягелонського університету».

Але в Україні турботливо зберігається пам'ять про Максима Тадейовича Рильського. Існує благодійна організація «Фонд Максима Рильського», яку створили онуки видатного поета і започаткували духовно-освітню програму «Нащадки великих українців».

Спадкоємність душі поета знаходить свій вияв у наступних поколіннях його нащадків. Онук поета з відчутною теплотою говорить: «Знаєте, яка для мене насолода, коли я двічі чи тричі на рік приїжджаю у Романівку, на малу батьківщину Максима Тадейовича, і сідаю ловити рибу біля старого млина, під тією грушею, де він перекладав «Пана Тадеуша». От ви розумієте, цей млин, тиша і ця груша, під якою він перекладав. Мені здається, що груша з того часу не змінилася. І я сиджу, тягаю коропців, і відчуваю себе не просто спадкоємцем, в відчуваю, що сиджу на землі діда, і відчуваю себе щасливим [3].

Висновки. Родина Рильських залишила багату культурну спадщину, яка потребує ще подальшого вивчення, аналізу і систематизації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рильський М.Т. Автобіографія / М.Т. Рильський. – К., 1991. – № 2. – С. 80-82.
2. Справа № 272 (з архіву КДБ). Максим Рильський: написано у в'язниці. Рік 1931. – К., 1991. – № 2. – С. 79, 101.
3. Максим Рильський. Дід помирав довго – це був рак підшлункової залози / Рильський Максим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gk-press.if.ua/x13400/>.

УДК 9(575.1)

Бектош Рахимов
(Самарқанд, Узбекистон)

КАСПИЙОРТИ ВИЛОЯТИ ХОРИЖИЙ ФУҚАРОЛАРИ ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШИ)

Ушбу мақолада Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги Каспийорти вилояти тарихи аке эттирилган. XIX асрохири –XX аср бошида ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида хорижий фуқароларнинг ўрни атрофлича ёритилган. Муаллиф архив материалларидан кенг фойдаланган.

Калит сўзлар: Туркистон, Кавказ округи, миллат, сиёсий агент, паспорт, маъмурият, ислохот, инфратузилма, тартиб, бошқарув, ўлка, коммуникация, сьрьё.

Данная статья затрагивает историю Закаспийской области Туркестанского генерал-губернаторства. В работе освещается роль иностранных граждан в социально-экономической жизни края. При написании статьи автор широко использует архивные материалы.

Ключевые слова: Туркестан, Кавказский округ, национальность, политический агент, положение о паспортах, администрация, реформа, инфраструктура, положение, управление, край, коммуникация, сьрьё.

This article mentions history of the Zakaspiysky region of the Turkestan general governorship. In work the role of foreign citizens in social and economic life of edge is lit. When writing article the author widely uses archival materials.

Keywords: *Turkestan, Caucasian district, nationality, political agent, provision on passports, administration, reform, infrastructure, situation, management, edge, communication, raw materials.*

XIX асрнинг иккинчи ярми- XX аср боши Туркистон халқлари тақдирида кескин ва фожиали бурилиш ясаган давр бўлди. Чоризмнинг XIX аср 60-80 йилларидаги ҳарбий юришлари натижасида бу ҳудудлар зўрлик йўли билан жорий қилинган ҳуқуқий, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимига киритилди. Бу муносабатлар минтақада анъанавий қарор топган муносабатларни ва уларнинг миллий асосда ривожланиш имкониятларини қўпориб ташлади. Чоризм ҳуқумати томонидан махсус кўчиртирилганлар, ундан ташқари ўзбошимчалик билан Туркистонга келганларни ер билан таъминлашда туб аҳолига тегишли ер мулкларни тортиб олиш ҳолатлари бутун ўлка бўйлаб кузатилган [2, 98-99 б].

Стратегик муҳим районларга метрополия фуқароларини жойлаштириш мақсадида айрим вилоятлар маълум муддатга Туркистон таркибидан чиқарилган. Масалан, Каспийорти вилояти Кавказ ноиблигига ўтказиб юборилган (1874й). XIX асрнинг 90-йиллар охиридагина, яъни Россиядан кўчиб келган элатлар ҳамда бошқа хорижий фуқаролар билан етарли даражада тўлдирилгачгина яна Туркистон генерал-губернаторлигига қайтариб берилди (1898 й).

Каспийорти вилоятига нафақат рус фуқаролари (рус, украин, рус немислари), балки бошқа хорижликлар ҳам келишган. Фикримизни кўйидаги архив маълумоти ҳам тасдиқлайди. 1894 йил Туркиядан Каспийорти вилоятига 3 минг арман қочиб ўтган [3, 3 б]. XIX аср охири- XX аср бошида Каспийорти вилоятидаги хорижий фуқаролар сони 8146 нафар кишини ташкил қилган [4, 28 б]. Бундан ташқари XIX аср охири- XX аср бошида Каспийортига келиб жойлашган хорижликларнинг меҳнат фаолияти ҳақида ҳам етарлича материалга эгамиз. Масалан, шу даврда Каспийорти вилояти саноат ва савдо вакиллари орасида руслардан ташқари арман, озарбайжон ҳамда бошқа хорижий фуқаролар катта рол ўйнаган. Масалан, шу даврда вилоятда Россия, Австрия, Германия фуқароларидан ташқари поляклар, чех, серб, румин, мадъяр, венгр, афғон, яҳудий, форс фуқаролари яшаб турли фаолият юргизган [5, 2,8 б, 38 б, 33 б].

Каспийорти вилояти бошлиғи генерал-лейтенант Г.Л.Боголюбов 1900 йил 9-ноябрида Асхабад шаҳридан Туркистон генерал-губернаторига йўллаган №15273 рақамли хужжатида Туркистон ўлкасига хорижий фуқароларни ўтказиш ва уларнинг бу ерда яшаши ҳақидаги қоидалар лойихасининг мазмунига оид берган хулосаларидан маълум бўладики [6, 26 б.], Каспийорти вилоятига хорижий фуқароларнинг хар сафар келиб яшаб қолиши алоҳида рухсатномалар асосида амалга оширилган. Каспийорти вилоятига келиб яшаётган барча хорижликлар ҳақида йилига бир марта тегишли идоралар томонидан маълумотлар тўпланган. Асосан маълумотли ҳамда амалдор эронликлар устидан назорат олиб борилган.

Каспийорти вилояти Хўжалик қўмитаси журналининг 1900 йил 19-октябрдаги сонидан Туркистон генерал-губернаторининг шу йил 20-сентябрда Каспийорти вилоят бошлиғи номига йуллаган Туркистон ўлкаси, Бухоро ва Хива хонликларида хорижликларни ўтказиш ва яшаши тўғрисидаги қоидалар (№8562 рақамли) лойихаси чоп этилган. Ушбу хужжат муҳокамасига доир мажлис Каспийорти вилояти бошлиғи ёрдамчиси генерал-майор Невтонов раислигида, Каспийорти вилоят бошлиғи девонхонаси раҳбари полковник Данилович, Асхабад уезд бошлиғи подполковник Крылов ҳамда вилоят бошлиғи девонхонаси иш бошқарувчиси Позняк иштирокида ўтган [7, 27 б]. Унда баён этилишича, Туркистон ўлкасига келувчи ва унда яшовчи барча хорижликлар маҳаллий полицияга маълум бўлишлари керак. Уларнинг келишларидан кўзлаган мақсадлари ва машғулотларидан

полиція хабардор бўлиши лозим. Хар бир хорижий фуқаро ёнида шахсини тасдиқловчи хужжат ва ўлкада яшаши учун рухсатномаси бўлиши шартлиги таъкидланган. Махаллий ва полиція хокимиятлари талаб қилганда ушбу хужжатлар тақдим этилиши лозим бўлган.

Каспийорти вилоятига келиб яшашга ижозат берувчи гувоҳнома харбий вазир ва Туркистон генерал-губернаторининг алоҳида рухсатномасига эга бўлган шахслардан ташқари барча хорижий фуқароларга қуйидаги масъул шахслар томонидан берилган:

Еттисув, Сирдарё, Фарғона ҳамда Самарқанд вилоятиларида махаллий харбий губернаторлар томонидан, Каспийорти вилоятида- вилоят бошлиғи томонидан, Бухоро амирлигида -Бухородаги сиёсий агент томонидан, Хива хонлигида- Амударё бўлими бошлиғи томонидан берилган. Ушбу мансабдорлар махаллий полиція хокимиятлари орқали рухсатнома берилган хорижий фуқароларнинг миллати, яшаш тарзи ва машғулоти устидан доимий яширин назорат олиб боришлари лозим бўлган. Агарда бирон бир хорижлик фуқаронинг Каспийорти вилоятида қолиши ҳукумат сиёсатида зид деб топилса, махаллий органлар ўша шахсни юртдан чиқариб юборилишини сўраб генерал-губернаторга мурожаат қилишган.

Ўлкага кирувчи хорижликларни рўйхатдан ўтказиш ва паспортлар текшируви Лепсинск ва Казалинск шаҳарларида махаллий уезд полициясига, Красноводскда эса махаллий темир йўл жандарм бошқармасига юклатилган. Каспий денгизининг шарқий сохиллари бандоргоҳлари ва куруқликдаги чегара орқали Каспийорти вилоятига келувчи хорижликларнинг паспортларини текшириш (Божхона Низомининг 881 моддасига асосан) махаллий бошхона назорати зиммасида бўлган [8, 27 б].

Мусулмон-хорижликлар бутун сафарлари давомида ўта қаттиқ назоратда бўлиб, уларга алоҳида эҳтиёткорлик билан рухсат берилган. Туркиядан келадиган рухонийлар Константинопольдаги Россия Вазиридан рухсат олишлари керак эди. (Паспортлар ҳақидаги Низомнинг 250 моддаси) [9, 28 б].

Статистик маълумотларга қараганда Каспийорти вилоятидаги хорижликлар(уланинг аксарияти форс фуқаролари) сони 8146 кишини ва маълум бир муддатга шаҳарларга кириб ўтадиган, унда яшаб қоладиган одамлар сони йилига 5000 кишини ташкил қилади. Бу ерда яшайдиган форс фуқароларининг кўпчилиги- қора ишчилар ва савдогарлар. Бундай категориядаги шахслар савдо-сотик ва тирикчилик учун зарур пул топиш билан машғуллар, ўзга мақсадлари йўқ, уларни тўла ишончли деб тан олиш мумкин. Бундан келиб чиқадики, форс хорижий фуқаролари устидан алоҳида синчков назоратга ҳожат бўлмаган. Вилоятда яшайдиган ва унда тўхтаб ўтадиган форсларнинг миқдори анча катта эканлигини ҳисобга олганда, бундай фуқаронинг хар бири ҳақидаги маълумотлар жуда катта ёзишма ишларни келтириб чиқарганди.

Ўлкага хорижликларни киритиш ва уларнинг бу ерда яшашлари ҳақидаги қоидаларни форс фуқароларига нисбатан қўлламаслик мақсадга мувофиқ бўларди. Туркистон Генерал-Губернаторининг В.В.Сахаровга ёзган мактубидан маълум бўладики хорижий фуқаролар рухсатномасиз ҳам Туркистон ўлкасининг ичкарасига ўтиб кетган холлар бўлган. Хорижий фуқарога ўлкага ўтишни умуман ман этиш эса савдо-сотик операцияларига зарар етказарди. Шу сабабли хорижликларни ўлкага ўтказиш борасидаги мавжуд қоидаларни қайта кўриб чиқиш зарурияти пайдо бўлади. Мактубда Туркистон Генерал-Губернатори Хитой Шарқий Темир йўли бўйлаб сафар қиладиган хорижликларга нисбатан қўлланадиган мавжуд қоидаларга ўзгартиришлар киритилиши ва янгиларини ишлаб чиқилишига тўлиқ хайрихошлигини билдирган [10, 39 б].

1908 йилда сенатор, граф К.К.Пален томонидан ўлкада ўтказилган тафтиш натижасида генерал-губернатор ваколатларини яна кучайтириш чора-тадбирлари тавсия этилди. Тафтиш натижалари асосида Туркистон бошқарувида жиддий ўзгаришлар амалга оширилиши режалаштириб олинди, бироқ ислоҳот амалга оширилмади. Туркистон аввалгидай Харбий вазирлик ихтиёрида қолаверди.

1913 йил бошида оқ подшо Вазирлар кенгаши ишлаб чиққан Туркистон ўлкаси бошқарув тизимини ислоҳ қилиш асосий тамойилларини тасдиқлади. Бироқ қарор амалга оширилиши охирига етказилмаган. Ушбу масала Давлат кенгаши ва Давлат думаси муҳокамасига олиб чиқилмаган. Ушбу масала бўйича қонун лойиҳасини тузиш масаласида жонланиш 1916 йил августида А.Н. Куропаткинни генерал-губернатор этиб тайинланишидан бошланади.

1917 йил баҳорига келиб Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги низом лойиҳасининг асосий қисми ишлаб чиқилган эди. Бироқ 1917 йилдаги инқилобий вазият ушбу жараёни охирига етказиш имконини бермади.

Шундай қилиб аслида чоризмнинг Туркистонда олиб борган вахшиёна мустамлакачилик бошқарув сиёсати бошқа империялар ўз мустамлакаларида олиб борган сиёсатидан фарқ қилмаган. Шундай эканлигини Ўзбекистон республикасининг Биринчи Президенти И.Каримовнинг фундаментал асари «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари»да баён этилган аниқ ва ишонарли мулохазалар тасдиқлайди [1, 55-56 б]. Ҳа, шубҳасиз, йирик империялар бошқа мамлакатлар ва халқларни босиб олгани ҳамда буйсундиргани ҳолда, умумжаҳон тараққиётидан орқада қолган мамлакатларда муайян даражада маърифатчилик вазифасини ҳам адо этгандек кўринади. Мустамлакачиликка бундай баҳо берувчилар империялар босиб олинган мамлакатлар инфраструктурасини, айрим ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришга, миллий кадрларни тайёрлашга, улар аҳолисини фаолиятнинг янги турларидан ва жаҳон маданиятидан баҳраманд қилишга қўшган хиссаларини таъкидлаб курсатадилар. Бундай ҳолат тарих тақозоси ўлароқ юз берди. Лекин буюк империялар билан кам сонли халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жараёнининг салбий жихати ҳам бўлган. Бу салбий оқибат ташқаридан олиб кирилган “цивилизация” натижаларидан кўра бир неча барабар ортиқ эди.

Энг аввало, мустамлакалар ва ярим мустамлакаларни ривожлантириш йўлидаги куч-ғайратлар буюк давлатларининг кундалик ва узоқ муддатли манфаатларига бўйсундирилган. Шу жихатдан олганда, қарам халқларнинг манфаатлари ҳамма вақт иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган. Империялар қарам мамлакатлар тарақиётини, ўз манфаатлари доирасидан четга чиқмаган ҳолда, ҳамиша қаттиқ чеклаб келган ва муайян йўлдан олиб борган. Хусусан, Марказий Осиёнинг инфраструктурасидаги ўзгаришлар, йўл қурилиши ва коммуникацияларнинг ривожлантирилиши, ана шу мақсадлар учун империяга хизмат қилувчи миллий кадрларни тайёрлаш-буларнинг барчаси империянинг манфаатларини қондирганлиги, у ҳолда арзон хом ашё ва энергия манбаларидан баҳраманд бўлишни кафолатлаши керак бўлганлиги учунгина амалга оширилган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁЛАР

1. Ислом Каримов. «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». – Т., Ўзбекистон, 1997, 55-56-бетлар.
2. Исхаков Ф., Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917гг). – Т., 1997, 98-99 бетлар
3. ЎзМДА, Ф.И-16, оп.2, 1905-иш, 3-бет.
4. ЎзМДА, Ф.И-1, оп.4, 466 -иш, 28-бет.
5. ЎзМДА, Ф.И-461, оп-1, 599 -иш, 2, 8,-бетлар: ЎзМДА, Ф.И-461, оп-1, 1289 -иш, 38-бет: ЎзМДА, Ф.И-461, оп-1, 812 -иш, 33-бет
6. ЎзМДА.Ф-И.1, 4-рўйхат, 466-иш, 26-варақ.
7. ЎзМДА.Ф-И.1, 4-рўйхат, 466-иш, 27-варақ.
8. ЎзМДА. Ф-И.1, 4-рўйхат, 466-иш, 27-варақ.
9. ЎзМДА. Ф-И.1, 4- рўйхат, 466-иш, 28-варақ.
10. ЎзМДА. Ф-И.1, 4- рўйхат, 466-иш, 39-варақ.

ЛЕВ ЮРКЕВИЧ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

У статті розглядається проблема взаємовідносин між українськими і російськими соціал-демократами щодо вирішення національного питання на початку ХХ століття. Відмічено роль Левка Юркевича у цьому протистоянні, який зміг до певної міри розкрити антиукраїнський характер ленінського гасла «про право націй на самовизначення», яке використовували більшовики в тактичних цілях у боротьбі за владу.

Зроблено висновок про вагомий внесок української соціал-демократії, зокрема Юркевича в розробку національної ідеї.

Ключові слова: національно-визвольний рух, національне питання, російський більшовизм, централізм, великодержавний шовінізм, «злиття націй», право націй на самовизначення.

The problem of relations between the Ukrainian and Russian Social Democrats to solve the national question in the early twentieth century. Lev Yurkevich marked role in this confrontation, which could in some way reveal the anti-Ukrainian character of Lenin's slogan "On the right of nations to self-determination" that the Bolsheviks used for tactical purposes in the struggle for power.

The conclusion about the significant contribution of the Ukrainian Social-Democrats, particularly in developing Yurkevych national idea.

Keywords: national liberation movement, the national question, the Russian Bolshevism, centralism, great-power chauvinism, "merging of nations' right to self-determination.

Лев Йосипович Юркевич – український політичний діяч, публіцист, теоретик марксизму, літератор, син заможного лікаря з гурту «українців польської культури», що виник під впливом Володимира Антоновича.

Народився в 1883 р. у селі Криве Сквирського повіту Київської губернії, а з життя пішов у Москві в 1919 р. Друкувався Л. Юркевич під псевдонімами Рибалко, Ніколет, Причепка, Псалмоспівець, Юрій Стрижевський.

Закінчив Подільську духовну семінарію у 1903 р. (за іншими джерелами – у 1902 р.) в Кам'янці. У 1901-1902 рр. був членом українського студентського гуртка, який заснували українці римо-католицької віри, переважно учні першої Київської гімназії. Після закінчення Подільської духовної семінарії вступив до Київського університету, але за участь у революційних гуртках був відрахований з університету.

У 1904 р. став членом Революційної української партії (РУП), яка в грудні 1905 р. трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію, а Л. Юркевич був обраний кандидатом в члени ЦК партії. Юркевич став одним із лідерів українських соціал-демократів і співзасновником партійної видавничої спілки «Дзвін». Був ініціатором заснування і головним спонсором громадсько-політичного і літературного журналу «Дзвін».

Після поразки першої російської революції 1905-1907 рр. Юркевича неодноразово заарештовували. У 1907 р. він виїхав за кордон і там закінчив університетську освіту розпочату в 1903 р. у Київському університеті.

У 1915-1916 рр. Юркевич був видавцем і редактором періодичного часопису «Боротьба» органу закордонної групи УСДРП. Після Лютневої 1917 р. революції збирався повернутися в Україну, але не вдалося.

Лев Йосипович Юркевич належав до ортодоксального українського марксизму, наближеного за постулатами до російського більшовизму.

Проте, багато в чому не був згідний з російською соціал-демократією. Зокрема критикував їх за централізм і великодержавний шовінізм. Він написав декілька статей, присвячених національному питанню. Серед них на особливу увагу заслуговують статті, що стосувалися проблеми взаємовідносин між українською та російською соціал-демократією. Л. Юркевич був переконаним прихильником необхідності об'єднання всіх свідомих представників українського пролетаріату в окрему національну партію. Причину цього він пояснював самими специфічними цілями українського робітництва.

Його думка користувалася і загальною підтримкою в УСДРП. Але «російські соціал-демократи, – пише Л. Рибалка, – зустріли наш рух з перших днів його появи з «глибоким обуренням» [1, с. 30]. Особливо глибокою «моральна образа» була серед більшовицького керівництва, і, зокрема, їх лідера В. Леніна. Останній був категоричним противником побудови партійних організацій за національною ознакою. Прийнявши за закон суспільного розвитку царський централізм й асиміляцію неросійських народів, він прийшов до утопічного висновку про «злиття націй» [2, с. 27]. Тому антагонізм між українськими і російськими соціал-демократами в процесі посилення національно-визвольного руху все більше й більше загострювався. «До нас ставились, як до «шовіністів» і як до «сепаратистів», – пише Л. Рибалка [1, с.30].

Так український соціал-демократ, що виступав за поразку Росії у світовій війні, написав до Кінтальської конференції брошуру «Україна і війна», яку Л. М. Коллонтай в листі до В. І. Леніна від 15 травня 1916 р. назвала «ганебно шовіністичною». «Якщо Рибалка і не «австрійський» патріот, – писала вона, – то він яскравий представник «патріота»-українця. А чим це краще?» [3, с. 70]. Найвищого загострення ці протиріччя досягли напередодні першої світової війни, коли визвольний рух неросійських народів піднявся на вищий щабель свого розвитку і який недвозначно говорив про майбутнє месіанської величі Росії. Спроба уникнути катастрофи можлива була тільки на шляху рішучої та гнучкої тактики збереження цілісності імперії. З усіх російських політичних сил таку програму в той час могли реалізувати тільки більшовики, і це принесло їм перемогу в добу революції [4, с. 14].

Проявом гнучкої тактики стало засудження в серпні 1913 р., на так званій літній нараді ЦК РСДРП, «чорносотенного великоруського націоналізму» і задекларування підтримки права неросійських народів на «самовизначення, тобто на відокремлення і утворення самостійної держави». Одночасно в резолюціях тієї самої наради було сказано, що: «Питання про право націй на самовизначення... не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання соціал-демократична партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно...» [5, с. 201-202].

В свою чергу В. Леніним наприкінці 1913 р. і в 1914 р. були написані статті: «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначення», які викликали з боку Л. Юркевича гостру та однозначну оцінку. Проголошення Леніним права націй на самовизначення одним із головних партійних гасел український соціал-демократ назвав іезуїтською політикою [6].

Найбільш повний критичний аналіз поглядів членів РСДРП та Леніна на національне питання Л. Рибалка дав у брошурі «Русские социал-демократы и национальный вопрос» (1917 р.), яка вийшла у відповідь на «Збірник» центрального органу РСДРП «Социал-демократа», редагованого Леніним.

Рибалка, розглядаючи вміщені у збірнику тези – «Соціалістична революція і право націй на самовизначення», знаходить в них протиріччя, і для аналізу наводить їх: «Вимога вільного відокремлення від гнобительської нації» «зовсім не рівнозначна вимозі відокремлення, подрібнення, творення дрібних держав». «З цього виходить, – пише Л. Юркевич, – що програма з національного питання центрального органу РСДРП, що містить у собі визнання «права на самовизначення націй» і одночасно його заперечення -дорівнює нулеві» [7, с. 8].

Таким чином, головна заслуга Л. Юркевича перед українським національно-визвольним рухом полягала в тому, що він зміг до певної міри розкрити антиукраїнський характер

ленінського гасла «про право націй на самовизначення», яке використовували більшовики в тактичних цілях у боротьбі за владу.

Сьогодні прізвище Левка Юркевича в Україні знають хіба лише фахівці-історики. Праці його не перевидавалися. Життя, як відомо, підтвердило передбачення Юркевича, що саме чекає нас, українців, у ХХ столітті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання / Л. Рибалка. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – 65 с.
2. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України / І. Майстренко. – Мюнхен: Сучасність, 1979. – 259 с.
3. Курас І. Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії) / І. Ф. Курас. – К.: Політвидав України, 1986. – 185 с.
4. Прокоп Я. Україна і українська політика Москви / Я. Прокоп. – 2-е вид. Ч.1. – Період підготовки до Другої світової війни. – Мюнхен: Сучасність, 1981. – 176 с.
5. Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1939). – Вид. 6-е доп. / Відп. ред. М.Б. Мітін та ін. – Ч.1. – К.: Політвидав, 1941. – 684 с.
6. Юркевич Л. Езуїтська політика / Л. Юркевич // Дзвін. – 1914. – № 5. – С. 458-465.
7. Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання / Л. Рибалка. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – 65 с.

УДК 94 (477)«18/19»

*Олександр Суліменко, Ігор Мельничук
(Житомир, Україна)*

ВОЛИНСЬКІ НІМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Проаналізовано доробок німецьких та вітчизняних науковців щодо дослідження проблеми духовно-релігійного життя волинських німців. Для аналізу обрано стислі хронологічні рамки, окреслені кінцем ХІХ – початком ХХ ст. Цей період охарактеризований в літературі зростанням зацікавленості до вивчення духовного життя німецьких поселенців Росії та її окремих регіонів.

Ключові слова: *німці-колоністи, лютеранство, релігія, сектантство, духовне життя, Волинь.*

Німецька колонізація Волинської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. позначилася не тільки на соціально-економічному розвитку регіону, а й на духовному розмаїтті її жителів. На Волині зосередилася значна кількість прихильників лютеранства, які ставили першочергову мету створення належних умов для існування своєї релігії.

Потрібно відмітити, що проблеми історії лютеранства на Волині давно цікавили вчених. Цей інтерес проявився ще в кінці ХІХ ст., коли в газетах і журналах з'явилися публікації про німців в Росії та її окремих регіонах.

Зацікавленість до вивчення духовного життя німецьких поселенців Росії та її окремих регіонів зростає в другій половині ХІХ ст. У 1868-1869 рр. журнал «Вестник Европы» опублікував ряд статей російського вченого німецького походження А. Клауса [1, с. 42-472]. В них автор, крім господарського життя колоністів, описав також релігійне. Зупинився і на сектанстві, яке було поширене в окремих колоніях.

Певний вклад у вивчення духовного життя німців Волині вніс П. Чубинський, який у 1860-1870-х рр. здійснив ряд етнографічних експедицій і дослідив значну кількість населених пунктів краю. Ним було видано «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», в яких подаються матеріали про життя та побут німців Волині, їх кількість та розселення [2]. Однак, в цілому духовне життя колоністів у цій роботі показано досить поверхово.

Вивчення життя німецьких переселенців на території Російської імперії активізувалося в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. В цей час з'явилися дослідження російського вченого А. Веліцина, який у 1889-1890 рр. в журналі «Русский вестник» опублікував свої праці: «Иностранная колонизация в России», «Немецкая колонизация на Юге России», «Духовная жизнь наших немецких колоний» [3]. В цих роботах він, в основному, показує життя німців на півдні України, але, разом з тим, не проходить осторонь духовного життя німців Волині.

Слід зазначити, що для цих робіт є характерним в певній мірі однобокий, антинімецький підхід, оскільки автор безпідставно акцентував увагу на німецькому засиллі в регіоні.

У другій половині XIX ст. почали з'являтися й праці німецьких дослідників, в яких висвітлювалися процеси виникнення поселень колоністів у Південно-Західному краї, а також їхнє релігійне та шкільне життя. Так, у 1862 р. в Петербурзі вийшла праця Е. Буша «Матеріали до історії і статистики церковної і шкільної суті в євангельсько-лютеранських громадах Росії» [4]. Автор, спираючись на свій власний досвід роботи пастором в різних громадах Росії, показав значення церковної освіти в житті німецьких колоністів, а також навів статистичні дані про кількість лютеранських громад в Росії в цілому та в її окремих регіонах.

У міжвоєнний період, особливо в 20-30-ті рр., як у Радянському Союзі, так і в Німеччині з'явилося ряд досліджень, що безпосередньо торкалися історії німецької колонізації Волині. Так, у 1935 р. вийшла з друку робота українського дослідника німецького походження С. Ніккеля «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») [5]. Автор в ній використав значну кількість документів Житомирського архіву. С. Ніккель в своїй праці подав коротку характеристику духовного життя німців Волині.

Потрібно відмітити, що в 30-х рр. XX ст. до проблем волинських німців почали звертатися і вчені з Німеччини. Серед їхніх праць слід виділити дослідження М. Хеннінга «Свангельсько-лютеранські церкви в Польщі-Волині» [6]. В цій роботі подається історія виникнення євангельсько-лютеранських громад на Волині, їх чисельність, прізвища пасторів та інших духовних осіб регіону.

У післявоєнний період німецькі вчені продовжили свої дослідження про Волинь. У 1954р. в Штутгарті колишніми «російськими німцями» було засновано часопис «Heimatbuch» («Краєзнавча книга»). В ньому друкувалися праці про німецьку колонізацію Волині, а також про духовне життя колоністів. Так, у 1959 р. вийшла праця Ф. Рінка «Волинські німці: їх діяльність і їхня доля» [7, с. 46-47]. Цінним в роботі є те, що автор склав карту євангельсько-лютеранських громад Волині, Київщини і Поділля і показав процес заснування церковних громад з 1767 по 1901 р. і після 1918 р. Ф. Рінк також показав шкільне та релігійне життя в колоніях.

У 1960 р. «Краєзнавча книга» продовжила публікації про волинських німців. У цей час з'явилась робота доктора К. Штумпа «Пастори євангельсько-лютеранських громад Півдня Росії у 1789-1910 рр.» [8, с. 81-95], в якій були названі усі пастори найбільших колоній Півдня Росії і Волині.

У післявоєнні роки радянські вчені-історики до розробки проблем німецьких колоністів фактично не зверталися.

Слід відмітити, що 70-ті рр. стали своєрідним етапом у вивченні історії німецької колонізації Волині за кордоном. Цінним у цьому відношенні стало видання в Німеччині часопису «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»). Тут, зокрема друкувалися спогади колишніх вихідців з Волині. Так, в одному з номерів часопису було вміщено роботу

М. Арндта «Відома фарфорова фабрика і перша євангельсько-лютеранська громада в Корці» [9, с. 66-75], в якій автор на конкретному матеріалі показав історію появи першої лютеранської громади в м. Корці.

У 90-х рр. ХХ ст. продовжувалась дослідницька робота німецьких вчених у «Волинських зошитах». У цей час тут з'явилися публікації про церковні громади волинських німців та роль лютеранської церкви в німецьких колоніях Волині. Досить важливою для вивчення лютеранських громад Волині є праця Х. Шмідта «Євангельсько-лютеранської кірхи на Волині» [10]. Вона дає можливість ознайомитись з історією німецьких релігійних громад в регіоні. У монографії використаний багатий статистичний та ілюстрований матеріал про німецькі парафіяльні громади, їх роль в тогочасному житті колоністів. Цінним є те, що в роботі використані значні архівні джерела й перелік усіх основних лютеранських громад та прізвища пасторів, які їх очолювали в різні часи. Монографія також насичена чисельними фотографіями провідних пасторів Волині, їх біографічними даними.

Інтерес українських науковців до минулого німецької етнічної меншини України та її окремих регіонів, зокрема, посилюється в 90-ті рр. ХХ ст.

Потрібно відмітити, що в цей період поживалася краєзнавча робота, відбулося ряд краєзнавчих конференцій, де розглядалися проблеми поширення лютеранства на Волині, зокрема це стосується робіт В. Надольської, О. Суліменка [11, 12].

Тема духовного життя колоністів Волині знайшла своє відображення і в спільній роботі німецького історичного товариства «Волинь» у ФРН і Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині «Батьківщина Волинь» [13]. Ця книга містить збірку статей і спогадів про життя німців на терені сучасних Житомирської, Рівненської та Волинської областей України, складених на підставі публікацій в працях німецького історичного товариства «Волинь».

Підбиваючи підсумки огляду наукової літератури з проблем становлення і поширення лютеранства на Волині в ХІХ на початку ХХ ст. слід зазначити, що дана тема не стала предметом спеціального, комплексного дослідження, тому що релігійне життя колоністів Волині розглядалось поряд з питаннями соціально-економічними та політичними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Клаус А. Сektаторы-колониcты / А. Клаус // Вестник Европы. – 1868. – Т. 6. – С. 42-742.
2. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / П. Чубинский. – СПб. – Т. 7. – 606 с.
3. Велицын А. Иностранная колонизация в России / А. Велицын // Русский вестник. – СПб., 1889. – Т. 206. – С. 153-157.
4. Busch E. Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen – und Schulwesens der Ev. – Luth. Gemeinden in Rußland / E. Busch. – St. Petersburg, 1862. – 110 s.
5. Nieckel S. Die Deutschen in Wolhynien / S. Nieckel. – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935. – 104 s.
6. Hennig M. Die evangelisch – lutherischen Kirche in Polnisch – Wolhynien / M. Hennig. – Selbstverlag, 1933. – 170 s.
7. Rink F. Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und Schicksal / F. Rink. – Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 46 – 47.
8. Stumpp K. Die Pastoren der evangelisch – lutherischen Kirche in Sudrußland von 1789-1910 / K. Stumpp. – Heimatbuch. – Stuttgart, 1960. – S. 81-95.
9. Arndt N. Berühmte Porzellanfabrik und erste evangelisch-lutherische Gemeinde in Korec / N. Arndt // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid:Selbstverlag, 1986. – S. 66-75.

10. Schmiedt H. Die evangelisch-lutherische Kirchen in Wolhynien / H. Schmiedt // Marburg, 1992. – 168 s.

11. Надольська В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX століття / В. Надольська // Матеріали Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996 – С. 115-116; Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – поч. XX ст.): Автореф. Дис. ...канд. істор. наук. – К., 1996. – 14 с.

12. Суліменко О. Релігійні уподобання і рівень грамотності населення Волинської губернії на початку XX ст. / О. Суліменко // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матер. регіональної наук, краєзн. конф. – Хмельницький, 1995. – С. 159-161; його ж. Конфесійний склад населення Волинської губернії наприкінці XIX ст. // Історія релігій в Україні. Матер. VIII міжнародного круглого столу. 11-13 травня 1998 р. – Львів, 1998. – С. 256-257 (співавтор – Піциль О.С); його ж. Меноніти на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне. Науковий збірник. – Київ, Житомир, 1998. – С 67-69; його ж. Лютеранська церква на Волині та її роль в шкільному житті поселенців (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Історія релігій в Україні. Матер. IX міжнар. конф. 11-13 травня 1999 р. – Львів, 1999. – С 159-161; його ж. Релігійне сектанство в німецьких колоніях Волині (кінець XIX – поч. XX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці X міжнар. конф. 11-13 травня 2000 р. (Кн. 1.). – Львів, 2000. – С 360-364; його ж. Релігійні обряди і традиції в житті німецької етнічної групи на Волинському Поліссі (кінець XIX – початок XX ст.). – // Історія релігій в Україні. Праці XI міжнар. конф. 16-18 травня 2001 р. (Кн. I.). – Львів, 2001. – С. 420-424.

13. Родина Волинь: [статті и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской и Волинской областей Украины]. – Визентхайд – Житомир; Изд-во «Волинь», 1998. – Т. 17. – 180 с.

**МИРОВЫЕ ВОЙНЫ КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН XX ВЕКА.
ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ ОНОГО**

Цель данной статьи – дать представление о том, как глобальные войны влияют на человечество не только в геополитическом плане, а и со стороны культурных достижений, психологии, моральных и общественных принципов. Приведенный анализ доказывает причинно-следственную связь “культурных революций”, которые прошли, но до сих пор оказывают своё влияние не только на окружающий мир в целом, но и на Украину в том числе. Данная статья может быть использована при изучении курса, а также в педагогике, поскольку даёт читателю понимание того, какие перемены произошли за последний век в истории, культуре, а также почему человечество отказалось от самоуничтожения, и почему важно понимать сущность войны и ценность человеческой жизни.

Ключевые слова: глобализация, культурная революция, моральные принципы, реформы.

The purpose of this article is to give an idea of how global wars affect humanity not only in geopolitical terms, but also from cultural achievements, psychology, moral and social principles. The above analysis proves the causal relationship of the "cultural revolutions" that have passed, but still exert their influence not only on the world as a whole, but also on Ukraine in particular. This article can be used to study the course, as well as in pedagogy, as it gives the reader an understanding of what changes have taken place in the last century in history, culture, and why humanity has abandoned self-destruction, and why it is important to understand the essence of war and the value of human life.

Keywords: globalization, cultural revolution, moral principles, reforms.

Так или иначе, в войне находят отражение все стороны и человеческой жизни, и жизни общества. Она давно перестала обслуживать только интересы экономики, производства и политических игр. Человек начал развиваться, как самостоятельный субъект, он начал получать «полномочия» реципиента, то есть пропускать все важнейшие события через себя, пытаться до них добраться или противостоять им. Если в начале XX-го века правящая элита государств смотрела на мобилизационный, экономический и оборонный ресурс, то уже к началу Второй Мировой войны, акцент переместился на человеческий потенциал, настроения общества и его психологию. Правда, и ранее, тысячи лет назад, моральных дух населения и его настроения играли роль в предстоящих конфликтах, однако им роль отводилась второстепенная, всегда уступающая материальной силе государства. Феномен войны как специфического состояния общества волновало: Аристотеля, Г. Гроция, Т. Гоббса, Платона, Ж.Ж.Руссо, Цицерона. Её социально-культурное значение для человечества нашло отражение в работах: Е.О. Вильсона, К. Лоренца, Ф. Ницше, З. Фрейда. Морально-этическое составляющее войн конца XIX – середины XX века были рассмотрены Э.И. Александровым, А.Г. Григорьевым, А.А. Гурвичем, Ю.М. Колосовым, В.А. Соколовым и многими другими. Однако, мировые войны как социально-культурный феномен, их нравственное влияние и ограничения на человечество ещё требуют дальнейшего рассмотрения и осмысления.

Объектом данного исследования являются мировые войны. Их смысл и историко-психологическое состояние. Предмет исследования – война как культурологический феномен русской XX века. Целью статьи является поиск и определение специфических особенностей войны как социального и культурного феномена.

Итак, человечество идёт вперёд, но если и по спирали, то всё же постоянно наступает на те же грабли... Ныне мир меняется, а значит и войны тоже. Теперь они опираются на

демографію населення, образовательный уровень, религиозные взгляды, а также культурно-моральные нормы и психическую устойчивость. Людей словно «испытывают на качество»: их отношение к миролюбию или воинственности, устойчивость представителей данного народа перед лицом смерти, вероятное сопротивление захватчикам и отношение к ним и так далее. Всё это во многом зависит от уровня жизни государства, религиозных установок населения, этнокультурных традиций. Стоит так же упомянуть, что эти факторы могут колебаться на протяжении всего хода войны или же подготовки к ней, действий или намерений захватчиков, вероятного исхода конфликта, от падения государства, как субъекта, до полного физического уничтожения его представителей. Этот процесс естественный, он протекает независимо от типа государственного строя. Тут играет свою роль человеческая психология и человеческие инстинкты к борьбе или выживанию, героизму или падению духа. Чтобы хоть как-то контролировать эти процессы и был создан такой государственный аппарат, как «министерство пропаганды». Апогея своего развития она, то есть, пропаганда, достигла при рассвете двух главных тоталитарных строев XX-го века: национал-социализма в Германии и тоталитарного социализма в СССР. Но об этом позже, нам нужно посмотреть на то, с чего всё начиналось.

Исторические исследователи чаще всего указывают на XIX век, который стал знаменит благодаря Наполеоновским войнам, как первым признаком будущего взрыва «пороховой бочки». Начинает меняться форма боевых действий, состав регулярной армии стран, да и сама армия начинается становиться «ближе к народу», то есть изменился характер комплектования регулярных частей, состав которых приблизился к гражданскому населению. Например, в Российской империи (куда входили и земли современной независимой Украины) рекрутский набор был заменён воинской повинностью с соответствующим сокращением срока службы. Позитивным результатом подобных перемен стало увеличение мобилизационного потенциала страны, так как набор в армию мог охватывать большую часть мужского населения страны. Негативными их сторонами, особенно в условиях низкого образовательного уровня огромной части мобилизованных новобранцев, оказывалась низкая мотивация к службе в вооружённых силах, проблемы с быстрой выучкой солдата за краткие сроки, психологическое давление внутри такой системы, как армия. Всё больше начинает чувствоваться разница между регулярной и профессиональной армией, добровольцами и наёмниками. Если для первых это была некая рутина, то для вторых дело всей жизни, которое им даже нравилось. Впервые в гражданском обществе появляются установки нового вида – опыта «профессионально убивать». Подобные изменения прошли практически по всему миру. Например, Наполеон считал, что «во всяком военном предприятии успех на три четверти зависит от данных морального (духовного) порядка и только на одну четверть от материальных сил». То есть полководец намекает на то, что основную роль играет человек - носитель военного конфликта. Это была первая отличительная особенность войн нового поколения.

Второй, принципиально важной особенностью, считается появление такого явления, как Мировые войны, появившиеся в начале XX-го века. По сути, это было не просто противостояние государств и их армий между собой. Это был конфликт между целыми народами, политическими и экономическими системами, идеологическими установками. Страна, что вступала в конфликт, ставила на кон не только свой потенциал и ресурсы, а и сам факт своего существования. Именно в мировых войнах проявляется негативное размывание общепринятых установок, когда понятия «вооружённые силы» и «гражданское общество» теряют самобытность и начинают паразитировать друг на друге. В результате - войны сражаются не армии, а народы. Психологически это совсем другая идея, которая давала совсем другие кардинальные последствия. Мир познал ужас Первой мировой войны, как первого по-настоящему жуткого и мрачного конфликта, когда человеческая жизнь теряет свою ценность, она становится абсолютным управляемым ресурсом, а мирное население – теряет условия безопасности. Понятие тыла начинает стираться с тактических карт и образа

мышления. Население становится объектом насильственного физического и психологического террора, когда города и другие населённые пункты уничтожаются с целью ускорения капитуляции. «Прежние войны вели профессиональные армии, сохранявшие что-то от рыцарских правил игры. Народы в целом не воевали. Возвращаясь к родным очагам, солдаты всасывались мирной средой, растворялись в ней... Мировая война все это переменяла. Она загнала в окопы слишком много мужчин – добрую половину во всех цивилизованных странах. И цивилизация начала расползаться, как старая кожа змеи, и вылезла жестокость. Жестокость вошла в искусство, даже в религию... Жестокость надула паруса идеологий классовой и расовой борьбы... Война развязала вкус к жестокости, и он окрасил XX век» [3].

Третьей особенностью мировых войн становится быстрый технологический прогресс, научные достижения и усовершенствования всех сфер человеческой жизни. Проблемой становится и то, что прогресс захватывает и военное дело, после чего становится по-настоящему доминирующим, а в конечном итоге решающим фактором исхода военного конфликта. Он просто не мог не повлиять на социальную и духовную сферы человека. Развивается оптика, транспорт, связь, автоматическое стрелковое оружие, артиллерия, появляется бронетехника и авиация, оружие массового поражения. Всё это приводит к тому, что меняется вид боевых действий, а значит, и психология. Изменилось качество и масштабность сражений, увеличилась их длительность, интенсивность. На смену толпе пришли «очаги боевых действий». Фронт перестал быть сплошной линией, фланги и тыл всё больше обретали свою значимость. Так и должно быть, но на деле «доктрина планированной обороны» становится основной в противостоянии, поскольку развитие средств обороны идёт быстрее, нежели штурм и нападения. Оттого мир узнаёт ужас «окопной войны», куда были загнаны сотни тысяч человек. Война из кровавого безумства переходит в некую стагнацию, когда уже не понятны цели, она начинает терять смысл и идею. Мобилизованный человек испытывает огромную усталость, желание вернуться домой, у него развивается диссонанс от жестокости людей, проявляемой друг к другу. Всё это потом выльется в так называемое «Рождественское перемирие», которое покажет всему миру то, что человечество, не успев начать войну нового поколения, тут же начинает ей противостоять. Если писатели до начала ПМВ прогнозировали «быстродействие и сокрушительность по-наполеоновски», то уже в её ходе всем стало понятно, что доктрина «молниеносных войн» находится под огромным вопросом, а в современных реалиях «царём Горы» стала тактика истощения противника. Как уже говорилось ранее, начинается война между экономиками государств. Чья окажется сильнее и устойчивее к требованиям военного времени. Кто смог её адаптировать и устранить проблемы [1].

Теперь поговорим более подробно о психологической составляющей Мировых войн. Не случайно они сильнейшим образом потрясли общественное сознание, являясь огромным психологическим стрессом для цивилизации, показав, что весь технический и научный прогресс человечества, может мгновенно переместить его в состояние бесконечного варварства и кровавого безумия. Война начинала становиться по-настоящему изошрённым и безумным действием. Один человек, вооружённый пулемётом, может за минуты убить сотни идущих в наступление. Лишь один снаряд может устроить кровавое месиво из человеческих тел. Танки, как огромная груда стали и механизмов, наводят панику на солдат, давят их своими стальными гусеницами. И что говорить про химическое оружие, способное уничтожить даже человеческую психику лишь от увиденного результата? Эта жестокость становится колесом, она повторяется изо дня в день, она перед глазами постоянно, она забирает жизни друзей, родных и близких. А когда она заканчивается - появляется феномен «потерянное поколение». Ведь именно молодые люди, которым на момент мобилизации исполнилось 18 проходят через настоящее Чистилище. Именно они испытывают проблемы с психическим здоровьем. Им до ужаса сложно адаптироваться в мирной жизни. «Волки войны» наоборот, теряют смысл в своём существовании, ибо войны нет, а государству они

становятся не нужны, как и многие ветераны, инвалиды, калеки. Война из противостояния с потерями и завоеваниями превращается в целую культурную трагедию, начинается рассвет пацифистской литературы, живописи, скульптуры. Посредством подобного «лечения» человечество начинает понимать ценность своей жизни, появляются первые течения защиты прав человека, социального равенства, впервые формируются движения феминизма, остро ставится вопрос экологии и защиты окружающей среды.

Четвёртая особенность объясняет появление послевоенных доктрин, которые приводят в ужас от того, во что выльется будущая эскалация конфликта. Таким представителем доктрин можно рассматривать «Господство в воздухе», которое описал 1921-м году итальянский генерал Джулио Дуэ. Стоит процитировать одну из частей, где говорится о роли бомбардировочной авиации в будущей войне: «Я хочу только сделать упор на одном моменте, а именно на силе морального эффекта, который могут дать подобные воздушные действия, – морального эффекта, могущего иметь еще большие последствия, чем сами материальные результаты этих действий. Неизбежно должно произойти разложение – глубокое разложение всего организма – и не может не наступить вскоре момент, в который население, побуждаемое исключительно инстинктом самосохранения, потребует избавления от смертельной тревоги, прекращения борьбы на любых условиях» [2]. Что можно сказать после прочтения этих строк? Лишь то, что население становится объектом удара военной машины. Должны быть уничтожены города, коммуникации, связь, фабрики, заводы, доки, порты, административные здания и культурные центры. Всё это будет сделано для того, чтобы надломить дух населения, ввести его в состояние паники, сломать волю к сопротивлению. Примером воплощения в жизнь данной доктрины можно считать Вторую мировую войну, где СССР понёс гражданских потерь намного больше, нежели части его вооружённых сил (общие потери составили около 27 миллионов человек, из которых лишь 11,9 миллионов – были солдатами) [4].

Теперь следует вернуться к тому явлению, как пропаганда. Итак, она появилась не случайно. Перед ней ставили простые и лаконичные задачи, которые она выполняла, что в нацистской Германии, что в СССР: создать определённые тоталитарные установки перед человеком, создать ему образ идеологической борьбы, которая обретает характер «священной» и народной. Если население (или вооружённые части) теряют «веру», тогда в силу приходят насильственные средства поддержания порядка: военный трибунал, расстрелы, репрессии. Население начинает превращаться в скот, которым управляют как хотят, решают его судьбу по своему усмотрению. Русский, украинский, другие народы ещё не отошли от Гражданской войны, не смогли уйти от религиозного регресса, а на них упал новый психологический груз, который скрывался за идеологическими установками. К сожалению, наряду с мировыми войнами, свою роль сохранили и локальные конфликты, которые даже увеличились в количестве и интенсивности. Их отличие от мировых заключалось в числе участников, размере политических, экономических и идеологических целей, масштабах боевых действий, применяемом вооружении, различием в тактике и доктрине. Синонимом локальных конфликтов становится «малые войны», которые по факту являются идеологическим клише. Например, через Афганскую войну (1979-1989) прошёл «ограниченный контингент» численностью в 620 тыс. военнослужащих [5].

Подобные войны отличаются не только по классическим военным, но и психологическим параметрам. Их характер имеет множество проявлений, от национально-освободительной войны, до партизанской. Теперь невозможно понять: за что воюешь? Не видно чёткой мотивации для службы, убийства или смерти. Например, во время русско-японской войны мотивация участников была явно низкой и неопределённой. Во время финской – ложной и идеологически надуманной. Во время Афганской – «выполнение интернационального долга». Понятно, к чему всё это. Не зря все эти войны оказались неудачными в плане реакции мировой общественности, а украинский народ, вообще был втянут в это действие по желанию правящей верхушки. Солдат попросту не понимал, за что

он воюет. А когда конфликт получал своё окончание – солдат получал нравственный надлом и «кризис ценностей».

Итак, война, как явление, стала частью нашей жизни, научного прогресса, достижений культуры и общества. Существует множество теорий о том, почему же человечество их так «любит», а порой иницирует, как это было во время гражданских войн в Югославии. Главное следует помнить: правящая верхушка, принимающая решения в свою пользу, интерпретирует историю и события как хочет, и так или иначе ведёт человечество к огромной трагедии и психологической драме. К сожалению, Украина оказалась огромным лакомым кусочком в сфере геополитических интересов, а на нас упала огромная историческая трагедия, следствия которой уже видны.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Головин Н.Г. «Вооружение и боевое техническое снабжение», Военная литература, исследование. 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/golovnin_nn/07.html
2. Джулио Дуэ «Господство в воздухе» — Глава IV Военная литература, исследование. 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/science/douhet_g2/04.html
3. Померанц Г., «Корни будущего», Григорий Померанц и Зинаида Миркина, 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pomeranz.ru/p/pub_roots.htm
4. Потери РККА в Великой Отечественной войне, 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. Ограниченный контингент СА в Афганистане, 2016.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Афганская_война

**ASPECTE DOCTRINARE ȘI NORMATIVE PRIVIND LIBERAREA
DE RĂSPUNDERE PENALĂ ÎN DREPTUL PENAL**

Liberarea de răspundere penală constă în soluția dată de către instanța de judecată sau de organul de urmărire penală prin care se refuză tragerea la răspundere penală a persoanei vinovate de săvârșirea unei infracțiuni, și drept consecință acesteia nu i se vor aplica sancțiunile juridico-penale. Instituția liberării de răspundere penală este strict corelată cu dreptul procesual penal și cu funcțiile sale, în principal fiind menționată funcția educativă a procesului penal și funcția de prevenire generală și specială de infracțiuni.

Cuvinte-cheie: *Răspundere penală, cauză de nepedepsire, liberare, pedeapsă, instituție de drept penal.*

The release from criminal liability consists of the solution given by the Court, or by the prosecution which keeps on refusing to punish one, recognized of committing a crime, and as a consequence, one will be not liable of a chastisement. The release from criminal liability is being strongly related to the criminal procedure and its assignments: first of all being stressed its educational function, as well as the general and special prevention of committing crimes.

Keywords: *criminal liability, cause of impunity, release, chastisement, institution of criminal law.*

Procesul penal constituie pentru inculpat o modalitate prin care organele de drept contribuie la corectarea și reeducarea acestuia, fapt subliniat de legiuitor în cuprinsul art. 53-60 C. pen.: “(...) dacă corectarea acestei persoane este posibilă fără aplicarea unei pedepse”(n.a.), făptuitorul înțelegând că statul va interveni prompt ori de câte ori ordinea de drept este încălcată, și că represiunea penală are un caracter inevitabil [2, p. 29]. Astfel este definită răspunderea penală la art. 50 C. pen. ca fiind cea mai gravă formă de răspundere juridică care implică obligația unei persoane de a răspunde în fața organelor de urmărire penală și apoi în fața instanței de judecată pentru fapta prevăzută de legea penală pe care a săvârșit-o; obligația de a suporta măsurile de constrângere penală prevăzute de lege pentru săvârșirea infracțiunii și obligația de a executa pedeapsa aplicată [4, p. 13]. De la regula caracterului coercitiv al sancțiunilor de drept penal legiuitorul a instituit o excepție în cuprinsul cap.VI C. pen., și anume posibilitatea de liberare de răspundere penală, caz în care persoana întrunește cumulativ condițiile prevăzute la art. 53-60 C.pen., și dacă procurorul, fie instanța de judecată apreciază potrivit intimei sale convingeri că persoana poate fi corectată și fără a i se aplica o pedeapsă [3, p. 9]. Ori, cauzele care înlătură răspunderea penală nu sunt decât cauze care fac imposibilă aplicarea pedepsei sau, mai bine zis, înlătură vocația la pedeapsă. În alte legislații aceste cauze sting fie incriminarea, fie pedeapsa, dar nu există nici o referire la un termen care s-ar situa între cele două realități [4, p. 16].

Codul penal al Republicii Moldova prevede alături de instituția răspunderii penale o instituție subsecventă, și anume liberarea de răspundere penală, dată în cuprinsul cap.VI al părții generale a C.pen. S-a apreciat în doctrină precum că liberarea de răspundere penală se materializă în soluția dată de către instanța de judecată fie organul de urmărire penală prin care se refuză tragerea la răspundere penală a persoanei vinovate de săvârșirea unei infracțiuni, constituind expresia politicii penale a statului, care din anumite considerente refuză să își exercite dreptul de a sancționa infractorii. Această din urmă instituție sintetizează conceptul juridico-penal al prevenției infracționale care se referă la efectul pe care legislația penală, prin incriminările și pedepsele prevăzute, îl exercită asupra conduitei și comportamentului indivizilor și al grupurilor sociale, efect

ce poate fi atât general (prevenție generală), întrucât se exercită asupra tuturor indivizilor din momentul adoptării și aplicării legii penale (prin definirea faptelor considerate infracțiuni, consecințele nerespectării normelor penale, sancțiunile care sunt prevăzute, etc.), special (prevenție specială), atunci când se exercită direct asupra indivizilor care au încălcat prevederile legii penale, cât și individual (în cursul individualizării judiciare și administrative a pedepsei penale) [5].

O altă definiție regăsită în doctrină se referă la liberarea de răspundere penală în calitate de instituție subsecventă răspunderii penale în dreptul penal ce se materializează în înlăturarea consecințelor juridice a nesocotirii normelor prohibitive dacă procurorul, în cursul urmăririi penale sau instanța de judecată, la momentul examinării cauzei apreciază că persoana făptuitorului întrunește condițiile cerute de lege pentru a face posibilă incidența cauzelor de exonerare, atenuare sau înlocuire a pedepsei penale, și dacă instanța sau, după caz, procurorul constată precum că persoana ar putea fi corectată și fără a fi supusă răspunderii penale [1, p. 7]. Instituția liberării de răspundere penală este strict corelată cu dreptul procesual penal și cu funcțiile sale, în principal fiind menționată funcția educativă a procesului penal și funcția de prevenire generală și specială de infracțiuni [2, p. 27].

Strict corelată cu procedura liberării de răspundere penală este sentința de încetare a procesului penal, aspect reglementat de legiuitor în cuprinsul art. 391 alin. (1) C.pr.pen. care statuează: ”Sentința de încetare a procesului penal se adoptă dacă:

- 1) lipsește plîngerea părții vătămate, plîngerea a fost retrasă sau părțile sau împăcat;
- 2) a intervenit decesul inculpatului;
- 3) persoana nu a atins vîrsta pentru tragere la răspundere penală;
- 4) există o hotărîre judecătorească definitivă asupra aceleiași persoane pentru săvîrșirea aceleiași fapte;
- 5) există o hotărîre a organului de urmărire penală asupra aceleiași persoane pentru săvîrșirea aceleiași fapte de încetare a urmăririi penale, de scoatere a persoanei de sub urmărire penală sau de clasare a procesului penal;
- 6) există alte circumstanțe care exclud urmărirea penală și tragerea la răspundere penală sau condiționează neînceperea urmăririi penale; precum și
- 7) în cazurile prevăzute în art. 54-56 din Codul penal [7]”.

Din această prevedere legală se desprinde concluzia logică precum că sentința de încetare a procesului penal are semnificația liberării inculpatului de răspundere penală și de pedeapsă pe temei de nereabilitare. În această ordine de idei, soluționarea negativă a cauzei penale de către instanță în caz de necondamnare prezintă posibilități de rezolvare simetrice cu cele adoptate de procuror în cursul urmăririi penale, pe cale de consecință soluției de scoatere de sub urmărire penală îi corespunde în faza judecătii hotărîrea de achitare pronunțată de instanță, iar celei de încetare a urmăririi penale îi corespunde în faza judecătii hotărîrea de încetare a procesului penal [2, p. 335]. Același autor menționează că scopul judecătii este “(...)soluționarea conflictului de drept penal prin constatarea vinovăției persoanei și stabilirea pedepsei penale, sau, în caz contrar, reabilitarea persoanei prin sentință de achitare [2, p. 349]” precum și faptul că sentința ar fi actul procesual care ar “aduce o soluție justă în cauza penală judecată, fiind fundamentată pe fapte stabilite la sigur, care nu crează nedumeriri [1, p. 12]“ ori, “sentința penală (...) exprimă cerința ca orice persoană vinovată de săvîrșirea unei infracțiuni să fie trasă la răspundere penală, contribuind astfel la restabilirea legalității și a ordinii de drept [1, p. 15].”

Prezentînd prin sine însăși atât avantaje cât și inconveniente, instituția liberării de răspundere penală nu este una lipsită de importanță în practica judiciară a țării noastre dar mai cu seamă în dreptul comparat. Drept exeplu legislația turcească și cea franceză [6] califică cauzele de înlăturare a răspunderii penale drept instituții de drept procesual penal și nicidecum instituții de drept penal material. Subscriem acestei opinii din motivul că liberarea de răspundere penală nu este decît refuzul statului de a chema persoana a răspunde, drept exercitat cu concursul organelor instituite prin lege și presupune acțiuni cu caracter procesual și procedural, ori subzistența instituției sus-menționate ar fi de neconceput în afara dreptului procesual penal [1, p. 5].

RESURSE BIBLIOGRAFICE

1. Gavajuc Stela, „Pronunțarea primei instanțe prin sentință asupra temeiniciei oricărei acuzații în materie penală – garanție a realizării dreptului persoanei la un proces penal echitabil”, Legea și viața, februarie 2009, p.7-14.
2. Gavajuc Stela, „Judecata în primă instanță în procesul penal al Republicii Moldova”, Teză de doctorat, Iași 2009, 367 p.
3. Glavan Boris, “Liberarea de răspundere penală în contextul legislației Republicii Moldova “Teză de doctor în drept”, Chișinău, 2010, 154 p.
4. Ghigheci Cristinel, “Cauzele care înlătură răspunderea penală”, ed. Universul Juridic, București, 2014, 324 p.
5. On-line: <http://www.drept.uvt.ro/documents/Analele-1-2013-Politica-penala-de-prevenire-a-criminalitatii.pdf>, 05.02.2016., 0:01
6. Tănăsescu Iancu, „Tratat de științe penale”, vol.I-Drept penal; ed. Sitech, Craiova 2010, 938 p.
7. On-line: <http://lex.justice.md/md/326970/>, 04.02.2016.,13:38

*Ярослава Тубольцева
(Харків, Україна)*

МИРОВА УГОДА – ЕФЕКТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СПРАВ

Процес реформування судової системи України має за мету вдосконалення механізмів здійснення правосуддя, підвищенні ефективності судового розгляду, що є, в свою чергу, гарантією захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Зважаючи на обраний Україною європейський напрям розвитку, підвищуються вимоги до якості й темпів судової реформи. Такий шлях має включати в себе реалізацію та дотримання рекомендацій Ради Європи стосовно полегшення доступу до правосуддя, зменшення надмірного навантаження на суди та щонайбільшого наближення судів до населення, вдосконалення функціонування правосуддя.

В умовах становлення моделі справедливого судочинства, прийнятеного в майбутньому для українського суспільства, в теорії цивільного процесуального права особливої ролі набуває питання осмислення значення примирних процедур, які вже широко застосовуються в інших країнах.

В чинному цивільному процесуальному законодавстві основним інструментом врегулювання спору за допомогою примирних процедур виступає інститут мирової угоди. Відповідно до Цивільного процесуального кодексу України (далі - ЦПК) сторонам надано право укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу (ч. 3 ст. 31); мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок і може стосуватися лише прав та обов'язків сторін та предмета позову (ст.175).

У науковій юридичній літературі мирова угода визначається як цивільний процесуальний акт, яким припиняється цивільно-правовий спір на основі взаємоузгодженої волі сторін шляхом визнання судом. Звертається увагу, що необхідним та достатнім критерієм розмежування мирової угоди зі схожими за правовим характером процесуальними діями, такими як відмова від позову та визнання позову, є характер волевиявлення сторін – двостороннє волевиявлення. Виділення як обов'язкової ознаки мирової угоди “взаємність поступок” зменшує її значення для врегулювання спорів та може обмежити у певних випадках можливість примирення [1, с. 5].

Розвиток інституту мирової угоди та примирних процедур сприятиме підвищенню поваги до правосуддя, зменшенню надмірного навантаження в судах та розгрузки судової системи в цілому, що є актуальною проблемою для України. Як зазначає М. М. Ясинок, професіоналізм суддів потрібно оцінювати не за кількістю ухвалених рішень, а за кількістю

досягнутих мирових угод. Він також стверджує, що якби суд віднайшов порозуміння між сторонами, то вирішив би спір по суті, не лише на основі матеріального чи процесуального права, а й на основі природного права розсуду, і суспільна думка про суд була б іншою [7, с. 50].

Важлива роль мирової угоди також зазначена в рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: у відповідних справах судді мають заохочувати сторони досягати мирного врегулювання спору, тобто тим самим визнається роль мирової угоди як інструмента підвищення ефективності правосуддя. З таких позицій правосуддя може нормально виконувати свою виховну роль, яка полягає в тому, що судова система своєю діяльністю значною мірою формує повагу до права і обумовлює можливість подолання таких форм деформації індивідуальної правосвідомості, як правовий інфантилізм, правовий нігілізм, переродження правосвідомості, та саме судова система, що функціонує на принципах законності і справедливості, здатна, в першу чергу, внести в суспільство громадську злагоду, активне співробітництво суспільних груп населення, забезпечити гарантії прав і свобод особистості, моральних начал в суспільному і індивідуальному житті [2, с. 148].

Досягнення порозуміння та укладення мирової угоди між учасниками того матеріального правовідношення, з приводу якого виник спір, має велику кількість позитивних сторін. Одна з них – це більш оперативне вирішення спору, при цьому відпадає необхідність перегляду чи оскарження такого рішення з точки зору презумпції вільного волевиявлення сторони у процесі примирення.

Отже, врегулювання цивільно-правового спору за допомогою мирової угоди, а саме усунення розбіжностей та конфлікту як такого, при якому особи, покидаючи судові засідання, не набувають негативних емоцій по відношенню до суду, а відчувають, що їх справа була вирішена оперативно та справедливо, набуває глобального значення та притаманно більшості справ, що розглядаються у порядку цивільного судочинства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бортнік О. Г. Мирова угода у цивільному судочинстві : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03 /Оксана Григорівна Бортнік. – Харків : Б.в., 2007. – 19 с.
2. Соціологія права : підручник / М. І. Панов, Н. П. Осипова, Л. М. Герасіна [та ін.] ; ред. Н. П. Осипова. – К. : Концерн «Видавн. дім «Ін Юре», 2003. – 276 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
4. Щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах : Рекомендація № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, ухв. Комітетом Міністрів Ради Європи на 399 засіданні заступників міністрів 16 верес. 1986 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28print%29/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B>
5. Щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя : Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, ухв. Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 трав. 1981 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
6. Щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя : Рекомендація № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, ухв. Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/%28print%29/7442A47EB0B374B9C2257D8700495F8B>
7. Ясинок М. М. Мирова угода у цивільному судочинстві: історико-правовий аспект та перспективи розвитку/ М. М. Ясинок // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – №5. – С. 46-52.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО / ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

УДК 784.1:7.077(477.81)

Галина Горох
(Рівне, Україна)

ТВОРЧІ ЗДОБУТКИ ХОРУ «ВЕРЕС» У КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙ САМОДІЯЛЬНОГО ХОРОВОГО СПІВУ РІВНЕНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Досліджено творчі здобутки хору «Верес» у контексті традицій самодіяльного хорового співу Рівненщини другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Висвітлено історію становлення та діяльності колективу.

Ключові слова: *хоровий спів, художня самодіяльність, репертуар, народнопісенні традиції.*

Studied the creative achievements of the "Veres" choir in the context of traditions of amateur choral singing of Rivne district in the second half of the XX – XXI century. Shown the historical formation and activity of the collective.

Key words: *choir singing, amateur activity, repertoire, folk-song traditions.*

Становлення художньої самодіяльності на Рівненщині сягає другої половини 40–50-х рр. ХХ ст. Його інституційними передумовами стали розвиток мережі клубно-дозвіллевих закладів, потужний фестивальний рух та підготовка кваліфікованих керівників хорових колективів.

Найбільшої інтенсивності організація самодіяльних хорів набула в повоєнні роки. Значна частина хорових гуртків створювалась до певної фестивальної події. За даними М. Пономаренка, початково ріст хорової самодіяльності відбувався за рахунок нових колективів, кожен з яких включав невелике число учасників (бл. 17). З 1952 р. кількість хорових об'єднань майже не змінювалась, залишаючись у межах 700–800, що пояснюється їх сформованістю на всіх підприємствах, в усіх клубах та будинках культури, проте значно зросла кількість учасників (від 1010 в 1946 р. до 12724 – в 1952 р.; 19100 – в 1959 р.; 27392 – в 1970 р.) [8, с. 154]. У 1970 р. середній склад хорів становив 30 чоловік. У наступний період цей показник сягнув сорока. Загалом на кінець 1980-х рр. на Рівненщині функціонувало близько 976 самодіяльних співочих об'єднань, учасниками яких стали понад 37000 осіб. На початок 1970-х рр. 11 хорів здобули звання «самодіяльних народних», 20 стали лауреатами республіканських фестивалів [8, с. 166]. Наприкінці 1980-х рр. ці показники становили 20 та 27 відповідно [3, арк. 6].

Провідна роль у піднесенні хорової культури належала керівникам самодіяльних співочих об'єднань. Уже в другій половині 1950-х рр. серед них вирізняються непересічні особистості з авторським концептуальним осмисленням творчого процесу, індивідуальними програмами роботи з самодіяльними виконавцями, глибоким інтересом до народнопісенної спадщини.

Одним з основних репрезентантів хорового мистецтва Рівненщини став Поліський самодіяльний хор Міського будинку культури (нині – хор «Верес»), котрий, у різні періоди, очолювали знані у краї хормейстери Іван Корсюк та Петро Невірковець.

Історія хору МБК сягає повоєнної доби, коли у щойно звільненому місті був створений невеликий колектив зі співаків церковних міських хорів, аматорів, колишніх учасників просвітянських та польських співочих об'єднань. Засновником і першим керівником хору став В. Віленський. Згодом його змінив випускник Харківської консерваторії, самодіяльний композитор В. Крохмаль [2, с. 9]. Після злиття з ансамблем народного танцю, до якого увійшло вісім танцювальних пар, колектив отримав назву ансамблю пісні та танцю «Українське Полісся». За браком виробничих потужностей, костюми викупували в

поліських селах. Прикрашені автентичним орнаментом сорочки, ручної роботи плахти та свитки у сценічному просторі набували вражаючої естетичної виразності, суголосили стрімким танцювальним рухам, запальному ритму чи м'якому пісенному плину.

З приходом І. Корсюка збагатилася репертуарна палітра, забриніли забуті мелодії. Уродженець с. Голишів, що біля Клевани, митець змалечку замилювався співом, що сповнював сутінкову тишу «на колодках» та вечірках. Згодом, в обласній філармонії, зацікавився поліським фольклором: подорожував по Зарічненщині, Дубровиччині, занотовував пісні, описував звичаї та обряди, у спілкуванні з народними умільцями осягав килимарство, вишивку, ткацтво. Систематизуючи польові матеріали, дослухався порад етнологів – С. Кітової та Г. Радич. Згодом обробляв, аранжував, творив десятки концертних номерів; «не лише розучував записані пісні, але й закохував у них своїх хористів, розповідав про те, як у народі виникала пісня, як жила <...>. Говорив, що пісня – дзеркало людини, душа народу...» [2, с. 22].

Ансамбль пісні та танцю «Українське Полісся» концертував по області, у найвіддаленіших сільських клубах, на Донеччині, Луганщині, Чернігівщині. 1959-го року він був розформований, – подібно до багатьох державних ансамблів [12, с. 61], на зміну яким прийшла художня самодіяльність, покликана «наблизити мистецтво до трудящих» шляхом «організації народних філармоній на громадських засадах» [7, с. 57].

З 1960 року І. Корсюк повернувся до улюбленої справи – разом з досвідченим хореографом Фаїною Земельською створив Поліський народний хор при Рівненському міському будинку культури. До колективу увійшло 60 чоловік – студентів, службовців, працівників промислових підприємств. Покеровуючись уявленням, що колектив має звучати в автентичній голосовій манері, а костюми – відображати етнокультуру регіону, хормейстер ретельно формував репертуар, вслухався в народний мелос, аби на основі фольклорних зразків створити сучасні, видовищні й водночас органічні вокально-хореографічні композиції; об'їжджаючи поліські села, добирав народне вбрання.

Уже перший виступ хору в Дубні (березень 1960 р.) полонив поєднанням народних пісенних традицій й сучасних досягнень хорového мистецтва. Програма вражала різноманітністю: виблискувала барвами веселки, зачаровувала розмаїттям звукопису вокально-хореографічна композиція «Дівчина Уляна», у «Поліських співаночках» (муз. Я. Цегляра) відлунювали тембри гуртового співу, осяювали усмішками поліські частівки. У серпні 1961 року колектив дав перший концерт у Львові: перед вибагливою публікою, викладачами І. Корсюка з музучилища та консерваторії і представниками львівського телебачення.

1964-го року на обласному огляді, присвяченому 150-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка, хор посів перше місце. Назагал було представлено дванадцять номерів. Поряд із народними мелодіями прозвучали «Думи мої» Є. Козака та «Заповіт» у виконанні чоловічого складу хору [8, с. 181]. На заключному концерті глядачі уперше побачили вокально-хореографічну композицію «В надвечір'ї синім», створену на основі пісні самодіяльного рівненського композитора Я. Калюха та народних мелодій. Згодом ця багатотембральна, феєрична сценічна картина була показана в кіножурналі «Радянська Україна» за 1964 р. №24 і стала візитівкою колективу. Цього ж року, одним з перших серед хорів Рівненщини, колектив отримав звання «самодіяльного народного» [8, с. 181]. Наприкінці липня 1965-го розпочались великі сумісні гастролі співочого об'єднання та танцювального колективу «Полісянка» (кер. Ф. Земельська) [8, с. 47].

Лише за перші п'ять років свого існування хор дав близько 160-ти концертів в місті та області, виступав перед семитисячною аудиторією в київському Зеленому театрі, гастролював на Тернопільщині, Волині, у Білорусії, здійснив записи на телестудіях Києва та Львова. Фрагменти львівського запису голландські кінематографісти долучили до документальної кінострічки «По Радянському Союзу» [8, с. 181]. 1967-го року на обласному огляді, присвяченому 50-річчю Жовтневої революції, хор виборов друге місце й успішно виступив у заключному, республіканському турі конкурсу.

Навесні 1968 року керівництво Рівненського льонокомбінату запропонувало І. Корсюку та Ф. Земельській створити самодіяльні колективи Будинку культури «Текстильник». Цього ж року керівником Поліського народного самодіяльного хору став молодий хормейстер Петро Невірковець.

Етнографічна спрямованість колективу суголосила самобутньому обдаруванню митця, його інтересу до українського мелосу, сформованому в родині півчих церковного хору с. Липки, активістів «Просвіти» й учасників її співочого гуртка Ярини Василівни та Антіна Михайловича Невірковців. Пісня супроводжувала усюди: співали вдома – невеликим сімейним ансамблем, йдучи у поле, під час обідньої перерви, після роботи, коли «на колодах» з'являлись троїсті музики, а лагідне надвечір'я змінювало натруджений день.

З дитинства П. Невірковець долучився до співу у шкільних хорах та стихійних гуртах, що отримували назви за найменуванням місцин – «Гора», «Гулиця», «Могилянська», «Село». Інтерес до народної пісні поглибився на диригентсько-хоровому відділенні музучилища, у класі Петра Фесая та Володимира Толканьова.

На початку 1970-х рр. до очоленого хормейстером колективу входило близько 50 осіб – робітників, студентів, інтелігенції, інженерно-технічних працівників [9]. Хор був багатоголосим, мішаним. Існували окремі програми чоловічого і жіночого складу, вокальних ансамблів, солістів та заспівувачів. Оркестрову групу з українських народних інструментів очолив В. Пономаренко [8, с. 181]. Акомпаніатором став Борис Забута, котрий, за визначенням А. Дацкова, фундував народну музику в МБК [2, с. 58]. Крім оригінальної інтерпретації відомих творів, музикант створив численні хорові композиції, що стали візитівками колективу. У 1973 році за його ініціативи був організований ансамбль народної музики «Наспів», котрий понад три десятиліття супроводжував хор на концертах і конкурсах.

Успіху сприяла майстерність солістів: полонило ліричністю вокальне тріо Віри Ляхович, Валентини Парух та Лариси Сатієвської; своєрідною тембральністю вражав голос Антоніни Парфенюк. Чимало видовищних, вокально-хореографічних композицій було створено за участі ансамблю пісні і танцю «Полісянка».

У 1969 р. колектив дебютував на міських концертах. Перші виїзні виступи пройшли в Дубровиці, Висоцьку та Грабові (Рівненського району). Навесні 1970 р. рівняни стали лауреатами республіканського фестивалю. Перший концерт за межами області відбувся в м. Шепетівка у 1971 р. [2, с. 154–155]. У жовтні 1973-го хор узяв участь у звітному концерті Рівненщини в Києві, а на I Всесоюзному фестивалі самодіяльної творчості трудящих здобув Велику золоту медаль і звання лауреата [9].

Уперше за межами УРСР колектив виступив у вірменському містечку Октемберян, – на підприємствах та у виноградарських радгоспах (1977) [2, с. 156]. Згодом брали участь у святкуванні 30-річчя Перемоги та в трьох фестивалях у м. Могильов. Концертували на Тернопільщині, Житомирщині, Волині, в Литві, Свердловську, Єкатеринбурзі, Нижньому Тагілі, Першоуральську [9]. У традицію увійшли творчі зустрічі з народними хорами – Закарпатським, Черкаським, ім. Верьовки. Імпрези колективу транслювались на всесоюзному та республіканському телебаченні й радіо. У звітному концерті Рівненської області в Палаці культури «Україна» хор зарекомендував себе як один з кращих в республіці. Долучались до новорічних привітань – на заводах, фабриках, біля святкових ялинок.

У 1983 році творча діяльність П. Невірковця була відзначена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

1986-го року на республіканському святі народної музики в Тернополі, на щойно відкритому Співочому Полі, рівняни виконали кілька пісень й виступили у складі зведеного хору на початку й наприкінці свята. Цього ж року разом з ансамблем «Наспів» з неабияким успіхом концертували в Москві на ВДНГ.

Під час першої закордонної поїздки на свято «Дунайська весна – 87» побували у Відні, Бойниці, Белградчику, Ружицях [4]. Згодом у межах культурного обміну відвідали Польщу, Румунію [11, с. 8], Угорщину, НДР.

За вагомі здобутки в розвитку самодіяльного хорового мистецтва та збереження етнокультурної спадщини Волині 1991 року П. Невірковцю було присвоєне звання «заслужений працівник культури України».

Усього на початок 1990-х рр. хор дав понад 2,5 тис. концертів в Україні та за її межами [11, с. 8], а репертуар обіймав понад 200 народних та авторських творів.

За доби державної незалежності України, в умовах свободи й економічної скрути, «Верес» віднайшов нові форми презентації хорової творчості й посів гідне місце серед нововиниклих колективів. Зокрема 1993 року в напруженій конкуренції із 48 аматорськими співочими об'єднаннями рівняни здобули звання лауреата на першому всеукраїнському конкурсі «Український народний спів». Званням лауреата й схвальними відгуками журі «Верес» відзначено на міжнародному фестивалі «Діалог над Бугом» (1997). Упродовж 1990-х рр. відбулась низка творчих обмінів з хором «Зарнічка» з м. Зволен (Словаччина) [2, с. 165]. У 2006 році на V Всеукраїнському фестивалі-конкурсі української пісні «Байда» в м. Вишнівєць на Тернопільщині у творчому змаганні з 56 співочими колективами з усієї України за виконання пісні вояків УПА «Чорний крук» та «В'язанки» українських народних пісень, до якої увійшли аранжування П. Невірковця, хор завоював почесне друге місце [1].

Знаний і шанований в Рівному колектив залишається незмінним учасником міських новорічних та Різдвяних свят: щороку відкриває головну ялинку урочистим тропарем «Різдво Твоє, Христе Боже наш», сповнює золотосяйними переливами колядок і щедрівок вулиці міста, у благословенній різдвяній порі долучається до фестивалю «Різдвяні піснеспіви». У рейтингу популярності «Гордість міста» «Верес» визнавався «кращим хоровим колективом». Неодноразово нагороджувався Грамотами управління культури і туризму Рівненських міськвиконкому та облдержадміністрації [9].

Упродовж усієї історії «Вересу» зусиллями П. Невірковця репертуар репрезентував багатотембральність української народної пісні. Уже з перших років роботи в МБК хормейстер звернувся до аранжування народних мелодій, у численних етнографічних поїздках записував обжинкові пісні, колядки, щедрівки різних районів Рівненщини. Так, щедрівку «Ой, летіла зозуленька» було записано на Гошанщині, «Ой, над ставом гуска», «Сіно, мати сіно» – на Кореччині; «Ой, у полі сосна» – на Костопільщині; «Гей у нашому селі» – на Дубенщині. Відлуннями народних піснеспівів сповнені «Поліська привітальна», «Рідному селу», «Незабутня стежина», «Ой чого, діброво, віти похилила», «Материнська пісня». На основі фольклорних записів створено вокально-хореографічну композицію «Хлібодари» – перлину репертуару колективу. За свідченням А. Дацкова, до нотатків хормейстера «потрапило чимало народних пісень, за виконання яких “люди в штатському” вистежували виконавців <...>. Петро знав це і припускав, яким був би резонанс, коли б його хор заспівав хоча б одну з них. А тому ховав ці пісні, як кажуть, подалі й до кращих часів» [2, с. 154].

Поряд з поліськими до репертуару входили мелодії Закарпаття, Житомирщини, Чернігівщини, болгарські народні наспіви. Під час гастролей в Російській Федерації «Могучий Урал» й «Степь да степь кругом» в обробці П. Невірковця отримали високу оцінку публіки.

Аранжуючи, митець орієнтувався на досвід М. Леонтовича, Г. Верьовки, А. Авдієвського... «Леонтович – то класик, – стверджуватиме хормейстер по плину років, – це академія народного співу, школа аранжировки народних пісень. Верьовка приваблює тим, що, створюючи свій хор, він вивчив природну манеру українського селянства, де природа створила підголоскову поліфонію, грудний спів, і все це він втілює у створений ним колектив <...>. Завдяки йому ми маємо зразок для багатьох прийдешніх поколінь. <...> Авдієвський <...> збагатив цю манеру співу...». Показово, що пісні П. Невірковця приймали за народні, що є вищим визнанням професійної творчості [5].

На початку 1990-х рр., одним з перших в місті та області, митець звернувся до повстанських пісень. За кілька років до проголошення державної незалежності на театралізованому тематичному вечорі «Україна піднімається з колін» хор виконав поліську

пісню «Очерет мені був за колиску», яку пошанували вояки УПА. До репертуару увійшли «Ой у лузі червона калина», «Наше знамено», «Чорний крук», «Місяченьку, мій батеньку». З'явилися нові обробки народних мелодій, засновані на збережених упродовж радянських десятиліть потаємних записах П. Невірковця. Жага національного відродження й любов до рідного краю відлунювали в «Молитві за єдність», «Мужнім соколам УПА», «Гімні "Просвіти"», «Незабутній стежині», «Поліській привітальній», «Синьо-жовтій барві» – авторських творах митця.

У щорічних різдвяних виступах зазвучали колядки та щедрівки Рівненського Полісся. Серед них – записані в Липках «Ой, на Україні зорі засвітили», «Ой, вечір добрий, пане господарю», «Нова радість стала», «По всьому світі стала новина», «На Ордані тиха вода стояла», «В полі, в полі плужок ходить».

На початку 1990-х рр. у репертуарі з'явилися «Отче наш», яким розпочинали кожен гастрольну поїздку, «Херувимська» І. Смирнова, «Многолітнє величання», «Благослови, душе моя, Господа» Д. Бортнянського, «Господи помилуй» в аранжуванні М. Тележинського, «Антифон» № 1 з грецького розспіву та ін. Одним із творчих успіхів колективу хормейстер вважає виконання на концерті до Днів Чорнобиля у Рівненському обласному музично-драматичному театрі фіналу «Великого славослов'я» архім. Феофана [6].

Кілька десятиліть формувалось ядро колективу, згуртоване репетиціями, гастрольними поїздками, виборюванням першості на обласних та республіканських конкурсах. До невичерпного джерела народного мелосу долучились робітники, службовці, творча інтелігенція Рівного. П. Невірковець методично працював з хором. Репетиції відбувались тричі на тиждень. Відпрацьовували опорність дихання, чистоту інтонування, ансамблеве, гармонічне співзвуччя в партіях.

Не дивно, що найбільш обдаровані хористи здобували музичну освіту. Так, В. Мельник після закінчення диригентсько-хорового відділення Рівненського музучилища викладав у ДМШ м. Здолбунів, займався композиторською творчістю, увійшов до РОАК Всеукраїнської музичної спілки, став регентом Здолбунівської Свято-Успенської церкви [10, с. 212]. Учасниця вокального тріо Т. Ботунова закінчила вокальний відділ Харківського інституту мистецтв.

Занотовуючи та обробляючи народні пісні, П. Невірковець ствердився у думці, що особливість народного хору полягає в комплексі вокально-виконавчих засобів та прийомів, заснованих на традиціях даного регіону, в опануванні мовного та музичного діалектів, автентичної манери виконання. Великого значення надавав поєднанню грудного та носового регістрів, завдяки якому діапазон ставав ширшим, а звукоутворення більш м'яким. За переконанням заслуженого артиста України В. Сваруна, безумовною перевагою «Вересу» стало «ніжне і разом з тим соковите, бархатне звучання» [1]. Професійному зростанню сприяло творче спілкування з відомими представниками української хорової музики: А. Пашкевичем, І. Сльотою, Є. Кухарцем.

Досвід хормейстерської роботи П. Невірковець популяризував на семінарах в Обласному науково-методичному центрі народної творчості, обласному відділенні музичного товариства УРСР та в районних БК. Спілкувався з молодими керівниками самодіяльних хорів, радив, як проводити репетиції та формувати репертуар, демонстрував здобутки свого колективу. Так, на початку 1990-х в Будинку культури рідних хормейстеру Липок на обласному семінарі з проблем відродження народної творчості та етнографічної справи виступило чоловіче тріо «Вересу» за участю П. Невірковця [11, с. 9].

Назагал доробок «Вересу» засвідчує спадкоємність народнопісенної традиції й плідність її актуалізації у формуванні творчої манери самодіяльних хорів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дацков А. «Верес» підкорив серця надзбручан / А. Дацков // Вільне слово. – 2006. – № 81. – 17 жовтня. – С. 7.
2. Дацков А. Творчих щедрот оберіг / А. Дацков. – Рівне : Волинські обереги, 2007. – 220 с.
3. Державний архів Рівненської області. Фонд Р-478. Рівненське обласне управління культури. Оп. 11, од. зб. 724. – Арк. 1–122. Аналізи роботи клубних установ в районах області за 1981 р.
4. Калініченко А. «Катюша» над Дунаєм : [Нар. хор «Верес» Ровенського МБК та нар. оркестр «Наспів» – учасники фестивалю мистецтв «Дунайська весна» у місті-побратимі Відіні НРБ] / А. Калініченко // Червоний прапор. – 1987. – 13 червня. – С. 4.
5. Кидрук І. Голос у співучому хорі : [Про директора Рівненського МБК, керівника нар. амат. хору «Верес» П. Невірковця] // Вісті Рівненщини. – 2001. – 27 липня. – С. 6.
6. Мельничук С. Даруй щасливі літа... : [Про хор. колектив «Верес» з м. Рівного] / С. Мельничук // Голос України. – 1994. – 31 грудня. – С. 6.
7. Носов Л. І. Музична самодіяльність Радянської України (1917–1977) / Л. І. Носов. – [2-е вид., перероб. й допов.]. – К. : Муз. Україна, 1984. – 72 с.
8. Пономаренко М. І. Становлення та розвиток самодіяльного виконавства на Рівненщині до 1970 року (хорове та вокальне мистецтво) / М. І. Пономаренко // Повне збір. творів. – Т. 3. – Рівне : б.в., 2003. – С. 150–193.
9. Поточний архів Обласного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи управління культури Рівненської Облдержадміністрації. Творчі характеристики хорових колективів, характеристики керівників творчих об'єднань ; текстові звіти ; програми виступів ; діючий та перспективний репертуар.
10. Столярчук Б. Митці Рівненщини : енциклопед. довідник / Б. Столярчук. – Рівне : Видавець О. Зень, 2011. – 385 с.
11. Столярчук Б., Пестонюк І. На крилах пісні / Б. Столярчук, І. Пестонюк // Мелодії душі. – Рівне : Держ. ред.-вид. п-во, 1993. – С. 7–10.
12. Столярчук Б. Й. Незабутні постаті хорового мистецтва Рівненщини : зб. нарисів / [Ред.-упоряд. Б. Й. Столярчук]. – Рівне : Видавець О. Зень, 2010. – 247 с.

УДК 7(477.87)

Гейза Дьєрке
(Львів, Україна)

РЕАЛІСТИЧНИЙ СТРУМІНЬ
У НЕОФОЛЬКЛОРНОМУ НАПРЯМІ ЗАКАРПАТСЬКОГО ЖИВОПИСУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР.

Розкрито образно-стильові особливості реалістичного утілення етнокультурних тем у неофольклорному напрямі закарпатського живопису другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр. Проаналізовано індивідуальні творчі манери та полотна провідних закарпатських майстрів.

Ключові слова: закарпатська школа живопису, неофольклоризм, реалізм, пленеризм, етноромантизм.

Exposed image-style features realistic embodiment of ethno-cultural themes in neofolklor direction Transcarpathian painting of the second half of the 1950s - early 1980s. Analyzed individual creative manner and canvas top Transcarpathian artists.

Keywords: Transcarpathian school of painting, neo folklore art, realism, art of plain air, etno romantyzm.

Поряд з модерністичною інтерпретацією народної культури Карпат (Ф. Манайло, А. Коцка, Е. Контратович, А. Борецький, В. Микита, А. Шепя та ін.), асиміляцією у станковий живопис засобів декоративно-ужиткового мистецтва (Ф. Манайло, Е. Контратович, в окремих роботах – А. Шепя, С. Кремницька) та поєднанням народномистецького й гостро новачійного формотворення (С. Кремницька, Ф. Семан) чільне місце у закарпатському живописі другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр. посіло реалістичне утілення етнокультурних мотивів. У старшій генерації живописців його репрезентував Й. Бокшай, у наступних – Г. Глюк, А. Кашшай, В. Габда, І. Шутев та ін. Особливістю реалістичної модифікації неофольклоризму стали інтеграція досвіду європейських академічних шкіл (Будапешту, Праги, Відня, Мюнхена, Риму), вплив ідей етноромантизму, зрослий з мистецької практики Тячів, Надбані, Кечкемету, Сентендре, студій А. Ерделі та Й. Бокшая колористичний пленеризм, увага до формально-пластичних завдань, зближення з візіями модернізму. Чільне місце в окресленому спрямуванні посів пейзаж. Реалістичне прочитання етнокультурних традицій відобразили портрет та жанрові полотна.

Розвиткові реалістичного струменю неофольклоризму сприяла діяльність Йосипа Бокшая (1891–1975), інспірацій котрого за викладання майстра в Ужгородському художньо-промисловому училищі (до 1951 р.) зазнала повоєнна когорта закарпатських живописців (П. Балла, В. Габда, Ю. Герц та ін.). Чимало представників молодших поколінь (А. Кашшай, І. Шутев) вважали себе учнями митця [6, с. 26]. З вдячністю уроки маестро згадував В. Микита [3]. Відчутний вплив на мистецькі процеси здійснили роботи художника, експоновані на обласних, республіканських, всесоюзних виставках: в Ужгороді (1962, 1971), Львові, Києві, Москві (1963, 1966).

Еволюціонуючи, образно-пластична концепція Й. Бокшая зберегла низку константних рис. Як і в міжвоєнний період, у 1960-х – першій половині 1970-х рр. майстру властиві етико-естетичне осмислення етномотивів, своєрідність «одягненого у прекрасні національні шати» реалізму [1, с. 8], етноромантизм, який додає творам «барвистості й самобутності, <...> виразної індивідуальності» (Л. Біксей) [1, с. 8]; монументальність, конструктивність, декоративізм та пленеризм кольоропису (Г. Островський) [7, с. 66]; урочистість, епічність («Високі Татри», 1959; «Село Ставне», 1966) або ж поетичний ліризм («Квітучі яблуні», 1963); пантеїзм краєвидів, закорінена у християнському світорозумінні «тонко відчута <...> незрима присутність Вищої сили» [1, с. 12]; життєствердність жанрових полотен з помітними ремінісценціями монументального малярства – царини ранніх зацікавлень митця («Збір яблук», 1950, 1960).

Найповніше впливи Й. Бокшая виявилися у пейзажному живописі [7, с. 189], котрому, за покликанням або ж уникаючи «соцреалістичного» тиску, присвятилося чимало закарпатських майстрів. Так, епічні та романтичні інтонації, гармонія природи як Божественного творіння [9, с. 24] й пленерна свіжість барв сповнили полотна Золтана Шолтеса (1909–1990) («Після дощу», 1958; «Колочава», 1975). Вільною, широкою, пленерною манерою письма, ліризмом, настроєвістю бокшаївські традиції віддзеркалили у краєвидах Антона Кашшая (1921–1991) – учня майстра в Ужгородській вчительській гімназії, з яким не переривалися творчі зв'язки («Гуряньська долина», 1959; «Долина Свидовець», поч. 1960-х рр.) [2, с. 8]. Поєднання бокшаївських та ердєлівських інспірацій унааявнили пейзажі Василя Габди (1925–2003) («Потепліло», 1958; «Синевірські гори», 1964). Безпосередність пленерного бачення, бездоганну організацію площини, вміле оперування великими кольоровими масами продемонстрували твори Івана Шутєва (нар. 1933 р.). Приналежність бокшаївській школі засвідчив Павло Балла (1930–2008) [4, с. 153]. При суттєвій відмінності пластичного рішення, епічні інтонації майстра увібрало полотно В. Микити «Зверху наверх» (1973).

Помітне, дещо осібне місце у реалістичному розкритті етнокультурних тем посіла творчість Гаврила Глюка (1912–1983). Уроджений румунського м. Сігот, митець прибув на Закарпаття 1947 р. й чи не єдиний серед покоління сформувався поза межами крайової

художньої традиції. Упродовж 1931–1933 рр. живописець навчався у Вищій школі образотворчого мистецтва у Будапешті у класах Д. Пейча Пілха та І. Рейті. У 1936–1940 рр. у Бухаресті студіював доробок Н. Григореску та Й. Андреєску. Підвалини образно-пластичної концепції майстра склав досвід «європейського академізму, угорського пленерного живопису кінця XIX ст., французького імпресіонізму та румунського реалізму початку XX ст.» [5, с. 54].

Віртуозний рисувальник, за викладання у студії підвищення майстерності при закарпатській організації СХУ, Г. Глюк виозначив рівень, на який орієнтувалися початківці. «На молодших колег <...> впливав не тільки через творчу діяльність, а й критикою та консультаціями» [5, с. 58]. У свою чергу, творча манера митця, у ранній період заснована на пленерно-реалістичних стильових візіях, з кінця 1960-х всотувала декоративізм закарпатської школи.

Так, якщо у повоєнне десятиліття у життєподібних формах художник створив величний гімн праці («Лісоруби на вахті миру»; «Лісоруби», 1954), то у полотнах другої половини 1960-х – 1970-х рр. помітні зростання композиційної конструктивності, трансформація та монументалізація об'ємів, ритмізація узагальнених колірних площин («Сонячний день», «Вулиця», «Сінокіс»). Схожі тенденції простежуються у портретах. До прикладу, у «Маргітці» (1959) живописне моделювання здійснено за відсутності рефлексів і напівтонів, «за рахунок вживання барв різної насиченості та відмінної світло-тональності» [8, с. 99], спрощення та уплощення форми. У «Румуні з Солотвина» етнографічно колоритний образ відтворено енергійною ліпкою обличчя, декоративним зіставленням смарагдових та зеленкуватих площин, узагальненням об'ємів, орнаментальною розробкою стіни. Особливо відчутним посилення декоративізму є у пейзажах («Весняна пора», «Велич Карпат», «Снопі»), на думку І. Павельчук, інспірованих монументальним живописом, яким майстер займався з 1960-х рр. [8, с. 98].

Принагідно відзначимо переплетення реалістичних, народномистецьких та модерністичних традицій у доробку інших митців. Так, у творах представника «бокшаївської лінії» А. Кашшя у середині 1960-х – 1980-х рр. з'явилися умовність художнього рішення, народномистецька декоративність («Церква в горах», 1964; «Гірські луки», 1975; «Міжгірська осінь», 1982). Бокшаївська ґрунтовність та епічність увійшли у полотна І. Ілька («Щербовець», 1982). Ерделівські та бокшаївські інспірації поєдналися у пейзажах А. Мартона (1913–2005) та В. Бурча (1919–1993). У творчості В. Микити манайлівська народна тема, у корифея закарпатського живопису інтерпретована в етноромантичному аспекті, набула реалістичних, неквапливих, прозових рис.

Назагал, у взаємодії з модерністичним формотворенням та інтеграцією у станковий живопис засобів народного мистецтва, реалістичний струмінь крайового неофольклоризму забезпечив різноманітність стильових пошуків, продовжив притаманне міжвоєнному періоду етико-естетичне осмислення етнокультури, обрядовості, звичаєвості, словесного та пісенного фольклору, декоративно-ужиткового мистецтва Карпат; актуалізував досвід пленеризму, етноромантичної артикуляції народних тем. Увійшов до консолідованої етнокультурним стрижнем, динамічної мистецької цілісності, відомої під назвою закарпатської художньої школи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біксей Л. Й. Бокшай. Сторінки життя і творчості / Л. Біксей // Йосип Бокшай : альбом / [Авт. ст. Л. Біксей ; кер. пр. О. Зайцев]. – Ужгород : Шарк, 2008. – С. 4–21.
2. Біксей Л. Слово про майстра / Л. Біксей // Антон Кашшай : живопис. – Ужгород : ТОВ «ІВА», 2011. – С. 2–22.
3. Інтерв'ю з Володимиром Микитою (5.08.2016) / Приватний архів Г. Дьєрке.
4. Мишанич В. Митці Закарпаття. Літературні портрети / В. Мишанич. – Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2014. – 424 с.

5. Небесник І. І. (мол.) Графічне мистецтво Закарпаття другої половини ХХ ст. : етапи розвитку, стилістичні особливості : дис. ... канд. мистецтвознавства. 17.00.05 – образотворче мистецтво / І. І. Небесник. – Львів : ЛНАМ, 2015. – 190 с.
6. Небесник І. І. Творчість видатних художників Закарпаття : навч. посіб. / І. І. Небесник ; Закарпат. худож. ін-т. – Ужгород : б.в., 2005. – 76 с.
7. Островський Г. Образотворче мистецтво Закарпаття / Г. Островський. – К. : Мистецтво, 1974. – 200 с.
8. Павельчук І. А. Образ української жінки-трудівниці в постімпресіоністичних інтерпретаціях Гаврила Глюка / І. А. Павельчук // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. Мистецькі обрії'2013 : зб. наук. праць ІПСМ НАМ України / [Ред. кол. А. В. Чебикін, І. Д. Безгін та ін.]. – К. : Фенікс, 2013. – Вип. 5 (16). – С. 95–101.
9. Сіксаї І. Пейзаж у творчості Золтана Шолтеса / І. Сіксаї // Міжн. наук.-практ. конференція «Ерделівські читання». Тези доповідей. (Ужгород, 13–14 травня 2013 р.). – Ужгород : Гражда, 2013. – С. 24–25.

УДК 74

Олександр Кучер
(Львів, Україна)

НАРОДНОМИСТЕЦЬКІ ТРАДИЦІЇ У ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ МАЙСТРІВ ХУДОЖНЬОЇ ОБРОБКИ ДЕРЕВА НА ЗАКАРПАТТІ У СЕРЕДИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Розглянуто закономірності інтеграції народномистецьких традицій у професійну художню обробку дерева на Закарпатті у середині ХХ – на початку ХХІ ст. Проаналізовано творчий доробок провідних закарпатських майстрів: В. Свиди, І. Гаранка, М. Поповича, К. Лозового, В. Щура, В. Сідака, І. Ісака, А. Пазакulichа, І. Бровді, В. Шипа та ін.

Ключові слова: народномистецькі традиції, художня обробка дерева, рельєф, кругла дерев'яна скульптура.

The article deals with the regularities of folk traditions integration in professional artistic woodworking in Transcarpathian region in the middle of the XX – beginning of the XXI century. The author analyzes the masterpiece of the leading Transcarpathian artists: V. Svyda, I. Harapko, M. Popovych, K. Lozovyi, V. Schur, V. Sidak, I. Isak, A. Pazakulich, I. Brovdi, V. Shyp.

Keywords: folk traditions, artistic woodworking, relief, round wooden sculpture.

Традиції та образи народного мистецтва склали стрижень професійного художнього різьблення Закарпаття другої половини ХХ – початку ХХІ ст., забезпечили цілісність регіональної мистецької традиції, утворили підґрунтя пошуку новаційних мистецьких форм.

Яскравим прикладом розвитку народних традицій, конвергенції народної та професійної творчості став доробок *Василя Свиди* (1913–1989).

Народився майстер 22 жовтня 1913 р. у с. Пацканьово Ужгородського району. У 1930–1934 рр. навчався у художньо-ремісничій школі с. Ясіня. Тривалий час працював у м. Брно: різав іконостаси для сільських та монастирських храмів, реставрував та створював церковні прикраси, розп'яття, рельєфи. Послугував порадами Германа Котрбовича – кваліфікованого скульптора та співвласника майстерні, у котрій працював. У хвилини дозвілля виготовляв тарелі, оздоблюючи їх народним орнаментом та жанровими сценами.

Після повернення на Закарпаття В. Свіда створив низку узагальнених образів верховинців («Гуцулка з конем», 1947; «Гуцул», «Гуцулка», 1948) та фігуративних композицій на сюжети народного життя. Визначними здобутками майстра стали барельєф «Гуцульська сім'я» (1954), горельєф «Опришки» (1955), багатофігурні композиції «На

полонину» (1955), «Весною на полонині» (1960), «Весілля» (1964), грандіозний (п'ять метрів заввишки) горельєф «Закарпаття» (1959–1964). У 1964 р. митець став членом СХУ, у 1973 р. – народним художником УРСР. У 1983 р. за скульптуру «В сім'ї єдиній» був відзначений Національною премією України ім. Т. Шевченка. Роботу В. Свиди «Весна» придбала Державна Третьяковська галерея у Москві. Персональні виставки різьбяр відбулися у 1968 р. у Києві, у 1973, 1977 рр. – в Ужгороді, у 1977 р. – у Мукачеві.

За твердженням Г. Островського, «творчість В. Свиди виросла із закарпатської різьби по дереву. Від народних умільців скульптор перейняв і специфічну структуру художнього образу, і високу культуру роботи на дереві, глибоке і багатогранне розуміння його можливостей як матеріалу скульптури» [2, с. 175].

Упродовж творчого шляху характерними рисами композицій митця залишались етнографічна достовірність, увага до народних типажів, деталей побуту, автентичних строїв різних регіонів Карпат, виразний ритм об'ємів, суголосна народному мелосу поетичність, відображена у м'якій плинності компактних форм.

Непересічний вплив на розвиток художнього різьблення на Закарпатті здійснила педагогічна діяльність майстра в Ужгородському художньо-промисловому училищі, що надає підстави введенню у науковий обіг поняття «коло Василя Свиди».

Традиції та образи народного мистецтва стали підґрунтям творчості *Івана Гарапка* (1909–2002) – випускника Вищої художньо-промислової школи у Празі, члена СХУ (з 1947 р.), викладача і директора Ужгородського художньо-промислового училища. За зауваженням Г. Островського, скульптор близький до І. Свиди, зокрема жанровим спрямуванням творів [2, с. 176] («Гуцул», 1947; «Жінка з серпом», 1948 та ін.), однак обмеженіший у зображальних засобах та образних характеристиках.

Помітне місце у художньому різьбленні краю посідають скульптори *Михайло Попович* (1930–2011) та *Костянтин Лозовий* (1930–1976). Випускники ЛДПДМ, вони приїхали на Закарпаття як викладачі Ужгородського училища прикладного мистецтва. У 1956–1960-х рр. М. Попович створив низку помітних робіт: «Бокораша», «Олексу Довбуша» (1959), «Ганночку» (1960), «Портрет дочки» (1967). Звертався до рельєфу, зокрема у художньо вивершеній композиції «Фольклорист П. Лінтур» (1999). Близькою до творчих пошуків М. Поповича є образно-пластична концепція К. Лозового, не випадково, над своїми кращими творами майстри працювали разом. Низку портретних образів мешканців Карпат віднаходимо у доробку скульптора А. Коптева («Верховинець», 1963; «Верховинці», 1969).

Одним з «безперечних авторитетів закарпатського різьбярства, обдарування і професійна майстерність якого щоразу викликають захоплення новаторськими підходами до вирішення теми, розкутістю й ерудицією» [1] став *Володимир Щур* (1942–2015). За переконанням фахівців, художня обробка дерева на Закарпатті у другій половині ХХ ст. значною мірою розвивалася під його впливом, на творах майстра виховувалося не одне покоління митців. У 1960–1968-му рр. В. Щур навчався в Ужгородському училищі прикладного мистецтва на відділенні художньої обробки дерева. Його учителями були В. Свіда, І. Гарапко, М. Попович. З 1969 р. скульптор працював у художньо-виробничих майстернях Художфонду УРСР.

Перші професійні успіхи В. Щура припали на 1970-ті рр. Твори митця експонувалися в Ужгороді, Києві, Угорщині, Чехословаччині, були відзначені низкою дипломів та медаллю «За трудову доблесть». Найвищого піднесення творчість художника зазнала у 1980-х рр. В. Щур виконував численні монументальні замовлення, оформляв адміністративні будівлі, санаторії, готелі тощо. У 1985 р. митець вступив до Спілки художників України.

Чільне місце у творчому спадку В. Щура посіли традиції та образи народного мистецтва. Пошуки майстра останніх десятиріч позначені зверненням до філософських тем, поєднанням академічних традицій та досвіду народного дереворізблення.

Яскравою сторінкою крайової образотворчості став доробок *Василя Сідака* (нар. 1947 р.) – уродженого Воловеччини, випускника відділення художньої обробки дерева Ужгородського училища прикладного мистецтва, учня В. Свиди та М. Поповича. З середини

1980-х рр. майстер долучився до обласних художніх виставок, з 1990-х – до всеукраїнських та міжнародних. В. Сідак є членом НСХУ (з 1999 р.), у 1995 р. йому присвоєне звання заслуженого майстра народної творчості України.

Прикметою творчості художника є поєднання традиційної народної рельєфної різьби з професійним різьбярством та скульптурою. Тематичну основу його робіт формують мисливські («Мисливець») та анімалістичні сюжети, праця і відпочинок верховинців («Кошикар», «Куми», «Грибар», «Музики», «Косар», «Орач»), образи поезії Т.Г. Шевченка («Думи мої, думи», тарілка «Шевченко», «Пішла в снопи, пошкандибала»). Останніми роками В. Сідак звертається до релігійних тем, створює алегоричні багатофігурні композиції, присвячені вічним питанням людського буття («На Пасху», «Хресна дорога», «Розп'яття Ісуса», «Жіноча доля»).

Творам майстра притаманна компактність форми, м'яка, проте динамічна пластика, імпровізаційність, майстерна тонка обробка деревини.

Низка робіт В. Сідака придбана музеями Києва, Ужгорода, Москви. Чимало їх у приватних колекціях України, Словаччини, Угорщини, Польщі, Німеччини. Одинадцять творів митця зберігається у фондах Закарпатського музею народної архітектури та побуту («Мисливець», «Кошикар», «Грибар», «Двоє з пивом», «Розп'яття Ісуса» та ін.).

Питомий внесок у художнє різьблення на Закарпатті здійснила родина Ісаків з с. Приборжавського: професійні майстри художньої обробки дерева, випускники Ужгородського художньо-промислового училища Іван Ісак, його син Ярослав та донька Антоніна Ісак-Дурда.

Самобутнім явищем у художній деревообробці регіону є творчість *Андрія Пузакулича* – випускника Ужгородського художньо-промислового училища, автора оригінальних об'ємно-просторових композицій та фігур з дерев'яних пеньків, колод, гілок та дошок. Серед його персонажів – працюючі гуцули, домашні звірі, казкові герої тощо. У творчому доробку майстра близько 300 робіт, які з 2009 р. експонуються у Києві в арт-салоні «Галерея Гамма». Дерев'яні скульптури різьбяра поповнили приватні колекції в Україні, Угорщині, Словаччині, Польщі, Румунії, Німеччині, США.

З-поміж майстрів дерев'яної пластики вирізняється *Іван Бровді* – автор пам'ятників, пам'ятних знаків із зображенням св. Кирила і Мефодія, королеви Ілони Зріні, покровителя Мукачева св. Мартина. Особливістю творчої манери митця є прагнення до узагальнення та типізації, м'яка, урівноважена форма, філігранна обробка деревини.

Інтеграція традицій народного мистецтва лемків у професійне художнє різьблення притаманна творчості *Василя Шипа* – уродженого лемківського села Тур'я, випускника Ужгородського художньо-промислового училища за класом В. Свиди. З 1960-х рр. митець долучився до регіональних художніх виставок, згодом – до республіканських та всесоюзних виставок прикладного мистецтва. З 1973 р. В. Шип обійняв посаду художника у Закарпатських художньо-виробничих майстернях Художфонду УРСР та активно провадив творчий пошук [4, с. 117]. Невдовзі з'явилися публікації, у яких різьбяра характеризували як одного з найяскравіших молодих митців краю. Саме у цей період, поряд із сувенірами, В. Шип створив авторські декоративно-прикладні композиції, позначені сміливою комбінацією матеріалів, оригінальним переосмисленням народних традицій та їх поєднанням із експериментальними художніми формами. У 1990 р. скульптор став членом Національної спілки майстрів народного мистецтва України, учасником міжнародних виставок.

Тематичну основу творів В. Шипа склали обрядовість, звичаєвість, трудове повсякдення лемків, фольклорні сюжети, образи легенд, національної історії («Опришок Пинтя», «Опришок Довбуш», 1992; «Святий Іштван», 2003; «Князь Лаборець», 2005) [5]. З увагою та любов'ю майстер відтворює народні типи, предмети домашнього вжитку, традиційні строї. Іноді стилізує форми під народний витвір.

Спадкоємність з етнокультурою краю у творчості митця засвідчує поєднання християнських та язичницьких мотивів («Дерево життя», «Ярило», 2005), використання фітоморфних елементів – стилізованих листків липи, вільхи, дуба, тополі, грон винограду,

актуалізація їх символічних значень (виноград – радість, умиротворення; дуб – стійкість, духовна міць; вільха, липа – жіноча доля, буденність, нелегка праця). Не водночас у творах В. Шипа зустрічається гірська п'ятипелюсткова квітка терпібиди – символ нелегкої долі трударя-лемка, або ж едельвейс – символ відваги та кохання [4, с. 118–119].

Особливістю творчої манери майстра є поєднання різноманітних технік різьблення, контрастне тонування, аплікування різних видів деревини, тонка розробка однієї ретельно прошліфованої деталі (зазвичай, смислового та композиційного центру твору), її контраст з навмисне грубим тлом, внутрішня урухомленість та диференціація форми, розрахована на візуальне рецептивне узагальнення. Безумовним здобутком майстра є гармонійність пропорцій, вираженість композиції, вміле застосування гротеску [4, с. 120–121].

Отже, можемо зробити висновок, що художнє різьблення Закарпаття другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. позначене різноманітністю творчої інтерпретації пластичного досвіду, символіки та образів народного мистецтва при збереженні єдності регіональної художньої традиції й пошуку нових мистецьких форм.

Перспективи для майбутніх досліджень інтеграції традицій народного мистецтва у художнє різьблення краю відкриває доробок В. Олашина, Марії та Івана Іванців, М. Михалюка, П. Ходанича та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мишанич В. Пам'яті Володимира Щура / В. Мишанич // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://karpatnews.in.ua/news/97142-pamiati-volodymyra-shchura.htm>
2. Островський Г. Образотворче мистецтво Закарпаття / Г. Островський. – К. : Мистецтво, 1974. – 200 с.
3. Петрова О. Функціонування етнохудожньої традиції в професійному образотворчому мистецтві (на матеріалі національних шкіл 60–80 рр.) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук / О. Петрова. – К. : НАН України ; Інститут філософії, 1993. – 39 с.
4. Ходанич М. Різьбяр Василь Шип / М. Ходанич // Науковий вісник ЗХІ. Матеріали науково-практичної конференції «Ерделівські читання». Ужгород, 14–16 травня 2012 р. – Ужгород : Гражда, 2013. – С. 117–122.
5. Шип Ласло Ласлович. Різьба по дереву : каталог ювілейної ретроспективної виставки творів. – Ужгород : Гражда, 2006. – 26 с.

УДК 75/76(477)“19/20”:7.071.1(477)Приходько(043.5)

*Еріка Микула
(Львів, Україна)*

ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАФІЧНОГО ДОРОБКУ В'ЯЧЕСЛАВА ПРИХОДЬКА 1960-Х – ПОЧАТКУ 2000-Х РР.

Досліджено образно-стильові особливості графічних аркушів В. Приходька другої половини 1960-х – поч. 2000-х рр. Виявлено взаємозв'язок графічних пошуків художника з традиціями закарпатської художньої школи та доробком майстра у галузі живопису.

Ключові слова: графіка, образно-стильові особливості, графічні техніки, закарпатська художня школа.

The article deals with the figurative and stylistic peculiarities of V. Prykhodko's works in the end of 1960 – beginning of 2000s. The author discovered the interconnection of artist's graphic searches with the traditions of Transcarpathian school of art and his masterpiece in the field of painting.

Keywords: graphic arts, figurative and stylistic peculiarities, graphic techniques, Transcarpathian school of art.

Народний художник України В'ячеслав Опанасович Приходько (1940–2011) увійшов у закарпатське образотворче мистецтво одухотвореними урбаністичними пейзажами, ліричними, просякнутими філософськими роздумами тематичними полотнами, сміливою формотворчістю натюрмортів. Про здобутки майстра у ділянці живопису писали відомий львівський мистецтвознавець Г. Островський [1], ужгородський мистецтвознавець, старший науковий співробітник ЗОХМ ім. Й. Бокшая Г. Ришова [2; 3], знавець образотворчого мистецтва Закарпаття, знаний у краї арт-критик М. Сирохман [4]. Водночас, поза увагою фахівців залишилися графічні аркуші, ескізи, начерки – оригінальний і самоцінний доробок митця.

За спогадами сучасників, замальовки В'ячеслав Приходько виконував завжди і всюди. Вони стали формою становлення задуму та візуалізацією рефлексій [4, с. 15].

Найповніше авторські образно-пластичні новації виявлені у пейзажах: створених з натури, або ж узагальнених уявою митця. Ужгородський замок, вулички, що збігають пагорбами середмістя, шпилі соборів, будинки, мости – усі ці елементи старовинної міської забудови трансформовано у колективного суб'єкта, живий організм. У багатьох випадках споруди набувають майже портретної одухотвореності. Самостійним мотивом графічних композицій постають вікна, двері, ганки, огорожі – лімінальні простори, кордони переходу від «свого» до «чужого» світів.

Повсякчас художник прагнув розкриття образотворчих можливостей матеріалу. Працюючи у техніці олівця, використовував тональне наповнення та лінію – енергійну, переконливу, чітку. Послугувався фломастерами, тушшю, чорною та червоною кульковими ручками. На пластично активні зображення наносив примарні, повітряні абрисы – графічні відлуння уявних світів. Урізноманітнював композицію – від центрично-субординаційної, з акцентуванням на домінуючому мотиві (шпилі, куполі, силуеті будівлі), до координаційної, фризової, з гармонізацією рівнозначних об'ємів й площин («Вуличка», 1998).

Прикметою графічних аркушів В. Приходька стала асоціативність колористики, як у «Міському краєвиді» (1989), де у експресивному брунаті торців, спокої коричневих покрівель, життєдайності сонячних спалахів та глибині ультрамарину віддзеркалило згасання літнього дня.

Не водночас майстер зображав дерева: обабіч вулиць (1987), селянських хиж та міських будівель (1988, 1992, 2000), групами, сповненими потаємного внутрішнього життя (1999, 2000, 2003). Чільне місце у графіці В. Приходька посів образ саду – Божественного творіння, Космосу, щастя, втраченого і здобутого раю (2002, 2003), філософською глибиною та метафоричністю суголосний серії П. Бедзіра «Із життя дерев». Водночас, на відміну від схильного до умоглядно-символьної образотворчості ужгородського графіка, В. Приходько осмислив предметність як цінність, естетичні аспекти котрої увиразнено по волі митця. Принагідно зауважимо, що до мотивів дерева та саду звертались й інші закарпатські майстри. Так, у полотнах В. Микити знівчені стовбури утілили силу та жагу життя («Оновлення», 1974; «Витривалість», 1977; «Незламне», 1993). Тема драматичного конфлікту людини та природи увійшла у композиції Ю. Сташка («Лісоруби», 1968).

Помітне місце у графіці В. Приходька посідають анімалістичні замальовки (1979, 1988, 1996), передовсім, зображення коней. Виконані олівцем, пружною пульсуючою лінією, вони відтворюють характер тварини, стихію природи, її співбуттєвість світу людей.

У «Верстатах» (1998), ескізі до однойменної живописної роботи (1999), зображення механічного устаткування набуло естетичної вартості й уречевило ренесансну віру у раціональне людське пізнання.

Гармонійне світосприйняття відобразили портрети, котрих в особистому архіві В. Приходька накопичилося кілька сотень: створених на засіданнях, у товариській бесіді, у колі сім'ї. Одні з них близькі до дружнього шаржу. Інші містять ознаки узагальнення й засвідчують постімпресіоністичну інспірованість пошуків митця. Приваблюють жіночі образи, виконані олівцем, енергійним контуром, ритмічним штрихом або ж модільянівською

плинною лінією («Портрет з собакою», «Ранковий портрет»); сповнені монументальності, поетичності, властивих архаїці й народному мистецтву Карпат (1982, 1996, 2002, 2004).

Отже, аналіз графічного доробку В. Приходька переконує у модерністичних витоках образно-стильових пошуків художника та їх наснаженості культурою Карпат. Пейзажі, портрети, сюжетні композиції позначені живописністю, конструктивністю, декоративністю, узагальненістю, складністю ритмічної побудови, що, натякаючи на тривимірний простір, не імітують його.

Попри те, що замальовки слугували матеріалом для живописних полотен, або ж повсякденною фіксацією сприйнятів, їм притаманна естетична самодостатність, асоціативність, символічність, концептуальність, відкритість до прочитань.

Серед провідних у творчості майстра – теми Міста й природи як відображення людського буття.

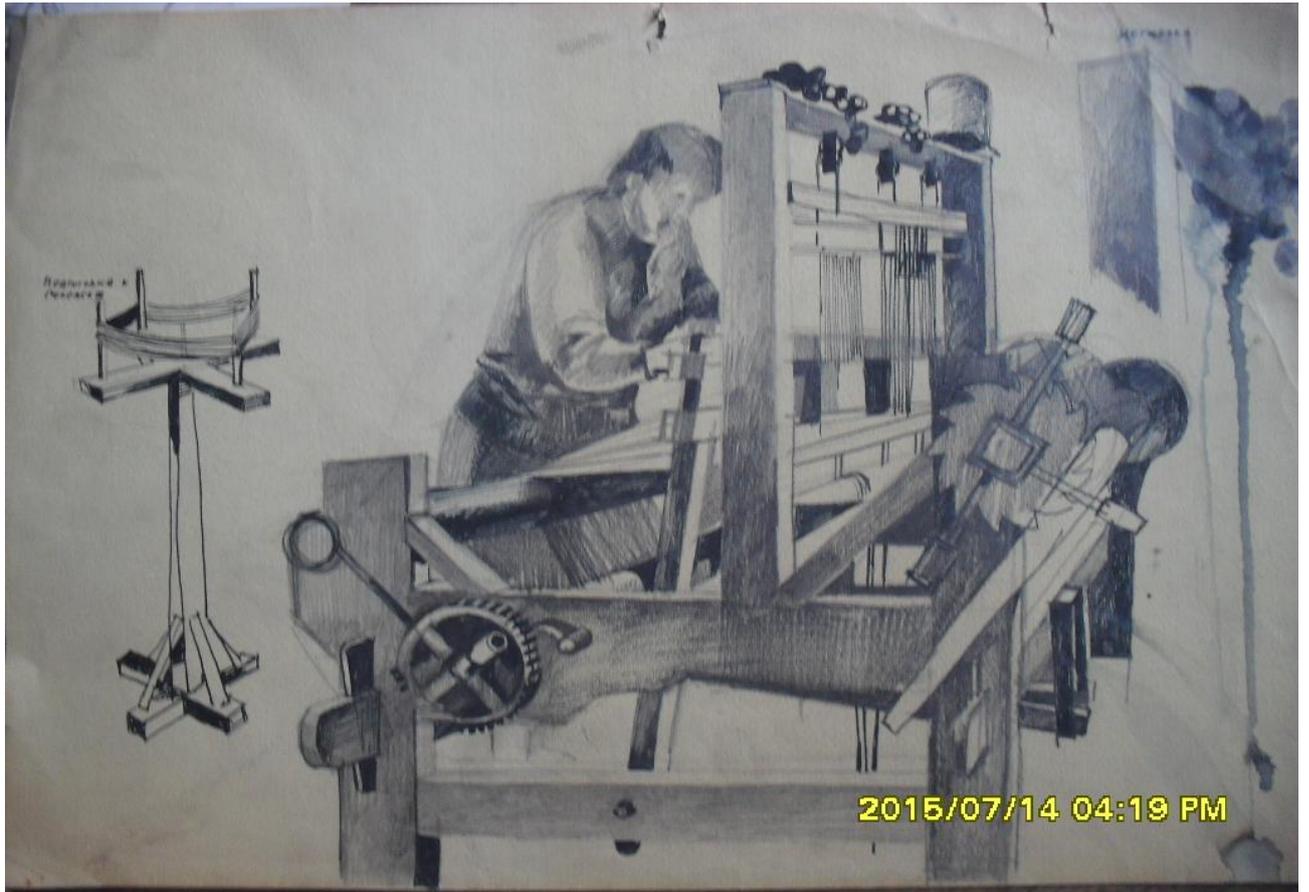
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

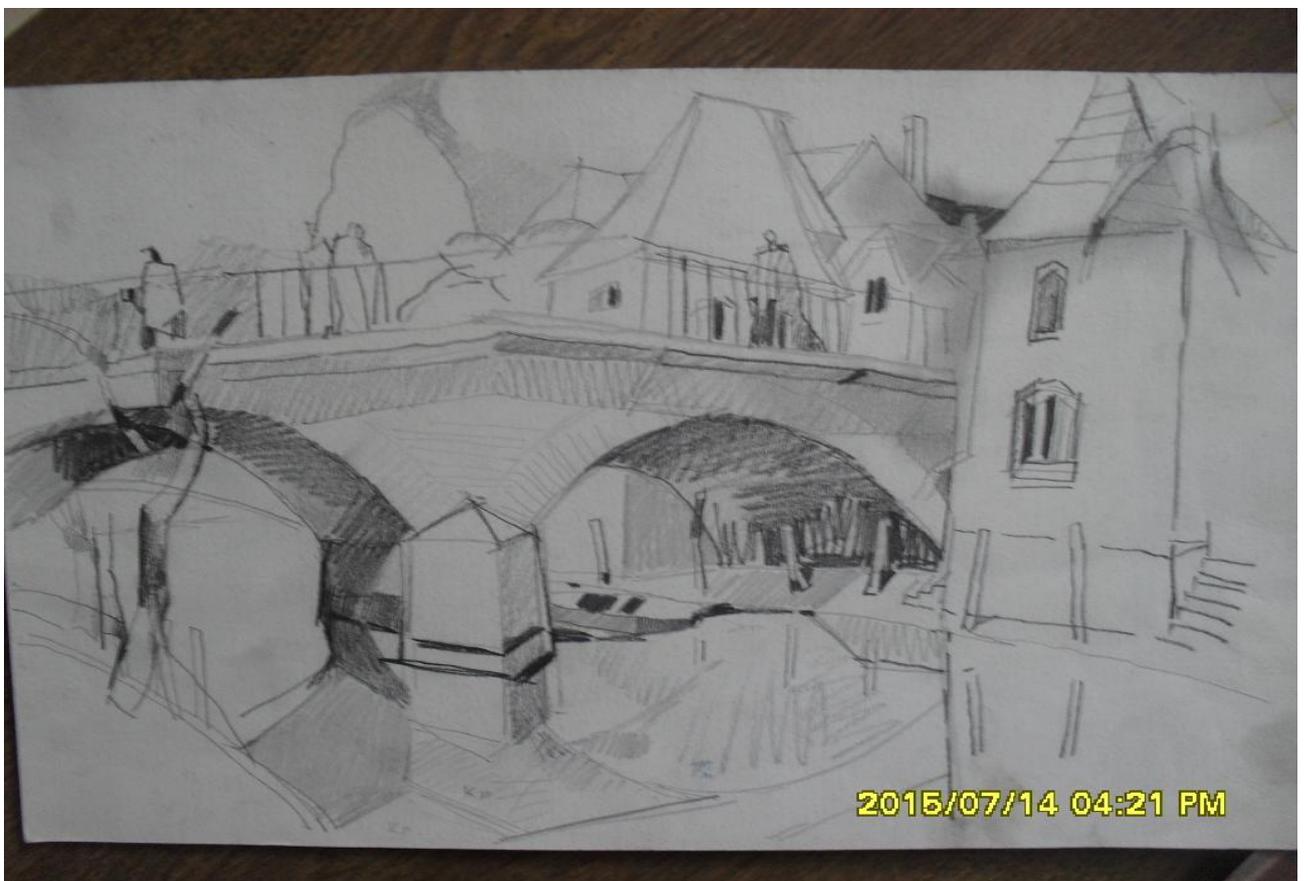
1. Островский Г. Вячеслав Приходько из Ужгорода / Г. Островский // Советская живопись. – Вып. 5. – М., 1982.
2. Ришова Г. Вячеслав Приходько / Г. Ришова // Народний художник України Вячеслав Приходько. Живопис : альбом / [Упор. В. Приходько]. – Ужгород : ТТ «Шарк», 2005. – С. 1–3.
3. Ришова Г. Дорога до храму / Г. Ришова // ОМ. – 2007. – № 1. – С. 40–41.
4. Сирохман М. Живопис Вячеслава Приходька – свято, що завжди з тобою / М. Сирохман // Вячеслав Приходько : альбом народного художника України Вячеслава Приходька / [Упоряд. О. Приходько]. – Ужгород : ДП «Видавничий Дім “Укрпол”», 2009. – С. 7–18.

Додатки

КОЛІРНІ РИТМИ ІГОРЯ ЄРМОЛОВА

У статті виділено основні стилеві особливості живопису видатного представника дніпровської художньої школи Ігоря Олексійовича Єрмолова. Досліджується роль кольору як основного зображувального та експресивного засобу, багатofункціональність зв'язку між мазком, площиною, кольором.

Ключові слова: дніпровська художня школа, Ігор Єрмолов, колір як зображувальний засіб, неоекспресіонізм, український живопис.

This article analyzes the works of famous representative of the Dnipro art school Igor Yermolov and main stylistic features of his painting. The color investigated as primary figurative and expressive means. It reveals the connection between the smear, the plane and the color.

Key words: color as figurative means, Dnipro art school, Igor Yermolov, neoekspresionizm, Ukrainian painting.

Колекція Дніпровського Музею українського живопису налічує близько 2500 творів дніпровської живописної школи середини ХХ – початку ХХІ століття. Здебільшого, це роботи, написані у реалістичній манері. Серед них своєю нетрадиційною образотворчістю, яскравою індивідуальною стилістикою, неповторними колористичними рішеннями відрізняються живописні полотна Ігоря Олексійовича Єрмолова (1941–2007), члена Співки художників УРСР з 1989 року, учасника обласних, всеукраїнських та всесоюзних художніх виставок. Роботи художника також знаходяться у зібраннях Дніпропетровського художнього музею, у приватних колекціях Франції, Германії, Канади, Росії, Сполучених Штатах Америки та ін. Творча манера І. Єрмолова не отримала ще достатньої мистецтвознавчої рефлексії.

Мета статті – охарактеризувати основні стилеві особливості живопису Ігоря Єрмолова як видатного представника дніпровської художньої школи.

Випускник Дніпропетровського художнього училища 1962 року, І. Єрмолов вже на початку своєї творчої діяльності заявив про себе як послідовник неофіційного мистецтва, поєднуючий у своїх роботах різноманітні стилі: від українського імпресіонізму, через фовізм, до живописного експресіонізму [4]. З новим напрямом у сучасному живописі кінця 1970-х – середини 1980-х років, який виник як реакція на мінімалізм та концептуалізм, – неоекспресіонізм – І. Єрмолова ріднить, скоріш за все, стилеве забарвлення: жива емоційна манера, нервовість мазка, відмова від світлотіні, відсутність повітряної перспективи. Процес формоутворення у І. Єрмолова підкоряється першому емоційному поштовху, і саме колір силою свого випромінювання надає площині свою цінність. Саме колір, а не лінія, у творах І. Єрмолова стає головним зображувальним засобом, а рисунок композиції визначається взаємодією колірних плям. Слід відмітити їх неупорядкованість, розмитість, злиття, як свідцтво сердечності та мрійливості художника (за Й. Іттенем, [1, с. 29]). Для І. Єрмолова характерні пошуки колірних поєднань, створення за їх допомогою перехідних тонів, тонке відчуття співмірності колірних плям. Колір у автора виступає важливим засобом експресії, передає емоційне сприйняття реальності на противагу натуралістичній описовості. Образ у І. Єрмолова, за словами мистецтвознавця Л. Тверської, народжується, швидше, з натхнення, з стихійності мислення автора [4].

Не випадково улюбленими жанрами художника стають натюрморт і пейзаж: «Осінній букет» (2002), «Півонії» (2002), «Квіти в зеленій вазі» (2004), цикли «Седнів» (1962–2000), «Диканька» (1969–2006), «Придніпров'я» (1990–2007). Через зв'язок мазка, площини і

кольору художник намагається досягнути природу, буття, відчуття себе частиною життя. Його пейзажні замальовки перетворюються на «метафори душевного ландшафту» [3, с. 454]. Особливо це відчувається в роботах останнього десятиліття: «Літній день» (2001; 2003), «На морі» (2003), «Яхти» (2004), «Золота осінь» (2005), «Літо» (2005) та інші. В них автор використовує прийом посилення колірної контрастності, що так характерний для народного мистецтва і створює ілюзію вітражності. На картині «Синява» (2002) (рис. 1) поєднання трьох основних контрастних кольорів, за Й. Іттенем, – жовтого, червоного, синього – у пропорціях, визначених ще Й. Гете: 3:6:8, – породжує гармонійність колірної композиції, в той же час справляючи враження сили і рішучості.

Рис. 1. Ігор Єрмолов. Синява. 2002. Полотно, олія, акрил.

Як справедливо зауважував Й. Іттен, аналізуючи сприйняття кольору як реальність психофізіологічну, «незатемнені кольори першого і другого порядку завжди викликають в нас відчуття первородних космічно-світлоносних сил та життєствердної матеріальності» [1, с. 30].

Цікаво прослідкувати використання ахроматичних кольорів у творчості І. Єрмолова. Якщо в роботах 1990-х років більш вживаним є білий колір, за допомогою якого автор зменшує яскравість колористичної гами, підкреслюючи контраст холодного і теплого, то в пізніх роботах присутність чорного кольору посилює контрастність червоного та синього: червоний випромінює яскраве тепло, а синій світлішає і набуває глибокого тону, виникає ефект «після дощу».

Полотна І. Єрмолова відрізняються щільною композиційною заповненістю, рельєфною фактурністю, проявленою завдяки використанню змішаної техніки (олія, акрил). Побудова зазвичай діагонально орієнтованої композиції створює рух всередині картини та розширює простір в глибину. Ритм задається спіралеподібним накладанням різнобарвних пастозних мазків у поєднанні з горизонтальними, вертикальними, діагональними, круговими, як на полотні «Осінній натюрморт» (рис. 2). І навпаки, на картині «Монастир» (рис. 3) перетин вертикальних і горизонтальних мазків надає відчуття рівноваги, стійкості.

Рис. 2. Ігор Єрмолов. Осінній натюрморт. Полотно, олія, акрил.

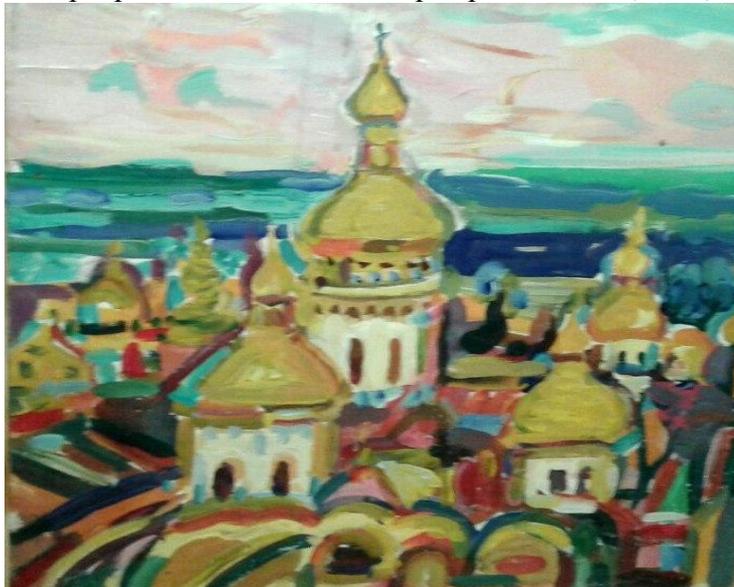

Рис. 3. Ігор Єрмолов. Монастир. Полотно, олія, акрил.

Висновки. Отже, виділимо основні елементи «єрмоловського стилю»: тяжіння до експресіоністських прийомів, використання кольору як головного засобу емоційного сприйняття реальності, з урахуванням його формотворчої та просторової функціональності, діагональна та кругова орієнтація композиції, підпорядкування її характеру кольору та його інтенсивності. У своєму естетичному сприйнятті дійсності І. Єрмолов був близьким до теоретичних міркувань Василя Кандінського, який розглядав мистецтво як форму духовності людини [2].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Иттен И. Искусство цвета / Иоханнес Иттен / [11-е изд.] ; [перевод с нем. Л. Монаховой]. – М. : ИД Аронов, 2016. – 96 с.
2. Кандинский В. О духовном в искусстве / Василий Кандинский / [Предисл. к рос. изд. В. Михайлина]. – М. : Архимед, 1992. – 107 с.
3. Пестова Н. Природа в эстетике экспрессионизма / Н. Пестова // Энциклопедический словарь экспрессионизма / [Гл. ред. П. М. Топер]. – М. : ИМЛИРАН, 2008. – С. 454–456.
4. Тверська Л. Ігор Олексійович Єрмолов / Людмила Тверська. – Дніпро : Музей українського живопису, 2016. – 10 с.

КОНСТРУЮВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМОТВОРЕННЯ У ХУДОЖНЬОМУ КОВАЛЬСТВІ. ІДЕЯ – КОНСТРУКЦІЯ – ОБРАЗ

У даній статті виділяється і описуються характерні особливості конструювання як невід'ємної частини процесу формотворення у мистецтві художньої обробки металу. Виділяються і описуються характерні особливості зв'язку ідеї, як рушійної сили творчого процесу, із конструкцією та кінцевим образом. Стаття знайомить з дослідженням та аналізом деяких робіт Стюарта Хілл, викладача кафедри мистецтва і дизайну, Единбургського технічного коледжу.

In this article it is allocated and characteristics of designing as integral part of process formotvorennya in art of art metal working are described. Characteristics of communication of the idea as driving force of creative process, with a design and a final image are allocated and described. Article acquaints with a research and the analysis of some works of Stewart Hill, teacher of department of art and design, Edinburgsky technical college.

Дуже важливим параметром в оцінці естетичного боку роботи є відчуття матеріальності. Робота має демонструвати, давати відчуття глядачу красу використаного матеріалу, який разом із формою визначають естетику виробу. Кований метал має свої, тільки йому притаманні особливості кольору, відчуття маси та фактури, що поєднані в єдину форму. Цей важливий аспект характеризує тектоніка виробу.

В художньому ковальстві тектоніка виробу має велике значення, цей параметр обумовлений конструктивними можливостями й пластичними властивостями матеріалу. Тектоніка відіграє велику роль у композиції кованого виробу. Нерідко в ковальстві краса матеріалу, пропорційні співвідношення частин, об'ємно-просторова та ритмічна структура служать єдиними засобами втілення емоційно-образного змісту виробу. Тут наочно виявляється особливе значення чисто емоційних, необразотворчих засобів художньої мови, коли емоційно-змістовний бік виробу найчастіше активізується образом-асоціацією.

Теоретичні дослідження, що мають на меті створення обґрунтованої методики конструювання для художнього ковальства, як виду мистецтва, можуть базуватися тільки на всебічному аналізі поняття «авторський виріб», що при своїй складності має набагато більшу конкретність, ніж поняття «гарне» або «стильне».

Авторський виріб сприймається як певний матеріальний об'єкт, що є результатом свідомої обробки матеріалу.

Виріб являє собою певну об'ємно-просторову структуру. Ця просторова структура відокремлюється від зовнішнього оточення формою. Форма через безпосередні зорові відчуття й асоціативні зв'язки надає виробу образ.

Тобто виникнення образу, в художньому ковальстві потрібно розглядати як певний взаємозв'язок, або формулу – Ідея – Конструкція – Образ.

Термін «ідея» можна трактувати по різному, це зумовлено складністю самого поняття, тому зупинимось на найбільш загальному трактуванні, що означає уяву або думку про певну річ.

Таким чином, тільки конкретна певна ідея безпосередньо пов'язана з конструктивними концепціями і говорячи про взаємозв'язок ідеї та конструкції, необхідно мати на увазі саме цю, конкретну ідею.

Значення терміну конструкція на пряму залежить від сфери застосування, отже в даному випадку: конструкція – це матеріальна структура, із певними техніко-технологічними особливостями, яка виконує певну функцію.

Характер зв'язку між ідеєю й конструкцією не може бути однозначно визначений тільки через ідею, тому що одна конкретна ідея може бути реалізована в кількох різних конструкціях (приклад, конкурсні роботи ковальського фестивалю на задану тематику, ідея одна – конструкції різні).

Під впливом умови «авторський виріб» завжди формується індивідуальна конструкція, тому характер залежності приймає вигляд «конструкція – форма», коли форма починає на пряму залежати від конструкції (інша конструкція породжує вже зовсім інакшу форму, а це в свою чергу зумовлює зовсім інший образ) і саме в цей момент авторський виріб стає об'єктом дизайну та його формотворчих закономірностей, які в результаті трансформацій перероджується в цілий ряд асоціативних та зорових зв'язків, які безпосередньо і формують образ.

Образ це результат творчого процесу художньої діяльності, що здатен в одиничному виражати загальне.

Оскільки процес виникнення образу, особливо у художньому ковальстві, не завжди можна описати словами, характер його утворення можна визначити через відношення: ідея – конструкція – форма – образ.

Отже, ідея завжди виступає як рушійна сила творчого процесу, після осмислення ідеї, найважливішим стає усвідомлення принципу призначення виробу. У свою чергу, ідея формує конструкцію, а призначення формує конструктивні особливості. Конструкція та конструктивні особливості творять форму. Форма породжує асоціації, що створюють образ.

Складність дослідження полягає в певній несумісності раціонального, що властиве конструкції в чистому виді, та індивідуального почуттєво-емоційного сприйняття, що народжують образ.

Автор повинен не підмінювати творчу інтуїцію строгим аналізом, а в межах можливого сполучати і те й інше.

Аналіз – є потужний та сильний засіб в роботі, але тільки в тому випадку, коли він є органічною частиною творчого процесу.

Яскравим прикладом зв'язку ідеї з образом через конструкцію, є роботи Стюарта Хілла, викладача кафедри мистецтва і дизайну, Единбургського технічного коледжу. Він дуже вміло використовує в своїх роботах такі властивості металу як гнучкість та пластичність, твердість та пружність. Його роботи це яскравий приклад сучасного індустріального дизайну.

Унікальним конструктивним рішенням є розроблена ним концепція з'єднання двох труб круглого січення [1, с. 20], це міцні і одночасно стильні з'єднання, які вражають простотою свого рішення та довершеністю.

Такі типи з'єднань Стюарт Хілл використав при створенні пірамідального куполу над входом на станцію метро [1, с. 25].

Виріб Стюарта Хілла повністю відповідає своєму призначенню – легкість конструкції надає матеріал – профільні труби квадратного січення, скло – захищає вхід в будівлю від опадів і не обмежує доступ світла. Ідеально прорахований баланс та розподіл ваги звели до мінімуму кількість опорних балок (їх всього дві). Все це створює певний образ – купол зі скла і металу, що «висить» в повітрі.

Мінімальна кількість опорних стовпів робить вхідну зону максимально зручною для людини. Класичним є вирішення анкерних упорів під опорні стовпи – їх рухоме, шарнірне з'єднання, робить всю структуру «живою» – здатною гасити вібрації та коливання, але одночасно достатньо статичною аби вона повністю виконувала своє призначення. Система натяжних пружних сталевих тросів, які стабілізують весь купол, – це результат досконалого

обрахунку балансу маси всієї структури. Разом, всі ці рішення, роблять виріб по своєму унікальним.

Ще одним прикладом вдало розробленої конструкції, може слугувати дизайн столів, що створив Хілл. Вироби, що зображені на фото [1, с. 37], демонструють видатну багатогранність Хілла в дизайні. Загальна особливість цих столів - це використання трубчатих форм і тонких діагональних підпорок-розтяжок, що приєднуються до масивних основ і кришок стола. Все це створює певне враження легкості та народжує образ невагомості.

Певний вплив на конструювання у художньому ковальстві мають ергономіка та інженерна психологія. Ергономіка відповідає за комфорт користування тим чи іншим виробом. Ергономічні вимоги прямо пов'язані з вимогами естетичними і побічно з технологією.

Ергономічному проектуванню властиве чергування неформальних процедур (інтуїтивних, творчих, евристичних) з формальними (розрахунковим, аналітичними, практичним моделюванням). Це сприяє народженню нових проектних ідей і прийняттю нестандартних ергономічних рішень, що враховують складні характеристики людини.

Інженерна психологія, будучи найважливішою частиною ергономіки – науки про взаємодію людини з навколишнім середовищем – становить природно-наукову основу технічної естетики.

Сукупність знань про облік психофізіологічних характеристик людини в практиці конструювання є науковою основою для особливого підходу до проблем розробки й створення будь-яких речей.

Адже завжди треба пам'ятати що, все так чи інакше створюються для людини.

Порожнисті секції з профільних труб великого січення, подані як масивні основи. Стільниця, зроблена з каменю чи дерева, тримається на двох тонких трубках, стабільність та стійкість яким надає система натягнутих по периметру тросів [1, с. 43]. На іншій роботі здається, що ніби скляний верх столу пливе в повітрі [1, с. 45], відносно основи, без жодних опор. Такий ефект виникає завдяки делікатним і тонким діагоналям, що забезпечують єдиний зв'язок з базовою структурою.

Окремо хочеться приділити увагу виробу, що ніби займає окреме місце серед запропонованих на розгляд конструкцій, домінуюча особливість дизайну столу – це велика і масивна основа та стільниця, зроблені з надлегкого дерева, які своїми габаритами, незважаючи на делікатні підпори, надають важкого і масивного вигляду цьому виробу.

Унікальність цих предметів, певна образність, що виникає завдяки вдало розробленій конструкції, а в останньому випадку і вдало підібраним матеріалам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Klaus Pracht «Metall Arbeiten. Stuart Hill». 1999 by Ernst Wasmuth Verlag Tubingen. Berlin.
2. Михайлов С., Дембич Н., Захаров В., Листовская Л. и др. Дизайн архитектурной среды. Краткий терминологический словарь-справочник / Под ред. С.Михайлова. – Казань.: ДАС, 1994. – 120 с.
3. Джонс Дж. К. Методы проектирования / Пер с англ. – 2-е изд., доп. – М.: Мир, 1986. – 326 с.

ФОРМУВАННЯ ПРИРОДОВІДПОВІДНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

У статті розглянуто класифікацію учасників еколого-просвітницьких програм для молоді в діяльності освітньо-виховних інституцій по формуванню екологічної культури особистості за віковою ознакою та видами діяльності. Виходячи із соціально-психологічних досліджень організації еколого-просвітницької роботи з молоддю виділено наступні групи молоді при проведенні екологоспрямованих заходів освітніми інституціями: старшокласники; студентство; молодь яка працює на виробництві; молодь, яка вчиться без відриву від виробництва та молодь, яка тимчасово не вчиться і не працює.

Ключові слова: екологічна просвіта, освітньо-виховні інституції, екологічна культура, виховання, класифікація молоді.

The article is devoted to classification of the participants in youth ecological and educational programs of educational activities (institution, establishment, part of the unit) for the ecological culture formation of personality according to the age and types of activities. On the basis of social and psychological researches concerning the organization of ecological and educational activity with the youth, the following groups of young people have been identified during ecologically directed measures provided by educational institutions: senior school students; university students; youth working for industries; training on job youth, as well as youth temporarily not involved in learning and working.

Key words: ecological education, educational institutions, ecological culture, upbringing process, classification of the youth.

Початок ХХІ століття надав обертів розвитку науково-технічного прогресу. Вимоги до людини в професійному та особистісному плану зросли. Разом з тим зросла кількість потреб та динаміка їх задоволення. Кожна з яких спонукає її до певної дії, вибору тієї чи іншої життєвої позиції. За А. Маслоу їх можна класифікувати від вищих до нижчих. Задоволення однієї потреби є початком виникнення іншої. Разом з тим більшість потреб стосуються системи «людина-природа». Де природа є життєзабезпечуючим середовищем, тобто необхідною умовою існування людини. Отже, виникає проблема формування такого стилю життєдіяльності людини у системі «людина-природа», за якого її вплив на природне середовище буде тільки позитивний, а саме такий, за якого природне середовище матиме можливість відновлюватися (циклічно зберігати необхідні і достатні умови життєпридатності біосфери)

Проблема формування екологічної культури молоді висвітлена у працях В.С. Крисаченко, Я. М. Гаць, Л. М. Курняк В.М. Логвиненко, Н. Огородник, Н. О. Шевченко та ін.

Мета. Розкрити проблему формування екологічної культури молоді у системі «людина-природа» при збереженні необхідних і достатніх умов життєпридатності біосфери.

Екологічна культура – це такий напрям людської діяльності та мислення, від якого істотним чином залежать нормальне існування сучасної цивілізації, її сталий розвиток у майбутньому.

Розглядаючи екологічну культуру особистості слушно вести мову про сам механізм відносин людини і біосфери та про явища, викликані такою взаємодією. Особлива увага при цьому звертається на розкриття кризових наслідків життєдіяльності людини для екосистем та їх впливу на функціонування суспільства, У зв'язку з цим докладно викладено принципи та типи природокористування. Останнє в системі екологічної культури тлумачиться як головний чинник самоорганізації та розвитку біосфери в сучасних умовах. Найголовнішим аргументом на користь такого підходу слугує можливість або ж бажання людини "замкнути

на себе" потоки речовини та енергії в біосфері, принаймні вплинути на їх перебіг. Людина стає основною "геологічною силою" в біосфері, як писав В. І. Вернадський, і природокористування – суть той засіб, котрий дає змогу це зробити. Також необхідно розглянути предметні та світоглядно-ціннісні засади традиційної екологічної культури, а також про морально-етичне і юридично-правове забезпечення її інституалізації в суспільстві. При цьому широко використано матеріал, який розкриває особливості екологічної культури українського народу, її архетипові традиційні риси та сучасний стан. Цей досвід повчальний як у позитивному, так і в негативному вимірі: з одного боку, в минулі часи було вироблено блискучі зразки гармонійного природокористування та закріплено їх у структурі ментальності, обрядності, навіть релігійності українців; з іншого – через відомі причини, пов'язані з хижацьким ставленням до довкілля, колізії відносин між людиною і природою на теренах України давно вже можуть розглядатися як модельні для досягнення небажаних напрямів та форм природокористування взагалі [1].

Дослідження. За мету дослідження ставилось окреслити «точки взаємодії» з природним середовищем молоді віком від 14 до 35 років. Класифікувати молодь за пріоритетним видом діяльності можна на три категорії:

- учнівська молодь;
- студентська молодь;
- молодь без відриву від виробництва, яка в даний момент не навчається.

Дослідження проводилось в три етапи:

- I етап. Досліджувані повинні були відповісти на питання: «Наведіть якомога більше ситуацій, коли ви взаємодіяли з природним середовищем»;
- II етап. Систематизувавши відповіді на один бланк, було запропоновано коротко розкрити бачення досліджуваних, що необхідно знати при взаємодії з природним середовищем у наступній ситуації...»;
- III етап. Аналіз результатів дослідження.

Окреслені ситуації взаємодії з природним середовищем співпадав у 78% опитаної молоді. Співпадіння відповідей виявлено переважно у дозвіллевій діяльності та діяльності на побутовому рівні. До пунктів не співпадіння відноситься переважно діяльність професійного спрямування. Перші 5 пунктів узагальнення виглядають:

1. купаюся на річці, озері;
2. прогулянка парком;
3. збирання грибів;
4. висаджування рослин на присадибній ділянці;
5. відвідую заповідник.

В ході другого етапу після розкриття необхідних знань при взаємодії з природним середовищем у відповідних ситуаціях отримані результати свідчать, що більшість опитаних мають поверхневе уявлення про екологічно відповідну взаємодію з природним середовищем. Вийняток склали відповіді про діяльність професійного спрямування у молоді яка працює на підприємствах, діяльність яких тісно пов'язана з природним середовищем (сільське господарство, гірничо-видобувна сфера, лісництво...). В ході бесіди було виявлено, що опис екологічно відповідної діяльності у молоді без відриву від виробництва щодо ситуацій які межують з профдільністю відбувалось у відповідності посадовим інструкціям та професійним традиціям.

Висновок. Оскільки виявлені знання у частини молоді яка працює на підприємствах за напрямом екологічно відповідної взаємодії з природним середовищем є достатніми. Доцільно взяти за основу відповідну модель формування екологічної культури молоді всіх категорій у дозвіллевій та побутовій сферах. А саме залучення молоді до моделювання діяльності відповідних сфер у системі «людина-природа».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник / В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО ФОРМУВАННЯ АЛГОРИТМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розглядається алгоритм в контексті сучасного розвитку інновацій в освіті. З'ясовуються методологічні основи процесу підготовки вчителів початкової ланки освіти до формування алгоритмічної компетентності молодших школярів. Здійснюється теоретичний аналіз комплексу джерел і матеріалів із метою узагальнення вітчизняного і світового досвіду підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування алгоритмічної компетентності молодших школярів.

Ключові слова: алгоритм, компетентність, майбутній вчитель, навчання, мислення, діяльність.

In the article an algorithm is examined in the context of modern development of innovations in education. Methodological bases of process of preparation of teachers of initial link of education turn out to forming of algorithmic competence of junior schoolchildren. The theoretical analysis of complex of sources and materials comes true with the aim of generalization of home and world experience of preparation of future teachers of initial school to forming of algorithmic competence of junior schoolchildren.

Keywords: algorithm, competence, future teacher, studies, thinking, activities.

Проблема алгоритмізації навчального процесу не є новою у світовій психолого-педагогічній науці: у теорію та практику навчання поняття алгоритму ввійшло ще у 50-ті роки минулого століття. У педагогічній психології основоположниками алгоритмізації навчального процесу є Скіннер Б., Ланда Л., Фрідман Л. Якщо стисло схарактеризувати суть алгоритмізації навчального процесу, то найбільш лаконічним є, на наш погляд, визначення Тализіної Н., за яким це розробка алгоритмів для тих, хто навчається і для тих, хто навчає [2, с. 57].

Універсальність алгоритмізації навчання, на думку С.У. Гончаренка, «полягає в тому, що учнів навчають не лише розумінню суттєвих ознак і властивостей певних об'єктів, а й алгоритмів, за якими ці ознаки й властивості поєднуються з діями, які необхідні для розв'язування задач» [1, с. 22].

Розширюючи сенс висловлення А.І. Колмогорова про те, що «у всіх випадках, де є така можливість, знаходження алгоритмів є природною метою математики», знаходження алгоритмів навчальної діяльності повинно стати складовою професіоналізму педагога, зокрема вчителя початкових класів.

Тому, метою нашої статті є обґрунтування важливості підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування алгоритмічної компетентності молодшого школяра.

Зазначимо, що професійно-педагогічна підготовка майбутнього вчителя початкової школи передбачає його готовність до формування алгоритмічної компетентності молодшого школяра. На основі аналізу психологічної і педагогічної літератури з питань формування готовності майбутнього педагога до професійної діяльності (М. Дьяченко, Л. Кондрашова, А. Ліненко, О. Пехота, В. Сластьонін тощо) таку готовність ми визначаємо як професійно важливу якість особистості студента, що характеризується поєднанням чотирьох взаємопов'язаних компонентів: мотиваційного, когнітивного, операційного та рефлексивного.

Ураховуючи системний, діяльнісний, компетентнісний підходи, підготовка майбутніх учителів початкових класів до формування алгоритмічної компетентності молодшого

школяра реалізується за чотирма етапами: змістово-ціннісним, рефлексивно-моделювальним, операційно-діяльним, діагностичним.

Завданнями змістово-ціннісного етапу є забезпечення необхідної знаннєвої бази майбутнього педагога, формування ціннісних орієнтацій на майбутню професійну діяльність, пов'язану з формуванням алгоритмічної компетентності молодшого школяра.

Рефлексивно-моделювальний етап націлений на зміцнення знаннєвої бази майбутніх педагогів, формування практичних умінь моделювати педагогічні ситуації, розвиток педагогічної рефлексії, розвиток і поглиблення інтересу до майбутньої професійної діяльності.

Операційно-діяльним етапом забезпечується інтеграція навчальної, дослідницької та власне професійної діяльності й спрямовується на оволодіння студентами технологіями формування алгоритмічної компетентності молодшого школяра при навчанні математики на дієво-практичному рівні, розвиток творчого мислення майбутніх учителів, індивідуального стилю професійної діяльності, дослідницького підходу.

Системно-комплексне розгортання професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування алгоритмічної компетентності молодшого школяра завершується на діагностичному етапі, який передбачає як формування умінь студентів до самоаналізу результатів власної діяльності, так і аналіз навчально-пізнавальної роботи учнів з метою її корегування, що важливо для націлювання студентів на самоствердження.

Зміст предметів початкової школи надає величезні можливості для систематичного формування алгоритмічних навичок, а введення учнів в алгоритмічну природу понять допомагає не тільки усвідомити їх суть, але й стає підґрунтям для подальшого вивчення.

Вирішення цієї проблеми актуалізує якість підготовки відповідних педагогічних кадрів, зокрема формування їх алгоритмічної компетентності, яка, на нашу думку, є динамічною особистісною якістю, що виявляється у визначеному рівні розвитку алгоритмічного мислення, усвідомленні загальних принципів і методів алгоритмізації і матеріалізується у різноманітних формах алгоритмічної діяльності: від формулювання мети та змісту завдання до отримання бажаного результату [3, с. 8].

Алгоритмічна компетентність учителя початкових класів є інтегративною характеристикою особистості, яка об'єднує мотиваційно-оціночну, когнітивну та операційно-технологічну компоненти і забезпечує досягнення високих результатів у процесі викладання дисциплін початкової школи.

Критеріями сформованості алгоритмічної компетентності є: знання основних прийомів, операцій, які є основою алгоритмічної діяльності; вміння комплексно застосовувати результати алгоритмічної діяльності; вміння систематизувати та узагальнювати результати алгоритмічної діяльності; вміння застосовувати у нестандартних ситуаціях досвід алгоритмічної діяльності (перенесення отриманих знань та умінь на клас інших завдань).

Формування алгоритмічної компетентності майбутнього вчителя початкової школи – це цілісний педагогічний процес, заснований на принципах інтегративності, неперервності, єдності фундаментальної та предметної підготовки та спрямований на оволодіння студентом системою психологічних, загально педагогічних, методичних, предметних компетенцій і розвиток позитивної мотивації до впровадження алгоритмічного підходу у викладанні дисциплін початкової ланки освіти.

Більш детально розглянемо поняття алгоритму, яке є вихідним як у характеристиці алгоритмічної компетентності, так і її формування.

Алгоритм є одним із видів методів діяльності взагалі, а не тільки діяльності розумової, тобто термін використовується не тільки щодо діяльності, яка здійснюється засобами розумових операцій, а й щодо діяльності, що здійснюється засобами практичних, фізичних дій. Водночас поняття алгоритму є фундаментальним математичним поняттям, продуктом людської діяльності. Алгоритми виникли в математиці й використовуються в ній протягом всього часу її існування. Науковці Ю. Макаренков та А. Столяр підкреслюють, що алгоритми

виникли як відповіді на питання: «Чи існує загальний метод, який дозволяє для будь-якої окремої задачі певного класу в скінченне число кроків надати необхідну відповідь?» [8, с. 8–9].

Важливою характеристикою алгоритмів є способи їх задання. У науково-методичній літературі виокремлюють два основні способи задання алгоритмів: розгорнутий і згорнутий.

Розгорнутий спосіб задання алгоритму – це його задання у вигляді словесної програми – припису, у якому чітко фіксується, виокремлюється кожний крок і умови його виконання.

Згорнуте задання алгоритму – це його задання у формі правила, інструкції, таблиці або формули, у яких не виокремлена послідовність кроків.

Залежно від мети, що досягається за допомогою алгоритмів, виокремлюють такі типи математичних алгоритмів: алгоритми розпізнавання, обчислювальні алгоритми, алгоритми перетворення й алгоритми побудови.

На нашу думку, не менш важливими поняттями у характеристиці алгоритмічної компетентності є поняття «алгоритмічне мислення» і поняття «алгоритмічна культура». У науково-методичній літературі основною ознакою алгоритмічного мислення вважається здатність до конструювання алгоритмів. А. Копаєв визначає алгоритмічне мислення як «систему мисленневих способів дій, прийомів, методів і відповідних їм мисленневих стратегій, які спрямовані на розв'язування як теоретичних, так і практичних задач і результатом яких є алгоритми як специфічні продукти людської діяльності» [5, с. 1].

Формування алгоритмічного мислення перебуває у тісному взаємозв'язку з формуванням загального уміння розв'язувати задачі. Оскільки, щоб задати загальний спосіб розв'язування класу задач у вигляді алгоритму, потрібно спочатку знайти загальний спосіб, а потім дослідити можливість опису цього способу у вигляді конструктивних, однозначно зрозумілих послідовних кроків. Так, одним з основних завдань початкової математичної освіти визначено: забезпечити оволодіння основами алгоритмічного мислення, записом і виконанням алгоритмів, умінням діяти відповідно до алгоритму і побудувати прості алгоритми.

У характеристиці алгоритмічної діяльності учнів поряд із поняттям «алгоритмічне мислення» використовується і більш ширше поняття – «алгоритмічна культура». Більшість науковців поняття алгоритмічної культури трактують як комплекс особистісних якостей і певний рівень алгоритмічного мислення, які забезпечують: розуміння ролі алгоритмів у різних видах діяльності; уміння діяти за заданим алгоритмом (у розгорнутій чи згорнутій формі); уміння здійснювати вибір і застосовувати алгоритми у своїй діяльності; уміння конструювати алгоритми; уміння описувати спосіб розв'язувати задачі у вигляді алгоритмічного припису.

Підводячи підсумки нашої статті, можна стверджувати, що підготовка майбутніх учителів початкової школи до формування алгоритмічної компетентності молодшого школяра є важливим складником їх професійно-педагогічної діяльності та передбачає поетапне формування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєнко М. О. Педагогічні умови застосування мультимедійних засобів навчання в іншомовній підготовці майбутніх фахівців воєнно-дипломатичної служби / М. О. Алексєєнко / Креативна педагогіка : наук.-метод. зб. – Вінниця, 2010. – Вип. 3. – 174 с.
2. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування / [авт. Уклад. Е. М. Проїдаков, Л. А. Теплицький]. – К. : СофтПрес, 2005. – 552 с.
3. Баловсяк Н. Історико-педагогічний аналіз виникнення поняття «інформаційна компетентність» / Н. Баловсяк // Динаміка наукових досліджень – 2004 : Матеріали III Міжнарод. наук-практ. конф. – Дніпропетровськ, 2004. – Т. 25. – С. 12.

4. Бездухов В. Теоретические проблемы становления педагогической компетентности учителя / В. Бездухов [и др.] ; ред. В. Бездухов ; Самар. гос. пед. ун-т, общеобразоват. шк. г. Самары (УВК Эксперимент). – Самара : Изд-во СамГПУ, 2001. – 132 с.

5. Бірюк Л Я Формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки (психолого-педагогічний аспект) : навч. посіб. [для студ. та магістр. ф-ту поч. навчання] / Л. Я. Бірюк. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. – 160 с.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук Л.В.Романенко

УДК 37:615.15

*Ірина Коняшина
(Кропивницький, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ФАРМАЦЕВТІВ (МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ) В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У зв'язку з провідними тенденціями в сучасній освітній сфері система підготовки фахівців з будь-якої професії, спеціальності, галузі потребує професійної компетентності, реалізації ефективного навчально-виховного процесу, підготовки висококваліфікованих фахівців фармацевтів, в умовах глобалізації.

Ключові слова: професійна компетентність фармацевта, інноваційні технології, професійна підготовка фармацевта.

Due to the leading tendencies within modern education, the system of professional preparation of the specialists in any field needs significant optimization, implementation of effective educational process in preparation of highly qualified specialists, in the globalization.

Key words: pharmacist's professional competency, innovative technologies, pharmacist's professional training.

Актуальність теми. У зв'язку з провідними тенденціями в сучасній освітній сфері система підготовки фахівців з будь-якої професії, спеціальності, галузі потребує професійної компетентності, реалізації ефективного навчально-виховного процесу, підготовки висококваліфікованих фахівців фармацевтів

Аналіз публікацій. Проблема компетентності ґрунтовно досліджена в роботах С. У. Гончаренко, О. М. Дахіна, А. К. Маркова, В. Л. Сліпчука та ін. Сучасними підходами до проблеми компетентності опікуються А. В. Василюк, Л. Г. Кайдалова, О. В. Овчарук. Питання професійної підготовки на основі компетентнісного підходу розглянуто в працях В. М. Аніщенко, Н.М. Бібік, М.П.Васильєвої, Н.В. Дементьева А. М. Михайличенко та ін. Визначення ключових компетентностей подано в роботах І. А. Зимньої, Е.Г. Ісламгалієва, Г. К. Селевко, П. І. Третьякова, Л.В. Філіпової, А.В. Малецького та ін.

Мета статті: формування професійної компетентності майбутніх фахівців фармацевтів у галузі та обґрунтування сучасних тенденцій в умовах глобалізації.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобалізації перехід на ринкові відносини, ускладнення економічних зв'язків, а також інтенсивний розвиток виробничих сил приводить до необхідності формування якісного компетентного конкурентоспроможного інноваційного творчого потенціалу фахівця.

Основною ідеєю концепції вищої освіти є підготовка кваліфікованого працівника відповідного рівня і профілю, конкурентоздатного на ринку праці, компетентного, відповідального, який вільно володіє своєю професією й орієнтується в суміжних галузях

діяльності, здатного до ефективної роботи зі спеціальності на рівні світових стандартів, готового до постійного професійного зростання, соціальної і професійної мобільності.

Кожній людині для успішної, якісної, творчої роботи потрібна мотивація. Одна з проблем у підготовці будь-якого фахівця є відсутність мотивації.

Світовий досвід господарювання країн, які досягли стабілізації в економіці, демонструє, що економічний і соціальний прогрес залежить не стільки від систем управління якістю, організації виробництва, його технічного оснащення, скільки від творчої активності людини, її бажання працювати з високою трудовою віддачею, ентузіазмом, прагненням до постійного оновлення знань та їхньої реалізації у трудовому процесі. У даний час пріоритетна роль належить розвитку інноваційної діяльності, що потребує нових прогресивних знань, кваліфікаційних навиків і високої професійної компетентності, майстерності кадрів [3, с. 4].

Сьогодні ситуація в країні така, що молодому фахівцю в його професійній діяльності практично завжди доводиться застосовувати знання не тільки за фахом, але бути компетентним в інших галузях. Завтра ж від нього буде потрібно постійне відновлення своєї кваліфікації, здобуття додаткових знань і навичок.

Розглядаючи професійну компетентність як володіння знаннями, уміннями, нормативами, необхідними для виконання професійних обов'язків, психологічними якостями, включає в себе знання, уміння й навички, єдність теоретичної та практичної готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності.

Формування професійної компетентності майбутніх фармацевтів триває протягом усього професійного становлення особистості та професійної діяльності фахівців.

Для майбутніх фармацевтів, компетентнісний підхід полягає в набутті та розвитку під час навчання набору ключових, загально-галузових та предметних компетентностей, які визначають його успішну професійну діяльність. Професійні компетентності включають знання, уміння, ініціативність, співпраця, здатність до роботи в колективі, комунікативні здібності, уміння вчитися, оцінювати, логічно мислити, відбирати і використовувати відомості.

Психологи і педагоги, які досліджують проблему професійної компетентності, визначають її як складне, інтегроване особистісне утворення, яке має багато складових [6, с. 136].

Для сучасної фармацевтичної галузі потрібен фахівець, який здатний максимально використовувати свій потенціал, мобільність, проявляти гнучкість, конкурентоспроможність та професійну компетентність. Професійна компетентність фармацевта, як і провізора – це особистісне утворення, яке забезпечує якісне виконання фахівцем професійної діяльності і включає аналітичні, комунікативні процеси та забезпечує процес розвитку і саморозвитку особистості. Вона складається з досвіду, теоретичних знань, практичних умінь, особистісних якостей, що забезпечують ефективне виконання професійної діяльності, можливість вирішувати проблеми різної складності на основі наявних знань та досвіду.

Професійні компетентності майбутніх фармацевтів доцільно формувати засобами інноваційних технологій. У наукових публікаціях українських авторів (І. Підласого, П. Сердюкова) та інших учених говориться про необхідність урахування сучасної інноваційної ситуації та змін в освітньому середовищі, які відбудуться у майбутньому вимагає, на нашу думку, переорієнтації курсу фармакологія та його вивчення майбутніми фармацевтами на іноземній мові, що сприятиме формування високих професійних компетенцій на ринку праці.

Сказане вище дозволяє стверджувати, що вивчення питань підготовки майбутніх фармацевтів засобами сучасних інноваційних технологій є актуальним, перспективним у світлі розбудови системи національної освіти в умовах глобалізації. Така підготовка, з одного боку, базується на досягненнях української освітньої стратегії, інноваційних підходах до її реформування зі збереженням вітчизняних традицій, а з іншого боку, враховує новітню політику України в сфері освіти, спрямовану на її інтеграцію у світовий освітній простір, формує основи для саморозвитку та самовдосконалення майбутніх фармацевтів у використанні, наприклад, знань із іноземних мов та інноваційних технологій.

Необхідна умова розширення й удосконалення професійної підготовки компетенцій майбутніх фармацевтів – її безперервність, яка, з одного боку – забезпеченням можливості переходу фармацевтів на новий, вищий рівень професійних компетенцій – аж до творчого – рівень готовності діяльності фармацевтів у конкурентному ринковому середовищі.

Теоретичний компонент будується з використанням інноваційних технологій навчального процесу (мотиваційний, змістовий, компетентнісний і рефлексивний, реалізовані у підготовчому, особистісно-діяльнісному й контрольній-корективному блоках). Реалізація концептуальних положень дає змогу характеризувати підготовку майбутніх фармацевтів до використання інноваційних технологій у професійному становленні і діяльності як системний, неперервний, багатокомпонентний феномен, цілісний, спеціально організований, динамічний, інноваційний у своїй сутності процес, побудований з урахуванням специфіки діяльності фармацевта в умовах інноваційних технологій.

За класифікацією психологів професія фармацевта відноситься до професій типу «людина-людина», де спілкування набуває професійної значущості. Ефективне спілкування фармацевта визначається рівнем сформованості його комунікативної компетентності.

Якість обслуговування відвідувачів аптечних закладів – це пряма тенденція розвитку конкурентного середовища, яка впливає на виконання фармацевтом його професійних обов'язків. Саме тому у фахівця мають бути сформовані всі відповідні професійні компетентності, які дають йому змогу бути впевненим у собі, своїх силах, від яких залежить конкурентоздатність самого фахівця.

Комунікативна компетентність є вагомою складовою професійної компетентності, яка має в кожному виді діяльності свою специфіку.

Альохіна Н. В. стверджує, що важливою складовою професійної компетентності фахівця є комунікативна компетентність, яка створює соціально-психологічну основу взаємодії і сприяє інтенсивному включенню особистості у виробничу діяльність, забезпечуючи її якісний результат [1, с. 54].

Аналізуючи наукові дослідження можна констатувати наявність у сучасній науці різних підходів щодо комунікативної компетентності фахівця. Однією із структур є трикомпонентна структура комунікативної компетентності, розроблена Б. Шпітсбергом та В. Купахом [7]. На думку вчених, структурними компонентами комунікативної компетентності особистості виступають знання (усвідомлення того, яка комунікативна поведінка є найбільш влучною в конкретній ситуації), уміння (здатність застосувати цю поведінку в даному контексті) та мотивація (прагнення ефективної та компетентної комунікації).

Таким чином, комунікативна компетентність поєднує життєві цінності, мотиви, знання, вміння та навички і риси та якості людини. Найбільш вагомими складовими є вміння та готовність будувати контакти з людьми, спілкуватися, управляти своїм емоційним станом, вирішувати конфліктні ситуації тощо. При цьому важливо давати правильну самооцінку та об'єктивно оцінювати інших людей. Ефективним є спілкування, коли людина спочатку націлена на позитивну розмову, здатна аналізувати свої вчинки і вчинки партнерів під час спілкування. [1, с. 53].

Особливе місце комунікація займає в професійній діяльності фахівців фармацевтичної галузі. Від того, наскільки вони грамотно побудують своє спілкування з відвідувачами залежить результат їх професійної діяльності, взаємовідносини з представниками різних фармацевтичних організацій, аптечних закладів, психологічний клімат у колективі.

Висновки. Отже, процес підготовки майбутніх фармацевтів до формування професійної компетентності та інноваційної діяльності стає ефективним за таких умов: професійна і практична підготовка системи понять та теоретичних знань з курсу і розробки відповідного навчально-методичного забезпечення іноземною мовою; формування у студентів майбутніх фармацевтів мотиваційно-ціннісного ставлення та інтересу вивчення курсу іноземною мовою; озброєння студентів системою знань й умінь роботи на ринку праці з науковою інформацією іноземною мовою та прийомами її впровадження у практичну діяльність для ефективної інноваційної діяльності на ринку праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альохіна Н. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Х., 2013. – С.51-56.
2. Белікова Н., Зозуля Н. Сучасні тенденції професійної підготовки майбутніх фахівців з документознавства та інформаційної діяльності // Освіта регіону Політологія психологія комунікацій. – 2014. – №1-2. – 14 с.
3. Колот А. Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань // Україна: аспекти праці. – 2007. – №4. – 4 с.
4. Малецький А.В., Малецька А.В. Інноваційний персонал як чинник економічного зростання підприємства // Научно-технический сборник. – 2010. – №94. – С.368-372.
5. Смірнов О.О. Інноваційна активність персоналу як джерело зростання конкурентних переваг підприємства // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – №11. – 116 с.
6. Пляка Л. В. Професійна компетентність як фактор формування конкурентоспроможності майбутніх фахівців / Л. В. Пляка, В.О. Тюріна // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції [«Молодіжна політика: проблеми і перспективи»]. – Д., 2009. – С.135-137.
7. Spitzberg, B.H., & Cupach, W.R. Interpersonal communication competence. // <http://www.uky.edu/~drlane/capstone/interpersonal/competence.htm>

УДК 372

Віоріка Крачун
(Ізмаїл, Україна)

**РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ШЛЯХОМ
ВИКОРИСТАННЯ ПРИЙОМІВ ІННОВАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ – ЕЙДЕТИКИ**

Розвиток зв'язного мовлення є пріоритетним завданням мовленнєвого розвитку дітей. Це обумовлено, насамперед, його соціальною вагомістю і впливом на формування особистості. Зв'язне мовлення є невід'ємною складовою не лише мовного розвитку, але й онтогенезу дитини в цілому. Воно є показником логіки мислення, його вміння адекватно сприймати навколишнє, аналізувати і виражати його засобами мовлення. Узагальнення сучасних уявлень та аналіз дослідницьких джерел щодо механізмів емоційної регуляції творчих і нетворчих форм мовленнєвої діяльності дозволило припустити ефективність використання прийомів ейдетики в процесі розвитку зв'язного монологічного мовлення.

Ключові слова: *розвиток зв'язного мовлення, педагогічна технологія, ейдетика, школа «ейдетики».*

Development of coherent speech is a priority language development of children. This is due, above all, its social significance and impact on identity formation. Connected speech is an integral part of not only linguistic but also ontogenesis the child as a whole. It is a measure of logic thinking, his ability to perceive environmental, analyze and express it by means of speech. Summary of modern ideas and analysis of research on sources of emotional regulation mechanisms of creative and tedious forms of speech activity suggest eydetika efficiency techniques in the development of coherent monologue speech.

Key words: *the coherent speech development, educational technology, eydetika, school "eydetika".*

Основне завдання сучасної школи – формувати гармонійно розвинуту особистість. Важливим компонентом цього складного і багатогранного процесу є мовленнєвий розвиток дитини, оскільки від вільного володіння словом значною мірою залежить загальний розвиток людини, формування її світогляду, вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми, самореалізація в суспільстві.

Розвиток зв'язного мовлення – провідний принцип навчання рідної мови в початкових класах. Він охоплює всі сторони мовленнєвої діяльності учнів. У Пояснювальній записці до Програми з української мови, мовленнєва змістова лінія, яка є основною, передбачає розвиток усного і писемного мовлення учнів, їхнє вміння користуватись мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу.

Робота з розвитку мовлення молодших школярів включає такі напрями:

- удосконалення звуковимови учнів і підвищення їх мовної культури;
- збагачення, уточнення й активізація словникового запасу молодших школярів;
- уміння вживати слова у властивому для них значенні, користуватися виражальними засобами мови за лежно від ситуації і мети висловлювання;
- послідовне і логічне викладання думки;
- удосконалення граматичного ладу мовлення учнів;
- оволодіння нормами українського літературного мовлення;
- формування культури мовлення і спілкування.

Сьогодні вчитель сам обирає методи і прийоми як створити в учнів інтерес до навчання. Серед розмаїття педагогічних технологій варто виділити – ейдетичну технологію.

Школа «Ейдетики» представляє нову освітню технологію, що дозволить кожному учню комфортно та легко здобувати нові знання у будь-якому віці, отримуючи задоволення від реалізації своїх здібностей.

Ейдос – з грецької «образ», а ейдетика – це вміння працювати з живою уявою, використовуючи мнемічні прийоми. Людина з такою пам'яттю швидко та ефективно працює з великою кількістю інформації без напруження і перевантаження психічної діяльності.

«Школа Ейдетики» – впорядкований набір методів і вправ, що допомагають оволодіти осмисленим використанням своєї уяви для відтворення будь-якої інформації. Автором «Школи Ейдетики» є Ігор Матюгін, доктор педагогічних наук, професор Російської Академії Енциклопедій.

Впровадження цієї методики в Україні здійснює Євген Антошук, Почесний доктор педагогічних наук – Засновник "Української школи ейдетики" Мнемозина". Сьогодні ця ігрова методика популярна серед тих, хто прагне неформально ставитися до процесів пізнавального навчання.

Методи ейдетики дають змогу створити навчальне середовище, в якому теорія і практика засвоюються одночасно, а це дає змогу учням формувати, розвивати логічне мислення, зв'язне мовлення.

На уроках читання при вивченні літературних творів, на уроках розвитку зв'язного мовлення для опису будь-якої картини варто використати метод «Входження».

– Погляньте на цю картину. Уявіть, що ви опинилися у цьому лісі. Роздивіться навкруги. Що ви бачите? (Все вкрите білим снігом. На снігу сліди зайця. З гілки на гілку стрибає білка у пошуках їжі. З гушавини вийшов лось.)

– Прислухайтесь. Що чуєте? (Завиває вітер. Риплять дерева. Стукає дятел. Скрипить сніг під ногами.)

– Чим пахне зимовий ліс? (Свіжим повітрям, хвоєю.)

– Що відчуває шкіра? (Холодно. Мороз щипає за щоки.)

– А тепер опишіть свої відчуття, що ви бачили, відчували, чули.

Таким чином, описуючи картину, дитина використовує всі органи чуття, описує свої відчуття, уявляє, фантазує.

Щоб з успіхом застосовувати ейдетичні прийоми на уроках рідної мови, слід дотримуватись таких умов-правил:

- все повинно робитися без напруги;
- вивчаючи мовні поняття, слід налаштувати дітей на виставу, а не на запам'ятовування;
- образи повинні бути яскравими, незвичайними, кумедними, веселими (не слід представлять нічого поганого)
- треба тренуватися щодня 5-10 хвилин.
- слід частіше фантазувати, уявляти, жартувати.

До ейдетичних прийомів відносяться:

- фонетичні асоціації;
- оживлення символу;
- перевтілення асоціації;
- активізація відчуттів;
- зацікавлення.

Таким чином, застосування ейдетичних прийомів на уроках дозволяє за порівняно короткий час дізнатися про користь і здібності кожного учня, визначити шляхи їх розвитку.

Розвиток зв'язного мовлення на уроках мови – це „вся робота, що проводиться вчителем спеціально і у зв'язку із вивченням шкільного курсу для того, щоб учні оволоділи мовними нормами, а також висловлювали свої думки в усній і писемній формі, користуючись потрібними мовними засобами у відповідності до мети, змісту і умов спілкування”. За умови спеціально організованого систематичного навчання молодші школярі не тільки вчать правильно розмовляти, але й самостійно розв'язувати і творити мовленнєві завдання, правильно висловлювати думки залежно від мети, місця, обставин спілкування.

Таким чином, використання засобів ейдетики для розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови допомагає учням краще засвоїти досить складний для них мовний матеріал, зберегти його в пам'яті, підвищити рівень володіння зв'язним мовленням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антощук Є. Таємниці «Школи ейдетики» // Початкова освіта. – 2001. – №42. – С.7.
2. Дорошенко С. І. Методика викладання української мови: навч. посіб. / С. І. Дорошенко, М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко та ін. – К.: Вища школа, 1992. – 380 с.
3. Кузнєцова О. М. Методи ейдетики на уроках // Розкажіть онуку. – 2006. – №17-18. – С.66–68.
4. Кузнєцова О.М. Як краще навчити дитину за допомогою методів ейдетики // Розкажіть онуку. – 2007. – №4. – С.57–62.
5. Савченко О. Я. Сучасний урок у початкових класах / О. Я. Савченко. – К.: Магістр, 1997. – 255 с.

УДК 373.5:5:164.1

*Юрій Мажуга
(Київ, Україна)*

МЕТОДИКО-МАТЕМАТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ, ВПЛИВ ТА ЗНАЧЕННЯ МАТЕМАТИЧНОЇ ЛОГІКИ У ЇЇ ФОРМУВАННІ

*«Щоб удосконалити розум, потрібно більше розмірковувати, ніж заучувати...»
Рене Декарт*

У статті розглядаються зміст та сутність методико-математичної компетентності майбутніх учителів початкової школи; аналізується значення математичної логіки у реалізації компетентнісного підходу до методико-математичної підготовки майбутніх учителів початкової школи України.

Ключові слова: компетентність, компетентнісний підхід, методико-математична компетентність учителя початкової школи, математична логіка.

In this article the content and essence of methodological and mathematical competence of primary school future teachers are considered; the importance of mathematical logic in the implementation of competence approach to methodological and mathematical training of primary school future teachers in Ukraine is analyzed.

Keywords: competence, competence approach, methodological and mathematical competence of primary school teachers, mathematical logic.

Постановка проблеми. Інтеграція України до світового освітнього простору, приєднання до Болонського процесу зумовили необхідність переходу вищої школи на нову концепцію підготовки майбутніх учителів початкової школи як висококваліфікованих фахівців, які володіють педагогічною професією, здатні ефективно і творчо працювати на рівні світових та європейських стандартів у швидкоплинних умовах ринку, готові до постійного самовдосконалення, соціальної і професійної мобільності. Реалізація цього завдання забезпечується впровадженням компетентнісного підходу у вищій професійній освіті.

Саме компетентнісний підхід дозволить реалізувати головну мету педагогічного ВНЗ – підготовку висококваліфікованого вчителя початкової школи. Професійно-педагогічну спрямованість повинні мати абсолютно всі навчальні предмети, які вивчаються в педагогічному виші, у тому числі – математика. Така спрямованість навчання відображає не лише мету педагогічної освіти, але й її зміст. Щодо змісту, то студенти не просто засвоюють сукупність наукових і педагогічних знань, але і навчаються застосовувати їх у своїй майбутній педагогічній діяльності, що згодом дозволить досягти високого рівня професійної майстерності.

Навчання основам математичної логіки завжди було невід’ємною складовою вітчизняної загальношкільної освіти вчителя початкової школи. Знання основ математичної логіки є вкрай необхідним для майбутніх учителів, оскільки знання математики без її логіки було б неповноцінним, а сама математика представляла собою сукупність окремих розрізнених і ніяк не пов’язаних між собою понять.

Незважаючи на досить широке висвітлення проблеми формування компетентностей студентів, особливої актуальності набувають питання формування методико-математичної компетентності майбутніх учителів початкової школи, оскільки саме вони за рахунок багатофункціональності педагогічної діяльності закладають основу для загального розвитку особистості. Математична логіка, як органічна складова загального курсу теоретичних основ математики, відіграє винятково важливу роль у вирішенні цих питань.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Вимоги суспільства до суттєвого зростання предметної, методичної та наукової компетентності випускників педагогічних ВНЗ, підготовки високопрофесійного фахівця, спроможного до ефективної професійної діяльності спричиняють появу розробки нових підходів, форм і методів здійснення процесу методичної підготовки майбутніх учителів початкової школи як складової їх професійної педагогічної освіти.

Компетентність, як загальна проблема, була досліджена багатьма науковцями. Завдяки працям В. Байденка, Ю. Варданян, Л. Карпової, Н. Кузьміної, І. Зимньої, А. Маркової, С. Мартиненко, О. Пометун, С. Ракова, О. Савченко, В. Сластьоніна, Л. Хоружої, А. Хуторського та інших в педагогічній науці закладено основи теорії компетентнісного підходу: визначено сутність, зміст і структуру професійної компетентності, виявлено умови та розроблено технологічні основи її формування.

Проведений аналіз також свідчить про те, що впродовж останніх років вітчизняні та іноземні вчені в своїх дослідженнях велику увагу приділяють певним видам професійно-педагогічної компетентності вчителя, серед яких виділяють методичну (В. Адольф, І. Акуленко, Я. Гаєвець, А. Дорофеев, О. Зубков, С. Івашнова, А. Кузьминський, Н. Кузьміна, О. Лебедева, І. Малова, Т. Сясіна, В. Ситаров, С. Скворцова, Н. Тарасенкова, Н. Цюлюпа та ін.). Однак більшість дослідників розглядають методичну компетентність, пов’язуючи її з викладанням певного навчального предмета. Менш дослідженою є проблема формування методичної компетентності вчителя початкової школи (О. Борзенкова, Н. Глузман, Н. Міськова, Т. Руденко, С. Скворцова і Гаєвець та ін.). Актуальність та пошук шляхів вирішення проблеми формування методико-математичної компетентності учителя початкової школи зумовили написання цієї статті.

Постановка мети і завдань статті. Метою статті є аналіз змісту та складових методико-математичної компетентності учителів початкової школи, а також впливу та значення математичної логіки у її формуванні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз психолого-педагогічних джерел показав, що єдиного підходу у визначенні поняття «професійно-педагогічна компетентність» не існує. Одні науковці пов'язують професійну компетентність із загальним поняттям «педагогічна культура», яка передбачає формування спеціаліста високої культури. Інші професійну компетентність трактують як певний рівень, ступінь, якісний і результативний показник сформованості професійних знань, навичок володіння предметом і умінь їх реалізації в діяльності.

Більшість вітчизняних вчених розглядає компетентність як інтегральну характеристику, що визначає готовність і здатність на високому професійному рівні виконувати свої посадові та фахові обов'язки відповідно до сучасних теоретичних та практичних надбань, професійного і життєвого досвіду, цінностей і здібностей.

Так, С. Мартиненко у своїх дослідженнях виокремлює наступні підходи до розуміння змісту та сутності професійної компетентності: аксіологічний, діяльнісний і системний.

Автор підтримує точку зору прихильників системного підходу, відповідно до якого професійна компетентність педагога є інтегративною характеристикою, що охоплює особистісно-професійний (мотивація до професійної діяльності, здібності), когнітивний (професійні знання) і діяльнісний (професійні вміння та досвід) компоненти [4].

Враховуючи мету нашого дослідження, більш детально розглянемо зміст та складові методико-математичної компетентності, як однієї з компонент професійно-педагогічної компетентності вчителя початкової школи.

Проведений аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що в сучасному науковому середовищі триває дискусія щодо визначення поняття методичної (методико-математичної) компетентності вчителя початкової школи. Значна кількість учених та педагогів зміст поняття методичної компетентності розкривають через її структуру. Науковці по-різному визначають структуру методичної компетентності вчителя: через систему компонентів, рівнів або елементів. Єдиної загальноприйнятої структури методичної компетентності вчителя початкової школи на даний час не існує.

Так, Н. Глузман [0] пропонує розглядати методико-математичну компетентність, як системне особистісне утворення, що у своїй структурі поєднує не лише теоретичні, практико-зорієнтовані, дослідницькі знання та вміння з математики й методики її навчання в початковій школі, а й ціннісне ставлення до методичного вдосконалення результатів своєї професійної діяльності шляхом самоосвіти, самореалізації, соціалізації та особистісного розвитку. Т. Руденко [6] визначає методичну компетентність як набір професійних знань і певних умінь, що дозволяють вчителю-предметнику успішно здійснювати професійну діяльність. О. Борзенкова розглядає методико-математичну компетентність через систему певних складових, з-поміж яких виокремлює: володіння інтегрованою методикою навчання; умінь створювати оптимальні умови навчання, включати молодших школярів в активну творчу діяльність; знання особливостей розумової діяльності учнів та вікових особливостей; умінь чітко планувати урок, формулювати навчальні завдання і підбирати оптимальні засоби для їх вирішення та ін.

Автор підтримує думку А. Дорофєєва, С. Скворцової та Я. Гаєвця, які у своїх дослідженнях розрізняють поняття «компетентність» та «компетенції» [3; 8]. Під *методичною компетентністю* розуміється системне особистісне утворення, яке виявляється у здатності до здійснення та організації процесу навчання з предмета на рівні сучасних вимог, спроможності успішного розв'язування методичних задач, що ґрунтується на теоретичній і практичній готовності до викладання предмета. *Методичні компетенції* розглядаються як основа, внутрішній резерв методичної компетентності, що виявляються в наявності предметно-наукових, дидактико-методичних та психологічних знань, умінь

розв'язування методичних задач, наявності досвіду діяльності із навчання предмета та емоційно-ціннісного ставлення до цього процесу. Формування методичної компетентності майбутніх учителів у навчанні учнів початкових класів відбувається шляхом опанування ними відповідними компетенціями.

Методичну компетентність учителя початкової школи у галузі навчання математики С. Скворцова і Я. Гаєвець розглядають як композицію таких компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, діяльнісного та рефлексивно-творчого.

Мотиваційно-ціннісний компонент забезпечує спрямованість на ціннісне засвоєння знань з циклу методико-математичних дисциплін та самовдосконалення у професійній діяльності під час навчання математики молодших школярів.

Когнітивний компонент представляє систему пізнавальних розумових конструктів, що забезпечують адекватне сприймання, відображення, осмислення інформації щодо сутності навчання математики в початкових класах; пізнання і конструювання процесу навчання математики, що виявляється в наявності аналітико-синтетичних, прогностичних, конструктивно-проектувальних умінь, які базуються на знаннях психолого-педагогічних та методичних дисциплін.

Діяльнісний компонент забезпечує реалізацію професійних мотивів (мотиваційно-ціннісний компонент) і виявляється у здатності вчителя ефективно діяти під час навчання молодших школярів математики, актуалізуючи в потрібний момент накопичені професійні знання та вміння (когнітивний компонент) та володіючи технологією розв'язання методико-математичних задач у процесі навчання математики молодших школярів.

Рефлексивно-творчий компонент розкривається через здатність вчителя до професійної рефлексії, що спрямована на аналізування своєї діяльності із навчання математики учнів початкових класів та оцінювання її результату; наявність рефлексивної позиції та самоаналізу; прагнення до постійного самовдосконалення і здатність творчо підходити до розв'язування методичних задач [8].

Методична компетентність формується в майбутніх учителів початкової школи під час методичної підготовки. Методична підготовка вчителя початкових класів до навчання учнів математики здійснюється засобом навчальної дисципліни «Математика з методикою навчання».

Курс «Математика з методикою навчання» для студентів, які навчаються за спеціальністю «Початкова освіта», спрямований на формування у студентів загальних та фахових компетентностей, серед яких: здатність виконувати навчально-дослідні завдання на основі аналітико-синтетичної мисленнєвої діяльності; здатність до самостійного пошуку та оброблення інформації з різних джерел для розгляду конкретних питань математики, здатність до ефективного застосування інформаційних технологій з метою підвищення рівня математичного мислення учнів молодшого шкільного віку; здатність планувати, організовувати, координувати, контролювати та оцінювати діяльність учнів на уроках математики у початковій школі, визначати напрямки розвитку математичного мислення молодших школярів.

Поставлені завдання курсу реалізуються через зміст освіти, невід'ємною компонентою якого для майбутніх учителів початкової школи є математична логіка, елементи якої вивчаються у змістовому модулі програми «Загальні питання теорії математики. Елементи математичної логіки» [5].

Математична логіка має важливе значення у фаховій підготовці майбутніх учителів, формуванні їх інтегральних умінь і навичок (визначення сутності та змісту понять, побудова висловлювань та умовиводів, аналіз, виділення головного та другорядного, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, побудова міркувань індуктивного та дедуктивного характеру, порівняння, встановлення взаємозв'язків між різного роду теоремами, доведення), а також логічного мислення та алгоритмічної культури. Саме математична логіка надає значні потенційні можливості для активізації інтелектуального розвитку, формування

загальнопедагогічної культури і самостійності професійного мислення майбутніх учителів початкових класів.

Автор підтримує думку Ю. Сінько, який стверджує, що логіка (як частина математики) виступає не тільки об'єктом, що вивчається в рамках математики і за допомогою математики. «Логіка виступає як інструмент педагогіки математики, тобто як інструмент навчання математиці. Логіка для педагогіки математики – інструмент особливий. Це – не метод, не засіб і не форма навчання. Це – власне інструмент.» [7].

Закономірно постає питання: чи не доцільніше для підготовки вчителів початкової школи включити до навчальної програми курс загальної логіки замість математичної? Автор також вважає, що вибір саме математичної логіки є правильним кроком. З одного боку, математична логіка на вищому рівні свого вивчення здатна повною мірою продемонструвати логіку математики. З іншого, математика вносить у логіку не тільки досконалість, але й наочність, що є досить суттєвим фактором при навчанні такої абстрактної науки, якою є логіка. Математика робить логіку живою, більш алгоритмічною, а тому привабливішою та більш засвоюваною тими, кого навчають.

Математична освіта є однією із головних складових у фундаментальній професійній підготовці вчителів початкових класів. Особливість навчання математики майбутніх вчителів полягає у тому, що існує тісний взаємозв'язок між математикою як наукою, та методикою її викладання. Навчання математиці з методикою навчання надає можливості не лише засвоїти численні методичні прийоми, а й навчити творчо підходити до них, як з метою удосконалення існуючих, так і з метою створення нових. Для цього майбутньому вчителю початкової школи необхідно вміти розмірковувати, з правильних припущень робити правильні висновки, будувати умовиводи, тобто використовувати логіку і тим самим розвивати та вдосконалювати свою професійно-педагогічну майстерність.

Вчителі початкових класів повинні досконало знати основи математичної логіки для вирішення стратегічного завдання – навчити молодших школярів логічному мисленню, вмінню застосовувати математичний апарат для розв'язання не тільки теоретичних, а й практичних задач. Розвиток логічного мислення учнів є одним із головних завдань навчання математики в початковій школі. Тому вчитель початкової школи сам має володіти елементами математичної логіки, усвідомлювати що таке поняття, означення, висловлення, міркування, доведення, класифікація, які існують види означень, висловлювань, міркувань, методи доведення, правила класифікації і таке інше. Все це вимагає від вчителя не просто математичних знань, а й методичної компетентності для їх професійного використання та передачі. Отже, у процесі навчання математики у майбутнього вчителя необхідно формувати методичну компетентність. Математична логіка є тим універсальним інструментом, що безпосередньо впливає на формування методико-математичної компетентності майбутнього вчителя.

Курс математичної логіки у педагогічному ВНЗ повинен бути максимально зорієнтований на шкільну програму, мати безпосередньо прикладну направленість, і, разом з тим, не повинен бути надмірно формалізованим і переобтяженим різного роду абстрактними поняттями та логіко-математичною символікою.

Здійснюючи педагогіко-професійну підготовку майбутнього вчителя початкової школи, необхідно також враховувати той факт, що здобуті у ВНЗ фундаментальні знання з математичної логіки можуть гарантувати якісну організацію навчально-виховного процесу з учнями лише за наявності відповідної методичної підготовки, яка дає вчителю установку на майбутню успішну професійну діяльність.

Практичний досвід засвідчує, що інколи добре знання навчальних дисциплін не завжди гарантує високий рівень володіння методикою їх викладання. Разом з тим, слід зазначити, що «істотні зміни в діяльності вчителя початкової школи, посилення творчого характеру його праці, які продиктовані вимогами сучасності до навчання і виховання молодших школярів, певною мірою впливають на професійну підготовку вчителя у вузі, викликаючи

кардинальні зміни передусім у системі його методичної підготовки. Результатом цієї підготовки сьогодні повинна стати не просто система методичних знань і умінь випускника, а сформованість професійної якості особистості, що проявляється у прийнятих учителем методично грамотних рішень, адекватних освітнім процесам” [2].

Майбутній учитель початкової школи повинен розуміти, що весь педагогічний процес ґрунтується на засадах дидактики, методологічних принципів та логічних основ, органічно пов'язаних між собою, які пронизують увесь процес. До провідних логічних основ педагогічного процесу відносять:

- сукупність умінь і навиків застосування логіки у вихованні та навчанні;
- забезпечення чіткості в побудові думок, послідовності у викладі матеріалу;
- дотримання законів і вимог сучасної логіки;
- не припускання будь-яких логічних помилок і перекручень.

Логіка разом з педагогікою озброює вчителя методикою об'єктивної діагностики реального, складного і суперечливого процесу становлення особистості, перетворення знань у внутрішні переконання.

Висновки. Результати проведеного дослідження засвідчують, що компетентність – це інтегративна характеристика особистості, що визначає готовність і здатність вчителя на високому професійному рівні виконувати свої посадові та фахові обов'язки відповідно до сучасних теоретичних та практичних вимог, професійного і життєвого досвіду, цінностей і здібностей.

Методико-математична компетентність є однією зі складових, на якій ґрунтується професійна компетентність учителя початкової школи. З іншого боку, методико-математична компетентність, будучи складовою професійно-педагогічної компетентності та одночасно спеціальною (предметною), в своїй внутрішній структурі містить такі взаємопов'язані компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний і рефлексивно-творчий.

Вивчення математичної логіки закладає фундаментальні основи логічної підготовки і логічної культури майбутнього вчителя, значно посилює логічну складову математичного курсу, що викладається у педагогічному вищому навчальному закладі, методики навчання математики. Сучасне викладання математики не можна уявити без знання основ логіки. Саме математична логіка є тим універсальним інструментом, що безпосередньо впливає на формування методико-математичної компетентності майбутнього вчителя, включаючи усі її компоненти.

Актуальність проблеми формування методичної компетентності майбутніх учителів початкової школи вимагає подальших педагогічних досліджень з метою пошуку шляхів її вирішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Глузман Н.А. Методико-математична компетентність майбутніх учителів початкових класів : [монографія] / Н.А. Глузман. – К.: ВИЦА ШКОЛА – XXI, 2010. – 407 с.
2. Желілова Л. Реалізація принципу наступності в математичній підготовці майбутніх учителів // Неперервна професійна освіта: теорія і практика /Наук.-метод. журнал. – 2002. – Вип. 1(5). – С.107-111.
3. Дорофеев А.В. Компетентностная модель математической подготовки будущего педагога: монография / А.В. Дорофеев. – 2-е изд., стереотип. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 240 с.
4. Мартиненко С.М., Кипиченко Н.С. Сучасні підходи до формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкової школи / С.Мартиненко, Н.Кипиченко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Педагогічні науки: зб. наук. праць. – 2012. – №14 (239). – С.85-89.

5. Математика з методикою навчання: роб. навч. прог. [для студ. напр. підготов. 6.010102 «Початкова освіта»] / уклад. Мажуга Ю.І., Романенко Л.В. – Київський університет імені Бориса Грінченка, 2016. – 47 с.

6. Руденко Т.Б. Формирование дидактико-методической компетентности будущего учителя начальных классов в современных условиях: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Т.Б. Руденко // Волгоградский государственный педагогический университет. – Волгоград, 1999. – 312 с.

7. Сінько Ю.І. Роль і місце математичної логіки у підготовці майбутнього вчителя математики / Ю.І. Сінько // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія: [зб. наук. праць / редкол. Глузман О.В. та ін.]. – Ялта: РВВ КГУ, 2010. – Вип. 29. – Ч.1. – С.210 – 216.

8. Скворцова С.О. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до навчання молодших школярів розв'язувати сюжетні математичні задачі: монографія / С.О. Скворцова, Я.С. Гаєвць. – Одеса, Абрикос Компани, 2013. – 332 с.

УДК 811.11: 81'253:82

*Людмила Максименко
(Київ, Україна)*

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ПИСЬМОВОГО ПЕРЕКЛАДУ

Стаття присвячена актуальним питанням методики навчання письмового перекладу. Сучасні потреби суспільства у підготовці висококваліфікованих перекладачів вимагають від науковців пошуку нових підходів, розробки ефективних методів навчання, вибору оптимального складу фахової перекладацької компетентності.

***Ключові слова:** професійний письмовий переклад, перекладач, фахова перекладацька компетентність, стратегії перекладу, методологічні принципи.*

The article is devoted to the topical issues of the methods of teaching translation. Modern society requires highly qualified translators which urge the researchers to search for new approaches for developing effective teaching methods, choosing the optimal structure of professional translation competence.

***Key words:** professional translation, translator, professional translation competence, translation strategies, methodological principles.*

Протягом останніх сторіч відбулися значні зміни, які вплинули як на саму перекладацьку діяльність, так і на методику викладання перекладу. Так склалося, що перекладацька практика значно випередила теоретичні надбання цього виду людської діяльності. Необхідно зазначити, що методика навчання перекладу перебуває на стадії розвитку. Існує ціла низка проблем, які пов'язані, в першу чергу з багатозначністю самого визначення цього явища, яке одночасно розглядається як процес або діяльність, так і продукт чи результат цієї діяльності.

Серед перекладачів існує переконання, що особистого досвіду і знання конкретних прийомів цілком достатньо, щоб займатися професійним письмовим перекладом. Проте майже у всіх країнах світу теорія перекладу включена до переліку обов'язкових дисциплін програм для підготовки перекладачів. Знання теорії перекладу саме по собі ще не гарантує виконання якісного перекладу. Але воно допомагає перекладачеві свідомо підходити до прийняття перекладацьких рішень. Щоб відповідати сучасним вимогам перекладач повинен розуміти процес перекладу і його результат, спираючись на теоретичні узагальнення. Для цього потрібна науково обґрунтована методика навчання письмового перекладу, головне

завдання якої – виробити теоретичні засади і надати практичні рекомендації викладачам перекладу.

До сучасної, ефективної методики підготовки перекладачів нового типу, яка передбачає формування вмінь здійснювати письмовий переклад як професійну діяльність, науковці-практики відносять навчання стратегій перекладу, вмінь планувати цю діяльність, прораховувати вперед, бачити алгоритм оптимальних кроків [1, с. 5]. Однак, говорячи про формування вмінь здійснювати перекладацьку діяльність, не можна зводити її лише до навчання традиційно визначених стратегій перекладу і прийомів письмового перекладу на підготовчому, основному і завершальному етапах, що складає лише одну технологічну складову фахової перекладацької компетентності.

Виділення перекладацьких стратегій на етапах доперекладацького аналізу тексту, власне перекладу і післяперекладацької обробки тексту пов'язане з різними фазами (етапами) роботи перекладача. Р. Яаскеляйнен називає їх процедурними [7]. З цієї точки зору, стратегії є цілеспрямованими або свідомими діями, які сприяють виконанню перекладу і фактично дублюють етапи письмового перекладу: 1) доперекладацький аналіз оригіналу в цілому; 2) власне переклад як перевираження змісту оригіналу засобами мови перекладу; 3) загальне редагування. Ряд принципів теоретичних установок стосовно перекладацької стратегії було закладено В. Н. Комісаровим. А саме: перекладач повинен виходити з того, що у процесі перекладу розуміння ТО завжди передує його перекладу не тільки в якості двох послідовних етапів, але й як обов'язкова умова здійснення перекладацького процесу; перекладати потрібно сенс, а не букву оригіналу, де мається на увазі неприпустимість сліпого копіювання його форми; необхідно розрізняти у змісті ТО більш-менш важливі елементи сенсу, вміти визначати смислову домінанту, тобто найбільш важливу частину висловлювання, яке перекладається; під час перекладу слід виходити з того, що значення цілого важливіше значення окремих частин і є можливість пожертвувати окремими деталями заради правильної передачі цілого (або цілого над частиною); переклад повинен відповідати нормам мови перекладу [3, с. 195, 199].

Порядок і суть дій перекладача при перекладі конкретного тексту можна віднести до технологічної складової перекладацької компетентності, але принципові теоретичні установки, з яких свідомо чи несвідомо виходить перекладач, співзвучні з творчим мисленням і мистецтвом здійснення перекладацької діяльності і тому можуть бути віднесені не до технологічної, а до концептуальної складової перекладацької компетентності, тобто сукупності знань і уявлень перекладача про суть перекладу [5, с. 5].

На думку багатьох дослідників, методика викладання перекладу – вельми мало розроблена галузь педагогічної науки. Практично не з'ясовано саму проблематику навчання універсальним перекладацьким умінням і навичкам, необхідним в усіх видах перекладу. Саме з їх розвитку і слід починати вивчення перекладу, так як на цьому підґрунті повинно будуватися специфічне розуміння і навички, зумовлені різними видами перекладу [4, с. 162].

Наразі гостро стоїть питання про розробку методологічних принципів викладання перекладу. Як справедливо зазначається в численних наукових працях, цей розділ прикладного перекладознавства практично не розроблений і наукова методологія викладання перекладу вимагає уваги науковців і професійних перекладачів.

Слід зазначити, що на сучасному етапі в державі відсутня спеціальність «викладач перекладу», а майбутніх перекладачів навчають переважно викладачі іноземних мов, які в кращому випадку самі є перекладачами-практиками.

Разом з тим робляться спроби розкрити зміст навчання перекладу, який є сукупністю знань, умінь, навичок і певних здібностей, необхідних для формування у студентів фахової перекладацької компетентності. До знань, що складають основний зміст навчання, науковці відносять уявлення про основні етапи історії перекладу і особливості перекладацької діяльності у сучасному світі; поняття перекладності, неідентичності змісту ТО і ТП; принципи забезпечення мінімальних втрат; поняття мовної комунікації, еквівалентності і

адекватності перекладу; прагматичні аспекти перекладу й основні способи його прагматичної адаптації; класифікацію перекладів і різних видів перекладацької стратегії; основні принципи перекладу зв'язного тексту; граматичні і стилістичні аспекти. Тут же ми знаходимо вивчення основних моделей перекладу і перекладацьких трансформацій та шляхи їх використання при аналізі процесу перекладу і його результатів, а також вивчення основних видів перекладацьких відповідностей і способів перекладу безеквівалентних одиниць [2, с. 50-51].

Наразі результати наукових досліджень у галузі методики навчання перекладу свідчать про те, що ефективними для формування вмінь у письмовому перекладі є вправи, спрямовані на пошук еквівалентів у паралельних текстах [6; 8], лінгвістичний і інформаційний пошук в Інтернеті, що сприяє формуванню технологічної та спеціальної складових перекладацької компетентності і вказує на паралельні тексти й інформаційно-довідковий пошук як на нові компоненти дидактики перекладу. Слід враховувати когнітивний аспект і пов'язані з ним можливості використання підсвідомих механізмів в методиці навчання перекладу, що дозволяє поглянути на концепцію викладання мов для професійної підготовки перекладачів з іншого боку, коли викладання пристосовується до функціонування мозку студента.

Отже, фахова компетентність перекладача може бути створена лише на ґрунті відповідних знань, які носять багатоаспектний характер.

Беручи до уваги наукові досягнення всіх аспектів перекладознавства, методика навчання перекладу розвивається у тісній співпраці з психолінгвістикою, методикою викладання іноземних мов, а також із загальною дидактикою (теорією навчання). Її завданням є побудова оптимальної моделі забезпечення фахової перекладацької компетентності. Проблемі змісту і структури перекладацької компетентності взагалі, та компетентності у письмовому перекладі зокрема, присвячено багато робіт учених-методистів і фахівців у галузі перекладознавства. Вони підрозділяють її на базову і прагматичну частини, які включають концептуальну, технологічну, специфічну і спеціальну складові [5, с. 5]. Нам видається, що оптимальною в певній мірі може вважатися модель фахової перекладацької компетентності, яка передбачає сукупність знань, умінь, навичок і спеціальних здібностей, які дозволяють перекладачеві успішно вирішувати свої професійні завдання. Вона має демонструвати специфіку перекладу як багатоаспектного знання в полікультурному просторі, що означає, що до її складу слід ввести культурну складову.

Спираючись на думки науковців, які досліджували професійно орієнтовану іншомовну комунікативну компетентність (Аксьонова О. Є., Бориско Н. Ф., Вербицька М. В., Гавриленко Н. М., Комісаров В. Н., Латишев Л. К., Ніколаєва С. Ю., Пасов Ю. І., Сафонова В. В.), ми дійшли висновку, що фахову компетентність у письмовому перекладі можливо розглядати як мовленнєву компетентність, яка включає володіння іншими мовленнєвими, мовними і лінгвосоціокультурною компетентностями та ґрунтується на навчально-стратегічній компетентності. Таке розуміння може бути використане в якості підґрунтя при подальшому форматуванні і модернізації компонентів дидактики перекладу, щоб готувати саме перекладачів-професіоналів, а не перекладознавців.

На останок слід додати, що дидактика перекладу враховує дослідження перекладу як діяльності, яка не просто відтворюється, а й вимагає оптимальних механізмів і процедур, завданих відповідної наукою. Врахування основних аспектів перекладацької діяльності має складати основу методики навчання письмового перекладу як багатоаспектної діяльності у полікультурному середовищі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева, И. С. Письменный перевод. Немецкий язык : учебник / И. С. Алексеева. – Санкт-Петербург : Союз, 2006. – 368 с.
2. Комиссаров, В. Н. Теоретические основы методики обучения переводу / В. Н. Комиссаров. – Москва : Рема, 1997. – 110 с.

3. Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистический аспект) : учебник / В. Н. Комиссаров. – Москва : Высш. шк., 1990. – 253 с.
4. Латышев, Л. К. Перевод : теория, практика и методика преподавания : учебное пособие / Л. К. Латышев, А. Л. Семенов. – Москва : Академия, 2003. – 192 с.
5. Латышев, Л. К. Технология перевода : учебное пособие по подготовке переводчиков (с нем. яз.) / Л. К. Латышев. – Москва : НВИ-ТЕЗАУРУС, 2000. – 280 с.
6. Фабрична Я. Г. Структура і зміст професійно орієнтованої компетентності у писемному двосторонньому перекладі майбутніх викладачів іноземних мов культур / Я. Г. Фабричная // Вісник КНЛУ. Серія «Педагогіка та психологія». – К. : Вид. центр КНЛУ, 2012. – Вип. 21. – С. 137–145.
7. Jääskeläinen R. Hard work will bear beautiful fruit. A comparison of two think-aloud protocol studies / R. Jääskeläinen // Meta: Translators' Journal. – Les Presses de l'Université de Montréal. – 1996. – Vol. 41 (1). – P. 60–74.
8. Zanettin F. Bilingual Comparable Corpora and the Training of Translators / Federico Zanettin // Meta: Translators' Journal. – Les Presses de l'Université de Montréal. – 1998. – Vol. 43 (4). – P. 616-630.

УДК 514.18:004(075.8)

*Акан Мубарак, Назгуль Сыздыкова, Гульсум Абдолдинова
(Астана, Казахстан)*

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПОСТРОЕНИЯ ЭЛЕКТИВНОГО КУРСА «КОМПЬЮТЕРНАЯ ГЕОМЕТРИЯ»

Новые условия функционирования педагогических систем создаются посредством изменений в них всех структурных элементов: цели педагогической системы; содержание учебной информации; средства педагогической коммуникации. В данной статье, в связи с этим, уточняются понятия профессиональной деятельности в процессе освоения материала курса по выбору «Компьютерная геометрия», выделены уровни профессиональной подготовки студентов на спецкурсе, сделана попытка обоснования путей повышения уровня профессиональной подготовки студентов при преподавании спецкурса.

Ключевые слова: образование, компьютерная геометрия, умения, профессия, этапы формирования.

New conditions for the functioning of pedagogical systems are created by changing all structural elements in them: the goals of the pedagogical system; the content of educational information; means of pedagogical communication. In this article, in connection with this, the concepts of professional activity in the process of mastering the course material at the choice "Computer Geometry" are clarified, the levels of professional training of students on a special course are singled out, an attempt is made to justify ways of increasing the level of professional training of students when teaching a special course.

Keywords: education, computer geometry, skills, profession, stages of formation.

Спецкурс «Компьютерная геометрия» мы рассматриваем как средство повышения уровня профессиональной подготовки учителя информатики. Реформа системы образования в современных социально-экономических условиях предъявляет особые требования к профессиональной подготовке. Новые условия функционирования педагогических систем создаются посредством изменений в них всех структурных элементов [1]. А именно, изменяются: цели педагогической системы; содержание учебной информации; средства педагогической коммуникации. Всё это находит отражение в изменении преподавания

дисциплін професійного циклу, які доповнюються спецкурсами різного змісту. В першу чергу:

- Уточнимо поняття професійної діяльності в процесі освоєння матеріалу спецкурса «Комп'ютерна геометрія»;
- Виділимо рівні професійної підготовки студентів на спецкурсі;
- Обоснуємо шляхи підвищення рівня професійної підготовки студентів при викладанні спецкурса.

Звичайно діяльність визначається як «форма активного цільового взаємодія людини з навколишнім світом (включаючи і інших людей), що відповідає вимогам цього взаємодія потреби, як «необхідності» в чомусь» [2].

Педагогічна професія – це «род діяльності, в якій джерелом існування людини є володіння мистецтвом формування особистості іншої людини засобами своєї спеціальності (математики, геометрії і т.д.) [1]. Таким чином, професійна діяльність – це якісна характеристика суб'єкта діяльності – представника даної професії, яка визначається мірою володіння їм сучасним змістом і сучасними засобами розв'язання професійних завдань, продуктивними способами її виконання. В нашому випадку, суб'єктом є студенти спеціальності 5В111100 – інформатика, а засобом – система геометричних завдань, розв'язуваних з допомогою ЕВМ. Згідно з основними положеннями [3], принцип професійної спрямованості викладання загальноосвітніх дисциплін передбачає організацію процесу навчання, яка, не порушуючи систематичності викладання предметів і логіки їх викладання, забезпечить детальну проработку професійно значущого навчального матеріалу, ілюструючи практичне значення вивчаємого предмету. Тоді даний принцип викладання можна виконати шляхом:

- конкретизації теорій, понять, явищ, процесів при вивченні загальноосвітніх предметів і закріплення їх, використовуючи навчальний матеріал предметів професійного циклу;
- показу практичного використання в даній професійній діяльності знань вивчаємого матеріалу, що відповідає освітньому предмету;
- складання і розв'язання завдань з професійно спрямованим змістом і виконанням при їх розв'язанні розрахунків, пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю студентів;
- постановки лабораторно-практичних робіт по загальноосвітнім предметам, інтегрованих з деякими предметами психолого-педагогічного циклу;
- проведення комплексних екскурсій на відповідні професійні об'єкти;
- використання ЕВМ з розкриттям і показом професійних знань.

Всі перераховані шляхи професійної спрямованості навчання мають місце на спецкурсі «Комп'ютерна геометрія». Створюючи багату операційну обстановку, комп'ютер надає невичерпані ресурси активізації діяльності. Використання звуку, кольору, рухомого зображення дозволяє різноманітні форми подачі навчальної інформації, робить спілкування не тільки корисним, але й цікавим. Але при цьому виникає потреба вдосконалення факторів навчання, серед яких зміст навчання, систематичне використання комп'ютерів в навчальному процесі, розвиток самостійної роботи школярів, розширення кола навчальних завдань, оволодіння новими методами пізнання, використання засобів самоконтролю, підвищення рівня наочності, індивідуалізація навчання. Підвищуючи ефективність впливу зовнішніх факторів активізації пізнавальної діяльності студентів, ЕВМ дозволяє підвищити ефективність всього навчального процесу, що так само впливає на формування у студентів

установки, виражаючоїся в сознательном стремлении к знаниям. Но при этом надо учесть, что организация учебного процесса становится возможной только на базе мощных информационных образовательных средств и технологий ЭВТ [4]. Содержание современного профессионального обучения будущего учителя информатики включает в себя изучение ряда разделов математики (в частности, аналитической геометрии), различных разделов информатики и программирования. Попытка объединения перечисленных разделов, привела к появлению интегрированного спецкурса «Компьютерная геометрия». В качестве особенностей спецкурса отметим, что в них основными являются следующие моменты:

- Математическая культура студентов;
- Информационная и алгоритмическая культура пользователя ЭВМ;
- Формирования основ и навыков делового применения ЭВМ;
- Использования и создания компьютерных средств обучения, интегрированного их применения в педагогической практике.

Взяв за основу некоторые положения [5], можно предложить решение следующих дидактических задач:

- использование ЭВМ в качестве средств обучения в составе обучающих систем;
- привитие навыков постановки и решения задач на ЭВМ;
- использование ЭВМ в качестве средства для моделирования различных объектов и процессов, повышения наглядности при изложении материала;
- обучение профессиональному применению компьютера в обучении.
- разработка и внедрение программного обеспечения в педагогическую деятельность студентов.

В качестве ведущих функций педагогической деятельности принято понимать коммуникативную, организационную, конструктивную, гностическую, проектировочную.

Конструктивный компонент охватывает деятельность, направленную на проектирование: содержания информации, которую обучающийся собирается сообщить обучаемым; собственной деятельности студентов, направленной на освоение этого содержания; собственной деятельности, запланированной на следующие занятия.

Организаторский компонент связан с организацией информации в процессе изложения, с организацией собственной деятельности.

Гностический компонент связан: с изучением объекта своей деятельности; с содержанием средств, форм и методов, с помощью которых эта деятельность осуществляется; достоинств и недостатков своей личности и деятельности в целях её сознательного совершенствования.

Использование новых информационных технологий и средств ЭВТ расширяет возможности педагогической деятельности учителя. Это, в то же время, ведёт к изменению структуры взаимодействия с основным объектом профессионально-педагогической деятельности – учащимся. При обучении на спецкурсе «Компьютерная геометрия», компьютер является в некоторой степени предметом изучения и средством обучения. Как предмет изучения он выступает в основном при решении геометрических задач алгоритмического характера, далее происходит усложнение материала. Одновременно с этим предлагается использование компьютера как средства обучения, в качестве компьютерной поддержки учебного процесса. Успешное решение задач подготовки учителя требует определённого уровня профессиональных и специальных знаний и умений, адекватного соответствия уровня сознания студентов новым средствам и технологиям обучения. Пересмотр требований к деятельности учителя с учётом развития ЭВМ, ставит проблему изменения содержания и структуры умений, необходимых будущему учителю, системы их формирования и развития. Решение этих проблем составляет одну из главных задач современной системы профессиональной подготовки будущих учителей. Причём,

профессиональные умения и навыки являются важнейшим показателем уровня подготовленности будущего педагога к дальнейшей деятельности. Первоначальный этап становления умения выступает в качестве сознательно выполняемого действия. Затем данное действие вводится в состав более сложного целостного действия. То есть, умение выступает в качестве направляющей цели отдельной деятельности, содержанием которой является согласованная система умственных и практических действий, подчинённых промежуточным целям. Каждое из этих действий включает способы его выполнения, то есть происходит постоянное изменение деятельности студента под влиянием всё более усложняющейся структуры его действий. Многократное выполнение определённых видов отдельных действий, приводит к автоматизации способов их выполнения, превращает эти отдельные действия в умения, а затем в навык. Одной из главных особенностей профессиональных умений будущих учителей информатики является их *комплексность*. Комплексность умений определяется системой знаний, лежащих в основе - методических, психологических, педагогических, организационных, специальных и т.д. Для учителя эти умения определяются двумя составляющими *межпрофессиональной* и *общепедагогической*. Понимание сущности межпрофессиональных умений представляется важным для решения вопроса о месте и структуре специальных умений в общей структуре профессиональных умений. *Межпрофессиональные* умения можно определить как способность студента выполнять трудовую деятельность с применением необходимых инструментов и технологий, т.е. умения и навыки, необходимые для организации педагогической деятельности (умения планировать и организации работ, самоконтроля) [5].

Педагогические умения – это целостная система психолого-педагогических знаний и практических действий будущего учителя по реализации его профессиональных функций. Главными *свойствами* умений можно считать: *структурность* (т.е. умения представлены комплексом педагогических, психологических, методических аспектов деятельности); *целостность* (умения рассматриваются и формируются во взаимосвязи различных аспектов профессиональной деятельности, преемственности теоретических знаний и практических действий); *лично-индивидуальные* особенности формирования и функционирования системы умений. В педагогической науке известны различные подходы к классификации педагогических умений учителя. В основу подхода, разработанного Н.В. Кузьминой и её последователями, положен принцип выделения умений в соответствии с функциональными компонентами педагогических систем: *проектировочные, конструктивные, организаторские, гностические, коммуникативные* [1].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Кузьмина Н.В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М.: Высшая школа, 1989. – 167 с.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебное пособие / И.А. Зимняя. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. – С. 173-242.
3. Гребенюк О.С., Сабиров Н.Ш. Профессиональная направленность преподавания предметов естественно-научного цикла в ПТУ: методические рекомендации / О.С. Гребенюк, Н.Ш. Сабиров. – М., 1991. – С. 4-28.
4. Машбиц Е.И. Компьютеризация обучения: проблемы и перспективы // Е.И. Машбиц. – М.: Знание, 1986. – 51 с.
5. Кулюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых / Ю.Н. Кулюткин. – М.: Просвещение, 1985. – 128 с.

VIRTUALUL VIRTUALULUI E VIRTUAL! CE E MAI DEPARTE?

Articolul „Virtualul virtualului este virtual! Ce e mai departe?” este consacrat problemei virtualității, care tot mai mult patrunde în diferite sfere de activitate ale Omului, în unele sfere devenind impunătoare, cum este, de exemplu sfera învățămîntului, educației. Procesînd cele trei niveluri de virtualitate, cunoscute pînă la moment: senzorială, gîndirea abstracă și virtualitatea 3D, autorul conchide că situația actuală este doar o stare de tranziție a problemei virtualității, în care cunoaștem doar ceia ce a fost pînă la moment și fără să avem trasate linii de perspectivă pentru viitor. Autorul încearcă să prognozeze posibilitatea dezvoltării progresului tehnico-științific în direcția viitorului virtualității și utilizării practic al acestui fenomen, care, într-un viitor istoric relativ scurt, dar cu atît mai mult pentru un viitor mai îndepărtat, la părerea autorului, va avea o influență colosală în activitatea Omului.

Cuvinte cheie: virtualitate, lumea reală, lumea virtuală, cunoașterea senzorială, gîndire abstractă, educație, învățămînt, progresul tehnico-științific, școală, proces de învățămînt, elevi, evaluare, responsabilitate.

The article "The virtual of the virtual is virtual! What next?" is dedicated to the problem of virtuality, which penetrates more and more into different areas of the human activity, in some areas almost imposing, like in education and schooling, for example. Processing the three levels of virtuality known at this point: the sensory one, the abstract thinking and the 3D virtuality, the author concludes that the current situation is just a transition state of the issue of virtuality, in which we know only what has been until now without any perspective directions drawn for the future. The author tries to forecast the possibility of the development of the technical-scientific progress in the direction of the future of virtuality and the practical use of this phenomenon, which, in a relatively short historic future, but moreover for the distant future, will have an enormous influence on the activity of mankind, in the opinion of the author.

Key words: virtuality, real world, virtual world, sensory awareness, abstract thinking, schooling, education, technical-scientific progress, school, educational process, students, evaluation, responsibility.

Problema virtualității, irealului a frămîntat mintea Omului din adîncă antichitate, primele înscrieri gasindule la filozofii antici Platon, Aristotel. În lucrarea sa Mitul Peșterii Platon utilizează conceptul de virtualitate într-o formă inedită, afirmînd, că corpurile fizice, existente în lumea înconjurătoare, se reflectă prin lumea sensibilă (organele de simț) ca o copie palidă a lumii ideilor (prototipuri), adică ca imagine virtuală a realității obiectelor lumii înconjurătoare. Obiectele lumii înconjurătoare după Platon se reflectă în mintea Omului, se păstrează, pot fi reamintite, adică Omul poate opera cu aceste *Idei*-prototipuri, adică lumea înconjurătoare este recunoscută ca conoscibilă, avînd la bază realitatea obiectelor lumii înconjurătoare cu care omul poate opera utilizînd imaginile virtuale obținute cu ajutorul organelor de simț.

Urmărind pas cu pas treptele realizării cunoașterii senzoriale a lumii înconjurătoare: *simțul, senzația, percepția, reprezentarea, imaginația, fantezia, memoria* [1, 150] care în ansamblu stau la baza gîndirii abstracte- activitatea de bază a creierului Omului, observăm că doar la prima etapă a cunoașterii senzoriale Omul interacționează direct cu obiectele lumii reale ale mediului înconjurător, doar organele de simț efectuează trecerea de la obiectele reale ale naturii în senzații, care deja sunt numai o copie virtuală a lumii înconjurătoare. Trecerea aceasta de la obiectele reale ale lumii înconjurătoare la lumea imaginară, codificată a lumii naturale o vom numi **virtualitate de gradul I-i**.

Important de accentuat, ca procesul instructiv-educativ al școlii a fost și este orientat la explorarea la maximum posibil a posibilității familiarizării copilului cu obiectele lumii înconjurătoare, adică utilizarea la maxim posibil posibilitățile cunoașterii senzoriale.

Etapa cunoașterii senzoriale în familiarizarea copilului cu lumea înconjurătoare este enormă și contribuie impunător la dezvoltarea tuturor capacităților copilului pentru a o cunoaște și a deveni capabil să o exploreze și de a se acomoda la condițiile schimbătoare ale acestei naturi.

Multiplele cercetări profunde a diferitor savanți în acest sector B.G Ananiev, A. N. Leontiev, J. Piaget, A.I. Ghebos și a. dovedesc cele spuse, că creierul Omului operează cu anumită informație despre lumea înconjurătoare într-o formă codificată într-un anumit mod, repetăm, într-o formă virtuală.

Actualmente, cu țelul organizării mai eficiente a procesului cognitiv al Copilului, profesorul utilizează diferite modele, imagini, desene, grafice, fotografii, înregistrări sonore, înregistrări video etc.- reprezentări ale lumii reale., dar care în realitate nu sunt doar de cât o copie, o imagine a obiectelor lumii înconjurătoare, care nu mai dispun de parametrii fizici ale obiectelor lumii reale: duritate, elasticitate, greutate, agresivitate, conductibilitate și a. m. d., dar care sunt recepționate de către creier într-un mod codificat, presupunem, de aceeași natură ca și în cazul virtualității de gradul I-i, virtualitate pe care o vom numi-o deja **virtualitate de gradul II-i**, deoarece operațiile de gândire nu mai au la bază senzațiile organelor de simț, bazate pe interacțiunea directă cu obiectele reale ale lumii înconjurătoare, ci doar copiile acestor obiecte, fenomene ale naturii reale.

Un rol extrem de important în activitatea de cunoaștere a copilului îi revine cuvîntului-limbei- limbajului, ca procese indispensabile mecanismului de recepționare, codificare, memorare și opearționalizare a informației obținute în procesul de cunoaștere a obiectelor lumii înconjurătoare, interiorizare a ei și utilizarea acestei informații pentru soluționarea cu succes a problemelor vieții de toate zilele.

Rezultatele cercetărilor savanților L.S. Vigotski, A.A. Leontev, N. Homsy, E. N. Sokolov, J. Piaget, B. Bernștein și a multor alți savanți din acest domeniu ne conving că gândirea ar fi dificilă sau poate imposibilă fără utilizarea limbajului.

Virtualitatea de gradul II-i servește ca o punte de trecere de la realitatea naturii înconjurătoare la gândirea abstractă. Mai mult ca atîta cuvîntul-limba-limbajul au devenit un mecanism universal de dezvoltare a gândirii Omului, care permite abtactizarea de la obiectele lumii reale și operarea cu imaginile codificate ale acestor obiecte pentru asigurarea diferitor operațiuni de un nivel mai înalt, de multe ori, imposibile în lumea reală. Practic, gândirea - lumea informațională a Omului este o lume virtuală- **virtualul virtualului este virtual. Lumea virtuală** pînă la moment este puțin studiată. Putem presupune, că virtualitatea dispune de legitățile sale pe care urmează să le conceptualizăm pentru a fi posibil de utilizat eficient în viața de toate zilele. Ușor ne convingem de cele spuse făcînd cunoștință cu **virtualitatea de gradul III-** simularea realității atît de reușită, încât utilizatorul căpăta impresia de prezență fizică aproape reală, atît în anumite locuri reale, cât și în locuri imaginare. Avem în vedere realitatea virtuală ce se referă la ambianțe artificiale create pe calculatorul electronic sau instalații tehnice speciale, care în realitate, utilizînd modul de gândire virtual al Omului readuce utilizatorul la etapa inițială a cunoașterii-utilizatorului i se formează aceleași senzații specifice etapei inițiale a cunoșteii senzoriale a lumii reale, practic, avem impresia că cercul cunoașterii, s-a încheiat – ne-am întors la locul de pornire în procesul de cunoaștere senzorială, însă, în ralitate, utilizatorul este plasat într-o nouă lume a virtualității cu posibilități încă neidentificate, puțin studiate, necunoscute și posibil, care tăinuesc posibilități imense pentru activitatea Omului.

Cele mai multe ambianțe sau împrejurimi reprezentate cu metodele virtualității reale oferă de obicei o anumită experiență vizuală a unei realități obișnuite, afișată ori pe un ecran de calculator, ori pe afișoare 3D (stereoscopice) speciale. Unele simulări includ și informații suplimentare destinate celorlaltor simțuri umane, cum ar fi sunete, forțe exercitate asupra corpului utilizatorului percepute prin simțul tactil etc. Unele tehnologii mai avansate oferă și feedback mecanic la anumite mișcări, în special în aplicații medicale precum și la jocurile computerizate, astfel încât

„scufundarea” mentală în lumea virtualității reale devine aproape atotcuprinzătoare. Alte aplicații oferă nu numai imagini ci și posibilitatea comunicării verbale; astfel ele pot crea chiar și o „teleprezență” sau și o „teleexistență” (desigur virtuale).

Într-un viitor, sperăm, nu atât de îndepărtat animația și simularea computerizată a fenomenelor naturii și de activitate a Omului vor fi dezvoltate la maximal posibil, încât va fi imposibil de deosebit de realitatea vieții reale. Această doză de optimism ne o însuflă rezultatele obținute deja în acest domeniu: mediul virtual Cyber-P4 – un sistem compus din patru pereti virtuali (un ecran frontal numit centru, unul în stânga, unul în dreapta și unul jos), care poate fi folosit în diferite domenii: în arhitectura – pentru reprezentarea planurilor interioare ale cladirilor; în medicina – pentru studii neurologice; în marketing – pentru prezentari de produse; în cercetare; în simulări de zbor; în divertisment.

O doză și mai mare de optimism ne sugerează utilizarea zidurilor virtuale, care reprezintă realitatea virtuală realizată prin sincronizarea mai multor PC-uri, care generează imagini stereo (vizualizare stereoscopică) pe mai mulți pereti. Facând apel la o serie de emitoare cu infraroșu, proiectoare de înaltă tehnologie și lumina stereoscopică, rezultatul este transpunerea utilizatorului într-o lume virtuală, în care obiectele par a pluti în spațiu. Vizualizarea stereoscopică este susținută de un sistem audio-surround. În plus, sistemul este însoțit de o serie de periferice, cum ar fi manșetele de date.

Indiscutabil, virtualitatea va pătrunde tot mai mult în diferite sfere de activitate ale Omului, impactul acestui fenomen fiind imprezvizibil. Rămânem convinși că este important de prognozat din timp schimbările verosimile care pot avea loc. Ca exemplu- actualmente școala cu mari dificultăți reușește să organizeze procesul de instruire și educare a copiilor în sânul naturii, școala finlandeză evidențiindu-se în acest plan, dar și ea fiind limitată considerabil, elevii fiind în majoritatea timpului școlar fixați în băncile nu întotdeauna comode și utile pentru sănătatea copilului. Excursiile rare în sânul naturii, organizate, de regulă, la finele anului școlar, devin un eveniment remarcabil pentru copil și ca component cognitiv, și ca distracție, și ca odihnă, și ca comunicare neoficială atât cu colegii, cât și cu cadrele didactice etc. Folosind posibilitățile lumii virtuale astfel de excursii sunt posibile în orice moment al timpului școlar: la lecție - pentru a face cunoștință cu diversitatea sau cunoașterea în detalii a obiectelor și fenomenelor Naturii, în afara orelor - pentru a călători, a se distra, a comunica și a.m.d. până la infinit. La prima vedere avem impresia că utilizarea virtualității ne permite imposibilul- fără să părăsim sala de clasă: vizităm muzeul dorit, efectuăm excursii în orișice colțisor al Pământului, zburăm în spațiu, alinăm fiarele sălbatice din Africa, înotăm împreună cu rechinii, delfinii în adâncimile oceanului... Posibilități incredibile, dar să încercăm să ridicăm cortina ca să vedem care poate fi impactul unor astfel de transformări. În prim plan, se cere de văzut modificarea activității didactice a profesorului, având ca final și dispariția rolului de profesor în întregime, deoarece aceste sisteme virtuale vor fi atât de performante și ușor de utilizat, că ele vor fi cu ușurință dirijate de fiecare copil și nu numai în sala de clasă. În planul doi se evidențiază posibilitățile infinite de cunoaștere a copilului: poate vizita câmpul de luptă a evenimentelor istorice, poate fi prezent la descoperirile științifice din laboratorul savantului, poate construi, picta, cânta, dansa... împreună cu specialiștii corespunzători din fiecare domeniu..., poate experimenta, practic, totul ce dorește, inclusiv și asupra personalității sale...

Se va isprăvi copilul cu valul acesta de informație? Cine și cum va fi responsabil de dozarea, reglementarea și supravegherea acestor procese? Prin analogie cu televiziunea și Internetul din zilele noastre când copilul este nevoit să se afle în fața aparatului de televiziune, calculatorului..., ceia ce poate fi verificat de către adult (părinte, educator...), virtualitatea va fi cu mult mai greu de « controlat », « stăpânit », deoarece ea va fi peste tot spațiul, accesibilă din orice pîunct și timp, deci copilul va fi cel ce va decide ce, când și cât mă informez.

Reeșind din premisele actuale de dezvoltare a tehnologiilor din acest domeniu putem presupune că în realitate nu va mai fi nevoie de un dispozitiv similar cu televizorul, computerul actual pentru primirea informației necesare, ea sosind: Când trebuie!, Cît trebuie! la Cine trebuie!, deci în

această direcție putem aștepta atât descoperiri senzaționale în domeniul științei, tehnicii și a tehnologiilor cât și la schimbări cardinale ale Omului, inclusiv psihicul și biologia lui.

Din punct de vedere tehnic aceste schimbări sunt deja previzibile, mai greu este de găsit răspuns la patea a doua a întrebării : toți oamenii vor fi capabili să facă față acestor cerințe ? Care va fi procesul de socializare a copilului ? Se vor mai păstra relațiile de rudenie, neam, națiune, limbă... ? Răspunsurile futurologilor în această privință ne îngrijorează foarte mult, în caz dacă ei ai dreptate.

Viitoarele cercetări, fără nicio îndoială, vor aduce informații surprinzătoare cu privire la complexitatea cunoașterii noastre senzoriale. Actualmente nu dispunem de dovezi concrete că omul poate fi sensibil la câmpul magnetic, ceea ce este natural pentru păsări; că poate reacționa la lumina polarizată, dar dezvoltă cu succes tehnica holografică; nu percepe câmpul electric, dar utilizează atât de imens câmpul electromagnetic... [4].

Trebuie să înțelegem, că dezvoltarea , perfecționarea, adaptarea corpului uman continuă în interacțiunea sa cu mediul înconjurător [5].

SURSE BIBLIOGRAFICE

1. Psihologia generală. V.V.Bogoslavski, A.G.Kovalev, A.A.Stepanov Chisinau, 1992. – 348 p.
2. Таратута Е. Е. Философия виртуальной реальности. – СПб.: СПбГУ, 2007. ISBN 978-5-288-04291-1
3. Michaela Stănescu Câte simțuri are Omul? Descoperă. Ro nr. ...din...
4. Иллюзия реальности. Вселенная – голограмма. <https://youtu.be/ulGTr8PANiE?t=108>

УДК 37.016:004

*Леся Паршукова
(Умань, Україна)*

КВЕСТ-ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ НА УРОКАХ ІНФОРМАТИКИ

У статті розглянуто методи, що використовуються вчителем інформатики для підвищення ефективності роботи учнів, розвивають їх творчі здібності та дозволяють вчителю здійснювати творчий підхід до організації уроку. Описано методіку підготовки та проведення квестів з використанням інформаційних ресурсів та їх інтеграцію в навчальний процес.

Ключові слова: *пізнавальна активність, процес навчання, урок інформатики, квест-технології, ігрові технології.*

In the article the methods used by science teachers to improve the performance of pupils develop their creativity and allow teachers to implement creative approach to the lesson. The method of preparation and quests using information resources and their integration into the educational process

Key words: *cognitive activity, learning, lesson science, technology quest, game technology.*

Інформаційний розвиток суспільства змушує вчителя поєднувати традиційні засоби навчання та нові інформаційні технології. Виникає необхідність підтримувати пізнавальну активність учнів під час навчальної діяльності використанням інтерактивних засобів, мультимедійної техніки протягом всього уроку. Засобом розвитку пізнавальних здібностей учнів є вмiле застосування таких методів і прийомів, які забезпечують високу активність учнів у навчальному пізнанні.

Методи і прийоми активізації, що їх застосовує вчитель, повинні враховувати рівень пізнавальних здібностей учнів, бо непосильні завдання можуть підірвати віру учнів у свої сили і не дадуть позитивного ефекту. Свої знання та досвід вчитель повинен поєднувати з використанням ігрових технік, квестів, спільної роботи з документами та веденням блогу, щоб отримати високі результати засвоєння знань учнів [1, с. 34].

Новою формою проведення уроків з поєднанням різних елементів мотивації навчальної діяльності та ІКТ є квести. Один квест можна розробити на цілу тему і в рамках одного уроку працювати над певним завданням, що триматиме дитячу увагу та цікавість до завершення квесту (теми), адже дітям подобається виконувати завдання в рамках певного сюжету.

У зв'язку з швидкими темпами розвитку ІКТ-технологій та процесом переходу до інформаційного суспільства перед системою освіти постає нове завдання: розробити технології, які забезпечили б формування в учнів умінь вчитися, оперувати і управляти інформацією, швидко приймати рішення та якісно організовувати свою інформаційну діяльність.

Крім того, Інтернет (соціальні мережі, онлайн-ігри, Інтернет-серфінг) та комп'ютерні технології стають невід'ємною частиною життя сучасного школяра. Це призводить до обмеження кола інтересів дітей та зниження рівня їх пізнавальної активності. Особливої актуальності набуває проблема створення умов та використання інноваційних форм навчання на уроках інформатики.

Вчитель повинен поєднати засвоєння теоретичного матеріалу та формування нових вмінь і навичок таким чином, щоб пізнавальна активність учнів була на високому рівні. Методи, що використовуються вчителем, повинні підвищувати ефективність самостійної роботи учнів, розвивати їх творчі здібності та дозволяти вчителю здійснювати творчий підхід до організації уроків.

Квест-технології з використанням інформаційних ресурсів та інтегруючи їх в навчальний процес, допомагають ефективно розв'язувати ряд педагогічних проблем:

- ✓ отримання знань та їх інтеграція в свою систему знань;
- ✓ уточнення та розширення понять;
- ✓ підвищення мотивації до самоосвіти;
- ✓ реалізація креативного потенціалу;
- ✓ розвиток навичок спілкування при роботі в команді;
- ✓ активізація найменш зацікавлених учнів.

Переваги використання в роботі квест-технології:

- ✓ квести – це командні ігри, де більшість завдань просто неможливо виконати без допомоги команди. А це сприяє згуртуванню учнівського колективу;
- ✓ у квесті поєднуються елементи навчання і відпочинку (вчуся граючи);
- ✓ можливість з користю провести час (придбати нові знання, досвід і відпочити);
- ✓ необхідно проявляти винахідливість, тренувати пам'ять і увагу, проявляти кмітливість і метикуватість;
- ✓ квест підтримує навчання на рівні мислення, аналізу, синтезу, оцінки.

Для проведення інформатичного квесту вчитель повинен обрати тему, під час вивчення якої в учнів виникають труднощі, таким чином в ігровій формі, він зможе мотивувати учнів до її вивчення. Використовуючи квест, можна організувати повторення вивченого матеріалу з навчальної теми або за рік. Обираючи тип квесту потрібно звертати увагу на вік учнів: початкова школа – краще живий квест; середня школа – квест-змагання; старша школа – квест по типу «метод проектів». При розробці квесту з інформатики вчителю необхідно звертати увагу на такі елементи:

- ✓ сюжет повинен бути ігровий, інтригуючий, цікавий, незвичайний, зрозумілий учням, певної вікової категорії, бути домінуючою темою усіх завдань;

✓ завдання повинні бути на ускладнений пошук, який здійснюється більше ніж у два кроки. Завдання даються в незвичайній формі – загадка, ребус, пазл, хмара слів, QR-код, зашифроване послання, колаж, вживання в роль та інше;

✓ для представлення результатів виконання завдання використовуйте сучасні Інтернет-сервіси;

✓ учням повинен бути представлений список ролей (від двох і більше), від імені яких вони можуть виконати завдання, для кожної ролі необхідно прописати чіткий план роботи і конкретні завдання.

✓ заздалегідь продуманий дизайн класу інформатики, розміщено всі необхідні елементи для втілення квесту;

✓ для квесту по типу «метод проектів» бажано, щоб діти самі брали активну участь у створенні елементів квесту та оформленні кабінету.

Квест-технології є активною формою навчального заняття.

При плануванні уроків інформатики з використанням квест-технологій обов'язково необхідно врахувати:

✓ комп'ютерне та мультимедійне обладнання, яке ви зможете використати;

✓ програмне забезпечення;

✓ рівень володіння комп'ютерною технікою учнів;

✓ можливості учнів використовувати комп'ютерні технології вдома [2, с. 56].

Зміст та структуру уроків з елементами квест-технологій вчитель повинен планувати відповідно обраної теми. Для цього необхідно об'єктивно оцінити вміння учнів працювати з комп'ютерною технікою, користуватися браузером, пошуковою системою, програмами офісного пакету OpenOffice та знання правил безпечного використання Інтернет-ресурсів.

Квест-технології можна використовувати у таких типах уроків, як: засвоєння нових знань, формування знань та умінь, застосування знань та умінь, а також узагальнення знань умінь та навичок.

При плануванні квесту на уроці інформатики вчитель повинен першим етапом створити цікавий сюжет в рамках якого, учням необхідно буде виконувати логічні завдання. Сюжет повинен бути не дуже заплутаним, але цікавим. Його можна побудувати на основі легенди або казкової історії, у вигляді мандрівки чи взяти за основу міф [3, с. 124].

Також необхідно пам'ятати, що проведення квесту потребує дотримання правил техніки безпеки і гігієни праці, дотримання санітарних і вікових норм роботи учнів за комп'ютером, дотримання методичних і психологічних рекомендацій щодо організації навчально-виховного процесу з інформатики.

Основною роллю квест-технологій є підвищення інтересу до предмету, активності під час навчального процесу на уроці, а також кращому засвоєнню учнями нової теми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головіна Л.М. Активізація пізнавальної діяльності учнів. – М.: Проспект, 2003. – 242 с.

2. Сокол І.М. Квест як сучасна інноваційна технологія навчання. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівенського державного гуманітарного університету. Вип. 7 (50). – Рівне: РДГУ, 2013. – 168 с.

3. Пометун О. І. та ін. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібн. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко; За ред. О. І. Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.

*Наталія Петрушова
(Полтава, Україна)*

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ВИКОРИСТАННЯ ВІДЕОМАТЕРІАЛІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті досліджується проблема формування іншомовної комунікативної компетенції шляхом активізації зацікавленості в процесі навчання. Розглядаються особливості використання відеоматеріалів на уроках з іноземної мови.

Ключові слова: комунікативна компетенція, соціокультурна компетенція, відеоурок, аудіювання, навчальний комплекс «Word on the Street».

In the article the problem of foreign language communicative competence forming by activation of the personal interest in the learning process is investigated. The peculiarities of video data usage during the foreign language lessons are examined.

Key words: communicative competence, social&cultural competence, videolesson, listening comprehension, educational complex «Word on the Street».

Проблема формування іншомовної комунікативної компетенції, хоча й постійно вивчається та досліджується численними науковцями, ще й досі є нагальною та актуальною. Володіння іноземною мовою стає ознакою освіченої людини й обов'язковим компонентом підготовки висококваліфікованого фахівця в сучасному суспільстві, відкриває доступ до культурних і наукових цінностей інших народів, сприяє встановленню ділових і культурних зв'язків з іншими країнами.

Вивчаючи іноземну мову, необхідно приділяти увагу не лише формуванню мовної та мовленнєвої компетенцій, але дати знання про історію, традиції, спосіб життя, особливості соціально-політичної ситуації в країні, мова якої вивчається. Для формування соціокультурної компетенції необхідно широко використовувати інформаційно-комунікаційні технології, які дозволяють нам розширити рамки уроку й підвищують результативність вивчення мови. Завданням даної статті є показати ефективність проведення відеоуроків.

Використання відеофільмів на заняттях дозволяє розв'язувати важливі завдання навчання та викладання. По-перше, при перегляді відеофільмів учні мають можливість почути носіїв мови. По-друге, відеофільми дають можливість побачити на власні очі те, про що ми говоримо на уроках, читаємо в текстах та діалогах. Переглядаючи відеофільми, учні можуть більше довідатися про країну, мова якої вивчається. Більше того, використання відеозаписів на уроках сприяє індивідуалізації навчання й розвитку вмотивованості мовної та мовленнєвої діяльності. При використанні відеофільмів на уроках розвиваються два види мотивації: самомотивація, коли фільм цікавий сам по собі, і мотивація, що досягається тим, що учень може зрозуміти мову, яку вивчає. Це приносить задоволення й надає віру у власні сили та бажання до подальшого вдосконалення.

Ще однією перевагою використання відеофільмів у процесі навчання є сила емоційного впливу, тому головна увага повинна бути спрямована на формування особистісного ставлення до побаченого. Успішне досягнення такої мети можливе лише, по-перше, при систематичному показі відеофільмів, а по-друге, при методично правильно організованій демонстрації.

Використання відео на заняттях сприяє підвищенню якості знань, оскільки дозволяє залучити всі види мовленнєвої діяльності: аудіювання, говоріння, при виконанні вправ – читання та письмо. До того ж показ відеофільмів можливо виправдати психологічно: адже саме органами зору й слуху людина отримує основний обсяг інформації про довкілля. Інформація, подана наочно, є найбільш доступною для сприйняття, засвоюється легше й

швидше. Однак при використанні наочного методу (демонстрації відеоматеріалу), як зазначає О. В. Кряхтунова [4], необхідно дотримуватися низки умов:

- відеоматеріали, що використовуються в процесі навчання, повинні мати відповідати рівневі знань учнів;
- відео необхідно демонструвати лише зрідка, поступово й частинами, тільки відповідно до певного моменту заняття;
- перегляд повинен бути організований так, щоб усі учні могли добре бачити екран;
- необхідно чітко виділяти головне, істотне;
- потрібно ретельно підготувати пояснення, демонстрованого відеоматеріалу;
- відеоматеріал має бути відповідним до навчального матеріалу та досліджуваної теми.

Також, на нашу думку, для кращого засвоєння побаченого та почутого матеріалу обов'язковим є його повторний перегляд після виконання всіх завдань. Вправи з відеоматеріалами схожі на роботу із книжковими або газетними текстами. Виділяють три основних етапи роботи з відео: етап до перегляду, етап перегляду, етап після перегляду. На етапі до перегляду необхідно мотивувати школярів, зняти можливі труднощі сприйняття тексту й підготувати учнів до успішного виконання завдання, шляхом повторення пройденого матеріалу, який буде згадуватися в змісті відео. Мета другого етапу – з'ясування змісту відео й активізація мовленнєвої діяльності. На третьому етапі організується мовна творча діяльність учнів, спрямована на виконання поставлених завдань.

Переглядом відеоматеріалів можна завершувати цикл уроків з будь-якої теми або проблеми. Учні заздалегідь одержують завдання з вивчення конкретного матеріалу, що логічно готує їх до перегляду відео. Попереднє читання текстів та обговорення проблем тієї ж тематики, також сприяє підвищенню мотивації під час перегляду відео за умови, що відеоматеріал подає нові перспективи бачення теми, містить елемент новизни й непередбачуваності. Одним із навчальних завдань, яке можливо розв'язуємо за допомогою відео, є повторення лексики й розширення словникового запасу. Іншим видом діяльності, яке можна виконати за допомогою відео на цьому етапі, є розуміння автентичного мовлення на слух.

Як зауважує О. В. Кряхтунова [4], використання відео для навчання аудіюванню має свої позитивні й негативні аспекти. Із одного боку, відеозапис порівняно з аудіозаписом носить більш життєвий характер: учні не тільки можуть почути, але й побачити мовців, їхню міміку й жести, а також одержати інформацію про широкий контекст – про місце дії, вік учасників і зовнішність. Із другого боку: усі ці фактори відволікають від власне мовлення, і школяр може захопитися картинкою, замість того щоб зосередитися на аудіюванні. Тому учні перед переглядом повинні одержати чітко сформульоване завдання, на виконанні якого вони мають зосередитися.

Відеоматеріали надають практично необмежені можливості для проведення аналізу, побудованого на порівнянні й зіставленні культурних реалій та особливостей поведінки людей у різних ситуаціях міжкультурного спілкування (за умови, що відібрані відеоматеріали дають необхідну основу для такого порівняння).

До багатьох сучасних навчальних відеофільмів (зокрема британських видавництв) є готові розробки, які пропонують вправи до кожного з етапів перегляду. Як приклад, навчальний відеокурс «Word on the Street» складається з навчального посібника з англійської мови та культури «Word on the Street» (авт. Л. В. Калініна, І. В. Самойлюкевич) та телепрограми, створеної Британською Радою та студією Бі-Бі-Сі. Програма складається з десяти півгодинних епізодів, знятих у різних частинах Британії: *Camden Market* (Non-food Shopping, Youth Culture), *Snowdon* (Travelling, Wales, Extreme Sports), *Notting Hill* (Great Britain Traditions), *Oxford* (Education in Britain, Studying Abroad, Education in the 21st century), *Transport and Travel* (Sights of London, The River Thames), *Blackpool* (Seaside, Summer Holidays, Free Time Activities), *Night Out* (Pubs, British Traditions, Free Time Activities), *Loch*

Ness (Scotland, Great Britain), *Big Meal* (Meals, Cooking, British food, Obesity), *Bestival* (Camps, Hobbies, Environmental Protection).

Журнальний формат дозволяє використовувати різні форми роботи – драма, інтерв'ю, доповідь, міні-тест, які дають можливість розширити загальний та соціокультурний світогляд учнів, їх уміння аудіювання та говоріння, вдосконалити всі компоненти мовної компетенції, а саме: фонологічний, лексичний та граматичний.

Головні герої всіх епізодів подорожують по Великій Британії, потрапляючи в різні ситуації. Їх англійська мова ретельно аналізується експертом Британської Ради у сфері викладання англійської мови Робом Л'юїсом. Ті, хто вивчає англійську, також отримують методичні рекомендації щодо того, як найкраще засвоїти певний фонетичний, лексичний, граматичний матеріал (Language Focus). Журналісти Бі-Бі-Сі коментують численні соціокультурні явища, пов'язані з темами програми, повідомляють додаткову інформацію, відповідають на питання, що виникають у ході епізоду (*Seat in the Street*). Учні також мають можливість перевірити свої країнознавчі знання, виконуючи міні-тест (*Streetwise*).

Навчальний посібник із добіркою вправ до кожного епізоду, спрямований на більш глибоке опанування переглянутого матеріалу. Він побудований у доцільній формі постановки завдань: етап до перегляду (*Pre-viewing Activities*), етап перегляду (*While-viewing Activities*), етап після перегляду (*Post-viewing Activities*). Найбільшу цікавість та ґрунтовність становлять завдання третього етапу, адже серед запропонованих форм у підсумку переглянутого й міні-твори, і інтерв'ю, й складання діалогів, схем та планів.

Матеріали програмного засобу побудовані з урахуванням комунікативного та інтегрованого підходів, що сприяє ефективному формуванню комунікативної компетенції школярів, передбачає оволодіння розмовною англійською мовою та формування мовленнєвих умінь. Навчальний матеріал спрямований як на пізнавальну діяльність учнів, так і на розв'язання певних проблемних завдань. Відеозаписи допомагають навчити сприймати на слух англійську мову та удосконалювати власні мовленнєві вміння. Завдяки тому, що в зміст кожного епізоду входить декілька міні-відеоуроків з вивчення граматики (*Language Focus*), учні можуть краще засвоїти автентичне мовлення ведучих при обов'язковому повторному перегляді.

Позитивним є й те, що даний навчальний комплекс можливо використовувати як на заняттях, так і автономно (в якості самостійної роботи). У даному випадку учні мають можливість самостійно дослідити запропонований учителем епізод, виконати всі призначені завдання та відзвітувати в письмовій та усній формі.

Отже, на нашу думку, використання відеоматеріалів на заняттях з іноземної мови залишається ефективним засобом зацікавлення учнів та сприяє активізації знань за вивченим матеріалом, залучає психологічні процеси запам'ятовування інформації, і тим самим, сприяє формуванню соціокультурної компетенції. Візуальний ряд дозволяє краще зрозуміти та закріпити як фактичну інформацію, так і лінгвістичні особливості мовлення в конкретному контексті. Використання автентичних відеоматеріалів у процесі навчання іноземної мови дійсно сприяє підвищенню рівня іншомовних знань учнів, розвиває їх інтерес до вивчення іноземної мови та залучає до простору міжкультурної комунікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи / О.И. Барменкова // Иностранные языки в школе. – 1999. – № 3. – С. 20.
2. Верисокин Ю. И. Видеофильм как средство мотивации школьников при обучении иностранному языку / Ю. И. Верисокин // Иностранные языки в школе. – 2003. – № 5. – С. 31.
3. Ильченко Е. Использование видеозаписи на уроках английского языка / Е. Ильченко // Первое сентября, Английский язык. – 2003. – № 9. – С. 7.

4. Кряхтунова О.В. Методика работы с видеоматериалами в иностранной аудитории. Методическое пособие для преподавателей русского языка / О. В. Кряхтунова. – Астрахань, 2011. – 60 с.
5. Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтеракт. технологій навчання: Метод, посіб. / А. Панченков, О. Пометун, Т. Ремех. – К.: АП.Н. – 72 с.
6. Новиков С. П. Применение новых информационных технологий в образовательном процессе / С. П. Новиков // Педагогика. – 2003. – № 9. – С. 32–38.
7. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / Пометун О.І., Пироженко Л.В. – К.: А.С.К., 2004. – 192 с.
8. Калініна Л. В., Самойлюкевич І. В. Навчальний посібник з англійської мови та культури «Word on the Street» у 2-х ч. / Л. В. Калініна., І. В. Самойлюкевич. – К. : О.Т. Ростунов, 2012. – 66 с.
9. «Word on the Street» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://learnenglish.britishcouncil.org/en/word-street>.

УДК 372.856

*Жанерке Рахметулла, Рахимжан Кожобаев
(Кокшетау, Казахстан)*

НЬЮТОН САҚИНАЛАРЫ ӘДІСІ

Мақалада Ньютон сақиналары арқылы ойыс және дөне сфералық беттердің радиустарын анықтау әдісі қарастырылған. Зертханалық жұмысты орындағанда осы әдіс студенттердің таңымдық қабылеттерін арттыру үшін қолданады.

Ключевые слова : *Ньютон сақиналары, ойыс және дөнес бетте, микроскоп, линза.*

The article considers the definition of the radius of spherical surfaces with the help of Newton rings. In laboratory classes this method increases the cognitive interest of students.

Key words: *Newton rings, microscope, lens, spherical surfaces*

Ньютон сақиналарын әдісі радиустары үлкен дөнес және ойыс сфералық беттердің өлшеу үшін қолданылады. Интерференциялық бейнені бақылау үшін жарықтандыру құрылғысы бар ФПВ-05-2-2 микроскобын пайдаландық. Ол монохроматты жарық көзі, диафрагма, линза және жартылай мөлдір пластинадан тұрады. Жарықтандырғыш жүйеден шыққан сәулелер параллель шоғын түзеді, жазық пластинаға қалыпты түседі, пластинаның төменгі жағы тегіс жазық болады. Линзаның фокустық қашықтығын бұрыштық өлшемі 15-20' болатын диафрагманың минимальді диаметріне тәуелділігіне байланысты алынады. Фокустық қашықтығы 150-200 мм, диафрагмасының диаметрі 1 мм болатын линзаны қолданған жөн.

Ньютон сақиналарын алу үшін пластинкаға линза қойылады. Сақиналарды микроскоптың көмегімен жазық және сфералық беттің арасындағы ауа қабатында бақыланады. Интерференциялық сақиналардың ортасы қараңғы болады.

Интерференциялық сәулелердің жол айырымы δ жазық және сферкалық бет арасындағы ауа қабатының екі t еселенген мәніне тең екені белгілі. Геометриялық қатынастан:

$$R = r^2 / (2t) + t/2, (1)$$

мұндағы R - сфералық беттің радиусы, r - ойпат бағытына сәйкес келетін сфера сегментінің радиусы.

Үлкен R үшін ойпат бағыты t өте аз болғандықтан, дәлдігіне залал келтірмей

$$R = r^2 / (2t), (2)$$

формуласын пайдалануға болады.

r – интерференциялық сақиналардың радиусы, интерференциялық сәулелердің арасындағы жол айырымына ($2t$) сәйкес келетіндігі белгілі. Жанасу нүктесінде қараңғы дақ пайда болатындықтан, онда қараңғы сақиналар жанасу нүктесінен $2t=m\lambda$ қашықтықта бақыланады, мұндағы, m - бүтін сан (интерференциялық сақинаның нөмері).

Осылайша, сақинаның радиусы мен нөмерін анықтап, (2) формуланы пайдаланып сфералық беттің радиусын R анықтауға болады. Әдістің негізі де осында.

Шыныларды бір-біріне беттестіргенде жанасу нүктесінде беттің байқарлықтай деформация орны болады, жанасу нүктесіне жақын орналасқан интерференциялық сақиналардағы жарықталынудың симметриялық емес шашырауына алып келеді. Сондықтан, тәжірибелерде сақиналардың диаметрін өлшеу 4-6 сақиналардан басталады, ал R радиусын анықтау үшін эквивалентті формула пайдаланылады:

$$R = \frac{D_2^2 - D_1^2}{4\lambda(m_2 - m_1)} \quad (3)$$

Мұндағы, D_2 және D_1 - m_2 және m_1 нөмерлеріне сәйкес келетін сақиналар диаметрі. Бұл формуладан сақиналардың m_2 және m_1 жеке нөмерлерін білудің қажеті жоқ екендігін байқаймыз. Радиусын анықтау үшін тек $m_2 - m_1$ айырымын білу қажет.

Әдістің қателігі, негізінде, интерференциялық жолақтың ортасына микроскоптың орналастыруына байланысты. Бұл қателікті 0,1 тең деп, жолақтың ені, яғни, $dm_2 = dm_1 = 0,1$ тең деп алайық. (3) формуланы дифференциалдасақ,

$$\frac{dR}{R} = - \frac{d(m_2 - m_1)}{m_2 - m_1} \quad (4)$$

Ең тиімді жағдайда

$$\frac{dR}{R} = - \frac{dm_2 + m_1}{m_2 - m_1} = \frac{0,2}{m_2 - m_1},$$

$m_2 = m_1 = 50$ сәйкесінше қателік 0,4% тең болады. Тәжірибеде линзаның үлкен қисықтық радиустарын өлшеу үшін Ньютон сақиналарын қолдану туралы сұрақты шешу жиі туындайды. Бұл жағдайда әдетте тек R шамасын ғана ескереді. Әдістің қолданылуы R радиус шамасына, сонымен қатар бөлшек диаметріне, яғни, сайып келгенде интерференциялық сақиналардың минимальді еніне тәуелді. Ең тар сақина бөлшектің ұшында пайда болады. Бұл сақинаның еніне b (3) формуланың түрленген түрі арқылы табуға болады:

$$b = r_2 - r_1 = \frac{R(m_2 - m_1)\lambda}{r_2 + r_1} \quad (5)$$

мұндағы, r_2 және r_1 – интерференциялық сақиналардың радиусы.

Бөлшек ұшындағы минимальді ені $b_{\min}$ соңғы және алдыңғы сақиналардың қисықтық радиустарының айырымы ретінде анықталатыны белгілі, яғни:

$$b_{\min} = R\lambda/D \quad (6)$$

мұндағы, $D = r_2 + r_1$ – бөлшек диаметрі, ол соңғы интерференциялық сақинаның диаметріне тең.

Егер визуалды бақылау үшін қолданылатын микроскоптың қабілетінен $b_{\min}$ аз болса, онда бақылауды жүргізу мүмкін емес. Бақылау микроскоптары үшін микрообъектив апертурасы кішкентай, сондықтан микроскоптың көру қабілеті көздің көру қабілетіне тәуелді. Мұндай жағдайда рұқсат ету шегі

$$\delta = 250\psi/\Gamma \quad (7)$$

мұндағы, ψ - көздің көру қабілеті, Γ -микроскоптың үлкейтілуі [1, с. 64].

Мысалы, линзаның сфералық бетінің қисықтық радиусы $R = 1000$ мм; линза диаметрі $D = 20$ мм; өлшеу үшін қолданылатын жарық толқынының ұзындығы $\lambda = 0,6$ мкм болсын. (6) формула бойынша $b_{\min} = 0,03$ мм –де (7) формула бойынша $\Gamma = 50^x$ деп аламыз. Осылайша, бақылау үшін $\Gamma = 50^x$ бар микроскоп қажет. Линзаның толық диаметрінде бақыланып интерференциялық сақиналар саны

$m = D^2/(4R\lambda)$ формуласымен анықталады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Афанасьев В.А. Оптические измерения: Учебник для вузов. – М.: Высшая школа, 1981. – 229 с.
2. Апенко М. И., Дубовик А.С. Прикладная оптика. – 2-е изд., перераб. – М.: Наука, 1982. – 352 с.
3. Полатбеков П. Оптика. Педагогикалық институттардың физика-математика факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп», 1981. – 276 с.

*Нургуль Султанова (Семей, Қазақстан),
Айжан Бактиярова (Урджар, Қазақстан)*

РОЛЬ ХОРОВОГО ИСКУССТВА

В статье рассматривается значимость хорового искусства в воспитании учащихся. Во время совместного пения в хоре у учащихся развиваются музыкальные способности (слух, ритм, память), художественный вкус, а также совершенствуются кругозор, понятие о познании.

The article discusses the importance of choral art in educating students. During the joint singing in chorus students develop musical abilities (ear, rhythm, memory), artistic taste, as well as the improved Outlook, the concept of cognition.

XXI ғасыр жаһандық жаңалықтардың ғана емес, білімнің дәуірлеу ғасыры. Ол қазіргі кезеңде мемлекеттің тұрақты дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде, әлемдік қоғамдастықтағы орнын анықтап, халықтың өмір сүру сапасы мен деңгейін көрсетуде маңызды рөл атқарады. Жаһандану дәуірі - әлемдегі елдердің бәсекелестік жағдайында халықаралық деңгейде өзара кірігу үрдістерінің жандану дәуірі, сондықтан, білім – пайдалы инвестиция саласы ретінде еліміздің экономикалық, әлеуметтік және саяси даму тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына 2012 жылғы Жолдауында Қазақстан дамуының жаңа кезеңі - бұл экономиканы нығайту, халықтың әлауқатын арттыру міндеттерін шешу болып табылады деп көрсетілді. Ел Президенті 2015 жылға қарай жоғары табысты елдер қатарына ену міндетінен бастау алатын алдағы кезеңдегі мемлекет дамуының басты басымдықтарын айқындап берді. Сол басымдықтардың бірі елімізде маман кадрлардың бәсекеге қабілеттілігі әлеуметтік-экономикалық, техникалық жүйелердің және технологиялардың бәсекеге қабілеттілігімен анықталады [1].

Қазақстанның Болон үрдісіне енуіне сәйкес, әлемдік білім кеңістігіне бағыт алуда мемлекетіміздің Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2015 жылға арналған тұжырымдамасын қабылдады [2]. Білім беруді дамыту тұжырымдамасында білімге тән біліктілікті өзара тану жөніндегі Лиссабон конвенциясының, жаңа қоғамның даму сатысына лайық мамандар даярлау үрдісін айқындаған Болон декларациясының негізгі ұстанымдары мен білім берудің халықаралық стандарттық жіктелуіне сәйкес бірқатар өзгерістердің көрініс табуы да содан.

Хор – әр түрлі дауыста ән салатын адамдардан топтасып, ұйымдасқан ұжымы. Дәлірек айтқанда, **хор дегеніміз** – шығарманы көркем тілмен бірнеше дауыстың үндескен әуені арқылы идеялық мазмұнын бұзбай, нақтылы түрде тыңдаушыға жеткізетін және хор айтудың техникалық орындау шеберлігін игерген, әсемдеу жағынан толық мағлұматы бар ұжым.

Хорды П.Г.Чесноков, «дыбысталуында тұрақты ансамблі бар, тура құрылымды және көркем таза қойылған нюансы бар әншілер жиыны деп анықтаса [2], А.Егоров вокалды-хор шығармасын орындайтын көп әншілер құрамы деп тұжырымдайды [3].

Л.Абелян: "Хормен ән айту, оның мәні – орындалатын шығарма арқылы берілетін автордың ойын ұйымдасқан түрде мәнерлеп жеткізу. Бұл – өнер шығармасын сезіну мен белсенді қабылдау ғана емес, көркем шығарманы баян етілген мазмұнға сай тыңдаушының ойы мен сезімін оята білу" деп көрсетеді [4].

Сонымен, хор – негізінде ән айтуға қабілетті адамдардың ұйымдасқан ұжымы.

Хор мүшелері үшін ең негізгісі – автор ойын ұғынып, көркем бейне жасауда белсенділік таныта білу. Осыдан барып оқушылар үшін дыбыс жасаудың түрлі жолдары – регистрге, тесситураға байланысты, әдеби мазмұнын дауыс арқылы бере біліп, демді үнемдеу, жалғастыра алу тәсілдерін бірлесе меңгеру қажеттігі туады.

Хормен ән айтудың білімділік мәні зор. Сол арқылы оқушылардың музыкалық есте сақтау қабілеті мен талғамы өсіп, мәнерлеп орындау шеберлігі артады. Хормен ән айту дегеніміз – әнді құр жаттап алу емес, шығарманың көркемдік мәнін сезіне және түсіне орындау. Орындаушылық шеберлікті меңгеру барысында оқушының музыкалық-теориялық білімі артады. Нотамен ән.

Музыка мұғалімі қызметі және оның жеке кәсіби құрылымындағы модельді қарастыруда академик Б.В.Асафьев былай деп атап көрсетеді: "Педагог-музыкант өзінің күнделікті жұмысында аспапта орындаушы ретінде, хордың жетекшісі ретінде, музыкалық әдебиетті жақсы білетін, әрі оны еркін меңгерген музыка тарихшысы ретінде өзін көрсете білуі тиіс" [5]. Яғни кез-келген сауатты музыкант сияқты, мұғалім музыка әдебиеттерін, музыка тарихын жақсы біліп, музыка тілінің ерекшеліктері мен заңдылықтарын талдай білуі тиіс.

Хормен ән айту оқушының музыкалық қабілетін дамытуда, рухани жан дүниесін тәрбиелеуге, мінез-құлқын қалыптастыруда өз әсерін тигізеді. Ән айту балалардың музыкалық, әрі көркемдік талғамын арттырып, ой-өрісін ұштап, таным түсінігін жетілдіре түседі. Хор балалардың өзара көпшіл болуына үйретеді, оларды достыққа, жолдастыққа баулып, өзара қарым-қатынастарын нығайта түседі, әрі болашақта мәдениетті азамат болып өсуіне көмектеседі.

Дұрыс ән айтуға үйрету арқылы балалардың дауыс аппараты жақсы дамиды. Әнді өз нышанына келтіріп айту үшін көптеген жұмыстар атқарылуы тиіс, яғни әннің мазмұнын тыңдаушыға жеткізу, дауыстардың бір-бірімен үйлесіп, интонациясының таза, дикциясының анық шығуын, әнді жинақы жабық дауыспен академиялық үлгіде айтып жаттықтыру керек.

Әнді хормен айту – халықтың бүкіл мәдениетінің негізі музыкалық білім мен тәрбие берудің ең ықпалды құралы. Оқушылардың музыкалық-эстетикалық дамуы табиғатқа, қоршаған ортаға, еңбекке, қоғамға деген көзқарасын тәрбиелеумен тығыз байланысты. Сан алуан тақырыптағы музыкалық шығармалар арқылы оқушылардың жан-дүниесіне, сана-сезіміне әсер ете отырып, музыкалық-эстетикалық белсенділігін арттыру, жоғары көркемдік талғаммен рухани дүниесін байыту, музыкалық шығармаларға деген сүйіспеншілігін арттыру – болашақ мамандардың негізгі мақсаты болуы тиіс.

Сонымен, музыка сабағында жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің бірі – ән айту болып табылады. Ән айту балалардың орындаушылық үрдіске белсенді қатысып, музыкалық қабілетінің дамуына, музыкалық есту қабілетін тәрбиелеуге жағдай жасайды.

Егер педагогикалық деңгейде ән айту дұрыс ұйымдастырылса, онда ол музыкалық білім берудің ең тиімді жолы болып есептелінеді. Жоғары деңгей туралы айта отырып, педагогикалық үрдіс тек техникалық нәтижелер дәрежесіне жеткендігін орынды аңғару керек, сонда ән айту тәрбиесі "таза" ән айтуға айналады. Сонымен бірге балалар әнді қалай орындап тұрғанына, ән айту үрдісінің техникалық жағына аса жауапкершілікпен қарау өте қажет. Дыбысталу сапасын қалыптастыру, яғни дауыс аппаратының жұмысын ән айтатын жағдайға келтіру, жалпы және музыка мәдениетін, әсіресе вокальдық есту мәдениетін білу мұғалімнің, хор жетекшісінің арнайы білімі мен шеберлігіне байланысты іске асырылады.

Балалар хорының дауыстары олардың жас ерекшеліктеріне байланысты. Дегенмен, әйелдер хорының дауыстарына ұқсастау болғандықтан, олардың дауысы сопрано және альт деп аталады. Олардың айырмашылығы диапазондарының көлеміне байланысты, жалпы балалар даусының көлемі кішілеу үн шығару сипаты да әлсіздеу және әйелдер даусына карағанда ашық, жарқын естіледі.

Балалар даусының диапазоны жас ерекшеліктеріне қарай төмендегідей болады:

6 жасарлар: $ре^1 - до^2$

1 сынып (7-8 жастағы) $ре^1 / до^1 / - до^2 / ре^2 /$;

2 сынып (8-9 жастағы) $до^1 - ре^2$;

3 сынып (9-10 жастағы) $до^1 - ре^2 / ми^2 /$;

1-ші дауыс 2-ші дауыс

4 сынып (10-11 жастағы) $до^1 - ми^2$; $до^1 - до^2$;

5 сынып (11-12 жастағы) $до^1 - ми^2 / фа^2 /$; $си_к - ре^2$;

6 сынып (12-13 жастағы) $до^1 - ми^2$; $ля_к / си_к / - ре^2 / до^2 /$;

7 сынып (13-14 жастағы) $ми^1 / ре^1 / - си^1 / до^2 /$; $си_к - до^1$;

8-11 сыныптар (14-16/17/ жастағы) $си_к - фа^2 / соль^2 /$; $ре_к - ре^2$

Балалар хорының орындаушылық сипаты жас ерекшеліктеріне байланысты вокальдық орындау мүмкіншіліктерімен тығыз байланысты.

Хор ұйымдастыруда балалардың жас ерекшеліктеріне көп мәселелердің байланысты екенін ұмытпай, естен шығармау дирижердың негізгі міндеті. Міне, осыған байланысты хор үйірмесі оқушылардың жас шамасына қарай үш топқа бөлініп ұйымдастырылады.

1. Кіші сынып оқушыларының хоры – **кішкентайлар хоры**, бұған 1-2 сынып оқушылары кейде көбінесе 3 сынып оқушыларын қосуға болады.

2. Орта сынып оқушыларының хоры – **орташалар хоры**, бұған 3-4 сынып оқушылары кейде 5 сынып оқушыларын қосуға болады.

3. Жоғарғы сынып оқушыларының хоры – **үлкендер хоры**, бұған 5-7 сынып, кейде өз қалауларымен 8-10 сынып оқушылары, әсіресе қыздардың қатысуына болады.

Мұндайда кішкентайлар хорына 1-4 сынып, орташалар хорына 5-8 сынып оқушыларын қатыстырып топтауға болады.

«Музыкалық тәрбие берудің мақсаты – музыкант тәрбиелеу емес, ең алдымен адам тәрбиелеу» деп белгілі педагог А.Сухомлинский [6] айтқандай, мектептерде өткізілетін сыныптан тыс жұмыстардың, соның ішінде хор жұмысының басты міндеті оқушыларға музыкалық-эстетикалық тәрбие беру арқылы сезімталдыққа, әдемілік пен сұлулықты көре, сезіне білуге, иманжүзділікке баулу. Дұрыс ұйымдастырылған хор жұмысы жан-жақты адамгершілік қасиеттерді бойына сіңірген, өз ұлттық және классикалық өнеріміз өзге ұлттардың, әлемдік музыка мәдениетінің үлгілерін қатар игерген білікті, ойлы азамат тәрбиелеп шығаруға септігін тигізеді.

Бүгінгі таңда біздің республикамызда үйірмелерді жақсы жолға қоя білген, көптеген кәсіби хор ұжымдары бар, хор үйірмелері бар. Сонымен қатар, біздің елімізге ғана емес, шетелдерге танымал балалар хор ұжымдары сахнаға шығып жүр. Олар: «Елім-ай», «Көктем», ер балалардың хоры және т.б.

Балалар хоры тек музыка мектептерінде ғана емес, жалпы білім беретін мектептерінде де ұйымдастырылады. Осындай балалар хор ұжымдарының репертуарында қазақ, шетел композиторларының шығармалары, қазақ әндерінің өңдеулері бар. Балалардың хорға қатысуы – олардың музыкалық қабілеттіліктерін дамыту, музыкалық шығармаларды түсіну, музыкалық талғамын тәрбиелеу жұмысына көмек береді.

Кез-келген мектепте хор үйірмесі болуы керек. Ал хор үйірмесінің тәрбиелік мәні зор. Оқушылардың үйірмеге қатыса жүріп, өнерге деген сүйіспеншіліктері, қызығушылықтары молайып, музыка сабағына да ынталары арта түседі. Сонымен бірге татулыққа, достыққа, бір-бірін сыйлауға тәрбиеленеді.

Қазіргі таңда көптеген балалар хоры шетелдерге барып, өз өнерлерін көрсетіп жүр.

Алдағы уақытта балаларды қызықтыратындай тартымды, әсерлі, хорға лайықталған әндер көп болса деген ұсыныс білдіреміз.

Қорыта келгенде, музыкалық-педагогика саласындағы көркемдік-шығармашылық қызметінің бір түрі болып хор өнерінің атқаратын рөлі үлкен және маңызды. Себебі ол оқушыға өмір құбылыстарын терең қабылдауға, білімге құштарлығын арттыруға ықпал етеді, байқағыштығы мен әсерленгіштігін жетілдіріп, олардың әсемдік жөніндегі түсінігін кеңейтеді, музыкалық-эстетикалық, музыкалық талғамын, қиялын дамытады. Сонымен хор өнері музыкалық тәрбиенің басты құралы бола отырып, жан-жақты жарасымды дамыған ұрпақ тәрбиелеуге ерекше көңіл аударады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ушинский К.Д. Педагогические размышления. – М., 1976.
2. Чесноков П.Г. Хор и управление им. – М., 1952.
3. Егоров А.А. Теория и практика работы с хором. – М., 1958.
4. Абуова К. Хор жүргізу. – Алматы, 1993.
5. Асафьев Б.В. О хоровом искусстве. – М., 1980.
6. Сухомлинский В.А. Избр. пед. соч. В 3-х т. – М., 1981.

*Нургуль Султанова (Семей, Қазақстан),
Анар Жабелова (Ұрджар, Қазақстан)*

ОБУЧЕНИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНСТРУМЕНТА КОБЫЗА НА УРОКАХ МУЗЫКИ

В статье рассматриваются особенности музыкального инструмента кобыза, а также его разновидности: кылкобыз и кобыз-прима. Определяется роль народной музыкальной традиций, в особенности кобыза и формировании национального самосознания.

This article discusses the features of kobyz music instrument, as well as its variety: kылkobyz and kobyz prima. The role of folk music traditions, especially the kobyz and the formation of national identity.

Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстан – 2050» атты кешенді жолдауының «Қазақстан мұраты» бөлімінде төмендігідей тұжырым жасайды: «Олар бабаларының игі дәстүрлерін сақтай отырып, қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жұмыс істеуге даяр болады. Олар...күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болады... Олар ұрпақ тәрбиесінде дана болады: оның саулығына, біліміне және дүниеге көзқарасына қамқорлық жасайды...» [1] деген еді.

Қоғамдағы білім беру саласында болып жатқан қарқынды өзгерістер шығармашылық қабілеті жоғары, қажетті жағдайда айрықша шешім қабылдай алатын жан-жақты дамыған жеке тұлғаның алдына үлкен талаптар қояды. Осы орайда музыкалық аспаптарда ойнау, жалпы өнер арқылы тәрбиелеу міндеттері тек оны игерумен шектелмейді, сонымен қатар өнер табиғатына сай шығармашылық белсенділікті қалыптастыру болып табылады. Кез-келген халықтың өзіне тән ұлттық мәдениеті, ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи-этнографиялық ерекшеліктері болады, солардың басты бір арнасы - музыка. Музыка әлемі - адамзат мәдениетінің байлығы ішіндегі мұхиттай шексіз, ғажайып дүние. Ұлы ойшыл Әл-Фараби жазғандай: «Музыка - жақсы мінез-құлықты, адамның қоғамдық мұраттарын қалыптастыруда елеулі рөл атқарады. Эстетикалық сезімдерді туғызу арқылы адамның өзін-өзі тәрбиелеуіне, бойындағы нашар қасиеттерден арылуына ықпал етеді» [2].

Расында, музыка - адамзаттың рухани азығы, жан серігі және тілімен айтып жеткізе алмайтын ұшқыр қиялы, нәзік сезімі. Әрбір халықтың атадан балаға мирас болып келе

жатқан асыл мұрасы - аспаптық музыка десек, сондай ұлттық аспаптар өмірге жайдан-жай келмегені айдан анық. Ол адамның жан дүниесінің ішкі сезім иірімдерін білдіру қажеттілігінен, әр халықтың тұрмыс- тіршілік, салт-дәстүр, әдет-ғұрпына орайласа туындап отырған. Адам баласы сөзбен, ән- өлеңмен айтып жеткізуге болмайтын сырлы да күрделі сезімдерін сыртқа шығару үшін музыкалық аспаптарды ойлап шығарған.

Ұлы халық қобыз аспабын киелі санап, оны құдіретті күшке балаған. Қобыз дәстүрі шамандық нанымның бақсылар типінің пайда болуымен тығыз байланысты. Қобыз аспабының тарихы тек қана бақсылық дәстүрмен шектелмейді. Ол жыраулар шығармашылығынан да үлкен орын алған. Бізге жеткен қобыз күйлері халқымыздың дәстүрлі мәдениетімен тамырласып жатыр. Қазақ халқының ежелден пайдаланып келе жатқан аспабы-қылқобыз. Қылқобыз деп аталатын себебі, оған екі қыл тағылады. Бірқатар қобыз күйлерінде қасқырдың ұлуы, аққудың сұңқылы, мылтықтың дыбысы, аттың шабысы сияқты түрлі дыбыстарға еліктеу тән. Қобыз шығармаларының тағы бір тобы-эпикалық тақырыпқа арналған күйлер. Бұл күйлер шағын-шағын бірнеше бөлімнен тұрады. Күй аңызындағы оқиғаларды суреттейтін бұл эпизоттар бертін келе аңыз-әңгімелері ұмытылған соң тек музыка бөлімдері ретінде сақталып қалған тәрізді. Сонымен қатар, әр бақсының зікір салғанда қолданатын сарындары музыка мәдениетімізде ерекше орын алады. Ұмытыла бастаған өнерді зерттеп, оның бар қасиет-қадірін халыққа жеткізе білу, сыр- сипатын ашып көрсету өскелең ұрпақ үшін өнегелі іс, ардақты да асыл парыз болып табылады. Қобызда ойналатын күйлердің бірі «Башпай». Аңыз бойынша «Башпай» Қорқыттың өмірінің соңында шығарған ақырғы күйі екен. Күндіз-түні күй тартып, өліммен алысып әбден шаршаған күйші бірде қарындасының әкелген тамағын ішкеннен кейін бойы маужырап, көзі ілініп кетеді. Тамақ салынған дорбамен қайрақ жылан болып ілесіп келген ажал қобыздың үні шықпай тұрған кезде күйшіні шағып алады. Жыланның уы бойына жайылып, әлсіреп бара жатқан Қорқыттан Әзірейіл: «Қандай тілегің бар?», - деп сұрайды. Сонда Қорқыт: «Менің өмірде екі күнәм бар. Біріншісі - өлімнен қырық бір жыл бойы қаштым. Кілем жайып Сырдың бетінде отырғанда, бірде алай-түлей дауыл тұрған еді. Сол кезде қарындасыма башпайым тиіп кеткен болатын, екінші күнәм сол. Сол себепті мені көмгенде осы екі башпайымды ашық қалдырыңдар», - деп, қобызын қолына алып, ең соңғы «Башпай» күйін тартқан екен [3].

Қобызға арналып шығарылған күйлер ғасырдан ғасырға жалғасып келеді. Қобызды қазақ халқының ерекше музыка аспабы деп қастерлегенін Қорқыт бабамыздың теңеуінен байқауымызға да болады: Таусылғанда амалым, Нақыл болған қобызым. Шағылғанда табаным, Ақыл берген қобызым. Қазақта неше мың күй болса, оның қосарлана айтылатын сонша аңыз-әңгімесі бар. Қобыз, домбыра, сыбызғы, жетіген, шаңқобыз сияқты музыкалық аспаптарымызда тартылатын мың сан күйлер бірде-бір себепсіз шықпаған. Бұл аңыз-әңгімелер тартылатын күйлердің музыкалық мән-мағынасын, әуендік ерекшелігін, иірім-қағыстарын дұрыс түсінуге себепші болумен бірге, халқымыздың тарихи-әлеуметтік өмірінен мол мағлұмат береді. Күй аңыздар өзінің нақтылығымен, шынайы өмірді арқау етуімен халық тарихының ең бір жанды шежіресі болып табылады. Бүгінгі қазақ музыкасында қылқобыз бен қатар қобыз-прима да қолданылып келеді. Олардың ерекшеліктері аспаптардың бұрауы ғана емес, жалпы құрылымында. Мысалы, қылқобыздың шанағы ожау тәрізді қуыс, бет жағы ашық, түбі көнмен қаталған. Ал прима- қобыздың шанағы жабық, түбі көнмен қапталған. Кейінгі қобыздарда түбіндегі қапталған көн де алынып тасталған. Қылқобыздың ішегі аттың қылынан тағылса, қобыз-примада сым ішек қолданылады. Алғашқы қобыздар үш-ішекті, кейін классикалық аспап- скрипканың ішектері тағылып, төрт ішекті қобыз-прима болып қалыптасты. Табиғатына байланысты аспапта ойнау тәсілдері де ерекше. Мұнда скрипка секілді дыбыс ішекті грифке тигізіп шығарылмайды. Дыбыс шығару мойында тағылған ішектерді бойлай тырнақтың сырт жағын ішекке тигізу арқылы жүзеге асырылады. Осы себепті, қобыз кейбір аспаптар тәрізді жылдам меңгеруге көнбейтін аспап. Қобыз-прима өзінің дыбыс бояуымен оркестрдің үнін байытуға үлес қосып келеді. Оның әуендік, техникалық мүмкіндіктерін толық пайдалануға болады.

Қобыз-прима оркестрде екі партияға бөлінеді: мелодиялық дауысты бірінші, гармониялық үндестіктерді екінші қобыздар ойнайды. Яғни, кешегі қылқобыз бүгінгі жаңа сипатқа ие болып, ұлт аспаптар оркестрінде кеңінен қолданыс тауып келеді. Ұлттық музыкамыздың бір қасиеті осында. Халқымыздың басынан кешкен қилы дәуірі, тағдыры мен тарихы қобыз сарынында сақталып, қобызға арналып шығарылған күйлер ғасырдан-ғасырға жалғасып келеді. Алғашқы қылқобыз өнері халқымыздың дәстүрлі мәдениетімен тамырласып жатыр. Бақсы мен жыраулардың салттық құрылуына айналуы қобыз өнерінің даму жолына өз әсерін тигізді. Қобыз бақсылардың зікір салу кезінде демеуші әруақтармен байланыс орнататын негізгі құралы болды. Бақсы өзінің сарындарын сұңқылдата тартып, асатаяғын сілкіп, адам, тайпа, елдің тағдырын болжаса, жыраулар ұрыстың ақырын болжаған. 1936 жылдың көктемінде Мәскеуде өткен қазақ өнері мен мәдениетінің онкүндігіне қатысқан оркестрдің шығармашылық, орындаушылық шеберлігін шыңдау жағынан ғана емес, оркестр құрамын бірқатар жаңа, дамытып жасалған музыкалық аспаптармен толықтыру жағы да іске асырылды. Өртүрлі үлгіде жасалған этнографиялық нұсқадағы домбыралардан ғана тұрған ансамбльдің қатарына аз уақыт ішінде қылқобыздан қобыз- прима, қобыз-альт, қобыз-бас аспаптары жасалып, оркестр құрамына енгізілді. А.Қ. Жұбановтың жетекшілігімен өнер сахнасында келе жатқан қазақ оркестрінің болмыс бітіміне ресейлік В.Андреев оркестрінің тигізген ықпалы зор. Атап айтсақ, ұлттық қобыз бен домбыра аспаптары нұсқаларының еуропалық үлгіге түсуіне себеп болды. Қазақ оркестрінің аспаптандыру, тәжірибеге енгізу ісінде А.Ермеков, И.Романенко секілді қолөнер шеберлерінің еңбектері зор. Бүгінгі таңда қобыз-прима өзіндік қайталанбас нәзік сазды үні оркестр бояуын ұлттық нақышта тылсым сезімге баураса, жеке орындауда да техникалық мүмкіндіктерге бай әлем классикалық шығармаларын ойнау мүмкіндіктеріне ие болған аспап. Қобыз-прима аспапшының техникалық мүмкіндіктері, ойнау тәсілдері өсіп дамыған кез. Аспапқа лайықтап түсірілген танымал күйлермен қатар арнайы кәсіби деңгейде шығармалар жазатын композиторлар да көптеп табылады. Ұлттық өнеріміз бен мәдениетімізде музыка оқу орындарында қобыз аспабының алатын орны ерекше. Қобыздың түрі мен үлгісін терең оқыту жоғарғы деңгейде меңгеру даму үстінде. Жалпы ұлттық музыканы насихаттау барысындағы педагогикалық процесс үздіксіз шығармашылық ізденіспен байланысты десек, ол да болса оқытушы мен студенттің ұйымдасқан ұжымдық ұмтылысын қажет етеді. Музыка мұғалімінің шығармашылық қатысының тиімділігі мен нәтижесінің негізгі мүмкіндігі - жүйелілік, орындау реттіліп, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру. Шығармашылық іс-әрекет - күрделі ұғым, оны танымның жоғарғы сатысы деп білеміз. Ғалым-ізденушілердің еңбектерінің қорытындылары көрсеткендей, оқушылардың музыкалық аспаптар жайындағы алған білімдері мен оны еркін қолдану, олардың өзіндік шығармашылығын дамыту, оның кеңдігі, ыңғайлылығы, тиімділігі мен нәтижелігі проблемалық ситуация ерекшеліктеріне енгізу музыка мұғалімінің біліктілігі мен тәжірибесіне тікелей байланысты. Оқушылардың музыкалық аспаптарда ойнау қабілетін қалыптастырудың негізгі түйіні - танымның логикалы, интеллектуалды, сезімді-бейнелі жағына байланысты. Сонымен, шығармашылық үрдістегі маңызды бағыт - музыкалық аспаптарда ойнауды былайша түсіндіруге болады: қабылданар деректерді еркін таңдау, саралау, жүйеліліп жеткізу, соның негізінде қорытынды жасау, жобалау, қайта оқыту, сонымен қатар аспаптарға қатысты таным нәтижесін практикалық тұрғыда қолдану.

Жалпы, музыкалық аспаптарда ойнау білім алушыларды ұйымшылдыққа, бірлікке, сезімталдыққа, адамгершілікке баулиды, оның тәрбиелік мәні өте зор. Оқушылар әдетте өздері қолдарына ұстап, ойнап отырған аспап туралы, тыңдау үшін орындалған музыкалық шығарма туралы әңгіме басталсақ болғаны елең етіп үлкен ынтамен тыңдауға кіріседі. Педагогтардың алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру.

Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңының сегізінші бабында: «Білім беру жүйесінің басым міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім

беруді ақпараттандыру, халықаралық-ғаламдық коммуникацияның желілерге шығу»-, деп атап көрсетілген. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Өйткені, жаңа педагогикалық технологияны меңгеруге мұғалімдерді даярлау олардың кәсіби білімін көтеруге дайындау аспектісінің бірі және педагогтің жеке тұлғасын қалыптастыру үрдісіндегі іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады [4].

Үйреншікті әдіс- тәсілдер баланы қызықтырмайды. Сондықтан қайткенде баланың ойына , сезіміне серпіліс ендіруді мақсат етіп қою керек. Сан алуан әрекет арқылы ақыл- ойды ұштау, жетілдіру, жеке тұлғаның өзіндік идеясын, көзқарасын, сенімділігін, жауапкершілігін біртіндеп дамыту жолдарын іздестіру бүгінгі қажеттілік. Мектептің негізгі құндылығы оқушы десек, оған жеке тұлға ретінде қарау міндетіміз.

Ендеше балалар сабақта тек ән айтып, аспаптарда ойнап қана қоймай, музыка әлемінің сырын ашып, саз маржанын, әңгіме маржанынан шашу үшін үлкен ізденістік қабілет керек. Уақыт алға басқан сайын, оқыту мәселесіне жаңа талаптар қойылу барысында оқу- тәрбие үрдісінде үздіксіз шығармашылық жұмыс жаңалана бермек. Ал ол болса, музыка маманына жоғарғы музыкалық талғамды, шығармашылық ізденісті, тынымсыз музыкалық жаттығуды, еңбектенуді қажет етпек. Жалпы, жастарды музыка өнеріне баулуды ұлттық музыкалық мұрамыздың, соның ішінде қобыз сарындарының алатын орны ерекше демекпіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ 17.01.2014 Posted on 17.01.2014/Leave a comment.
2. Әл-Фараби. Музыканың ұлы кітабы. –Астана, 2008.
3. Сарыбаев Б. Қазақтың халық аспаптары. – Алматы, 1980
4. Султанова Н.К. Музыка сабағын жоспарлау және модельдеу. Оқу құралы, «Интеллект» баспасы Семей, 2016.

*Нургуль Султанова, Амангуль Өндірхан,
Тахмина Марлен (Семей, Қазақстан)
Анар Жабелова, Айжан Бактиярова (Урджар, Қазақстан)*

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ДОСОК НА УРОКАХ МУЗЫКИ

В данной статье рассматриваются теоретические основы применения интерактивных досок на уроках музыки и внедрении в учебно-воспитательный процесс.

This article discusses the theoretical bases of the use of interactive whiteboard in the classroom music and introduction in educational process.

Елбасының "Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан" атты жолдауында: "Біз бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек" десе, осы жолдаудың III тарауы, он сегізінші бағытының жетінші тармақшасында: "Ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандарына бағытталған мамандандырылған білім беру бағыттарын құру міндеті де алдымызда тұр" делінген, сондай – ақ он жетінші бағыттың үшінші тармақшасында "Он-лайн тәсілінде оқыту тәжірибесін дамытып, елімізде оқу теледидарын құру қажет" деп атап көрсетілгендей бүгінгі күні білім беру жүйесі жаңа педагогикалық технологияға негізделуін және ақпараттық құралдардың кеңінен қолданылуын қажет етеді. Осылайша оқу– тәрбие үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану заман талабынан туындап отыр.

Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен "XXI ғасыр–ақпараттандыру ғасыры" деп аталады. Қазақстан Республикасы да ғылыми–техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында: "Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау керек" - деп көрсетілген. Қазіргі уақытта музыка пәнінің мұғалімдері білім беруде сабақ барысында интерактивті құралдарды қолдануда. Интерактивті құралдардың көмегімен мұғалімнің, оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашылып отыр.

Білім берудегі интерактивті технология – мұндағы **интерактивті сөзі-inter (бірлесу), act (әрекет жасау)** ұғымын білдіреді, сабақ барысында оқушының топпен жұмыс жасауға қатыспауы мүмкін емес, бірін-бір толықтыратын, сабақ барысында барлық оқушылардың қатысуын ұйымдастыратын оқыту барысы.

Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың негізгі ережесі қандай? деген сұраққа төмендегі 1 кесте арқылы түсіндіреміз:

Кесте 1. Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың негізгі ережелері

Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың негізгі ережелері	
1	Жұмысқа сол немесе басқа межедегі қатысушылардың толық тартылуы тиіс. Осы мақсатта талқылау процесінде семинардың барлық қатысушыларын енгізуге мүмкіндік беретін технологияны пайдалану пайдалы.
2	Қатысушылардың психологиялық дайындығына қамқорлық жасау. Бұл жерде сөз, барлық өткен сабақтар жұмыстың сол не басқа мысалын тікелей енгізуге психологиялық дайын екендігі туралы болып отыр. Осыған байланысты шарықтап, шыңдау пайдалы, оқушыға өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беріп, жұмысқа белсенді ат салысқан қатысушыларды үнемі көтермелеп отыру керек.
3	Интерактивті технологияда оқушылар көп болмауы тиіс. Қатысушылардың саны мен оқу сапасы тікелей байланыста болуы мүмкін. Қатысушылардың қолайлы саны – 25 адам. Тек осындай жағдайда ғана шағын топтардың жұмысы жемісті болады.
4	Жұмыс істеу үшін ғимаратты дайындауға көңіл бөліңіздер. Ғимарат үлкен және шағын топтарда жұмыс істеу үшін қатысушылар оған жеңіл жайғасатындай есеппен дайындалуы тиіс. Оқушылар үшін физикалық қолайлылық құрылуы тиіс.
5	Процедура және регламент мәселесіне назар аударып отырыңыздар. Мысалы: кез-келген көзқараста барлық қатысушылар, әркімнің сөз бостандығы құқығын сыйлауға, оның намысын сыйлауға төзімділік көрсетіңіз.
6	Семинарға қатысушыларды топқа бөлуге ерекше көңіл бөліңіз. Ең алдымен оны еріктілік негізінде жасаған дұрыс. Содан кейін кездейсоқ таңдау қағидатын пайдаланған жөн

Интерактивті тақта –дегеніміз не? – Интерактивті тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал. Бүгінгі күні бірнеше ИТ түрлері бар. Олардың ішінде білім саласында қолданып жүргендеріне қысқаша шолу жасайық.

ACTIVboard(Promethean компаниясы) – ACTIVstudio программасы арқылы іске қосылады. Бұл құрылғы компьютер, мультимедиялық проектор және ақпараттарды енгізуге арналған активті қаламнан тұрады.

Активті қалам – дегеніміз не? – Активті қалам – бұл меңзерді басқару құрылғысы және компьютер мен тақта арасындағы байланысты іске асырушы құрылғы.

ACTIVwandуказкасы – Электронды ACTIVwand указкасының ұзындығы 54 см тақтаның жоғарғы бөлігінен кішкентайларға да қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жанында орналасқан батырма ташқанның сол жақ батырмасының қызметін атқарады. ACTIVboard –

інтерактивті тақтасында жұмыс жасаушыға проектордың сәулесінен астынан шығуға мүмкіндік береді. "Оң қол" сонмен бірге "сол қолмен" жұмыс жасауға қолайлы құрал.

ACTIVpanelpro – (Активпанель) үлкен аудиторияларда қолдануға өте қолайлы, онда үлкен экранға проекцияға қолданады. ACTIVpanelpro арнайы қарындаштың көмегімен дисплейде жазылған жазулар компьютер арқылы тақтадан көруге мүмкіндік береді. ACTIVpanelpro (Активпанель) өте жеңіл зат, бөлмеден бөлмеге қиындықсыз – ақ алып жүре беруге болады, ал проектор болса кескінді үлкейтіп көрсетеді. ACTIVpanel-pro ДК басқарады, сурет салады, жазу жазады – бұл ақпаратты енгізетін құрылғыға жатады.

ACTIVslate – Радио портты ACTIVslate панель құрылғысы топпен жүргізілетін конференцияға қатысушылардың белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Конференция немесе презентация кезінде аудиторияда еркін қозғалуға болады ACTIVslateXR панель аудиторияның кез келген жерінен тақтамен жұмыс жасай алады. ACTIVslateXR көмегімен қатысушылар өз шешімдерін орындарынан тұрмай-ақ тақтада жаза алады.

ACTIVtablet – планшет қарапайым тышқанның қызметін атқара алады, презентация мен конференция материалдарын ACTIVstudio2 немесе ACTIVprimary тақтасыз (ACTIVboard көмегенсіз) компьютерде дайындауға мүмкіндік бетерін құрылғы. ACTIVtablet компьютерге USB порт арқылы қосылады, бағдарламаның барлық функцияларын қолдануға болады. Арнайы батареясыз қаламмен флипчарт беттерінде жазу жаза алады.

ACTIVote – тестілеу жүйесі конференцияның барлық қатысушыларына сұрақтарға, бірнеше берілген жауаптардың нұсқаларынан желісіз радио пульттің батырмасын басу әдісімен жауап беруге мүмкіндік береді. Пульттың көмегімен ақпарат ACTIVboard қабылдайды және де өңделіп конференция қатысушысының жауабын қабылдайды. ACTIVote қарапайым тест жүргізуге өте қолайлы зат. ACTIVote 16 немесе 32 пульттан кішкене чемоданда тест жүргізу үшін қолданылады.

ACTIVote қолдана отырып:

"Тест дайындау шеберінде" ACTIVstudio бағдарламасында флипчартта мәтіндік немесе графиктік түрде тест сұрақтары кітапханада сақталады да, тестің нәтижесін кесте немесе диаграмма түрінде компьютердің жадында сақталады. Тестің нәтижесін EXCEL немесе WORD редакторларында экспорт жасауға болады

ACTIVstudio программасы – арнайы презентацияларды өткізуге және оны сабақ барысында қолдануға негізделген программа. Бұл программа

ACTIVboard және ACTIVpen қаламымен жұмыс жасау үшін жасақталған. ACTIVstudio программасының мүмкіндіктері өте көп. Атап айтқанда, презентацияларды құруға, өткізуге, материалдарға арнайы эффектілер қосуға, негізгі кезеңдерді көрсетуге, көрсеткіштерді қосуға, қосымша ақпараттарды енгізуге және басқа да көптеген мүмкіндіктері бар.

Флипчарт – бұл бірнеше қажетті беттерден тұратын негізгі жұмыс аймағы. Бұл аймақта презентацияны құруға және оны көрсетуге қажетті құралдардың барлығы көрсетіледі. Бірнеше флипчарттарды бірден ашып, бір флипчарттан келесі флипчартқа, объектілерге сілтемелер қоюға немесе объектілерді бір мезетте келесі бетке көшіруге болады. Флипчартты басу құрылғысынан шығаруға немесе әр түрлі форматтарда экспорттауға болады.

"Активті экран" кешені білім үрдісінде қолданылатын ақпаратты көрсетуге және оны компьютермен басқаруға тағайындалған әмбебап интерактивтік жүйе болып табылады.

"Активті экран" бағдарламалық – техникалық кешенінің дидактикалық мақсатта пайдалану барысында олардың негізгі қызметі–жалпы ақпаратпен кәсіби біліктілікті жетілдіру бағытында қолданып, сонымен қатар бұл құралдың оқушылардың, ойлау және ойын қысқа және түсінікті түрде жеткізе білу қабілетін, арттырып өз ойларын жаңа технология құралдары көмегімен жүзеге асыруын қалыптастыруды қамтамасыз ете алатыны белгілі болды.

Бағдарламалық – техникалық кешеннің құрамына кіретін интерактивтік тақтаны оқытушыға сабақты қызықты және динамикалық түрде мультимедиялық құралдар көмегімен оқушылардың қызығушылықтарын тудыратындай оқуға мүмкіндік беретін визуалды қор деп те атауға болады. Сабақты түсіндіру барысында мұғалім тақта алдында тұрып, бір мезетте

матеріал, аудіо, бейне құжаттарды DVD, CD-ROM және Интернет ресурстарын қолдана алады. Бұл кезде мұғалім қосымшаны іске қосу, CD-ROM, Web- түйін мазмұнын қарастыру, ақпарат сақтау, белгі жасау тышқанды ауыстыратын арнайы қалам арқылы жазулар жазу және т. б. әрекеттерді жеңіл орындай алады.

Елбасы атап көрсеткендей "Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте –мөте қажет" – жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісіне оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор. Білім берудің ақпараттандыру процесі пән мұғалімдеріне жаңа ақпараттық технологияны жан – жақты пайдалану саласына үлкен талап қояды. Іс – тәжірибемізде интерактивті құрылғылардың барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оқушылардың шығармашылық даралығын қалыптастыру үшін сабақта төмендегі іс – шаралардың қолданудың маңызының зор екенін байқадық. Интерактивтік тақтамен жұмыс істеу барысында жасалған файлдар белгілі бір форматпен сақталады, сонымен қатар PDF форматында да сақтап, оқушыға электрондық пошта арқылы жіберуге болады. Мұғалім алдын – ала дайындаған сабақты оқушының білімін, біліктілігін, дағдысын бақылауға бағытталған тапсырмаларды орындауға береді. Сабақтың барысында тапсырманы орындау бойынша ауызша түсіндіру жүргізіледі, интерактивтік тақтаны пайдалану арқылы теориялық материал қайталаынады. Қажетті жағдайда, оқытушы тақта арқылы презентация құруды, құрал – саймандарды қолдануды көрсетіп түсіндіреді. Мұғалім оқушыны тақтаға шығарып, оған жеке тапсырма береді, оған қалғандардың көңіл бөлу үшін бағыт береді және бақылап отырады. Мұғалім алдыңғы сабақта өтілген материалды ашып, өткен сабақты қайталай алады. Мұндай әдістеме сабақты екпінді түрде өткізуге мүмкіндік береді. Тақтада жұмыс істеген мұғалім мен оқушының орындаған іс – әрекеттерін есте сақтап келесі сабақта қолдануға болады.

Сабақта уақытты үнемдеу, демонстрациялық материалдар даярлау мақсатында интерактивті тақтаны пайдаланған тиімді. Интерактивті құралдар оқыту формасын ұйымдастыруды түрлендіруге, дәстүрлі оқыту әдістеріне жаңа элементтер енгізуге мүмкіншіліктер жасайды. Бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Қорытындылай келе интерактивті құралдарды орынды қолдану оқыту сапасын жетілдіруге көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты қазақстан халқына жолдауы // Егеменді Қазақстан. – 2014. – 15-желтоқсан.
2. Қазақстан республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақты бірге құрамыз» атты қазақстан халыққа жолдауы // Егеменді Қазақстан. – 2011. – 29-қаңтар 3 Қазақстан республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық модернизация Қазақстанның дамуының негізгі векторы» атты қазақстан халыққа жолдауы // Егеменді Қазақстан. – 2012. – 28-қаңтар.
3. "Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында". Ел президентінің халыққа жолдауы, Астана – 2012.
4. Оқу – тәрбие үрдісінде ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі "Музыка әлемі". – 2008. – № 4. Ж. Садыбекова
5. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін 2010 жылға дейін дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы.
6. Музыка оқытуда интерактивті тақтаны қолдану "Музыка әлемі". – 2008. – №5.
7. Сұлтанова Н. К. Музыка сабағын жоспарлау және моделдеу: Оқу-құралы. – Семей, 2016.
8. Султанова Н.К. Педагогикалық практика: "Музыкалық білім" мамандығы бойынша: оқу құралы / Н.К. Султанова; Семей қ. Шәкәрім атынд. мемлекеттік ун-т. – Семей: Интеллект, 2014. – 220 б.

Адила Таджибаева
(Фергана, Узбекистан)

РОЛЬ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Данная статья рассматривает дистанционное обучение как эффективную систему расширения доступа к высшим уровням образования; удовлетворение потребностей в высшем образовании; организация регулярного повышения квалификации специалистов различных направлений и территориального охвата повышая уровень образованности на национальном уровне.

Ключевые слова: дистанционное обучение, внедрение, статистика, образовательные услуги, информационные технологии.

The present article considers distance teaching as an effective system of enlarging the access to education; satisfaction of demand in higher education; organizing regular training of specialist in different fields, and territorial coverage increasing the level of education at the national level.

Key words: distance teaching, introduction, statistics, educational services, information technologies.

Перспективная система образования должна быть способна не только вооружать знаниями обучающегося, но и, вследствие постоянного и быстрого обновления знаний в нашу эпоху, формировать потребность в непрерывном самостоятельном овладении ими, умения и навыки самообразования, а также самостоятельный и творческий подход к знаниям в течение всей активной жизни человека. Образование, в итоге, должно стать таким социальным институтом, который был бы способен предоставлять человеку разнообразные наборы образовательных услуг, позволяющих учиться непрерывно, обеспечивать широким массам возможность получения послевузовского и дополнительного образования.

Сегодня, широкое внедрение методов дистанционного обучения на основе использования современных педагогических, перспективных информационных и телекоммуникационных технологий становится и признано важным и перспективным направлением развития системы образования. Создание эффективных систем дистанционного обучения создает благоприятные условия социальной доступности к качественному образованию для значительной части населения, особенно содействует решению проблем образования для людей, которые по различным причинам не могут воспользоваться услугами очного обучения, или же по каким-то причинам (болезнь, семейное положение) вынуждены пропустить занятия в учебных заведениях.

Еще десять лет назад такое понятие, как дистанционное обучение, открытое обучение практически не различались с точки зрения населения нашей страны. Но на современном этапе дистанционное обучение доказало свою значимость и востребованность на всех уровнях образовательной системы.

Технология дистанционного обучения интенсивно развивалась в мире еще в последнем десятилетии XX века. Дистанционное обучение это получение образования с помощью интернета и современных информационных и телекоммуникационных технологий. При дистанционном обучении происходит обмен учебной информацией с помощью современных средств на расстоянии. Дистанционное обучение расширяет возможности для получения качественного профессионального образования.

Развитие дистанционного обучения способствует решению ряда социально-экономических задач, таких как, расширение доступа к высшим уровням образования; удовлетворение потребностей в высшем образовании; организация регулярного повышения квалификации специалистов различных направлений. Система дистанционного обучения

должна создавать возможности и доступ в получении современного образования. Эта система послужит ключевым движущим звеном не только для студентов высших учебных заведений, а также специалистов различных отраслей, повышению их квалификации, кадрового потенциала организации.

В свою очередь это требует детальной проработки нормативного, учебно-методического и организационного обеспечения, а также создания доступа к дистанционному образованию населению даже самых отдаленных регионов страны. Говоря о доступе к дистанционному обучению всех регионов страны включая самых отдаленных уголков, ставится фундаментальная задача обеспечения функционирования разветвленной сети учебных центров, а также контроля качества образования, подготовки кадров.

Создание такой системы предопределяет условия уникальной образовательной среды обеспечивающей непрерывное обучение (lifelong learning), независимо от уровня получаемого образования, профиля профессиональной ориентации, а также возраста.

В настоящее время в мире накоплен значительный опыт реализации систем дистанционного образования (СДО). Ниже приводится анализ многочисленных источников, отображающих географическое распределение образовательных учреждений, предлагающих дистанционное обучение (ДО) в той или иной разновидности. [4, с. 9].

Рис 1. Географический охват ДО

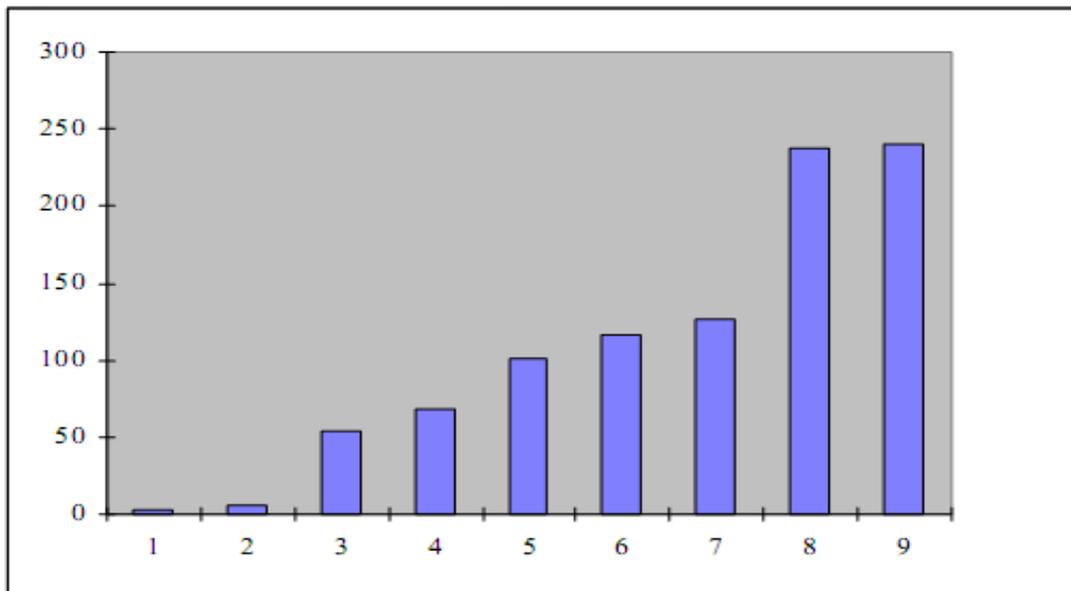

Рис. 1.1.1. Образовательные учреждения дистанционного обучения (1 – Ближний Восток, 2 – Центральная Америка, 3 – Латинская Америка, 4 – Австралия, 5 – Азия, 6 – Россия, 7 – Африка, 8 – Северная Америка, 9 – Европа)

Согласно диаграмме нужно отметить широкий спектр доступа к системе дистанционного образования в таких странах как США, Испании, Франции, Швеции, Финляндии, Турции, Японии, Китай и многих других стран. Это создает благоприятные возможности: (1) получение степени бакалавра, магистра; (2) обучение взрослых включающих ведение курсов в области науки, бизнеса, управления; (3) повышение квалификации преподавателей; (4) обучение населения отдаленных районов; (5) присуждение степени доктора.

Дистанционные образовательные технологии активно применяются как в гражданском образовании, так и в военном, где наибольшего развития они достигают в сфере гражданской образовательной деятельности.

ДО развивается не только в рамках национальных систем образования. Технология ДО также присущи и корпоративному обучению. Частные корпоративные образовательные сети созданы такими компаниями как IBM, General Motors, Ford и другие.

Сегодня многие компании пересматривают статус тренингов, образовательных подразделений в своих структурах, большой спрос у компании инвестиция не только в обучение кадра, но и инвестиция в научно-исследовательские разработки. Сохранение конкурентоспособности компании, умение внедрить качественного и востребованного товара в рынок согласно спросу потребителя требует от нее наем и непрерывное обучение персонала. Если компаниям приходилось согласно образовательному плану и графику отправлять свой персонал на повышение квалификации за пределы города, иногда страны, что влекло за собой финансовые затраты, отвлечение персонала от работы, потеря времени. Дистанционное обучение для крупного предприятия – обеспечить быстрое внедрение товаров на рынок в условиях большой конкуренции и модернизации.

Дистанционное обучение это получение образования с помощью интернета и современных информационных и телекоммуникационных технологий.

Заглядывая в статистику пользователей интернета нашей страны Саммита ИКТ 2016 года состоявшемся, в городе Ташкенте количество пользователей интернета составило более 13 миллионов человек; мобильной связью охвачено 92% населенных пунктов Республики Узбекистан.

Согласно статистическим данным администрации доменной зоны «UZ», на начало года насчитывалось 13438 доменов UZ, прирост составил 9,1 процента. Всего с начала года было зарегистрировано более 2830 новых доменных имен. Подавляющее количество доменов – 83,3 процента числится за резидентами Узбекистана. При анализе распределения ресурсов, включенных в каталог WWW.UZ, можно заметить, что большее количество (25,99 процента) сайтов по стране созданы в категории «Бизнес», в сфере образования – 14,42 процента, СМИ – 4,77 процента, развлечения – 13,38 процента.

Статистика “Gazeta.uz” 2015 года указывает на следующее- около 37,4 % домохозяйств республики имеют компьютеры и 58,1 % доступ к интернету. Это говорит о том, что Узбекистан имеет большие перспективы для развития высокотехнологичной сферы. Отечественная IT-индустрия успешно развивается, создаются совместные предприятия, разрабатываются и внедряются новые софтверные проекты, интернет завоевывает все больше пространства.

Это создает благоприятные условия внедрению и осуществлению дистанционного образования во всех сферах: образование, бизнес, включая домохозяйства, что послужит благотворному, перспективному росту как социально-экономической сферы страны, так и росту образованности населения, решения кадрового вопроса, успешному внедрению бизнесов на рынок на местном так и на международном уровне.

В свою очередь осуществление системы дистанционного образования требует следующих шагов: (1) определение целей курса. Какие знания давать и кто целевая группа; (2) выбор методов обучения; (3) разработка расписания; (4) мониторинг учебного процесса и оценка; (5) анализ результатов и другие.

Таким образом, дистанционное обучение, обладая такими преимуществами как эффективность, гибкость, модульность и параллельность, отвечает требованиям современной жизни. Отсюда все повышающийся интерес к дистанционному обучению не только высшему, но к самым различным его формам. В образовательном сообществе осознано, что у дистанционного обучения хорошие перспективы, связанные с реализацией обучения через всю жизнь. Но помимо преимуществ, здесь существует и ряд недостатков. К примеру, при этой форме обучения студент не всегда может научиться достаточно грамотно, изложить полученные знания в устной форме. Поэтому в качестве основного образования дистанционное обучение лучше выбирать, только если действительно по каким-либо причинам недоступны традиционные варианты. В то время как для получения дополнительного, или второго высшего образования, дистанционные формы достаточно эффективны.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Новиков Д.А. Теория управления образовательными системами. – М.: Народное образование, 2009. – С. 380.
2. Дьяченко А., Цыганцов Е., Мязотс В. Среда дистанционного обучения Moodle.
3. Мур, Кирсли. Дистанционное обучение – системный подход, 2005.
4. Андреев А.А., Солдаткин В.И. Дистанционное обучение: Сущность, технология, организация. – М.: Издательство МЭСИ, 1999. – С. 4, 9, 11, 19-25, 63, 135.
5. Business-Daily Media 2015.

ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЫ

1. www.uza.uz/ru/.../internet-v-uzbekistane-osvaivaya-novye-prostory-15.06.2012-196.
2. M.ru.sputniknews-uz.com/society

УДК 371.30+152.58

*Альфия Шайдулина, Барно Маматова
(Фергана, Узбекистан)*

ВЕРБАЛЬНЫЕ И НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ КАК ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФАКТОР ОБУЧЕНИЯ ОБЩЕНИЮ НА НЕРОДНОМ ЯЗЫКЕ

В статье говорится о роли психолингвистики в обучении неродному языку – русскому. Раскрыто соотношение вербальных и невербальных средств коммуникации при обучении общению. Авторы исходят из тезиса о том, что общение на любом изучаемом языке базируется на теории речевой деятельности. В общении используются экстралингвистические средства: мимика, жесты, интонация, паузы и др. Эти средства, как показывает практика, облегчают общение, «поддерживая» его основной компонент – языковой (клише, штампы, изучаемого русского языка). Учёт достижений психолингвистики, по мнению авторов, способствует подготовке билингвов, владеющих русским языком как средством общения.

Ключевые слова: *психолингвистика; вербальные и невербальные средства общения; чтение, письмо, аудирование, говорение; коммуникация на изучаемом языке; общение и говорение; билингвы; психологический барьер; мимика, жесты, интонация.*

The article states the role of psycholinguistic teaching of non-native language – the Russian language. The correlation between verbal and non verbal means of communication is given in the process of teaching communication. The authors process from the thesis the communication in teaching any language is based on the theory of speaking activities: extralinguistic means such as mimics, gestures, intonation, poses and etc. are used in the speech . As the practice shows these means make communication easier “supporting” its main component- language component (clicke, seals of the language they learn-the Russian language.) According to the authors, the account of psycholinguistic’s achievements further the training of bilinguists knowing the Russian language as true means of communication.

Key words: *psycholinguistics, verbal and non verbal means of communication, reading, writing, listening, speaking, communication on the taught language, communication and speaking, bilinguists, psychological barrier, mimics, gestures, intonation.*

Подготовка всесторонне образованного и интеллектуально развитого поколения особенно актуализируется в век глобализации и стирания образовательных границ, широкого распространения ИКТ. Именно поэтому в наше время процесс обучения языкам всё больше

приобретает прикладной характер, что обусловлено возрастанием прагматических потребностей общества.

Современные задачи обучения русскому языку можно свести к подготовке носителя языка, способного вести межкультурный диалог. Глобальной целью овладения языком считается приобщения к культуре носителей языка и участие в диалоге культур. Эта цель может быть достигнута при формировании способности к межкультурной коммуникации. Общение на любом изучаемом языке базируется на теории речевой деятельности.

Коммуникативное обучение языку носит деятельностный характер, так как речевое общение осуществляется посредством речевой деятельности, служащей для решения задач продуктивной человеческой деятельности в условиях социального взаимодействия общающихся людей.

В последние годы отношение нерусских людей к русскому языку изменилось в положительную сторону: люди хотят овладеть языком как орудием производства. Их меньше интересует история и теория языка, поскольку русский язык им необходим исключительно функционально – для практического использования в разных сферах жизни общества в качестве средства реального общения с носителями языка. Наиболее актуальным для учителей-русистов является вопрос: как в кратчайшие сроки подготовить билингвов в обычных условиях обучения русскому языку. В этом вопросе целесообразно опираться на достижения психолингвистики.

Основоположником психолингвистики по праву считается А. А. Леонтьев [1]: в его трудах впервые обоснованы основные положения данной науки, первоначально изложенные в виде теории речевой деятельности. В настоящее время психолингвистика определяется как наука о закономерностях порождения и восприятия речевых высказываний.

Возникновение психолингвистики связывают [2] со слабыми звеньями методической науки и практики обучения неродным языкам. Определяя стратегию процесса обучения языкам, специалисты оказались не в состоянии ответить на ряд принципиальных вопросов, связанных с выбором оптимального содержания, подходящих методов и приёмов, приоритетных принципов обучения.

В обучении русскому языку в течение долгого времени в нашей республике первенствовал и главенствовал грамматико-переводный метод, соответствовавший задачам обучения грамматическому строю русского языка. Кстати, такой подход обусловлен тем, что и содержание, и методы обучения были скопированы у методики обучения русскому языку как родному.

Антропоцентрическое языковедение, пришедшее на смену лингвоцентрическому, учитывает, прежде всего, запросы человека, людей. Новая наука внесла ясность во многие вопросы, связанные как и с изучением языков, так и с обучением общению и формированием речевой деятельности на них.

У специалистов имеется теперь представление о том, как формируется коммуникативная компетентность человека. Многие люди имеют реальные шансы параллельно освоить несколько языков, растёт количество билингвов и полиглотов. Однако эти возможности по ряду причин реализуются не у всех людей одинаково. Результаты обучения русскому языку в настоящее время не в полном объёме соответствуют запросам нашего общества.

В этом плане интеграция усилий методики и психолингвистики может привести к положительным изменениям в практике обучения русскому языку. Осознание того, что свободное владение языком возможно только при условии формирования и развития навыков по основным видам речевой деятельности (чтение, письмо, говорение, аудирование), является одним из главных достижений современной методики обучения языкам. Следующим шагом, на наш взгляд, должна стать опора на психолингвистику, изучающую взаимосвязь речевой деятельности с сознанием человека, что является одним из приоритетных направлений развития современной методики. Психолингвистика –

комплексная наука, изучающая язык, речь, речевую деятельность, особенности общения людей с помощью вербальных и невербальных средств [3].

При обучении языкам нужно чётко различать понятие «говорение» и «общение» [4]: при говорении человек ограничивается использованием языковых средств, а при общении используются и экстралингвистические средства – мимика, жесты, интонация, паузы и др.

При обучении неродным языкам необходимо прививать обучаемым умения в применении мимики, жестов. Особенно важным является обучение правильному интонированию, расстановке логического ударения.

Люди с отсутствием естественных навыков будут сильно отличаться от других носителей языка тем, что будут говорить не так, как все (носители языка): во-первых, сами при коммуникации будут чувствовать себя неловко; во-вторых, такой человек своими собеседниками воспринимается как «чужой» или неполноценный партнёр.

Люди, изучающие неродные языки, должны знать не только теорию языка но и быть истинными носителями, т.е. они должны владеть и лингвистическим, и ситуативным, и социальным, и национально-культурным уровнями изучаемого языка. Таким образом, речь – процесс творческий, требующий инициативности со стороны говорящего. Речевые умения, приобретаемые при изучении языков, должны отличаться гибкостью.

Владеть речью – умение, возникающее на основе языковых навыков, но не сводимое только к ним. Говорящий в процессе общения попадает в различные речевые ситуации, ставится перед необходимостью решения различных задач. Для их решения он выбирает все возможные средства общения, варьируя языковые и надязыковые компоненты. Слова, словосочетания, предложения при этом сочетаются не только с клише и штампами, но и жестами, действиями, мимикой, интонаций. Все эти средства облегчают общение, «поддерживая» его основной компонент – языковой.

Следовательно, общение возможно не столько с помощью вербальных средств, сколько с помощью синтеза языковых и неязыковых средств коммуникации. Обучая процессу общения, коммуникации, необходимо учить и сложному умению пользоваться комплексом языковых и неязыковых средств общения.

Практика работы показывает и другую типичную тенденцию: владея сравнительно достаточным потенциальным уровнем общения на изучаемом языке, обучаемые не в силах преодолеть психологический барьер, препятствующий вступлению в речевой контакт. При общении на родном языке люди легко и просто начинают говорить не только потому, что хорошо знают свой язык, имеют необходимый языковой материал, а скорее, благодаря задействованию вспомогательных средств типа «слушай, я буду говорить»: такую функцию выполняет не только слово, но и мимика, жест, лёгкий толчок, или нейтральные слова – «так», «внимание», различные интонационные средства.

Указанные вербальные и невербальные средства коммуникации должны, на наш взгляд, лечь в основу тренировочных упражнений при обучении неродному (русскому) языку.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – М.: «Смысл», 2005.
2. Белянин В. П. Психолингвистика / В. П. Белянин. – М.: «Флинта», 2005.
3. Социальная психолингвистика: хрестоматия / Сост. Седов К. Ф. – М.: «Лабиринт», 2007.
4. Акишина А. А. и др. Жесты и мимика в русской речи. – М.: «Русский язык», 1991.

УДК 371.302.2

Альфия Шайдулина, Барно Маматова
(Фергана, Узбекистан)

ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ВОПРОСОВ ПОВЫШЕНИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Статья посвящена проблеме повышения медиаграмотности современной молодёжи, которая не представляет свою жизнь без информационно-коммуникационных средств: средства массовой информации (газеты, журналы, радио, телевидение, мультимедиа, интернет и др.). Авторы считают, что в непростых современных условиях необходимо медиаобразование молодёжи, которое научит «отсортировать» информацию, то есть молодёжь должна суметь отличить объективную информацию от субъективной. Обладая медиаиммунитетом, молодёжь способна противостоять агрессивной медиасреде, её негативному влиянию. По убеждению авторов, в ходе медиаобразования молодёжи формируется и её медиакомпетентность, и её медиакультура, что позволит обезопасить молодое поколение от негативных воздействий извне.

Ключевые слова: *медиа; массовая культура; средства массовой информации; инновационное поколение; медиаобразование; медиаграмотность; медиакультура; медиакомпетентность; медиаиммунитет; глобальная сеть – интернет; негативное влияние масс-медиа; воспитание всесторонне развитой гармоничной личности.*

The article is discussed the problem of raising medialiteracy of modern youth who can not imagine their life without mass media (newspapers, magazines, radio, television, multimedia, internet and etc.). The authors' think that the students' mediateaching is necessary in such difficult modern conditions which teach them "to sort out" the information thus, the youth should be able to differentiate objective information from subjective. Having mediaimmunitet the youth are able to resist to aggressive mediasphere and its negative influence. According to the authors' belief the youth's mediacompetence, their mediaculture is formed in the process of their mediastudy which lets protect the young generation from outter negative influence.

Key words: *media, mass media the means of media, innovative generation, mediastudy, medialiteracy, media culture, mediacompetence, mediaimmunitet, global net – internet, negative influence of mass media, upbringing of harmoniously developed, highly educated person.*

В наш полный информации XXI век актуальными становятся проблемы повышения, а также совершенствования медиаграмотности молодёжи.

Мир современного человека буквально насыщен различными медиа, и это пространство продолжает расширяться.

Говоря о медиа, прежде всего, мы имеем в ряду всю совокупность информационно-коммуникационных средств, с которыми в обыденной жизни взаимодействует каждая личность. Это и печатные средства (газеты, журналы), аудиосредства (радио, аудиозаписи), экранные или аудиовизуальные средства (кино, телевидение, видео, мультимедиа, интернет).

Медиа – это термин XX века (от латинского «media», «medium» - средства, посредник) для обозначения феномена «массовой культуры» («mass-media»). Что касается понятия «медиакультура», то это уже детище современной культурологической теории, обозначающее особый тип культуры информационной эпохи, которая является посредником между обществом и государством, социумом и властью.

Молодёжь XXI века – это люди инновационного поколения, века. Массмедиа несёт для них информационную и просветительскую функцию, благодаря которой они получают разнообразную, часто противоречивую и несистематизированную информацию.

И в этих непростых условиях необходимы знания, которые даёт медиаобразование для того, чтобы уметь «отсортировать» информацию, то есть суметь отличить объективную информацию от субъективной.

Цель медиаобразования – формирование медиакультуры личности. Его главные задачи – содействие формированию медиаиммунитета личности, который делает её способной противостоять агрессивной медиасреде, обеспечивает психологическое благополучие при потреблении медиапродукции.

Эпоха современной информационной цивилизации потребовала от человека новых знаний и компетенций различного уровня, новых качеств личности, без которых его комфортное и плодотворное существование в современной информационной среде стало достаточно проблематичным.

Актуальным стало для общества формирование информационной культуры личности, её информационной грамотности и компетентности. Интернет – мировая глобальная сеть – прочно вошёл в нашу жизнь, и молодёжь без этой глобальной сети обойтись не может. В данном случае возникает опасная проблема вовлечения молодёжи в какие-либо негативные медиа.

Наша задача как педагогов – обезопасить молодое поколение, наших воспитанников-лицеистов, от негативных воздействий извне, а для этого необходимо дать молодёжи медиаобразование.

По нашему глубокому убеждению, полноценная коммуникация с современными медийными текстами сегодня возможна лишь на основе медиаграмотности. В специальной литературе [1], посвящённой сфере медиа, медиаграмотность трактуется как результат целенаправленных действий образовательного процесса, то есть медиаобразования. Уверены, что в ходе развития медиаобразования молодёжи формируется и медиакомпетентность, и медиакультура.

Медиаобразование не только воздействует на формирование медиакультуры личности, но и существенно влияет на ментальную идентичность молодого поколения нашей страны. Отсюда ясно, что медиакультура личности – сложное понятие, включающее информационную, политическую, нравственную и эстетическую составляющие. Важную роль в формировании медиаграмотности обучаемых, на наш взгляд, играет внеаудиторная работа.

В процессе медиаобразования необходимо чётко определить:

- 1) Какими мотивами может руководствоваться личность?
- 2) Как часто должны возникать контакты с медиа?
- 3) Что человек должен знать по истории и теории медиа?
- 4) В какой степени должны быть развиты возможности его восприятия и оценки медиатекстов?
- 5) Какие медиатексты он может создавать и распространять?

В настоящее время мы имеем лишь общее представление о том, какими медиакомпетенциями в идеале должен обладать человек информационного общества вообще, а также какие характеристики ему присущи при низком уровне сформированности медиакомпетенций. Таким образом, речь идёт о создании научно обоснованных моделей медиаобразования относительно каждого его уровня и разработке конкретных методик медиаобразовательной деятельности.

Одной из ключевых проблем современного медиаобразования [2] является то, что его задачи педагоги решают, как правило, в отрыве от медиасреды и медиасообщества. Если рассмотреть влияние медиа с эстетической точки зрения, то главная цель медиаобразования – помочь молодёжи понять основные законы и язык художественного спектра медиаинформации, развить эстетическое (художественное) восприятие и вкус, способности к квалифицированному анализу художественных медиатекстов.

Медиаобразование молодёжь, на наш взгляд, оказывает влияние на развитие эффективности и повышение качества в образовательном процессе. Бесспорно, что молодёжной аудитории надо дать ориентир в условиях переизбытка разнообразной информации, научить грамотно воспринимать её, понимать, анализировать, иметь представление о её механизмах и последствиях её влияния на зрителей (ТВ), слушателей (радио), читателей (газеты).

Таким образом, сфера медиаобразования личности не является «монолитным» процессом, представляет собой разноуровневую систему, каждый уровень которой имеет различную целевую направленность и результативность. Основными результативными уровнями медиаобразовательной деятельности могут выступать медиаграмотность – медиаобразованность – медиакомпетентность личности, которые являются элементами её медиакультуры и медиаменталитета.

Особо актуальным становится вопрос о роли медиакультуры как уникального явления информационной эпохи, как знаковой системы, «кода», с помощью которого передаётся информация об окружающем человека мире и формируется новое мышление, что, в свою очередь, ставит новые задачи перед теорией и практикой медиаобразования как фактора социализации личности.

Общественные институты всё громче высказываются по поводу необратимых последствий воздействия на психику и духовный мир подрастающего поколения сцен насилия, демонстрируемых на экране телевизора, снятия табу с некогда интимных сторон человеческих отношений, возведения в культ денег и денежных отношений. Но вопрос читать или не читать, смотреть или не смотреть лежит не в плоскости: пускать или не пускать, показывать или запретить. Речь идёт о вариативности предложений и свободе выбора: необходимо вырабатывать у молодёжи независимость суждений по отношению к медиатекстам, способность иметь, формулировать и транслировать свою собственную точку зрения, в целом – повышать уровень медиакомпетентности.

Цель медиаобразования – научить молодёжь извлекать из медиа максимум пользы в соответствии со своими пристрастиями. Чтобы не попасть под негативное воздействие внешних факторов необходимо систематически повышать уровень медиаобразования молодого поколения: только грамотный, осведомлённый потребитель сможет «отсортировать» информацию и выбрать необходимую для себя, а не воспринимать её в буквальном смысле.

В нашей стране в ходе углубления демократических реформ делается акцент на воспитание всесторонне развитой гармоничной личности, а это возможно только с помощью совершенствования её медиаграмотности и медиакультуры, чем сегодня и занимается педагогическая общественность страны.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Фёдоров А. В. Медиаобразование: история, теория и методика / А. В. Фёдоров. – Ростов: ЦВВР, 2007.
2. Медиаобразование. Российская педагогическая энциклопедия. Т. 1. / Гл. ред. Давыдов В. В. – М., 1993.
3. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии / Г. К. Селевко. – М., 2009.

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВИХ УМІНЬ ПЕРШОКЛАСНИКІВ ПОБУДОВИ ОПИСОВИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ НА ОСНОВІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ У ПРИРОДІ

У статті розглядаються особливості опису як одного з функціонально-сміслових типів мовлення. Визначається його відмінність від інших типів монологу: розповіді та міркування. Дається детальна характеристика різновиду опису – пейзажу та пропонуються методичні підходи щодо навчання першокласників будувати своє висловлювання у формі опису.

Ключові слова: опис, розповідь, міркування, портрет, пейзаж, натюрморт, характеристика, інтер'єр.

The article describing the features as one of the functional and semantic types of speech. Determined it different from other types of monologue, stories and speculation. We give a detailed description of the kind of description - the landscape and offered methodical approaches to teaching first-graders build their expression in the form of description.

Keywords: description, narration, reasoning, portrait, landscape, still life, a characteristic interior.

У психолінгвістиці встановлено, що дитина у процесі мислення може фіксувати об'єктивно існуючі зв'язки, зокрема темпоральні (синхронні) зв'язки між явищами дійсності та неусвідомлено виражати їх за допомогою мовних засобів у вигляді одного із функціонально-сміслових типів мовлення – опису.

Проблематика навчання опису була предметом дослідження як у дошкільній (В.В.Гербова, А.Я.Зрожевська, С.В.Ласунова, Л.А.Порядченко), так і у шкільній лінгвометодиці (О.П.Глазова, З.О.Доморацька, Л.М.Міненко, Г.І.Сорокіна, В.А.Собко, Л.А.Порядченко).

Вченими описано варіативні методики навчання описового мовлення дітей дошкільного (А.М.Богущ, А.М.Бородич, Н.В.Гавриш, Е.П.Короткова, Г.М.Ляміна, Є.І.Тихеева, О.С.Ушакова, та ін.) та молодшого шкільного віку (Л.О.Варзацька, М.С.Вашуленко, Т.О.Ладиженська, Л.А.Порядченко, К.С.Прищепа, Н.Ф.Скрипченко, Г.О.Фомічова, та ін.).

Наукою доведено, що за допомогою опису діти вчаться розкривати ознаки предмета, знаходячи найбільш доречні образні слова, розрізняти суттєві і несуттєві ознаки предметів, явищ, дій; оволодівають культурою почуттів, естетичним смаком. За допомогою опису дитина вчиться розуміти та використовувати у власному мовленні контексти, що передають значення статичності вираження подій.

Однак, не зважаючи на велику кількість досліджень, у сучасній методиці розвитку зв'язного мовлення першокласників досить часто неправомірно вживається термін “описова розповідь”, що негативно позначається на розумінні як педагогами так і дітьми особливостей цього функціонально-сміслового типу мовлення.

Тому, **метою** нашої статті є аналіз лінгвістичних особливостей опису як функціонально-сміслового типу мовлення та визначення основних методичних підходів щодо навчання першокласників побудови усних висловлювань у формі опису.

Метамовні особливості опису були визначені багатьма вченими-лінгвістами: Т.В. Ахутіною, А.Н. Кожином, Т.О. Ладиженською, Л.І. Мацько, О.О. Нечаєвою, О.О. Потєбнею та ін. Найбільш повно розкриває лінгвістичні ознаки опису О.О. Нечаєва. Вона зазначає, що “опис – це функціонально-смісловий тип мовлення, що являється його типізованим різновидом, як зразок, модель монологічного повідомлення у вигляді

перерахування одночасних ознак предмету, в широкому розумінні, та таких, що мають для цього визначену мовну структуру” [3, с. 195].

В описі виражаються явні і видимі синхронні (одночасні) зв'язки, що безпосередньо підлягають спостереженню, але й вони, як і діяхронні (різновид темпоральних), що виражають послідовність в розповіді, і каузальні (причинно-наслідкові, абстрактні, скриті зв'язки) в міркуванні – потребують логічного осмислення.

Опис має значення повідомлення і є сталою мовленнєвою структурою надфразової єдності (більшою ніж одне речення). Його функція – описувати предмети, явища, події, дії тощо.

Опис, як різновид усного та писемного мовлення – це поєднання предметного значення об'єкта думки з його способом мовного вираження (висловлення у вигляді перерахування одночасних ознак цього предмета, тобто описовим способом). Він, як і інші функціонально-сміслові типи мовлення, є мінімальною одиницею монологічного висловлювання. Проте, лише перерахування ознак предмета чи дії – ще не є описом, а тільки способом, що використовується в описі. Перелік однорідних членів речення, які не утворюють окремих суджень у формі речень не властивий опису як функціонально-смісловому типу мовлення. Тобто, описовий тип мовлення складається з перерахування ознак об'єкту думки і мовлення, де ці ознаки є судженням і мають форму речення [1, с. 146].

Опис передбачає повідомлення про факти, дії, явища, що існують одночасно. Значення одночасності не допускає заміни часового плану. Наприклад: *“Минає літо, шелестить пожовкле листя по діброві, гуляють хмари, сонце спить”*. У цих прикладах передається одночасність всіх дій і природних явищ у теперішньому часі, що і є описом. Поєднання різних видо-часових форм дієслів у цьому типі монологу не допустиме [1]. Наприклад: *“Івасик вирізає ножицями витинанку, а дідусь майстрував осла”*. Говорити “вирізає” (теп. час, недок. вид) і “змайстрував” (мин. час, док. вид) у одному описовому контексті – *недопустимо*.

У описі одночасними вважається не лише ті ознаки, що відповідні до даного моменту часу (година, хвилина, секунда, день), але й для визначеного протяжного проміжку часу (пора року, місяць). Наприклад: *“Сніг на полях. Лід на річках. Віхола гуляє. Коли це буває? (взимку)”* (опис зими).

За допомогою опису розкриваються особливості природних явищ, якостей людини, характеристики предмету, дії чи стану, тому цей функціонально – смісловий тип мовлення має кілька різновидів: портрет, пейзаж, характеристика, натюрморт, опис предмету, опис стану природи чи людини, опис дії. Тільки в характеристиці допустиме співставлення дій різночасового плану. Кожен з цих різновидів має свої структурні й мовностилістичні особливості, що надають йому своєрідної самобутності й виразності.

Більш детально розглянемо особливості опису пейзажу. У пейзажі, як описовому жанрі висловлювання, перераховуються як тимчасові так і постійні чи узагальнені ознаки природи. Наприклад (тимчасові ознаки): *“По діброві вітер віє, гуляє по полю. Край дороги гне тополю до самого Дону. Кругом поле, як те море, широке синіє”* (Т.Г. Шевченко).

Відмінності опису природи, тобто пейзажу, від інших видів опису виражається специфічними мовними засобами. В текстах, що являють собою опис природи, наявні обставинні слова часу (*тільки-но, цілими днями, нині, іноді, потому, вечорами і т.д.*); видо-часові форми дієслів (*було тихо*). Наприклад: *“Все щезло. Потому, як із туману, почали впливати поважні мули, в зелених чалмах і довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках...”*.

У описових контекстах в яких передаються особливості природи зазвичай “багато епітетів, порівнянь, метафор; пряма мова як правило відсутня, сюжету нема, композиція визначає або послідовність спостережень, або ряд предметів, які спостерігаються, що близько, а що вдаліні” [2, с. 173].

Будь-яке висловлювання характеризується трьома особливостями: 1) змістом, 2) логічною побудовою, 3) мовним матеріалом. Мовний матеріал це – синтаксичні конструкції, які використовуються в мовленні з метою передачі певного змісту. Отож правильна побудова описового висловлювання тісно пов'язана з синтаксисом.

Зазначимо, що опис як тип тексту складається з таких структурних компонентів: назва предмету та його загальна характеристика; поділ предмету на частини з характеристикою кожної із частин; передача вражень чи відношень до предмету, який описується.

Опис, як монологічний тип мовлення зі статичним змістом має свої синтаксичні особливості, що виражені в структурі речень, які складають той чи інший описовий контекст. Майже всі речення в описі виконують одне й те ж комунікативне завдання – відповісти на запитання: “Який предмет?” Звідси речення можуть бути однакові за своїм актуальним членуванням: темою, чи “даним”, є предмет, ремою, чи “новим”, – ознака, якість предмета. Тема може членуватися (коли в предметі виділяються різні сторони), а в ремі повідомляються ознаки, розчленованого предмету. Тут рема грає особливу роль.

Отже, проаналізувавши лінгвістичну літературу можемо визначити основні особливості опису як функціонально-смиислового типу мовлення: статичність вираження ознак; синтаксична будова описового контексту; особливості різновидів опису.

У процесі навчання першокласників опису та розвитку їхнього монологічного мовлення Л.А.Порядченко пропонує використовувати спеціальні методи, зокрема, такі:

1) *Методи введення граматичних форм – сприйняття осмислення значення змісту словосполучень і речень.* Це взаємопов'язані дії педагога і дітей, що спрямовані на усвідомлення повідомлення, яке наявне в реченні, на осмислення логічних зв'язків реальності, що виражені за допомогою словосполучення. До них можуть бути віднесені: мовні вправи, дидактичні ігри на осмислення значення фразеологізмів, метафор, синонімів, антонімів; спостереження над різними видами описових текстів, читання художніх текстів з наступним виокремленням у них описів.

2) *Методи активізації описових синтаксичних конструкцій та збагачення усного мовлення (говоріння) дитини словосполученнями та реченнями.* До цих методів доцільно віднести такі: дидактичні ігри, метод аналогії, мовні вправи.

3) *Методи активізації побудови дитячих висловлювань.* Це методи активного вправляння дитини у побудові описових контекстів, які сприяють розвитку опису, як функціонально-смиислового типу мовлення, активізують розумову діяльність та творчість учня. Вони поділяються на дві групи: репродуктивні та творчі [4, с. 3].

Під час навчання дітей 6-річного віку складати тексти-описи природи з метою розвитку зв'язного мовлення на думку Л.А.Порядченко слід надавати перевагу таким організаційним формам: урок, заняття, екскурсія, екскурсія-огляд, вікторини, змагання, дидактичні ігри [6, с. 32].

Для зацікавлення і урізноманітнення уроків, що мають на меті навчити дітей складати описи природи, потрібно використовувати такі засоби: явища природи, предмети побуту, макети тварин і чучела, воскові фігури, картинки, слайди, цікаві фото, а також дидактичний матеріал: загадки, прислів'я, казки, приказки; мовний матеріал: словосполучення, речення, тексти [5, с. 117]

Підводячи підсумки нашої статті, можна стверджувати, що для повного засвоєння дітьми особливостей побудови опису природи потрібно, щоб вони наочно спостерігали за текстами описового типу, а потім і самі вчилися їх будувати відповідно до вищезазначених вимог, щоб педагог-практик допомагав учням засвоювати типові конструкції, які використовуються для складання описів – пейзажів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш А.М. Дошкільна лінгводидактика / А.М.Богуш. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 230 с.
2. Калмикова Л.О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти: Навч. посібник / Л.О.Калмикова – К.: НМЦВО, 2003. – 229 с.
3. Нечаєва О.А. Функционально-смысловые типы речи (описание, повествование, рассуждения) / О.А. Нечаева. – Улан-Удэ, 1974. – 214 с.
4. Порядченко Л.А. Використання опису як засобу формування монологічного мовлення першокласників / Порядченко Л.А. // Початкова школа і сучасність. – 2017. – №2 (30). – С. 2-4.
5. Порядченко Л.А. Інноваційні підходи до формування навичок зв'язного описового мовлення учнів початкової школи / Л.А. Порядченко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої Дню початкової освіти, 2016. – С. 117-119.
6. Порядченко Л.А. Використання опису як засобу формування лексичних умінь вчителя початкової школи / Л.А. Порядченко // «Рідна мова» Квартальник українського вчительського товариства у Польщі. – 2014. – №22. – С. 46-48.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент Л.А.Порядченко

ВПЛИВ АДАПТАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ДО СТАРІННЯ НА УЯВЛЕННЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ПРО ВЛАСНЕ МАЙБУТНЄ

У статті розглянуто поняття життєвої перспективи особистості та особливості ставлення людей похилого віку до власного майбутнього. Проаналізовано стратегії адаптації людей похилого віку до старіння. Простежено вплив адаптаційної стратегії до старіння на уявлення людей похилого віку про власне майбутнє.

Ключові слова: життєва перспектива, похилий вік, стратегії адаптації до старіння, ставлення до майбутнього.

In the article there have been considered the concept of personality's life prospect and also there have been considered peculiarities of elderly age people' attitude to own future. There have been analyzed strategies of elderly age people' adaptation to aging. The author has defined the influence of choice the adaptive strategy to aging on elderly age people' ideas about own future.

Key words: life prospect, elderly age, strategies adaptation to aging, attitude to future.

Соціально-демографічна ситуація сучасного суспільства характеризується постійним збільшенням частки людей похилого віку, тому виникає підвищений інтерес до цього вікового етапу розвитку людини.

З початком процесу старіння у людей похилого віку виникає низка проблем: адаптація до нового періоду життя, звуження сфери спілкування, відчуття самотності, відхід від активної трудової діяльності, орієнтація на минуле і теперішнє, «небачення» майбутнього, відсутність тривалої перспективи, сприйняття факту скінченності власного життя.

Життєва перспектива особистості – усвідомлене, відносно структуроване опанування особистістю власного майбутнього. Життєва перспектива виконує інтегративну функцію, характеризуючи основні змістовні та структурні моменти, пов'язані з уявленнями людини про власне майбутнє, здійснює регулюючу функцію, за допомогою чого вибудовується життєва позиція і стиль життя людини. Життєві перспективи особистості – це цілісна картина майбутнього у взаємозв'язку програмованих та очікуваних подій, від яких залежить соціальна цінність та сенс життя особистості [1].

У формуванні життєвої перспективи велике значення грає активність особистості в усіх проявах життя. Вона передбачає накреслення мети, наряду, мотивів; є джерелом пробудження у людині прихованих можливостей. Активність грає важливу роль в моделюванні життя. Необхідними компонентами активності є ініціатива, відповідальність і самостійність. Їх позначення дозволяє особистості вибудовувати перспективу життєвого шляху [3].

Життєва перспектива розглядається переважно як суб'єктивний образ майбутнього, тому люди похилого віку мають свої особливості бачення перспективи майбутнього. Вона характеризується слабкою насиченістю життєвими подіями і скороченням глибини планування. Також люди похилого віку частіше вибудовують власне майбутнє в залежності від його віддаленості. Їм властива виражена стурбованість власним життям, подіями у суспільстві, родині, майбутнім (М. Д. Александрова, В. Д. Альперович), яка нагадує незначну, проте стійку тривогу, що супроводжується зниженням психічної сили, зменшенням обсягу психічного життя. Це пов'язано з негативним настроєм щодо майбутнього через такі фактори як стан здоров'я, матеріальне становище, специфіка

соціального ставлення та відносин з близькими людьми.

Орієнтація на ті чи інші сторони життя визначається вибором стратегії адаптації до старості.

Вчені розглядають різні типи адаптації до старіння, аналіз яких дозволяє визначити специфіку ставлення людей похилого віку до власного майбутнього.

Найбільш відомою у психологічній літературі є класифікація, в якій описується п'ять типів пристосування особистості до старості.

1. Конструктивна стратегія характеризує зрілу, добре інтегровану у суспільство особистість, яка здатна насолоджуватися життям, наявними близькими відносинами з іншими. Такі люди похилого віку приймають факт старіння; внутрішньо врівноважені, мають гарний настрій, задоволені емоційними контактами з оточуючими людьми; гнучкі, усвідомлюють себе, власні досягнення, можливості та перспективи, активні у пошуку нових захоплень, розширюють коло спілкування. Вони в міру критичні по відношенню до себе і разом з тим досить терпимо ставляться до інших. Не драматизують закінчення професійної діяльності, оптимістично ставляться до життя; не виявляють ні агресії, ні пригніченості, мають живі інтереси і постійні плани на майбутнє. Завдяки своєму позитивному життєвому балансу вони з упевненістю розраховують на допомогу оточуючих. Самооцінка цієї групи літніх і старих людей досить висока.

2. Залежна стратегія характеризує особистість, яка підлегла кому-небудь: подружньому партнеру або своїй дитини. Такі старі не мають занадто високих життєвих претензій, демонструють загальну задоволеність життям з тенденцією до надлишкового оптимізму та непрактичності. Їх влаштовують власні досягнення; вони мають конструктивну та спрямовану в майбутнє життєву установку; добре інтегровані, але покладаються на інших та чекають від них емоційної підтримки. Частіше саме родина забезпечує їм відчуття безпеки, допомагає підтримувати внутрішню гармонію, емоційну рівновагу.

3. Оборонна стратегія характерна для літніх, які демонструють перебільшену емоційну стриманість, деяку прямолінійність у вчинках і звичках, прагнення до «самозабезпеченості», неохочого прийняття допомоги від інших людей. Люди даного типу пристосування до старості уникають висловлювати власну думку, насилу діляться своїми проблемами, сумнівами. Оборонну позицію займають іноді по відношенню до сім'ї. Захисним механізмом, який вони використовують проти страху смерті і знедоленості, є їх активність «через силу», постійне підживлення зовнішніми діями. У старості не бачать переваг та заздрять молоді і лише під тиском оточуючих залишають свою професійну діяльність.

4. Вороже ставлення до оточуючих. Таки люди агресивні, вибухові і підозрілі, прагнуть «перекласти» на інших людей провину і відповідальність за власні невдачі, не зовсім адекватно оцінюють дійсність. Недовіра до інших змушують їх замикатися в собі, уникати контактів з оточуючими. Вони всіляко відганяють думки про пенсію, використовують механізм розрядки напруги через активність. Їх життєвий шлях, як правило, супроводжувався численними стресами і невдачами, багато з яких перетворюються на нервові захворювання. Люди, які відносяться до даного типу ставлення до старості, схильні до гострих реакцій страху, особливо до смерті; вони не приймають старість, з відчаєм думають про прогресуючу втрату фізичних сил. Все це поєднується з ворожим ставленням до молодих людей, іноді з перенесенням цього відношення на весь «новий, чужий світ».

5. Аутоагресивна стратегія характеризує самоненавидяче ставлення людини до самого себе. Старі такого типу уникають спогадів, тому що в їх житті було багато невдач і труднощів. Вони пасивні, безініціативні, не бунтують проти власної старості, лише покійно приймають те, що посилає їм доля; песимістичні, не вірять, що можуть змінити власне життя. Неможливість задовольнити потребу в любові є причиною суму, депресій, претензій до себе. З цими станами поєднуються почуття самотності і непотрібності. Власне старіння оцінюється досить реалістично – завершення життя; смерть трактується цим людьми як порятунок від страждань [4].

Критерієм стратегій адаптації до старості за М. Єрмолаєвою є активність людини похилого віку, яка спрямована або на збереження особистості, або на відокремлення, індивідуалізацію і «виживання» її як індивіда на тлі поступового згасання психофізіологічних функцій. Обидва варіанти старіння підкоряються законам адаптації, але забезпечують різну якість життя і навіть її тривалість. Стратегія адаптації «пасивного старіння» проявляється в загальному зниженні інтересів і домагань до зовнішнього світу, егоцентризмі, зниженні емоційного контролю, в бажанні сховатися, в почутті неповноцінності, дратівливості, яка з часом змінюється байдужістю до оточуючого. Альтернатива стратегія полягає в підтримці та розвитку різноманітних зв'язків з суспільством. Варіантами адекватних віку видів соціально значущої діяльності можуть бути продовження професійної діяльності, написання мемуарів, викладання і наставництво, виховання онуків, учнів, громадська діяльність тощо [2].

Аналіз існуючих стратегій адаптації до старіння дозволяє нам визначити два полюсні типи ставлення людей похилого віку до старіння: песимістичний тип, представники якого відзначаються пасивною стратегією адаптації до старіння та оптимістичний тип, представники якого характеризуються конструктивною стратегією адаптації.

З метою визначення впливу адаптаційної стратегії до старіння на уявлення людей похилого віку про власне майбутнє було проведено експериментальне дослідження, у якому брали участь 12 мешканців Бердянського геронтологічного пансіонату у віці 67–82 років. Результати експерименту дали змогу визначити такі психологічні особливості ставлення людей похилого віку до свого майбутнього: життя в минулому та неусвідомлення перспектив майбутнього (наприклад: «Раніше все було краще...», «Мені лишилось не так уже й багато...» тощо); негативне чи невизначене емоційне ставлення до майбутнього (наприклад: «Моє майбутнє здається мені сумним або поганим, або сірим, або нещасливим, або одноманітним, або безперспективним...» тощо); вплив суб'єктивно пережитих значних об'єктивних подій на уявлення про майбутнє (наприклад: «Про яке говорити майбутнє, коли війна в країні йде!», «Не знаю, що буде потім. Страшно думати про своє майбутнє, коли про старих зовсім забули» тощо); тенденція «драматизувати» й гіперболізувати життєві події (наприклад, коли хтось зриває квіти в саду чи хтось несправедливо перемагає); критична переоцінка раніше прийнятних цінностей (наприклад: «Ось раніше люди не були такими злими та агресивними...» або «Минуле було більш моральним, не те що зараз», «Раніше людина була на першому місці, а тепер – гроші вирішують все» тощо); порушення процесів визначення мети, уявлення про неможливість керувати власним життям, пасивність, планування життя лише на найближче майбутнє (наприклад: «Живу сьогоднішнім днем, що буде далі – не замислююсь», «День прожив – і добре!», «Далеко не заглядаю, планую тільки те, що зможу зробити» тощо); активізація страху самотності та страху смерті (наприклад: «Моє майбутнє – це кінець життя», «Про що говорити, коли я зовсім один залишився» тощо); зниження прагнення до самоактуалізації (наприклад: «Що з мене взяти – я вже старий», «Коли я була б молодою, то змогла би, а тепер – ні» тощо); відмова від власного індивідуального життєвого шляху, небажання опанувати новий спосіб життя (наприклад: «Живу тільки задля онуків», «У мене зараз багато вільного часу – іноді й не знаю, що робити» тощо).

За результатами дослідження учасників експерименту можна розподілити за двома групами згідно стратегій адаптації до старіння: 2 особи (16,7%) до конструктивної стратегії адаптації до старіння та 10 осіб (83,3%) до пасивної.

Люди похилого віку, яких віднесено до першої групи (оптимістичний тип), мають позитивну установку на майбутнє, через що проявляють високу активність: планують події, проектують майбутнє, бачать власні перспективи та себе в майбутньому. Приймають своє нове положення як звільнення від соціальних обмежень і стереотипів; задоволені життям, займаються новими справами, слідкують за здоров'ям, встановлюють дружні контакти, ставлять досяжні цілі, радіють життю й гідно приймають старість. Вважають необхідним для

себе і важливим для інших передачу свого життєвого досвіду, родинних традицій. У житті пріоритетними визначають такі ціннісні орієнтації як активне діяльне життя, здоров'я, творчість, пізнання, широта та незалежність поглядів.

До другої групи (песимістичний тип) віднесено людей похилого віку, які відчужуються від оточення, звужують коло інтересів та спілкування, часто переживають важке почуття непотрібності, відмовляються від власної екзистенції, замикаються на площині минулого. Літні люди повідомляють про почуття порожнечі навколишнього життя, її суєтності. Все, що відбувається здається їм малозначним і нецікавим; важливим, повним змісту представляється лише життя в минулому, але воно ніколи не повернеться. Такі люди негативно або нейтрально ставляться до старіння, занурюються в минуле, де все було ясно, тому що вони самі будували своє життя. Перебування в спогадах допомагає відволіктися від нестабільності, неясності та некерованості сьогодення і не думати про майбутнє, в якому вони не бачать нічого, крім множення фізичних страждань, немощі, неминучої смерті. Вони не бачать себе у майбутньому, й за їх словами «доживають свій вік».

Отже, обрання певної стратегії адаптації до старіння визначає особливості ставлення людей похилого віку до власного майбутнього, тому у роботі з людьми похилого віку необхідно створити умови, які б допомогли їм у пошуках оптимальних життєвих позицій, нового сенсу життя, відкрили перспективи майбутнього, сприяли розкриттю особистісних ресурсів, підвищенню активності особистості задля повноцінної життєдіяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К.А. Время личности и время жизни / К.А. Альбуханова, Т.Н. Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Ермолаева М. В. Практическая психология старости / М. В. Ермолаева. – М.: ЭКСМО Пресс, 2002. – 320 с.
3. Мандрикова Е.Ю. Современные подходы к изучению временной перспективы личности / Е.Ю. Мандрикова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 4. – С. 54–65.
4. Рошак К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / К. Рошак. – М., 1990. – 19 с.

УДК 152.2:153.73

*Нурбек Жўраев, Зулфияхон Тўйчиева
(Кўқон, Ўзбекистон)*

ШАХС АГРЕССИВ ХУЛҚ-АТВОРИНИ НАМОЁН БЎЛИШИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мақолада агрессив хулқ-атвори шаклланишининг психологик жиҳатларига доир маълумотлар ўз аксини топган. Даставвал шахс агрессияси ва агрессив хулқ-атвор борасидаги назарий фикрлар, қарашлар келтирилган.

Калит сўзлар: *агрессия, хулқ-атвор, хатти-ҳаракат, ўсмирлик, жисмоний, вербал, низо, ҳукмронлик, ўзини ўзи баҳолаш, автоном, мустақил.*

В статье отражено материалы психологических особенностей формирования агрессивного поведения в подростковом возрасте. Вначале статьи проанализировано теоретические мнения, воззрение агрессивности у личности и агрессивное поведение у подростков.

Ключевые слова: *агрессия, поведение, поступок подростков, физический, вербал, конфликт, владычество, самооценка, автоном, самостоятельный.*

In the article materials are reflected the psychological features of forming are aggressive behavior in teens. On beginning the theoretical are analysed the article opinion, view of aggressiveness at personality and aggressive behaviors for teenagers.

Keywords: *agressiya, conduct, attempt, teenager, physical, verbal, conflict, sovereignty, self-esteem, autonomous, independent.*

Ҳозирги кунда инсонларда кузатилаётган агрессив хатти-ҳаракатларни намоён бўлиш сабабларини аниқлаш, деструктив хулқ-атворни олдини олиш ёки назорат қилиш муаммоларини илмий ўрганиш шуни кўрсатадики, инсон табиатдаги бу кўринишни чуқур ўрганиш психология фанининг бугунги кун талабига айланмоқда.

Агрессия ёки кишилар ўртасидаги келишмовчилик оқибатида келиб чиқадиган вазоҳат ҳолати – бу шундай йўналишки, унга оид хулосалар нафақат психологларни, балки социологлар, ҳуқуқшунослар, педагоглар, файласуфлар, ижтимоий соҳа ходимлар, турли бўғин раҳбарларининг барчасини қизиқтиради. Зеро, инсон табиати ва унинг бошқа инсонларга боғлиқ жихатларини ўрганиш учун хулқнинг айнан шу томонини ҳам ўрганиш, билиш ва бошқара олиш керак.

Агрессив ҳаракатларнинг олдини олишда табиий вербал реакцияларнинг, фикр-мулоҳазалардаги ўринли сўзлашларнинг ҳам ижобий ўрни бор. Масалан, яна оила мисолида олинса, томонлардан бирининг баланд овозга паст билан, ёмон гапга, яхши билан жавоб бериши қарши томоннинг ҳиссиётлари йўналишини ўзгартиради.

Агрессияни пастлашининг яна бир йўли психологик ибора билан айтганда “кутилмаган, номувофиқ таъсирнинг индукцияси” бўлиб, унга кўра, томонлардан бирининг ёки гувоҳнинг кутилмаган тарзда иш тутиши вазиятни ўзгартиради. Масалан, яна ўша оилавий низо, ёки болалар ўртасидаги агрессив жанжални оладиган бўлсак, бунда шундлай қилинадики, урушнинг ташаббускори бўлган болага онаси кутилмаганда, кўнглига тугиб юрган бирор совғасини, ёки бошқа бирор “сюрприз” бериши, ёки жанжаллашишаётган ака-укалар устидан чиқиб қолган онадан улар қаттиқ огоҳлантириш ёки жазони кутганларга самимий ҳазиллар ҳам кутилмаганда иккала томонни ҳам фикрлашга, ўзини босиб олишига олиб келиши мумкин.

Агрессив хулқ-атворни ҳар томонлама тушунтириб берувчи назариялар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири агрессия ва уни келтириб чиқарувчи омилларни батафсил тушунтириб беради. Жумладан, Агрессия – зарарли, ёқимсиз, атрофдагиларга оғриқ етказувчи хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатлардир [2, 16].

Ўсмирликда ўғил ва қиз болаларда ҳам шундай даврлар бўладики, уларда агрессив хулқ-атвор энг юқори ёки энг паст кўрсаткичларга эга бўлади. Қиз ва ўғил болалардаги агрессив хулқ-атворнинг турли компонентларининг намоён бўлиш даражаси ўзаро солиштирилганда, ўғил болаларда тўғри жисмоний ва тўғри вербал агрессияга, қизларда эса тўғри вербал ва бевосита вербал агрессияга мойиллик кучли эканлиги аниқланган. Шундай қилиб, ўғил болалар учун “вербал-жисмоний” бўйича бўлган агрессия эмас, балки агрессияни тўғридан-тўғри, очиқ формада низолашувчанлигини ўзига кўрсатиш характерлидир. Қизларга эса айнан вербал агрессиянинг турли кўринишларини (тўғридан-тўғри, бевосита) маъқул деб билиш характерлидир. Агрессиянинг бевосита шакли бошқасига қараганда кенг тарқалган. Ўғил болаларда тўғри агрессиянинг (кўп ҳолларда жисмоний), қизларда эса бевосита вербал агрессиянинг ривожланиш тенденцияси ўсмирларга хос бўлган ижтимоий тараққиёт хусусияти бўлса керак.

Агрессия борасидаги тадқиқотлар шуни кўрсатадики, 10-11 ёшли ўсмирларда жисмоний агрессияга мойиллик кўпроқ бўлса, улар улғайиб боргач 14-15 ёшда вербал агрессия биринчи режага чиқиб қолади. Бироқ, ёши улғайиши билан жисмоний агрессия кўринишларининг сусайиши билан боғлиқ эмас. Айнан 14-15 ёшда агрессиянинг барча шакллариининг максимал намоён бўлиши аниқланган. Лекин жисмоний ва вербал агрессиянинг шахс камолга етишидаги ривожланиш динамикаси бир хилда эмас: жисмоний агрессия кўринишлари

кўпайиб борсада, у даражада сезиларли бўлмайди. Вербал агрессия кўринишлари эса тез маромда сезиларли кўпайиб боради. Яна шуни айтиш жоизки, кичик ёшда (10-11 ёш) агрессиянинг турли формалари ўртасида айтарлик заиф дифференция бўлади. Яъни, улар турлича ифодалансада, тўкнашиш частотаси бўйича улар ўртасидаги фарқлар катта эмас. 14-15 ёшларда агрессиянинг турли формалари ўртасида тўкнашиш частотаси бўйича янада аниқ ва сезиларли фарқларнинг мавжудлиги кўрина бошлайди [1, 85-86].

Агрессияни турли формаларнинг намоён бўлиш тузилиши бир пайтнинг ўзида ҳам ёш, ҳам жинсий ўзига хосликлари билан белгиланади. Бошланғич ўсмирлик даврида ўғил болаларда жисмоний агрессия ҳукмронлик қилса, қизларда у деярли сезилмайди – улар агрессиянинг вербал шаклларига мойиллар. Лекин тадқиқотлар шуни кўрсатадики, 12-13 ёшга келиб қизларда ҳам, ўғил болларда ҳам агрессивликнинг негативизм шакли алоҳида намоён бўла бошлайди. Басс-Даркнинг агрессиялар адоват концепциясида негативизм тушунчаси хулқ-атворнинг оппозицион шакли, яъни авторитетга қарши йўналтирилган шакли тушунилади. У пассив қаршилиқ шаклида ҳам, мавжуд қоида, нормалар, одатларга қарши фаол кураши шаклида ҳам намоён бўлди. Ўсмирлик даврида ўғил болаларда тўкнашиш частотаси бўйича иккинчи ўринни жисмоний агрессия, қизларда эса вербал агрессия эгаллаб келади.

Агрессив реакцияларининг ифодаланиши даражаси ўсмирнинг ўзини ўзи баҳолаш тизими билан корреляцияланади. Бундан умумий тенденция тўғридан-тўғри боғлиқликнинг мавжудлигига асосланади: ўзини ўзи баҳолаш даражаси қанча юқори бўлса, умумий агрессия ва унинг ташкилий қисмларининг кўрсаткичлари шунча юқори бўлади. Бундай боғлиқлик ҳам инструментал агрессияга, ҳам агрессиянинг яна бир тури бўлган адоватга ҳам хосдир. Ўтказилган тадқиқотларда шу нарса аниқланганки, 14-17 ёшдаги ўсмирларнинг жисмоний агрессияси даражаси шахснинг ўзини ўзи умумий баҳолаш даражаси билан корреляция қилади. Ўзини ўзи баҳолаш қанча юқори бўлса, жисмоний агрессивликни намоёиш қилишга бўлган мойиллиги шу қадар кучли ифодаланган. Пешқадамлик қобилятига баҳо бериш ва ўзининг “жисмоний Мен”ини баҳолаш каби парциал ўзини ўзи баҳолаш турлари негативизмдек агрессия тури билан корреляция қилиши ҳам маълум бўлди. Шундай қилиб, авторитетларга ва ўрнатилган қоидаларга қарши йўналтирилган хулқ-атворнинг оппозицион кўриниши кўп ҳолларда айнан ўзининг пешқадамлик сифатларини ҳамда жисмоний камолотини ва гўзаллигини юқори баҳолайдиган ўсмирларга хосдир. Бир шахсда ҳар иккала парциал ўзини ўзи баҳолаш турлари “кесишган” ҳолда ўсмирлик негативизмининг даражаси ҳам юқори бўлса керак.

Мазкур тадқиқотнинг ўзида вербал агрессия ўсмирларнинг ўзини ўзи баҳолашининг турли жиҳатлари билан корреляция бўлиши кўрсатилган. Худди негативизмга бўлгани каби вербал агрессиянинг юқори даражада намоён бўлиши кузатилади. Бу ўз навбатида пешқадамлик қобилятларини юксак баҳоловчиларга хосдир. Ундан ташқари вербал агрессия ўзининг мустақиллик, автономлик сифатларини ҳамда интеллект даражасини юқори баҳолаши билан боғлиқ бўлиб чиқди. Шундай қилиб, юқори вербал агрессиянинг кўринишлари шахснинг ўз-ўзига нисбатан юқори баҳо бериши, айниқса, ўсмирнинг ўзини энг автоном, энг мустақил, энг пешқадам бўлишга лойиқ ва энг интеллектуал ривожланган, деб ҳисоблаши билан ҳам боғлиқлиги аён бўлди [2, 346-348].

Тадқиқотлар натижасига яна бир тенденция кўзга ташландики, агрессивлиги юқори бўлган ўсмирлар кўп ҳолларда экстримал равишда ўзини ўзи баҳолаш хусусиятига эгалар, яъни жуда юқори ёки жуда паст. Агрессияга мойиллиги кучли бўлмаган болага эса ўзини ўзи ўртача баҳолаши характерлидир. Жумладан, юқори агрессив ўсмирлар гуруҳида текширирилувчиларнинг 31% ўзини юқори баҳоласа, агрессияга мойиллиги кучли бўлмаган ўсмирлар гуруҳида 15% болаларгина ўзини ўзи юқори баҳолайди. Юқори агрессив болаларнинг 25%, агрессияга мойиллиги кучли бўлмаган болаларнинг эса 15% ўз-ўзларини паст даражада баҳолайдилар. Ўсмирлар агрессияни англаб етиши учун ўзини ўзи баҳолаш ва

референт шахслар ҳисобланган ўқитувчилар ва тенгдошлар томонидан бериладиган ташқи баҳолашнинг мутаносиблигини ҳам таҳлил қилиб кўришга ҳаракат қилиш керак [2, 354].

Келтирилган фикрлардан кўринадики, ўсмирлик даврида агрессив хулқ-атворнинг келиб чиқиши кўп ҳолларда ўз-ўзига нисбатан юқори баҳолаши, ўзининг имкониятлари даражасини атрофдагиларга нисбатан устун кўйиши билан тавсифланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Агрессия у детей и подростков: Учебное пособие / Под ред. Н.М.Платоновой. – СПб.: Речь, 2006.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.

УДК 129.6:373.31

*Олена Каранетрова
(Бердянськ, Україна)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ «КЕРІВНИК – ДИТИНА» У КОЛЕКТИВІ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті наводяться дані емпіричного дослідження щодо особливостей взаємодії керівник– дитина у колективі позашкільних закладів освіти. Визначено основні функції управління й організації діяльності в дитячому колективі позашкільних закладів. Вивчено особливості ставлення керівника до вихованців. Охарактеризовано рівні прийняття дітей.

Ключові слова. *Взаємодія, функції управління, рівень прийняття, колектив позашкільних закладів, “Я – образ”, саморозвиток, самореалізація.*

In the article the results of empirical research as for peculiarities of interaction of manager – child in the group of extramural educational establishments. There have been defined functions of management and organization of activity in children’s group of extramural establishments. There have been studied peculiarities of attitude of manager to children. The levels of acceptance of children have been characterized.

Key words: *interaction, functions of management, level of acceptance, group of extramural establishments, “I – image”, self-development, self-realization.*

Дитина розвивається в оточенні дорослих, діяльність яких має бути спрямованою на допомогу дітям в оволодінні конструктивними формами самовираження та самоствердження. Така діяльність у різних умовах здійснюється по-різному; вона багатоманітна за змістом, характером, формами її організації. Але в будь-якому разі дорослий займає важливу позицію: він організує та структурує простір, у якому розвивається дитина. Незалежно від обмеженості цього простору, дитина входить до нього зі своєю діяльністю, у якій і формується її “Я”, відбувається саморозвиток.

Таким дорослим у колективі художньої самодіяльності є керівник, на якого покладено функції управління й організації діяльності в дитячому колективі. Прийняття кожної людини як особистості сприяє індивідуальному розвитку, розкритості, упевненості в собі. ... Нерідко дорослим важко зрозуміти дитину тільки тому, що вони сприймають її однобічно [1].

Зважаючи на особливості організації роботи колективів художньої самодіяльності, його керівник виконує дві соціальні ролі: він є керівником дитячої групи і водночас педагогом, який повинен поступово навчити дитину діяльності.

Отже, педагог – творчий керівник у роботі поєднує керівництво процесом діяльності та педагогічну взаємодією з дітьми.

Наше дослідження було спрямоване на вивчення особливостей ставлення керівника до вихованців, а саме їх рівень прийняття дітей.

Умовно ми виокремили такі типи ставлення до дітей керівників: високий, середній і недостатній рівні. В основу їх визначення покладено рівні прийняття керівником дитини як особистості зі сформованими в неї на етапі входження в новий для неї колектив індивідуальними якостями та творчими здібностями.

Для цього застосовувались методики: “Особистісний диференціал” (Ч. Осгуд), “Кольоровий тест ставлення” (О. Еткінд, М. Люшер) модифікація тесту “Батьківського ставлення” (А. Варга, В. Столін), “Класифікація суджень” (М. Зеленова), бесіда, спостереження.

Аналізуючи здобуті раніше дані, ми виходили з міркувань, що за допомогою з’ясування настанов керівника переважно на поведінкові якості дитини, на відповідність дитини навчально-рольовим характеристикам, або навпаки, переважних настанов на внутрішні, особистісні якості дитини, які не залежать від його навчально-рольових характеристик, тобто за якостями, що цінує керівник в дітях – учасниках колективу, орієнтовно його можна віднести до високого чи недостатнього рівня прийняття учасників колективу.

На нашу думку, керівники, котрі цінують в учасниках адаптивну, рольову поведінку, виконання всіх вказівок, інструкцій, вимог і віддають перевагу на свідомому або неусвідомленому рівні дисциплінованості, ретельності, успіхам дитини, не акцентують увагу на особистісному розвитку дитини, її самореалізації, творчих досягненнях, характеризуються недостатнім рівнем прийняття дитини. Водночас керівник, орієнтований на високий рівень прийняття, досягнення й успіхи дитини розглядає в контексті розвитку особистості дитини, її самореалізації, індивідуального творчого росту, а не як цінність, заради якої можна нехтувати фізичним і психологічним здоров’ям дитини.

Крім того, у керівників з недостатнім рівнем прийняття дітей, на нашу думку, має спостерігатись амбівалентне ставлення до дітей, розрив між оцінкою реального учасника колективу з ідеальним образом учасника, а в керівників з високим рівнем прийняття розрив між реальним та ідеальним образами учасників колективу має бути незначним.

За допомогою методики особистісного диференціалу розробленого за принципом класичного семантичного диференціалу запропонованого Ч. Осгундом ми з’ясували, якими уявляють собі керівники “ідеального” “реального” учасника [4, с. 30]. Проведений аналіз результатів доводить, що керівників, які за факторами ОД, показують незначну різницю між “мій учасник” і “ідеальний учасник”, можна віднести до рівня ставлення *прийняття* – 46,6%. Тоді як керівників, які за факторами ОД, ідеального учасника оцінюють вище ніж реального. Тобто різниця між “мій учасник” і ідеальний учасник наявна, можна віднести до рівня ставлення *недостатнього прийняття* – 10%. Інші 43,4% мають середній рівень прийняття

Кольоровий тест ставлення – інтерпретація тесту М. Люшера, А. Еткінда, надав можливість отримати результати, щодо емоційного ставлення керівника. Дані інтерпретувались на підставі домінування кольорів, що допомогло виявити, як позитивний, так і негативний емоційний стан керівників.

За результатами тесту ставлення до учасника колективу, у керівників з рівнем ставлення *прийняття* домінують синій та червоний кольори, як у ситуації “мій учасник”, так і в ситуації “ідеальний учасник”. Цей вибір кольорів відповідно визначає спокій та активність.

Як що звертатись до кольорових виборів керівників з рівнем ставлення недостатнього прийняття, то у виборі “мій учасник” домінують фіолетовий і жовтий, що означає очікування більшого, не повне задоволення, а “ідеальний учасник” асоціюється з більш позитивними кольорами синім, червоним, коричневий, це означає спокій, легкість, активність в діях.

Тест опитувальник батьківського ставлення А. Варга, В. Століна, модифікований нами для виявлення ставлення керівника до учасників. Із авторського тесту з п’яти шкал ми обрали для себе три: “Прийняття – відторгнення”, “Кооперація” та “Симбіоз”. Запропоновані

судження які керівник повинен був або прийняти або відторгнути відповідали одній з трьох шкал.

За результатами тестування керівників, котрі набрали найбільшу кількість балів за шкалами “Відторгнення” і “Симбіоз”, ми віднесли до групи з недостатнім рівнем прийняття 13,3%, а тих, які мають високий результат за шкалою “Кооперація” і низькі значення за шкалами “Відторгнення”, “Симбіоз” – 63,3% – ми віднесли до групи з високим рівнем прийняття, 23,4% мають неординарні результати (проміжна група).

Узагальнені дані за використаними методиками в процесі визначення рівня прийняття керівником дітей – учасників колективу відображено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Результати розподілу керівників за рівнями прийняття

Співвідношення за методиками в середньому у відсотках			
Рівні прийняття Методики	Особистісний диференціал	Кольоровий тест А. Еткінда	Тест А. Варга, В Століна
Високий рівень	46,6,%	53,3%	63,3%
Середній рівень	43,4%	46,6 %	23,4% %
Низький рівень	10%	6,6%	13,3%

Отже процесі аналізу даних нами було виокремлено певний відсоток керівників, які за трьома методиками виявили високий рівень прийняття – 44,3%, недостатній – 6,6% інші – 48,8% мають середній рівень прийняття.

Надалі ми провели бесіди з представниками двох граничних груп (високим та недостатнім рівнем прийняття), під час яких досліджуваним було запропоновано створити психологічні портрети: “Реальний учасник”, “Ідеальний учасник”, а також дати відповідь на питання “Яким має бути ставлення керівника до дітей”

За результатами використаних методик і бесіди ми можемо стверджувати, що **керівник з рівнем ставлення прийняття**, бачить індивідуальні особливості і здібності дитини і прогнозує зони їх розвитку, зокрема ті що стосуються діяльності. Допмагає дитині повірити в себе. Свій колектив вважає своїм другим життям, переживає коли з колективу уходить будь яка дитина. Стверджує що діти, це діти і кожен має свої особистісні якості і здібності, які треба вміти бачити і розвивати. Впевнений, що іноді дитина, яка не має успіхів у школі, має їх у діяльності. Намагається знайти спільну мову з дітьми, батьками, керівництвом. Проте перевагу віддає доброзичливим відносинам з учасниками колективу. Концерти, конкурси, виступи, виставки, вважає необхідним для покращення психологічного клімату колективу.

Керівник **з рівнем ставлення не достатнього прийняття**, не охоче вступає в бесіду кожне питання і розповідь обміркована, таке враження що людина боїться сказати зайве. Вважає, що ставлення до дітей повинно бути вимогливим. До колективу приймає всіх без виключення, а потім протягом першого року не здібні діти відсіюються. Він переконаний, що так буде краще для колективу, його творчих досягнень. Вважає що спільні заняття, самі по собі приводить до гарного психологічного клімату колективу і не витрачає часу на особистісне спілкування з дітьми, батьками.

З керівників які брали участь у дослідженні 72% мають рівень ставлення прийняття і 28% рівень ставлення недостатнього прийняття.

В контексті нашого дослідження для нас було цікавим з’ясувати який тип педагогічної взаємодії частіше використовують керівники з різними рівнями прийняття. Для цього ми використали методику М. Зеленової “Класифікація суджень” Методика направлена на виявлення настановлень керівника,

За методикою визначалась переважна направленість керівника на зовнішні, поведінкові якості дитини, на його відповідність учбово-рольовим характеристикам, або переважна направленість керівника на внутрішні, особистісні якості дитини, не залежно від його учбово-рольових характеристик, які мають вплив на успішність в діяльності. Наявність у керівників орієнтацій першого типу, розглядається як його направленість на учбово-дисциплінарний тип взаємодії і навпаки наявність у керівників орієнтацій другого типу, говорить про його направленість на особистісно-орієнтований тип взаємодії [3, с. 60].

Результати свідчать, що керівники, з рівнем ставлення недостатнього прийняття продемонстрували переважну цінність таких якостей, як “дисциплінованість”, “ретельність”, тоді як керівники з рівнем ставлення прийняття найменш цінять “виконливість”, і “дисциплінованість”, але орієнтовані на такі якості як, “правдивість”, “чуйність”.

Паралельно з методикою “Класифікація суджень” ми проводили спостереження, в основу якого покладено схему, яка фіксує типи взаємодії керівника з дітьми, характер заохочень і покарань. Використана нами методика, розроблена С.В. Кондратьєвою й модифікована Є.В. Анищук, включає 30 засобів спілкування, які можна поділити на дві групи: 1) розвиваюче (заохочення, схвалення, побажання тощо) – особистісно-орієнтований тип взаємодії, 2) пригнічуюче (покарання, окрики, докори, нотації та інше) – навчально-дисциплінарний. Визначалось, як часто керівник використовує ту або іншу групу засобів спілкування. Дані заносились до таблиці спостережень по кожному колективу і кожному керівнику.

Результати були такими: з 30 керівників, за роботою яких ми вели спостереження, 66% використовують переважно засоби спілкування розвиваючої групи, 16% – переважно пригнічуючи, 18% складають керівники, які у своїй роботі застосовують як розвиваючі, так і пригнічуючі засоби у зв'язку за обставинами. Отже ми можемо констатувати наступне: керівники з рівнем ставлення прийняття в своїй роботі з дітьми частіше використовують особистісно – орієнтований тип педагогічної взаємодії, а керівники з рівнем ставлення недостатнього прийняття навчально-дисциплінарний.

За даними проведеного дослідження очевидним є те, що у колективі керівник якого має рівень ставлення прийняття, існує взаєморозуміння між дитиною і дорослим, дитина відчуває себе захищеною, не має страху перед діяльністю, в неї присутнє бажання отримати як можна більше вмінь в обраній творчості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие “Я” – концепции и воспитание / Роберт Бернс. – М. : Прогресс, 1968. – 422 с.
2. Выготский Л.С. Пути оптимизации взаимных отношений учителя и учащихся / Л.С. Выготский // Збірник статей та розробок – Запоріжжя : АПН України, 1994. – С. 25–35.
3. Зеленова М.В. Психологические особенности педагогического влияния на адаптацию ребенка в начальной школе: дис.... канд. психол. Наук: 19.00.07./ Марина Викторовна Зеленова. – М., 1991. – 164с.
4. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты [учебное пособие]. – Самара: Издательский дом “БАХРАХ-М”, 2002. – 672 с.
5. Сущенко Т.І. Педагогічний процес у позашкільних закладах: дис... доктора пед. наук: 13.00.01 / Тетяна Іванівна Сущенко. – Запоріжжя, 1993. – 332 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ У МОЛОДИХ СІМ'ЯХ

Стаття присвячена проблемі подружніх конфліктів у молодих сім'ях. Представлені основні підходи до вивчення проблеми подружнього конфлікту у молодій сім'ї. Виявлено, що важливим соціально-психологічним чинником подружніх конфліктів є характер спілкування.

Ключові слова: подружжя, конфлікти, проблеми, молоді сім'ї.

The article deals with the problem marital conflict in young families. The basic approaches to the problem marital conflict in young families. Found that important socio-psychological factors of marital conflict is the nature of communication.

Key words: spouses, conflicts, problems, young families.

Постановка проблеми. Сімейні конфлікти стали широко розповсюдженим явищем, що свідчить про дисгармонію в сімейних відносинах. Проблема виявлення сутності, причин, форм прояву конфліктів є на сьогодні особливо актуальною для науки, тому що в період трансформації суспільства зріс показник розлучення, особливо серед молодих сімей. Значно порушуючи або навіть руйнуючи простір звичної соціальної організації людства, конфлікти на цьому не зупиняються й проникають у сферу приватного життя кожної окремої людини – у його сім'ю, подружні відносини.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій по темі. До розгляду різних форм конфлікту зверталися представники практично всіх наукових шкіл і течій західної психології (А. Адлер, Д. Доллар, Д. Креч, Г. Лебон, К. Левін, К. Лоренц, У. Мак-Дугалл, Н. Міллер, С. Сігель, З. Фрейд, К. Хорні та інші). У вітчизняній психології проблемою конфліктів займалися Н.Гришина, Т.Драгунова, А.Лурія, Д.Фельдштейн та багато інших. Проблема конструктивної взаємодії людини в сім'ї, її гармонічного в ній існування, усвідомлення своїх потреб у сім'ї і їхньої реалізації є в наш час досить актуальною (Ю.Альошина, Л.Гозман, А. Варга, А.Захаров, О.Карабанова, А.Співаковська, А.Обозова, Н.Обозов, Е.Ейдемільер, В. Юстицький та інші). Підвищений інтерес суспільства до вирішення кризи сім'ї, що відмічається багатьма авторами (А.Антонов, В.Медков, І.Шілов, В.Шабельников), пов'язаний з необхідністю звернути увагу на складні внутрісімейні феномени, які впливають на стан як сім'ї в цілому, так і на психологічне благополуччя окремих її членів. Великого значення проблемам сім'ї та стосункам у родині надають такі вчені як А.І. Антонов, О.І. Бондарчук, А.Й. Капська, А.Г. Харчев, Л.Б. Шнейдер та інші. Функції конфліктів досить глибоко проаналізовано у працях В.Андрєєвої, Н.Гришиної, А. Ішмуратова, О. Кроніка, Г. Ложкіна, М. Обозова, М.Пірен, Т.Титаренка, М. Томчука, Є.Потапчука та багатьох інших дослідників. Проблеми міжособистісних конфліктів у такій специфічній сфері їх прояву, як сімейно-шлюбна взаємодія, досліджували С. Ковальов, Г. Кочарян, О.Кочарян, О.Маховіков, Г. Навайтис, Р. Річардсон та інші. Особливу групу становлять дослідження причин конфлікту, конфліктних стосунків та способів їх корекції (Н.Малярова, Т.Мішина, В.Сисенко, В.Столін та інші) [14].

Метою статті є теоретичний аналіз й узагальнення інформації з проблеми подружнього конфлікту у молодій сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології під *конфліктом* розуміється зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії чи опонентів [10, с. 174]. Фахівець у галузі міжособистісних взаємин Москаленко В.В. стверджує, що соціально-психологічний конфлікт – це особливий вид

міжособистісної взаємодії, в основі якого лежить об'єктивна суперечність цілей, інтересів і думок учасників. На психологічному рівні ця суперечність виявляється у сильних негативних переживаннях учасників щодо ситуації, опонента, самих себе [8, с. 13].

Як справедливо зазначають дослідники, сутністю *подружнього конфлікту* є зіткнення суперечливих позицій членів сім'ї. Неблагополучні сімейні пари характеризуються тим, що між партнерами існують постійні сфери, де їх інтереси, потреби, наміри стикаються, породжуючи тривалі і сильні негативні емоційні переживання.

У ході вивчення проблеми подружнього конфлікту у молодій сім'ї привертає увагу підхід Мягера В.К. та Мішиної Т.М., які вважають, що конфлікт у сім'ї виникає у тому випадку, коли обидва учасники прагнуть оволодіти одним і тим самим об'єктом, зайняти одне і те ж місце чи виключне положення, грати несумісні ролі, досягнути різноспрямованих цілей. Вступаючи у шлюб, люди зустрічаються із значною кількістю відмінностей. При цьому деякі із протиріч в інтересах, цінностях, цілях і потребах молодого подружжя можуть приводити до зовнішнього прояву цих протиріч. Крім того, у суспільній свідомості конфлікт, як правило, асоціюється з тим, чого не має бути у сім'ї. Для нас важливими є висновки вчених про те, що конфлікт містить можливість виходу на новий рівень взаємин, знаходження нових можливостей. Успішні сім'ї відрізняються не відсутністю чи низькою частотою конфліктів, а незначною їх глибиною і безболісністю [2, с. 193].

Ще одну цікаву точку зору на дану проблему знаходимо у А.Н. Єлізарова. Автор вказує на те, що конфлікт виконує дві функції: конструктивну і деструктивну. *Конструктивна функція* конфлікту у сімейних взаєминах полягає у тому, що він може стати потужним джерелом розвитку особистості і групи. У сім'ї завдяки конфлікту можуть з'явитися нові цілі, норми, цінності. Конструктивна функція починає реалізуватися тоді, коли партнери володіють навичками конструктивної поведінки у конфліктній ситуації. У межах своєї конструктивної функції конфлікт:

- а) адаптує сім'ю загалом і окремих її членів до нових умов, у яких вони опинились;
- б) об'єктивує причину протиріччя і завдяки цьому дозволяє перебороти її;
- в) згуртовує членів сім'ї і орієнтує їх на захист своєї єдності;
- г) допомагає перебороти внутрішню напругу і позбутися фрустрації;
- д) допомагає знайти способи впливу на іншого;
- е) допомагає членам сім'ї краще розкрити якості власної особистості і завоювати авторитет у сім'ї.

Деструктивна функція конфлікту полягає у тому, що зростання відчуття його невирішуваності може призводити до зростаючого відчуття психологічного дискомфорту. Інакше кажучи, відбувається зсув мотиву на ціль: конфлікуючі сторони починають забувати про те, що їх метою є конструктивне вирішення ситуації. На рівні сімейного функціонування деструктивна функція конфлікту може проявлятися у порушенні обміну інформацією, системи взаємозв'язків, послаблювати єдність сім'ї, знижувати її здатність протистояти труднощам тощо [3, с. 214]

Проблема подружнього конфлікту досліджувалась С.В. Ковальовим. Вчений, спираючись на дані теоретико-експериментальних досліджень, стверджує, що істинні причини конфлікту важко виявити через певні психологічні моменти, а саме:

1. У будь-якому конфлікті раціональне начало послаблене високою інтенсивністю емоцій.
2. Істинні причини конфлікту можуть бути приховані і психологічно захищені у глибині підсвідомості і проявляються на поверхні лише у вигляді прийнятних формулювань.
3. Причини конфліктів можуть бути прихованими через взаємозв'язок різних галузей сімейного життя, коли порушення в одній сфері зумовлюють конфлікти в інших [6, с. 154].

Фахівець у галузі сімейного консультування Альошина Ю.Е. виділила такі групи *приводів звертання* в психологічну консультацію, які пов'язані з взаєминами між партнерами у молодій сім'ї:

1. Різного роду конфлікти, взаємне незадоволення, яке пов'язане з розподілом подружніх ролей і обов'язків.
2. Конфлікти, проблеми, зумовлені відмінностями у поглядах на сімейне життя і міжособистісні взаємини.
3. Сексуальні проблеми, взаємне невміння партнерів налагодити нормальні сексуальні стосунки.
4. Хвороба одного з партнерів, проблеми і труднощі, детерміновані необхідністю адаптації сім'ї до хвороби.
5. Проблеми влади і впливу в подружніх взаєминах.
6. Відсутність тепла у взаємостосунках партнерів, дефіцит близькості і довіри, проблеми спілкування [1, с. 96].

Ще одну цікаву точку зору на проблему джерел непорозумінь між подружжям висловлює В.А. Сисенко. На думку дослідника, *причини* всіх подружніх конфліктів можна згрупувати у три великі групи:

1. *Конфлікти на основі несправедливого розподілу праці.* Головним у розподілі сімейних обов'язків є саме їх узгодженість, внаслідок чого і традиційна, і егалітарна модель сім'ї можуть бути досить прийнятними для сімейного благополуччя, якщо вони задовольняють обох партнерів. Якщо ж члени сім'ї по-своєму розуміють свої ролі і пред'являють один одному неузгоджені очікування і вимоги, сім'я наперед є конфліктною.

2. *Конфлікти на основі незадоволеності певних потреб.* Кожен партнер хоче задовольнити власні потреби у шлюбі. Водночас, партнери досить часто не знають справжніх потреб один одного, тому не задовольняють їх.

3. *Суперечки через недоліки у вихованні.* Багато конфліктів в молодих сім'ях виникають через розбіжності у правилах сімейної поведінки, які партнери винесли з своїх батьківських сімей [13, с. 115].

У відповідності з дослідницькими фактами фахівців, гострота конфліктів, їх частота, сила емоційних вибухів, контроль за власною поведінкою, тактика і стратегія поведінки партнерів у різних конфліктних ситуаціях залежить також від індивідуальних особливостей, темпераменту і характеру. Певні недоліки чи дефекти характеру самі по собі можуть бути джерелами конфліктної ситуації у сім'ї. Так, у дослідженнях Т.М. Трапезнікової і М.А. Іванової було виявлено, що більш конфліктними є м'які, витончені, жіночні чоловіки. Серед жінок менш конфліктні ті, які відрізняються багатою уявою, творчим складом розуму.

Н.В. Грішина вказує на взаємозв'язок конфліктності з деякими особливостями особистості: нестриманістю, імпульсивністю. У дослідженнях А.П. Мусакіної було виявлено, що жінкам дружелюбним, комунікабельним краще і створити сім'ю, і зберегти її. Водночас ці жінки самі частіше бувають задоволені шлюбом. Крім того, чим більше жінка прагне добитися задоволення своїх інтересів, тим більше труднощів виникає при її спілкуванні з чоловіком і дітьми. Разом з тим, чим вищий рівень домінантності жінки, тим менше згоди між партнерами у конфліктних ситуаціях, які обумовлені порушенням рольових очікувань [2, с. 197].

Цікавим відгалуженням в аспекті проблеми подружніх конфліктів, на наш погляд, є дослідження відомого сучасного психолога С. Кратохвіла. Він досліджував деякі психологічні риси особистості у зв'язку з тими проблемами, які можуть виникати у сім'ї. Комбінація особистісних особливостей є основою для конфліктів, які повторюються, роблячи їх ніби запрограмованими [7, с. 92].

Д. Кустар зазначає, що *нездатність зійтися характерами* – це одна з причин, яка найчастіше приводить до розлучення. За даними автора, цю обставину відзначають 44% чоловіків і 46% жінок. На початкових етапах формування сім'ї партнери часто не можуть реально оцінити позитивні і негативні якості партнера, виявляється тенденція до переоцінки один одного. Вони бувають більш альтруїстичними й остерігаються висловлення крайніх негативних оцінок. Однак майже дві третини опитаних подружніх пар вже до вступу у шлюб

знали про негативні якості майбутнього партнера, але, незважаючи на це, вони вирішили «перевиховати» партнера чи сподівалися, що за умов сімейного життя ці риси зникнуть [9, с. 506].

Особливу увагу дослідники звертають на те, що важливим соціально-психологічним чинником сімейних конфліктів є *характер спілкування*. Дослідження внутрішньосімейних стосунків показують, що можна виділити низку особливостей, які впливають на спілкування подружжя. Сімейні взаємини тим кращі, чим більше саморозкриття подружжя у спілкуванні; за наявності великої кількості спільних очікувань і установок; високого рівня невербальної комунікації; постійного підтвердження своєї подібності у сприйнятті подружніх ролей; наявності глибокого взаєморозуміння та ін. Відсутність подібної налагодженої системи міжособистісного спілкування у сім'ї призводить, як правило, до сімейних конфліктів.

З погляду багатьох психологів, різноманітні сімейні труднощі розглядаються як психотравмуючі чинники. У сім'ях, де непорозуміння між партнерами є частим явищем, створюється негативна психологічна атмосфера, яка підсилює руйнівну силу конфлікту [5, с. 143].

У ході опитування американських сімейних консультантів було виявлено таку *ієрархію проблем* подружніх пар, які зверталися за консультацією: труднощі комунікації, проблеми, пов'язані з дітьми і вихованням, сексуальні проблеми, фінансові труднощі, організація дозвілля, стосунки з батькам, подружня невірність, домашнє господарство. Беручи до уваги ці дані, а також результати власних досліджень, С.В. Ковальов стверджує, що у подружніх взаєминах дуже велику роль відіграє характер міжособистісних комунікацій, навичок і культури спілкування.

Досліджуючи проблеми молодих одружених жінок Т.В. Андрєєва і А.П. Мусакіна виявили наступну послідовність різних типів проблем сімейного характеру: взаємини з родичами, порушення рольових очікувань, прояв домінування одного з партнерів, розходження у ставленні до грошей, прояви ревнощів, прояв прагнення до автономії, виховання дітей, неузгодженість норм поведінки. Підсумовуючи викладене, можна прослідкувати деяку специфіку: у пострадянських країнах проблеми стосунків з родичами, порушення рольових очікувань, прояв домінування одним з партнерів виявляються найбільш складними [2, с. 199].

О.С. Сермягіна, А.М. Еткінд, досліджуючи неврозогенну сім'ю, виявили, що для неї властивими є наступні особливості: виражена асиметрія взаємин між подружжям, низька самоповага обох партнерів, емоційне відкидання дружиною чоловіка при його залежності від дружини, переоцінка любові і недооцінка сексу, емоційна залежність обох партнерів від своїх матерів при порівняно низькій оцінці батьківської фігури [11, с. 85]. Подібні дані знаходимо у Ю.Е. Альшиної. Так, авторка вказує на існування у багатьох молодих сім'ях надмірної залежності одного з партнерів від батьків, що часто стає причиною виникнення непорозумінь між партнерами. Для того, щоб подолати труднощі у стосунках з родичами, на думку авторки, слід удосконалити взаємини безпосередньо у парі [1, с. 138].

З огляду на наш дослідницький інтерес, стали в нагоді дослідження В.П. Левковича і О.Е. Зуськової. Психологи виділили три основні групи сімей залежно від рівня їх конфліктності:

- а) *стабільні*, які долають сімейні конфлікти;
- б) *проблемні*, які частково долають сімейні конфлікти;
- в) *нестабільні*, які не можуть подолати конфлікти.

Основною причиною виникнення сімейних конфліктів, на думку авторів, є розходження між уявленнями партнерів стосовно потреб одне одного, між уявленнями і очікуваннями одного стосовно іншого. У групі стабільних подружніх пар конфлікти відбуваються переважно у сфері розподілу ролей і, як правило, вирішуються конструктивно. Конфлікти у нестабільних сім'ях пов'язані значною мірою з незадоволеною потребою у захисті «Я-концепції», а також з порушенням норм життя [2, с. 202].

Іншу точку зору знаходимо у В.А. Сисенка. Автор виділяє три категорії відносно неблагополучних сімей: конфліктні, кризові, проблемні. До *перших* належать такі, у яких між партнерами існують сфери, де їх інтереси, потреби, наміри постійно приходять у зіткнення, породжуючи негативні емоції. До *кризових* можна віднести ті сім'ї, де існує протистояння інтересів і потреб партнерів, які носять особливо різкий характер і захоплюють важливі сфери життєдіяльності сім'ї. *Проблемні* подружні союзи утворені людьми, перед якими виникали особливо важкі життєві ситуації, які можуть нанести важкий удар стабільності шлюбу.

Ще один цікавий підхід до проблеми подружніх конфліктів у молодій сім'ї знаходимо у Егіденса А.П., який виявив, що у процесі спільного життя партнери, як правило, стають більш терпимі одне до одного, погоджуються із незбігом поглядів з багатьох питань. Ці зміни, на думку автора, знижують конфліктність у сім'ї [2, с. 203].

Довірливе спілкування партнерів є запорукою успішних подружніх взаємин. З огляду на це, будь-який конфлікт означає, що партнери просто не можуть нормально домовитися з якогось приводу. Водночас, Альошина Ю.Е. стверджує, що скарги на труднощі спілкування досить рідко звучать у партнерів, які конфліктують. Для них основними проблемами є сварки, відсутність підтримки і допомоги, сексуальні проблеми тощо. Лише в процесі консультування у подружньої пари виникають і формулюються скарги, що безпосередньо пов'язані зі спілкуванням [1, с. 153].

Відомий фахівець у галузі сімейної психотерапії В. Сатір описує чотири типи ригідної, неаутентичної поведінки у спілкуванні, що, на її думку, потребує корекції у процесі надання психотерапевтичної допомоги:

1. *Каральне спілкування*: переважають нагадування, критика, відмова, звинувачення.
2. *Підпорядковане спілкування*: превалюють вираження згоди, вибачення і виправдання, прагнення до збереження спокою будь-якою ціною.
3. *«Холодне» спілкування*: раціональне, ділове, коректне спілкування, в якому відсутні емоційні прояви.
4. *Безпредметне спілкування*: увага відволікається від початкового предмету розмови, що робить неможливим вирішення проблеми.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що у психології під конфліктом розуміється зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії чи опонентів. Сутністю подружнього конфлікту є зіткнення суперечливих позицій членів сім'ї. Аналіз літератури засвідчує, що існують різні підходи до визначення причин подружніх конфліктів. Гострота конфліктів, їх частота, сила емоційних вибухів, контроль за власною поведінкою, тактика і стратегія поведінки партнерів у різних конфліктних ситуаціях залежить також від індивідуальних особистісних особливостей, темпераменту і характеру подружжя.

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що основою сімейних конфліктів, на думку фахівців, є розходження між уявленнями партнерів стосовно потреб одне одного, між уявленнями і очікуваннями одного стосовно іншого. Важливим соціально-психологічним чинником подружніх конфліктів є характер спілкування. Дослідження сімейних стосунків показують, що можна виділити низку особливостей, які впливають на спілкування подружжя. Сімейні взаємини тим кращі, чим більше саморозкриття подружжя у спілкуванні, за наявності великої кількості спільних очікувань і установок, глибокого взаєморозуміння, високого рівня невербальної комунікації, постійного підтвердження своєї подібності у сприйнятті подружніх ролей. Відсутність подібної налагодженої системи міжособистісного спілкування у сім'ї призводить до сімейних конфліктів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю.Е. Алешина. – М.: Класс, 1999. – 243 с.
2. Андреева Т.В. Психология современной семьи / Т.В. Андреева. – СПб.: Речь, 2005. – 436 с.
3. Елизаров А.Н. Основы индивидуального и семейного психологического консультирования / А.Н. Елизаров. – М., 2003. – 335 с.
4. Желдак И.М. Искусство быть семьей / И.М. Желдак. – М., 1998. – 75 с.
5. Ковальова Л. Психологічні аспекти подружніх конфліктів. Матеріали студентської наукової конференції, присвяченої 170-річчю з дня народження Ю. Федьковича (12–13 травня 2004). / Л. Ковальова. – Чернівці, 2004. – С. 143-144.
6. Ковалев С.В. Психология современной семьи / С.В. Ковалев. – М.: Просвещение, 1988. – 185 с.
7. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний / С. Кратохвил. – М.: Медицина, 1991. – 275 с.
8. Москаленко В.В. Конфлікт / В.В. Москаленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №5. – С. 13-16.
9. Психология семьи. Хрестоматия: Учебное пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики / Ред. Д.Ф. Райгородский. – Самара: БАХРАК. – М., 2002. – 752 с. (Психология семейных отношений).
10. Психология. Словарь / Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 174 с.
11. Семягина О.С., Эткінд А.М. Применение цветового теста отношений при изучении неврозогенной семьи / О.С. Семягина, А.М. Эткінд // Вопросы психологи. – 1991. – №3. – С. 80-85.
12. Сысенко В.А. Супружеские конфликты / В.А. Сысенко. – М., 1989. – 132 с.
13. Сысенко В.А. Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия / В.А. Сысенко. – М.: Мысль, 1981. – 156 с.
14. Херсонский Б.Г., Дворяк С.В. Психология и психопрофилактика семейных конфликтов / Б.Г. Херсонский, С.В. Дворяк. – К., 1991. – 189 с.

*Марія Тищенко
(Київ, Україна)*

ВПЛИВ СОМАТИЧНОГО ЗАХВОРЮВАННЯ НА ПСИХІЧНИЙ СТАН ОСОБИСТОСТІ

У даній статті представлені результати емпіричного дослідження психологічних факторів впливу соматичного захворювання на психічний стан особистості.

Ключові слова: *соматичне захворювання, психічний стан, вплив, учні.*

This article presents the results of empirical research of psychological impacts of physical illness on mental state of the individual.

Keywords: *physical illness, mental health, impact students.*

Актуальність дослідження. Хвороба змінює сприйняття і ставлення хворого до навколишніх подій, до самого себе, в результаті хвороби для нього створюється особливе ставлення серед близьких людей, змінюється положення в суспільстві.

Найбільш загальними змінами психіки у соматичних хворих є перенаправлення фокусу уваги від зовнішнього світу до власних відчуттів, до функцій власного тіла, що призводить

до обмеження інтересів. Внаслідок всі сторони особистості змінюються: афективна настроєність, міміка, мова. При серйозній загрозі життю й благополуччю може змінитися сприйняття часу у вигляді його прискорення або уповільнення.

Кожна хвороба, крім типових для неї клінічних проявів, завжди супроводжується більшими чи меншими змінами психіки хворого.

У деяких випадках, наприклад, при органічних ураженнях центральної нервової системи, ендогенних психічних хворобах і нейроінфекціях, зміни та розлади психіки можуть бути обумовлені стійким і глибоким пошкодженням діяльності мозку. В інших, зокрема, при гострих загальних інфекційних захворюваннях і при масивних гострих екзогенних інтоксикаціях, наприклад, алкоголем, наркотиками, отрутами, порушення психіки можуть бути викликані минулими змінами діяльності головного мозку. Однак поява змін психіки при соматичних хворобах не обмежується цими двома прикладами.

Особистість – система соціально значущих якостей індивіда, міра оволодіння ним соціальними цінностями і його здатність до реалізації цих цінностей.

Як особистість людина характеризується рівнем розвитку свідомості, співвідношенням його свідомості з суспільною свідомістю, яке, в свою чергу, визначається рівнем розвитку даного суспільства. У властивостях особистості виявляються можливості даної людини до участі в суспільних відносинах.

Істотною стороною особистості є її ставлення до суспільства, до окремих людей, до себе і своїх суспільних і трудових обов'язків.

Особистість характеризується рівнем усвідомленості своїх відносин і їх стійкістю.

В особистості істотна не тільки її позиція, але і здатність до реалізації своїх відносин. Це залежить від рівня розвитку творчих можливостей людини, його здібностей, знань і умінь, емоційно-вольових та інтелектуальних якостей.

Людина не народжується із сформованими здібностями, інтересами, характером тощо. Ці властивості формуються протягом життя людини, але базуються на певній природній основі.

Основна мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному дослідженні психологічних факторів впливу соматичного захворювання на психічний стан особистості.

Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані для діагностичної та коректувальної роботи.

Соматопсихічний напрямок, в центрі уваги якого знаходиться питання впливу соматичної хвороби на особистість, у вітчизняній медицині було закладено в працях психіатрів С. С. Корсакова, П. Б. Ганнушкіна, В. А. Гіляровського, Е. К. Краснушкіна і В. М. Бехтерева.

На необхідність наукового розуміння єдності біологічного і соціального в людині для правильної оцінки взаємин організму і особистості і ролі особистості в хвороби вказували також М. С. Лебединський і В.Н.Мясіщев [3, с. 77].

Соматогенний вплив хвороби на психіку пов'язано з безпосереднім впливом на центральну нервову систему соматичних шкідливостей (порушення гемодинаміки або інтоксикація) і самих інтенсивних больових відчуттів. Особливо велику роль соматогені впливи на психіку грають при вроджених вадах серця і захворюваннях нирок. Інтенсивний біль, який спричиняють шкідливі речовини, які накопичились в крові, або киснева недостатність, безпосередньо впливаючи на головний мозок, викликають порушення в нервово-психічній сфері. Весь комплекс порушень в нервово-психічній сфері при цьому часто називають терміном «Соматогена». За своєю структурою соматогенії характеризуються поліморфізмом проявів – від неврозоподібних порушень до психотичних (з маренням, галюцинаціями) розладів.

Слід визнати, що інтоксикаційні впливи на центральну нервову систему спостерігаються лише при деяких соматичних захворюваннях, важкому їх перебігу. Основний же формою

впливу соматичного захворювання на психіку людини виступає психологічна реакція особистості на сам факт захворювання і його наслідки, що розвивається при астенії, хворобливих відчуттях і порушенні загального самопочуття.

Психосоматичний підхід починається тоді, коли пацієнт перестає бути лише носієм хворого органу і розглядається цілісно. Тоді психосоматичний напрямок можна розглядати і як можливість «зцілення» від деперсоналізованої медицини.

За сучасними уявленнями до психосоматичних захворювань і розладів відносять:

1. Конверсійні симптоми (conversion – звернення, перехід з одного стану в інше). Невротичний конфлікт отримує вторинний соматичний відповідь і переробку. Симптом має символічний характер, демонстрація симптомів може розумітися як спроба розв'язання конфлікту. Конверсійні прояви зачіпають в більшій частині довільну моторику і органи чуття. Прикладами є істеричні паралічі і парестезії, психогенна сліпота і глухота, блювота, больові феномени.

2. Функціональні синдроми. У цій групі знаходиться переважна частина «проблемних пацієнтів», які приходять на прийом із строкатою картиною часто невизначених скарг, які можуть торкатися серцево-судинну систему, шлунково-кишковий тракт, руховий апарат, органи дихання або сечостатеву систему. Ф. Александер описав ці тілесні прояви як супроводжуючі ознаки емоційної напруги без характерних рис і позначив їх органічними неврозами.

3. Психосоматозам – психосоматичні хвороби в більш вузькому сенсі. В основі їх – первинно тілесна реакція на конфліктне переживання, пов'язана з морфологічно встановлюваними змінами і патологічними порушеннями в органах. Відповідна схильність може впливати на вибір органу. Захворювання, пов'язані з органічними змінами, прийнято називати істинними психосоматичними хворобами, або психосоматозами. Спочатку виділяли 7 психосоматозів: бронхіальна астма, виразковий коліт, есенціальна гіпертонія, нейродерміт, ревматоїдний артрит, виразка дванадцятипалої кишки, гіпертиреоз. Пізніше цей список розширився – до психосоматичних розладів відносять рак, інфекційні та інші захворювання.

Незважаючи на те, що слово «психосоматика» вживається дуже часто як в побуті, так і в науковій літературі, на сьогоднішній день не існує єдиного визначення цього терміна. У цілому, його значення впливає зі слів, які в нього входять (душа і тіло). З одного боку, цей термін має на увазі науковий напрямок, що встановлює взаємини між психікою і тілесними функціями, досліджує, як психологічні переживання впливають на функції організму, як переживання можуть викликати ті чи інші хвороби. З іншого боку, під терміном «психосоматика» мається на увазі ряд феноменів, пов'язаних з взаємовпливом психічного і тілесного, у тому числі цілий ряд патологічних порушень. По-третє, під психосоматикою розуміють напрямок медицини, що ставить своєю метою лікування психосоматичних порушень («психосоматична медицина») [8, с. 120].

В результаті ми можемо констатувати, що в даний час проблема психічних станів залишається маловивченою як в теоретичному, так в експериментальному і прикладному її аспектах. У підручниках по психології і іншій навчально-методичній літературі відсутні розділи, присвячені психічним станам. В той же час психічні стани виступають як найважливіша умова продуктивності діяльності людини у сфері пізнання, спілкування і праці.

Ми відзначили, що причинами психосоматичних захворювань можуть бути найрізноманітніші психологічні чинники, такі як емоційні переживання, стреси, конфлікт, мова тіла, досвід минулого, ідентифікація та інші, проте найважчим, є саме своєчасне виявлення неорганічної причини захворювання. При виявленні психосоматичних розладів, слід звернутися до фахівця, який може грамотно підібрати техніку і методи для успішного досягнення результату.

Таким чином, у сучасному розумінні причинами виникнення психосоматичних захворювань визнається багатофакторність в поясненні їх природи. Соматичне і психічне,

вплив схильності і середовища, фактичний стан навколишнього середовища і її суб'єктивна переробка, фізіологічні, психічні та соціальні впливи в їх сукупності і взаємодоповнення – все це має значення як взаємодіючі між собою фактори, які спричиняють психосоматичні захворювання.

У проведеному емпіричному дослідженні нами було сформовано дві групи: досліджувані з першою групою здоров'я та досліджувані з другою групою здоров'я.

Групи здоров'я – ця певна шкала, яка враховує здоров'я і розвиток школяра, так само сюди входять всі чинники ризику, які на нього впливали або впливають, і робиться прогноз на майбутнє. Групу здоров'я виставляє дільничний лікар-педіатр або медичний працівник установи, в основі цього лежить 6 встановлених критеріїв.

Перший критерій оцінює спадковість. При цьому необхідно відзначити, чи є в сім'ї захворювання, які передаються з покоління в покоління, визначити схильність дитини до них. Детально розпитавши батьків, лікар зробить висновок і визначить, чи ризикує дитина захворіти чи ні. Крім того, важливо оцінити перебіг вагітності, самі пологи і, звичайно, перший місяць життя дитини. Ускладнення вагітності, пологів і перші хвороби малюка вельми важливі для правильної ухвали групи здоров'я.

Другим критерієм є фізичний розвиток дитини, сюди входить зріст, вага, окружність голови, грудей та інші параметри.

Крім того оцінюється нервово-психічний розвиток дитини – це є *третьим критерієм*. Оцінюють уміння дитини, розвиток мови, спілкування. В допомогу лікареві є таблиці, які відображають уміння дитини по роках, але відхилення в той або інший бік не вважаються патологією, для того, щоб визначити патологія це чи ні, необхідно оцінити весь комплекс навичок.

Потім оцінюється поведінка дитини, тут враховується спілкування малюка з навколишніми, як він їсть, його емоційність, шкідливі звички. Останнім, але дуже важливим критерієм є хронічні захворювання у дитини або недоліки та аномалії розвитку. Особлива увага приділяється тим недолікам, які впливають на життя і існування школяра.

Група здоров'я – це не статичний показник. Вона може змінюватись впродовж життя дитини, але, на жаль, найчастіше у бік погіршення – з першої на другу, а частіше з другої на третю.

Стан здоров'я дітей. Зібравши всі дані і оцінивши, лікар встановлює групу здоров'я на даний момент часу. Здоров'я дитячого населення характеризується як наявністю або відсутністю захворювань, так і гармонійним і відповідним зросту фізичним і психічним розвитком, нормальним рівнем всіх функцій організму, відсутністю схильності до захворювань.

Розроблені критерії оцінки здоров'я:

– наявність у момент обстеження яких-небудь захворювань (тобто – прийшли на прийом хворими або здоровими);

– рівень функціонального стану всіх систем організму (наскільки правильно працюють всі органи і системи);

– відповідність фізичного і психічного розвитку зросту (як росте і що уміє дитина);

– міра опірності організму несприятливим діям (як часто і як довго він хворіє).

Далі представимо опис першої та другої груп.

I група – здорові діти, фізично і що психічно нормально розвиваються, без функціональних відхилень. Діти цієї групи за період спостереження можуть рідко хворіти, але у момент обстеження повинні бути здорові, опірність організму повинна бути високою. По суті – перша група здоров'я об'єднує в собі абсолютно здорових дітей, але діти з цією групою здоров'я зустрічаються дуже рідко, буквально одиниці.

II група – здорові діти, але функціональні, що мають, і деякі морфологічні відхилення, з пониженою опірністю до захворювань. Такі діти не повинні мати хронічних захворювань, але можуть більше 4 разів на рік перенести гострі захворювання.

Друга група має декілька підгруп, а вся група включає здорових дітей, але з деякими нюансами. Група «А» включає здорових дітей, але або тих, які мають обтяжену спадковість, або мамина вагітність і пологи проходили з ускладненнями. Група «Б» включає дітей, що часто хворіють, з деякими функціональними відхиленнями з можливим ризиком розвитку хронічних хвороб.

Решта груп включає хворих дітей з різними захворюваннями по своїй тяжкості. Такі дітки обов'язково стоять на диспансеризації у конкретних фахівців. Для них розробляються спеціальні програми з оздоровлення і лікування.

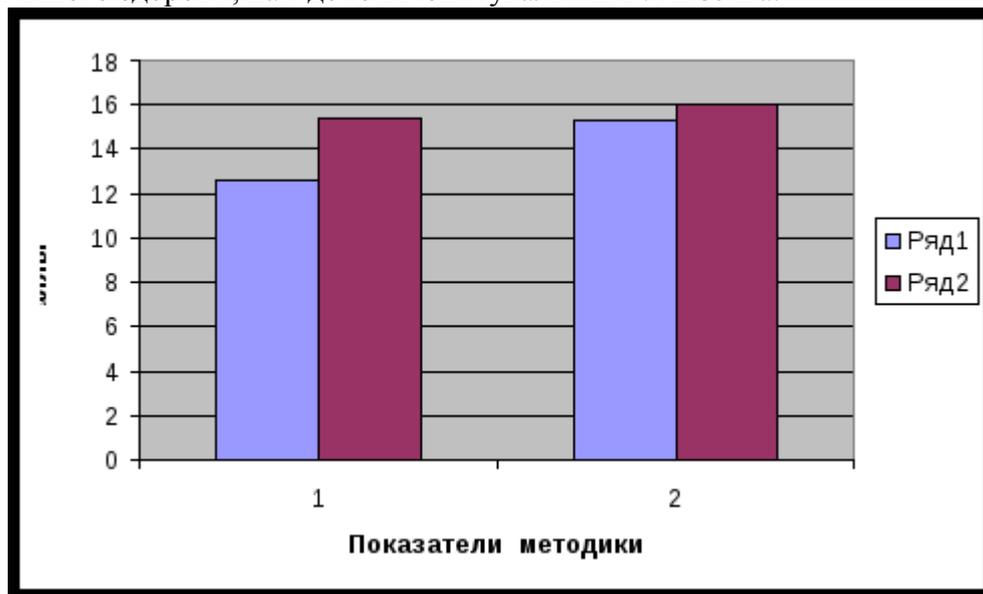
Використовувані методики володіють достатніми психометричними характеристиками за критеріями валідності і надійності:

- Методика діагностики темпераменту Г. Айзенка
- Опитувальник для діагностики шкільної тривожності Філіпса
- Методика діагностики акцентуацій характеру К. Леонгарда

Починаючи аналіз результатів дослідження, ми вирішили провести порівняльний аналіз розподілу показників у вибірках випробовуваних учнів з різним рівнем психосоматичного здоров'я, тим самим вирішуючи перше завдання дослідження.

З цією метою ми побудували середньостатистичні особистісні профілі і гістограми вираженості показників по всіх використовуваних в дослідженні методів.

Виявити особливості темпераменту випробовуваних учнів з різним рівнем психосоматичного здоров'я, нам допоміг опитувальник Г. Айзенка.

Ряд 1 – учні, які мають 2 групу здоров'я;

Ряд 2 – учні, які мають 1 групу здоров'я.

Рис.2.1. Гістограми вираженості показників темпераментальних особливостей піддослідних підлітків (за методикою Г. Айзенка).

Де: 1 – показники інтро-екстраверсії; 2 – показники нейротизму.

Відомо, що поняття «темперамент» позначає одну з важливих підструктур індивідуальності, яка значно впливає на особливості діяльності та поведінки людини. Темперамент має різноманітні життєві прояви, які також необхідно враховувати. Відмінності темпераменту виявляються в особливостях емоційної сфери, спілкуванні, психічних процесах і ті способи, якими людина реалізує свою діяльність. Відомі типи темпераменту – сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік – діагностуються по Айзенку виходячи з двох основних шкал: шкали екстраверсії – інтроверсії і шкали нейротизму.

Звернемося до рис. 2.1, де представлені гістограми вираженості показників темпераментальних особливостей піддослідних підлітків за методикою Г. Айзенка, на основі

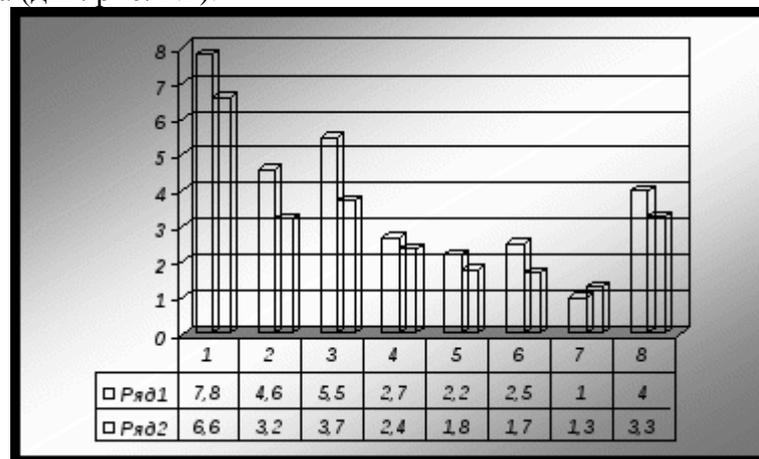
аналізу, відповідей якого, ми визначили, до якого типу темпераменту відносяться випробовувані цієї вибірки.

Як видно з представлених гістограм, показники, як екстраверсії, так і нейротизму більш виражені у вибірці учнів, що мають першу групу здоров'я, що дозволяє нам припустити, що ці хлопці більш товариські, ніж учні, що мають другу групу здоров'я. Вони мають багато друзів, схильні до ризикованих вчинків, імпульсивні, люблять жарти, добродушні, веселі, оптимістичні, вважають за краще рух і дію.

Що стосується вираженості показника емоційної стійкості (нейротизма), то можна відзначити те, це в деякому роді, здорові підлітки, мають відмінну адаптацію.

Учні обох груп, що мають як першу, так і другу групи здоров'я, по виразності показника нейротизму можна практично однаково охарактеризувати, так як їх профіль по Айзенку лише небагато чим відрізняється, може бути тільки тим, що показник екстра-інтроверсії знаходиться ближче до кола (за Айзенком). У цьому випадку, ми можемо стверджувати, що їх темпераментні особливості більш збалансовані.

Розглянемо вираженість показників шкільної тривожності піддослідних підлітків за методикою Філіпса (див. рис. 2.2).

Ряд 1 – учні, які мають 2 групу здоров'я;

Ряд 2 – учні, які мають 1 групу здоров'я.

Рис. 2.2. Гістограми середньостатистичної вираженості показників шкільної тривожності піддослідних підлітків (за методикою Філіпса).

Де: 1 – загальна тривожність; 2 – переживання соціального стресу; 3 – фрустрація потреби в досягненні успіху; 4 – страх самовираження; 5 – страх ситуації перевірки знань;

6 – страх не відповідати очікуванням оточуючих;

7 – низька фізіологічна опірність стресу; 8 – проблеми і страхи у відносинах з вчителями.

Тут ми спостерігаємо таку картину. Практично показники шкільної тривожності в більшій мірі виражені у вибірці учнів, що мають другу групу психосоматичного здоров'я, де максимальні відмінності видно за показниками «фрустрація потреби в досягненні успіху», «переживання соціального стресу», «страх не відповідати очікуванням оточуючих» і «проблеми і страхи у відносинах із учителями», відповідно «загальний показник тривожності».

Таким чином, можна відзначити, що загальна тривожність в школі, загальний емоційний стан учнів, з другою групою здоров'я, пов'язане з різними формами його включення в життя школи, більш емоційно навантажено. І це пов'язано, перш за все, з несприятливим психічним фоном, що не дозволяє підліткам цієї групи розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату, а також страхом не відповідати очікуванням оточуючих, який проявляється в орієнтації на значущих інших, в оцінці своїх результатів, вчинків і думок (тривога з приводу оцінок). Загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими в школі, що знижує успішність навчання підлітків, також значно вище в вибірці підлітків, що

мають другу групу здоров'я, що, безсумнівно, позначається на переживанні соціального стресу, тобто емоційному стані учнів, що мають другу групу психосоматичного здоров'я, на тлі якого розвиваються соціальні контакти дітей (перш за все, з однолітками).

Розглянемо вираженість акцентуації характеру випробовуваних учнів, що мають різні групи психосоматичного здоров'я, за методикою К.Леонгарда (див. рис. 2.3).

Так, ми бачимо, що в групі учнів з другою групою здоров'я вище гістограми за такими типами акцентуації характеру, як: «емотивний тип» і «тривожний», що характеризує підлітків як: емоційно чутливих, коли почуття захоплення цілком, але зовні підлітки намагаються яскраво це не проявляти. Найбільш сильно виражена риса – співпереживання, чуйність, сердечна. Діти цієї групи вразливі, схильні будь-які життєві ситуації сприймати серйозніше, ніж інші люди. Також їм властиво загострене почуття обов'язку, старанність. Вони рідко конфліктують. Образи носять в собі, не висловлюючи їх.

Виразність тривожного типу акцентуації доповнює їх характеристику тим, що вони ретельно маскують невпевненість в собі. Підлітки з вираженими типами акцентуації характеру за тривожним типом можуть охоче підкорятися більш сильної особистості, в особі якої знаходить захист і підтримку. Як правило, в конфлікт – вступають рідко і в основному, грають в ньому пасивну роль. Але іноді можуть реагувати агресивно, аж до застосування фізичної сили. Такі ексцеси можуть відбуватися в ситуаціях, коли виникає потреба подолати внутрішню невпевненість, боязкість, страх покарання або несправедливе звинувачення.

Ряд 1 – учні, які мають 1 групу здоров'я;

Ряд 2 – учні, які мають 2 групу здоров'я.

Рис. 2.3. Гістограми вираженості акцентуації характеру за методикою К. Леонгарда

Де: 1 – гіпертімний тип; 2 – збудливий; 3 – емотивний; 4 – педантичний; 5 – тривожний; 6 – циклотимний тип; 7 – демонстративний тип; 8 – застряє; 9 – дістімний; 10 – екзальтований.

Групу учнів з першою групою здоров'я явно відрізняє помітна вираженість акцентуації характеру по педантичному типу. Таким чином, їм більшою мірою характерна пунктуальність, ретельність, продуманість поведінки. Діти цієї групи вважають за краще отримувати коректні і точні вказівки. Вони цінують стабільність. Можуть бути консервативні, погано переносять зміну обстановки. У нестандартних ситуаціях губляться, пасують перед труднощами. Охоче поступаються лідерство іншим. Добре справляються з монотонною роботою, що вимагає уваги і скрупульозності. Вони сумлінні, акуратні, надійні, але схильні до формалізму, прагнуть перекласти прийняття рішень на інших. Гостро реагують на будь-яке порушення порядку. Конфліктність цих підлітків середня. У конфлікти вступають рідко, частіше виступають в них у пасивній ролі.

Такі теоретичні настанови, отримані емпіричні результати та узагальнення існуючої науково-методичної літератури дозволяє сформулювати наступні висновки, що учні, що

мають першу групу психосоматичного здоров'я, більшою мірою характеризує переживання соціального стресу.

Вони більшою мірою проявляється фрустрація потреби в досягненні успіху, яка не дозволяє їм розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату.

Учнів, що мають першу групу психосоматичного здоров'я, більшою мірою характеризує орієнтацію на значимість інших в оцінці своїх результатів.

Вони турбуються з приводу оцінок. Учням з першою групою психосоматичного здоров'я в більшою мірою притаманні підозрілість і наявність власної думки.

Підлітки, що мають певні соматичні захворювання, тобто другу групу здоров'я, відрізняються виразністю акцентуації характеру по збудливим типом.

У групі учнів, що мають вплив психосоматичного здоров'я більш виражені: «фрустрація потреби в досягненні успіху», «страх не відповідати очікуванням оточуючих» і «проблеми і страхи у відносинах з вчителями».

Підлітки з певними соматичними захворюваннями більшою мірою проявляють обережність (при цьому вони цілком можуть бути серйозними, мовчазними, песимістично налаштованими та обачними).

Підлітки схильні йти власною дорогою, приймати власні рішення, діяти самостійно. Вони можуть не рахуватися з громадською думкою, але не обов'язково грають при цьому домінуючу роль щодо інших (вони просто не потребують їх згоду й підтримку).

ВИСНОВКИ

1. Найбільше значення для практичної діяльності представляє патогенний вплив соматичного стану на психіку, під яким мається на увазі не що інше, як порушення психічної діяльності людини в умовах соматичної хвороби.

На сьогоднішній день є достатньо встановленим, що є два основні види патогенного впливу соматичної хвороби на психіку людини: соматогенний і психогенний. Реально обидва види впливів представлені в єдності порушень психіки, проте соматогенний і психогенний компоненти можуть виступати в різних співвідношеннях залежно від захворювання.

По своїй структурі соматогенії характеризуються поліморфізмом проявів – від неврозо-подібних порушень до психотичних (з маренням, галюцинаціями) розладів.

Основною ж формою впливу соматичного захворювання на психіку людини є психологічна реакція особи на сам факт захворювання і його наслідки, що є при хворобі астеною, хворобливій відчуття і порушення загального самопочуття.

2. Було проведено емпіричне дослідження впливу соматичного захворювання на стан особистості, що після проведення дослідження, можна зробити наступні висновки, що учні, що мають першу групу психосоматичного здоров'я, більшою мірою характеризує переживання соціального стресу.

Вони більшою мірою проявляється фрустрація потреби в досягненні успіху, яка не дозволяє їм розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату.

Учнів, що мають першу групу психосоматичного здоров'я, більшою мірою характеризує орієнтацію на значимість інших в оцінці своїх результатів.

Вони турбуються з приводу оцінок. Учням з першою групою психосоматичного здоров'я в більшою мірою притаманні підозрілість і наявність власної думки.

Підлітки, що мають певні соматичні захворювання, тобто другу групу здоров'я, відрізняються виразністю акцентуації характеру по збудливим типом.

Отже, соматичні захворювання – це складний процес, в якому поряд з клінічними стражданнями людини спостерігаються відповідні їм психологічні зрушення, специфіка яких може бути обумовлена локалізацією патологічного процесу, тривалістю захворювання, виразністю больового роздратування і ін. Але разом з тим, характер і вираженість психічних реакцій на захворювання багато в чому залежить від особливостей характеру і особистості хворого, наявності в нього акцентуацій рис характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание (Пер. с англ.). – М., 1986.
2. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер : Питер принт, 2005. – 411 с.
3. Левитов Н.Д. О психических состояний человека / Н.Д. Левитов. – М. : Просвещение, 1964. – 344 с.
4. Малкина-Пых И. Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 992 с.
5. Певнева А.Н. Психические состояния личности: практическое руководство / А. Н. Певнева; М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им.Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф.Скорины, 2011. – 48 с.
6. Прохоров А.О. Теоретические и практические аспекты проблемы психических состояний личности: учеб. пособие / А.О.Прохоров. – Самара : Самарский гос.пед. инс-т, 1991. – 113 с.
7. Прохоров А.О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / А.О. Прохоров. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 352 с.
8. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия: межкультурные и междисциплинарные аспекты на примере 40 историй болезни. – М.: Медицина, 1996. – 463 с.
9. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М., 1982.
10. Сосновикова Ю.Е. К вопросу об определении понятия и принципах классификации психических состояний человека // Вопросы психологии. – 1968. – № 6. – С. 112–116.
11. Шапарь В. Б. Практическая психология. Психодиагностика групп и коллективов: учеб. пособие / В.Б. Шапарь. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006. – 448 с.

УДК 159.922

Ольга Торош
(Острог, Україна)

ЧАСОВА ПЕРСПЕКТИВА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена аналізу феномену часової перспективи життєвих перспектив у юнацькому віці. Доведено, що юнацький вік є найбільш сприятливим для формування життєвої перспективи особистості.

Ключові слова: часова перспектива, життєва перспектива, юнацький вік.

This article analyzes the phenomenon of temporal perspectives of life prospects in adolescence. Proved that adolescence is the most favorable for the formation of individual life perspective.

Key words: temporal perspective, life perspective, adolescence.

Постановка проблеми. Соціальні зміни й кризи, важкі умови суспільного життя вимагають від людини правильної життєвої лінії, яка б сприяла збереженню цілісності її внутрішнього світу й самореалізації в майбутньому. Тому в сучасних дослідженнях із психології пріоритетною є «життєва» проблематика, тобто аналіз розвитку особистості в часі життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Часова перспектива розглядається з використанням різних підстав: включення майбутніх і минулих подій життя в контекст сьогодення та їх розгляду в сьогоденні (К. Левін,); тимчасового поля дії в рамках культурно-історичного підходу (Л. С. Виготський); хронотопу (М. М. Бахтін); суб'єктивної картини життєвого

шляху (К. О. Абульханова-Славська, Б. Р. Ананьєв, Є. І. Головаха, О. О. Кронік, С. Л. Рубінштейн); цільової детермінації мотивації (Г. Олпорт,); позиції щодо свого часу (Д. О. Леонтєв) тощо.

Загалом сучасні українські та іноземні дослідники трактують життєву перспективу як сукупність суб'єктивних уявлень індивіда про його майбутнє, упорядкованих відносно часової осі. Часова перспектива відіграє важливу роль у керуванні поведінкою особистості, особливо в тих її аспектах, які пов'язані з вибором і постановкою цілей. Останніми роками постійно зростає інтерес до часової перспективи як чинника формування життєвих перспектив.

Метою статті є проаналізувати теоретичні підходи до поняття часової перспективи як чинника формування життєвих перспектив у юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. В контексті вивчення питання становлення часової перспективи важливо розуміти, пояснити й адекватно визначити поняття часової перспективи, необхідного для того, щоб простежити перетворення цього явища. Слово «перспектива» походить від латинського «perspectus» – крізь що-небудь або «perspire» – дивитися крізь, що означає «далечінь», «вперед», «на відстані» [7]; «даль», «простір, що охоплюється оком» [2]. Синонімом до слова «перспектива» є майбутнє, майбуття, даль, картина, надія, доля, сподівання, а також очікування. Отже, перспектива означає мистецтво бачити далі, те, що знаходиться попереду, на

Ф. Зімбардо інтерпретує часову перспективу, звертаючи увагу на те, що прийняттям людиною рішення в кожній конкретній ситуації, крім різних факторів, керує і її ставлення до часу. За Зімбардо, тимчасова перспектива – це основний аспект в побудові психологічного часу, який виникає з когнітивних процесів, що розділяють життєвий досвід людини на часові рамки минулого, теперішнього і майбутнього. Деякі індивіди більш орієнтовані (мотивовані) на майбутнє, інші більш орієнтовані на теперішнє або на минуле [21].

З погляду Л. С. Виготського, «психологічні системи», що формуються в процесі діяльності, припускають наявність складних зв'язків, які виникають між окремими функціями в процесі розвитку й розпадаються або зазнають зміни в процесі розпаду. У процесі історичного розвитку поведінки, не стільки змінюються функції, їх структура, система руху, скільки змінюються і модифікуються відносини, зв'язки функцій між собою, виникають нові угруповання, які були невідомі на попередньому ступені. Таким чином, істотною відмінністю при переході від одного ступеня до іншого є міжфункціональні зміни [7].

С. Л. Рубінштейн вказує на зміщення інтересу, в першу чергу, в філософії, з проблеми простору на питання часу. Автор, аналізуючи чуттєву основу сприйняття, виявляє безпосереднє відчуття тривалості і темпоральну перцепцію [5].

Б. Р. Ананьєв, услід за С. Л. Рубінштейном, пропонує поділ фаз у суб'єкта діяльності і в людини як особистості і вводить поняття «суб'єктивна картина життєвого шляху», яке показує важливі віхи в розвитку людини і пов'язані однією системою координат біологічного, психологічного та історичного часу події життєвого шляху.

Найбільш яскравими представниками подієвого підходу до життєвого шляху, який розглядає подію як основну одиницю аналізу життєвого шляху, є Є. В. Головаха і О. О. Кронік. Автори прагнуть здійснити дослідження життєвого шляху людини на підставі побудови нею самою суб'єктивної картини причинно-наслідкових зв'язків між подіями життя [2].

К. О. Абульханова-Славська розглядає часову перспективу, як здатність людини уявляти себе в майбутньому. Ускладнення особистісної структури часу життя в результаті накопичення індивідуального життєвого досвіду і поява сукупності часових перспектив життя, що приводить до утворення тимчасового кругозору особистості, може бути позначене як особистісний час [1].

На думку Ш. Бюлер, у життєвому шляху кожної особистості формулюється часовий порядок – своєрідний «розклад» життя, який ставить певні акценти в діяльності упродовж

різних періодів. Цей розклад у різних соціальних групах різний, і всередині кожної групи існує своє уявлення про те, що потрібно «встигнути» на кожному конкретному етапі життєвого шляху. Відповідно, по-різному трактується «відставання» на кожному такому етапі [4].

Юнацький вік є сенситивним для формування часової перспективи, а часові уявленні в цей період переважно пов'язані з особистісним і професійним самовизначенням [5].

Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку в юнацькому віці, Л. І. Божович зазначає, що юнак намагається збудувати самостійну лінію життя, при цьому спрямованість у майбутнє стає основною спрямованістю особистості і проблема вибору професії, подальшого життєвого шляху, самовизначення перетворюються в емоційний компонент життєвої ситуації, навколо якої вибудовується вся його діяльність та інтереси [8].

Період юності виражається в осмисленій побудові свого майбутнього, досягненні певних цілей, прагненні до самовираження. Емоційні властивості особистості також активно розвиваються й ускладнюються в період юності. Це пояснюється тим, що зі зростанням рівня самоорганізації і саморегуляції індивіда підвищується емоційна чутливість. У цей момент відбувається суттєва перебудова емоційно-вольової сфери, яка проявляється в розвитку самостійності, рішучості, критичності щодо до себе й оточення, розвитку внутрішнього локусу контролю, неприйняття неетичних способів поведінки (лайка, хамство, грубість і т.д.) [5].

В період юності особливо гостро проявляється почуття незворотності часу або небажання помічати його плинність, стикаючись з труднощами дорослого життя. У цій ситуації іноді може виникати навіть почуття зупинки часу, коли юнак починає відчувати себе або дуже маленьким, який потребує опіки, або зрілою, досвідченою людиною, яка пережила всі труднощі життя.

Важливою для цього вікового періоду стає потреба професійного самовизначення, що виражається в прагненні юнаків зайняти позицію дорослого, усвідомити себе як повноправного члена суспільства, і визначити своє місце в житті. Самовизначення пов'язане з абсолютно іншим сприйняттям часу: відбувається співвіднесення минулого та майбутнього і сприйняття теперішнього часу з точки зору майбутнього. Спрямованість юнаків у майбутнє виявляється плідною тоді, коли є задоволеність теперішнім. Світогляд конкретизується в цьому віці в життєвих планах, у зв'язку з чим зростає необхідність здійснення життєвих виборів.

Зазвичай переживання, пов'язані зі становленням і набуттям смисложиттєвих орієнтацій, являють собою прагнення самореалізуватися, усвідомити цінність свого буття, і багато в чому орієнтовані на інших людей. Особливе значення для формування часової перспективи майбутнього, вираженої в професійній орієнтації, життєвих планах мають батьки, викладачі, доросле оточення [6, 4].

Юнацький вік характеризується розвитком рефлексії, самосвідомості, якісним розвитком інтелектуальної сфери, диференціацією «образу-Я», в зв'язку з чим розширюються і поглиблюються уявлення про часову перспективу. Юнаки більшою мірою живуть сьогоднішнім. У цей період особливе значення має формування життєвих планів, як способу реалізації цілей і цінностей, а часова перспектива розглядається як етапи цієї реалізації. Спостерігається динаміка в розумінні свого майбутнього, адже воно стає більш актуальним.

Слід відзначити наявність гендерних відмінностей у часовій перспективі. Юнаки більшою мірою живуть майбутнім, у рамках професійного самовизначення прагнуть до роботи, що дозволяє отримати особисту вигоду і владу, а дівчата орієнтовані на роботу, що дозволяє отримати цікавий досвід. Є. П. Ільїн зазначав, що часова перспектива юнаків є складовою частиною життєвої перспективи особистості і спирається на неї, а в дівчат життєве і професійне самовизначення не пов'язані між собою. В рамках професійного самовизначення дівчата випереджають хлопців [6].

Становлення стабільного «образу-Я» пов'язане з розвитком інтелекту, самоконтролю, самоврядування і зміщенням локусу контролю з зовнішнього на внутрішній. Розвиток

тимчасових уявлень також пов'язаний із розумовим розвитком та зміною загальної життєвої перспективи [5].

Отже, при переході від підліткового до юнацького віку відбувається зміна у сприйнятті часу: якщо підліток дивиться на майбутнє з позиції сьогодення, то юнак дивиться на сьогодення з позиції майбутнього; якщо підліток сприймає час дискретно, при цьому він обмежений минулим і сьогоденням, а майбутнє є лише продовженням цього, то в юності тимчасова перспектива розширюється як углиб, охоплюючи віддалене минуле і майбутнє, так і вшир, включаючи і особистісні і соціальні перспективи. Під перспективою майбутнього розуміється частина суб'єктивних уявлень про життєвий шлях, які формують ціннісно-орієнтований образ майбутнього і включають життєві цілі і плани особистості. Необхідно відзначити, що історичне й особисте майбутнє, аналізовані в рамках розширення часової перспективи, у підлітків не пов'язані, вони розглядають майбутні заходи, як щось об'єктивне, що не відноситься до їх особистого життя, а для юнака головним виміром часу стає майбутнє, яке набуває особистісно-орієнтованого характеру.

Висновок. Отже, особливе значення в період юності має формування життєвих планів. Саме в юнацькому віці життєві плани набувають певного розмаху й диференційованості. Передбачення майбутнього в період юності має дієве значення для характеру «актуальної поведінки особистості у сьогоденні». Тобто головне протиріччя життєвої і в тому числі часової перспективи в юнацькому віці – це недостатня самостійність і готовність до самовіддачі заради майбутньої реалізації своїх життєвих цілей. Віддалене майбутнє малюється більш ясно і чітко, ніж найближча перспектива, яка залежить від власних зусиль особистості. Не всі юнаки усвідомлюють, що реальне майбутнє є наслідком чітко побудованого сьогодення. Однак саме в цей період перед студентами постає питання розвитку позитивної часової перспективи, що стає можливим при усвідомленні людиною ролі часу в її житті і формуванні на цій підставі активної життєвої позиції щодо нього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Жизненные перспективы личности / К.А. Абульханова-Славская // Психология личности и образ жизни / Под ред. Е.В.Шороховой. – М.: Наука, 1987. – С. 149-151.
2. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И.Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 143 с.
3. Кон И. С. В поисках себя / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
4. Кордунова Н. О. Визначення структури і генезу професійного образу студентів-психологів / Н. О. Кордунова // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агенство", 2014. – Т. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 26. – С. 454 – 467.
5. Потапчук Л.В. Особистісне самовизначення старшокласників / Л. Потапчук // Психологія. Збірник наукових праць НПУ ім. М.П.Драгоманова Вип. 1(8). – К., 2000. – С.113 – 118.
6. Потапчук Л. Психологічні особливості професійної мотивації особистості / Л. Потапчук // Професійна психологія: методологія, методи та практика: [Зб. наук. пр.] / Волин. Нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2008. – С. 112 – 126.
7. Платонов К.К. Система психологии и теория отражения / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1982. – 309 с.
8. Тодорів Л.Д. Психологічні умови формування життєвих перспектив у ранній юності (когнітивний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.Д. Тодорів. – К., 2000. – 19 с.

Валентина Шост
(Київ, Україна)

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КРЕАТИВНОСТІ ШКОЛЯРІВ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У даній статті представлені результати емпіричного дослідження особливостей розвитку творчих здібностей у дітей різного віку. У проведеному дослідженні ми здійснили порівняльну діагностику креативності учнів як загальної здібності особистості школярів до створення нового.

Ключові слова: здібності, креативність, молодші школярі, підлітковий вік, юнацький вік.

The article presents the outcome of the empirical research into the latitude of creative skills' development in children of different ages. The research focuses on comparative analysis of students' creativity defined as their general capacity for original design.

Key words: skills, creativity, elementary schoolchildren, juvenility, adolescence.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що сучасний етап розвитку шкільної освіти передбачає якісну зміну підходів до визначення його змісту, а також форм навчально-пізнавальної діяльності учнів. Це пов'язано з формуванням нової парадигми сучасної шкільної освіти, в основі якої лежить ідея розвитку особистості учня. Розглядаючи навчальний процес як процес становлення людської особистості, слід зазначити, що сучасна система освіти покликана у процесі набуття учнями широкого кола компетенцій, а не лише знань, умінь і навичок, допомогти їм також «знайти себе», побудувати власний світ знань, оволодіти творчими способами вирішення різного роду ситуацій.

Актуальність дослідження визначається ще й тим, що розвиток здібностей особистості відбувається не сам по собі, а у процесі цілеспрямованої діяльності (зрозуміти зміст завдання – визначити типи, способи, проблеми, шляхи їх вирішення – отримати результати). Без пошуку своїх власних способів вирішення завдань та здобуття знань учні не зможуть розвивати свої здібності. Цілеспрямоване пізнання себе допомагає учням визначити напрями подальшого розвитку, скоригувати пізнавальну мотивацію.

Основна мета статті – представити результати емпіричного дослідження особливостей розвитку творчих здібностей у дітей різного віку. Практичне значення роботи полягає в можливості використання її результатів у подальших дослідженнях з даної тематики.

Розвиток вчення про здібності як індивідуально-психічні властивості людини починається з глибокої давнини. Поняття «здібності» було введено в обіг давньогрецьким філософом Платоном у IV столітті до н.е. Платон вважав, що люди різняться за здібностями (одні народжені для управління, інші – для землеробства та ремісництва) [1, с. 170].

Ідеї генетичної природи здібностей дотримувався український філософ Г. Сковорода, який зазначав, що здібності людини «даються з її народженням, від Бога. Їх не можна змінити» [5, с. 367]. На біологічній природі здібностей наголошували у своїх роботах філософи Нового часу Р. Декарт і Г. Лейбніц, які розглядали здібності як «природжені утворення». А у роботах М. Шелера здібність – це складник духовності людини [4, с. 128].

Е. Фромм визначив поняття «здібності» як «... здатність дивуватися і пізнавати, вміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, спрямованість на відкриття нового і здатність глибокого усвідомлення свого досвіду» [2, с. 241].

С. Рубінштейн поставив питання про розвиток здібностей у діяльності. Для дослідження проблеми здібностей особливий інтерес і значимість має положення цього вченого про те, що «...в міру того, як людина на матеріалі визначеної системи знання по-справжньому

освоює прийоми узагальнення, розвиваючи мислення і сприймання, у неї не тільки накопичуються певні уміння, але й формуються певні здібності» [3, с. 43].

Існує ще багато підходів щодо природи здібностей: функціональний (О. Шуміліна, В. Шадріков, С. Максименко, Є. Ільїн, Б. Теплов), культурно-історичний (Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, О. Власова), особистісний (О. Ковальов, О. Лазурський, В. М'ясищев, В. Чудновський) тощо.

Аналіз наукових джерел, відповідно до обраної проблеми дозволив конкретизувати поняття «здібності» і визначити їх як ансамбль стійких індивідуальних психічних властивостей людини, які є необхідною умовою її успішної діяльності.

Близькість здібностей одна до одної, здатність їх взаємодоповнюватися, дозволяє їх класифікувати. Сьогодні здібності класифікують за ступенем загальності; за ступенем їх практичної орієнтованості; за характером роботи з інформацією тощо.

Здібності формуються на основі задатків в умовах відповідної їм діяльності. Швидкий темп освоєння діяльності та успішність її виконання – основні критерії становлення та розвитку відповідних їй здібностей. В розвитку здібностей умовно можна виділити кілька важливих етапів, пов'язаних з особливостями умов соціалізації людини. Первинний етап триває від народження до шести-семи років. Потім розвиток здібностей відлувається у шкільні роки в навчальній діяльності, особливо в молодших і середніх класах. Важливим елементом розвитку здібностей у підлітковому та юнацькому віці виступає профорієнтація та кар'єрні орієнтації, що виникають у особистості на їх основі.

Час навчання у школі, коли активно формується і розвивається навчально-пізнавальна діяльність людини, – найсприятливіший період для активного становлення багатьох психічних функцій, розвитку ментального потенціалу учнів, в тому числі і їх творчих здібностей. Натомість в українській суспільній думці сьогодні побутує ідея негативного впливу сучасної формалізованої і змістоно перевантаженої шкільної освіти на розвиток творчих здібностей учнів. Саме тому, для емпіричного дослідження ми обрали креативність школярів різного віку.

Поняття креативності набуло широкого вжитку в психологічній теорії і практиці кінця ХХ століття поряд з категорією інтелекту, яка описує загальні пізнавальні здатності людини до навчання та розв'язання піхначадбних задач. Креативністю називають здібність, яка характеризує властивість індивіда створювати нове знання, тобто здібність до творчості, вона характеризує властивість індивіда створювати нові поняття і формувати нові навички, тобто його творчі здібності. Поняття креативності вивчається незалежно від інтелекту і пов'язується з творчими досягненнями особистості.

У проведеному емпіричному дослідженні ми здійснили порівняльну діагностику креативності учнів як загальної здібності особистості школярів до створення нового.

Мета емпіричного дослідження полягала у визначенні особливостей розвитку творчих здібностей креативності у школярів різного віку.

Гіпотеза дослідження: полягала в тому, що рівень розвитку творчих здібностей (креативності) у школярів з різних вікових періодів (молодші школярі, підлітки та старшокласники) буде відрізнятися у сторону зростання.

Відповідно до мети та гіпотези дослідження були сформовані його *наступні завдання*: 1) обрати психодіагностичний інструментарій, придатний для визначення особливостей розвитку творчих здібностей у школярів різного віку; 2) визначити рівень креативності учнів різних класів за обраною методикою; 3) здійснити порівняльний аналіз показників розвитку творчих здібностей в учнів різних вікових груп; 4) розробити практичні рекомендації з розвитку креативності учнів в навчальній діяльності:

Процедура емпіричного дослідження проходила в три етапи.

1. На підготовчому етапі була визначена кількість досліджуваних осіб і здійснено відбір методики. Для дослідження ми обрали «Тест креативності» Е. Торренса. У класичному варіанті методика оцінює рівень вербальної й образної креативності. У статті в якості

предмета аналізу обрана образна креативність учнів різного віку.

2. *Діагностичний етап.* Процедура проведення дослідження полягала в наступному. Учням пропонувалося взяти участь у дослідженні, присвяченому вивченню особливостей їх образотворчої діяльності. Кожному надавалася можливість виявити всі свої творчі ресурси, підключити всю свою спритність, оригінальність у виконанні ряду цікавих і захоплюючих творчих завдань. Створювалася атмосфера, яка мотивує учнів на продукування творчих, оригінальних, нестандартних ідей. Саме на цьому етапі було використано творче завдання, орієнтоване на вивчення здатності до творчості (тест Е. Торренса).

3. На третьому етапі – *заключному* – відбувався кількісний та якісний аналіз отриманих даних, узагальнення результатів, підведення підсумків та написання рекомендацій.

Емпіричне дослідження було організовано на базі ЗОШ № 308 м. Києва. Генеральна сукупність дослідження – учні молодшої та середньої школи обох статей. Вибіркова сукупність – 60 учнів обох статей. Учні були представниками 3-х різних за віком груп, чисельність кожної з яких складала 20 осіб: *перша група* – це учні 3 класу – 20 осіб (віком 8-9 років); *друга група* – це учні 7 класу – 20 осіб (віком 12-13 років); *третья група* – це учні 10 класу – 20 осіб (віком 15-16 років).

Результати дослідження. За допомогою тесту креативності Е. Торренса ми досліджували такі якості як показники рівня образної швидкості, показники рівня розвитку образної оригінальності, показники рівня розвитку розробленості, показники рівня розвитку абстрактності назв, показники рівня розвитку опору закриття. Це дало нам змогу проаналізувати загальний рівень креативності у кожній віковій групі.

Результати дослідження виявились наступними: у групі **молодших школярів** переважає низький рівень розвитку креативності – 45%; середній рівень розвитку креативності мають 30% молодших школярів, а високий – 25% молодших школярів. Серед учнів 3 класу переважає низький та середній рівні розвитку образної швидкості; середній рівень розвитку образної оригінальності; середній рівень розвитку абстрактності назв; низький рівень розвитку розробленості та низький рівень розвитку опору закриття. Загальний показник рівня розвитку креативності по групі молодших школярів – низький.

У групі учнів **підліткового віку** переважає середній рівень розвитку креативності – 45%; низький рівень розвитку креативності мають 15% підлітків, а високий – 35% таких школярів. У семикласників домінував середній рівень розвитку образної швидкості; середній рівень розвитку образної оригінальності; низький рівень розвитку розробленості; високий та середній рівні розвитку абстрактності назв; та середній рівень розвитку опору закриття. Загальний показник рівня розвитку креативності по групі підліткового віку виявився середнім.

У **групі юнацького віку** найбільше учасників дослідження демонструє високий рівень розвитку креативності – 55%; середній рівень розвитку креативності мають 35% осіб раннього юнацького віку, а низький – 10% школярів. Для учнів 10 класу виявились характерними середній рівень розвитку образної швидкості; середній рівень розвитку образної оригінальності; середній рівень розвитку розробленості; високий рівень розвитку абстрактності назв та високий і середній рівні розвитку опору закриття. Загальний показник рівня розвитку креативності по групі раннього юнацького віку – високий.

Узагальнення результатів за трьома віковими групами по тесту Е. Торренса наведено на рис. 1.

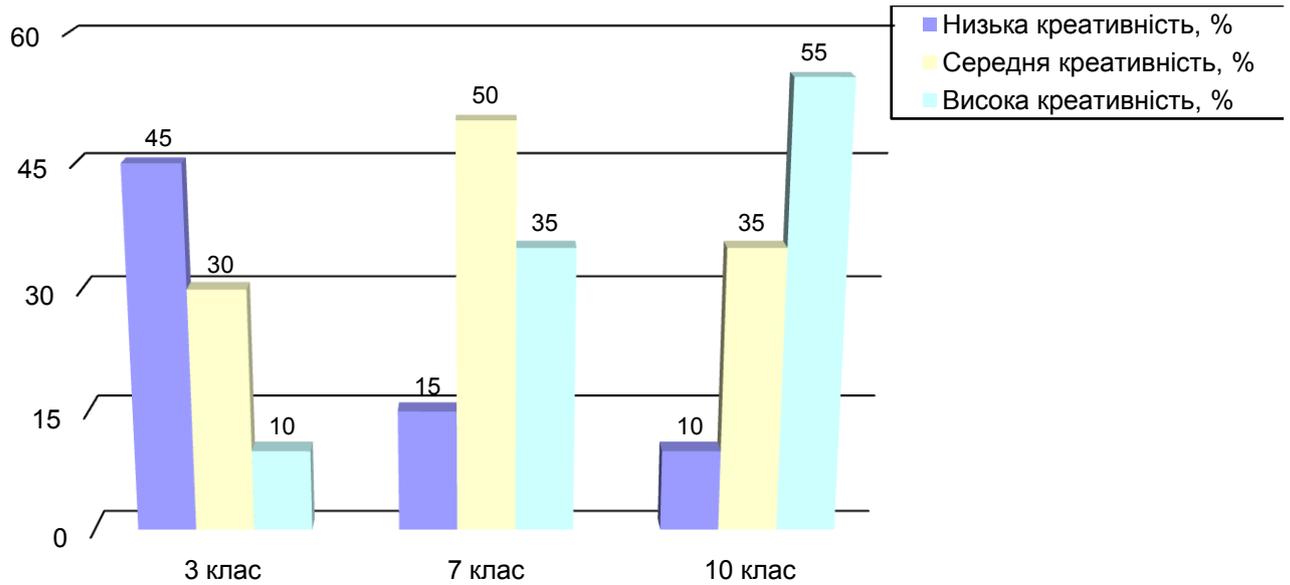

Рис. 1. Загальні результати дослідження по тесту креативності Е. Торренса серед учнів 3, 7 та 10 класів, %

Таким чином, ми з'ясували, що в середньому чим старший учень, тим розвиненішими є його творчі здібності та креативнішим стає його індивідуальний доробок. Зокрема, за результатами дослідження по тесту креативності Е. Торренса серед учнів 3 класу домінує низький рівень креативності; серед учнів 7 класу переважає середній рівень креативності; а для учнів 10 класу є переважаючим високий рівень креативності. Рисунок 1 наочно свідчить, що розвиток креативності досліджених учнів прямо пов'язаний з віком дітей та їх навчальним рівнем, тобто чим вищий етап навчання у школі, тим більше школярів демонструють показники креативності на високому рівні (від 10% у 3 класі до 35% у 7-му та 55% – у 10-му), а кількість низькокреативних осіб – навпаки зменшується (становить 45% у 3 класі, 15% – у 7-му, 10% – в 10-му класі). Вікова динаміка середнього рівня показників креативності, притаманна отриманому масиву емпіричних даних (30% – 50%-35%), вказує на те, що мансимальна кількість учнів, з показниками образної креативності, які йому відповідають, перепадає на середній шкільний вік, у той час як в інші періоди чисельність таких осіб не перевищує тритини учнів – їх представників.

Чи є отримані відмінності статистично значущими? Для відповіді на це питання, ми, використовуючи програму математичної статистики, обрахували результати дослідження за t-критерієм Стьюдента.

Спочатку розраховувались відмінності для груп молодших школярів та підлітків. Отриманий результат ($t_{\text{мп}} = 2.3$) порівнювався з табличними показниками критичних значень (див. табл. 1)

Табл. 1.

Отримані емпіричні значення та табличні показники критичних значень для t-критерію Стьюдента

критичні значення ($t_{\text{кр}}$)		емпіричне значення 1	емпіричне значення 2	емпіричне значення 3
$p \leq 0.05$	$p \leq 0.01$	3-7 класи	7-10 класи	3-10 класи
2.02	2.71	2.3	0.7	2.8

Як виявилось, тримане при розрахунку емпіричне значення t (2.3) перебуває в зоні невизначеності, з іншого боку, відповідні описові статистики груп порівняння у вигляді

відсоткових показників різняться з віком у бік зростання, що можна інтерпретувати як тенденцію до збільшення показників невербальної креативності підлітків у порівнянні з групою молодших школярів. Разом із тим, для нас очевидно, що отримані результати потребують подальшого підтвердження на більшій вибірці.

Далі ми статистично порівняли результати школярів із групи підлітків та учнів раннього юнацького віку. Отриманий результат $t_{\text{Емп}} = 0.7$, оцінили через співставлення з табличними показниками критичних значень (табл.1).

В цьому випадку, як свідчить зображення на рис 3, отримане емпіричне значення відмінності t (0.7) перебуває в зоні незначимості, тобто відмінності відсутні. Оскільки не виявлено значущих відмінностей між показниками креативності учнів із найближчих вікових періодів, логічним стає збільшити порівняльну відстань на один віковий період. Тому наступним кроком аналізу ми порівняли результати розрахунку середніх значень та стандартного відхилення для групи молодших школярів та старшокласників. Спираючись на розрахований результат ($t_{\text{Емп}} = 2.8$) і з урахуванням критичних значень (див табл 1), можна зробити наступні висновки, які ілюструє рис.2.

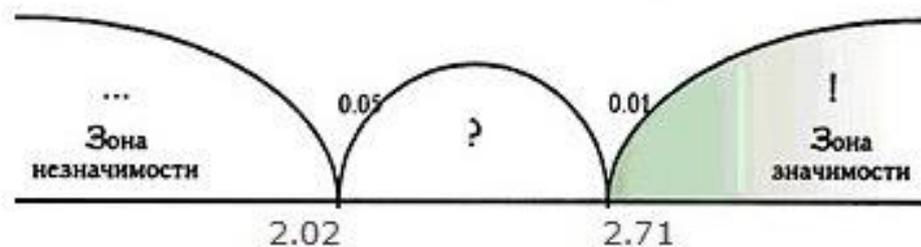

Рис. 2. Вісь значимості для порівняння результатів групи молодших школярів та групи учнів молодшого юнацького віку

Як наочно підтверджує зображення на рисунку 4, отримане емпіричне значення ($t = 2.8$) перебуває в зоні значимості, тому можна зробити висновок про те, що присутня статистично значима відмінність середніх арифметичних значень між групою молодших школярів та групою раннього юнацького віку.

Отже, за результатами емпіричного дослідження робимо висновок про те, що висунута гіпотеза в основному підтвердилась: рівень розвитку творчих невербальних здібностей у школярів різних вікових періодів відрізняється. Чим старше учень і чим довше він перебуває на навчанні в сучасній загальноосвітній школі, тим вищий у нього рівень невербальної креативності. Здійсненими розрахунками підтверджена статистично значуща відмінність для крайніх – першої та третьої вікових груп (молодших школярів і старшокласників), які прийняли участь в нашому дослідженні.

Переходячи до проблеми формування креативності зазначимо, що з позиції культурно-історичного підходу найбільш інтенсивно ментальні функції дитини шкільного віку розвиваються при організації навчальних заняттях, складність яких перебуває в зоні найближчого розвитку школяра. Така зона - це концептуальний простір між тим, що учень спроможний виконати самостійно, і тим, що він може освоїти із сторонньою допомогою. Із цього слідує, що надмірна простота занять лише підтримує наявний рівень розвитку здібностей. Занадто ж висока складність занять гальмує формування нових здібностей через нездійсненність завдань і, як наслідок – появу в особи-вконавця непевності в собі тощо. Зрозуміло також, що у кожного учня його зона найближчого розвитку є індивідуально обумовленою.

Такі теоретичні настанови, отримані емпіричні результати та узагальнення існуючої науково-методичної літератури дозволяє сформулювати наступні практичні рекомендації для розвитку креативності учнів у навчальній діяльності:

1. Впроваджувати в навчальну практику гуманістичні принципи організації освіти, коли в центрі навчально-виховного процесу знаходиться особистість учня з її потребами, інтересами і можливостями, а вчитель з набором педагогічних форм, методів і засобів виконує «екрануючу» функцію, щоб не допустити згубної дії зовнішніх чинників на розвиток креативності учнів, а певною мірою стимулювати останню.

Дбати про розвиток креативності у школярів, залучати їх до творчої праці, створювати необхідні умови для розвитку всіх без винятку психічних функцій учнів. Захоплювати справою, що їм до вподоби, бо саме за такої умови учні проявляють наполегливість, силу волі в опануванні тими знаннями й уміннями, які далеко випереджають програмні вимоги, але вкрай необхідні для реалізації їх творчих задумів.

2. Глибоко вивчати індивідуальні особливості мислення, розумової праці своїх вихованців і враховувати їх у навчанні. З метою особистісної орієнтації змісту навчання використовувати диференційовану допомогу учням залежно від наявних здібностей кожного з них. Для повноцінного розвитку креативності школярів забезпечувати таку організацію навчання, яка передбачає залучення учнів до наукового пошуку і використання отриманих знань на практиці. Для розвитку креативності впроваджувати відкриті методи навчання, що передбачають дискусії, оригінальні експерименти, учнівські проекти, конкурси тощо. Дбаючи про розвиток креативності, вчити їх не тільки тому, як розв'язувати ті чи інші проблеми, а й тому, де можна знайти відповіді на поставлені запитання.

3. Шляхом організації навчального співробітництва зробити учня рівноправним учасником педагогічного процесу. У роботі за кінцевий результат учень та вчитель повинні стати колегами. Застосовувати схвалення. Тактовно вказувати на недоліки його роботи, підтримувати учня.

4. Створювати атмосферу допитливості на уроках і формувати вміння запитувати і відповідати. Для ведення навчального діалогу, який у учня оформлюється повільно і неточно, використовувати опорні слова, зразки висловлювань, пам'ятки міркувань. Широко застосовувати інтерактивні методи навчання. Вчити учнів спілкуватися, спільно вирішувати завдання, самостійно та критично мислити, проявляти творчість, ініціативу, аналізувати й узагальнювати.

5. Застосовуючи нові технології навчання, мотивувати школярів брати участь у роботі над колективними та індивідуальними проектами. Систематично застосовувати парні та групові форми роботи в пошуковій діяльності, створювати тимчасові творчі групи. Озброювати учнів набором навчальних та наукових прийомів необхідних для самоосвітньої роботи. Вчити школярів проводити спостереження, брати інтерв'ю, систематизувати і узагальнювати отриману інформацію, висувати гіпотези, робити аргументовані висновки, активно використовувати можливості інформаційних технологій.

6. Не допускати, щоб обдаровані учні працювали нижче своїх можливостей. Давати завдання кількох варіантів складності, щоб запобігти неуспішності, а талановиті і обдаровані виходили за межі програми з тих предметів, тих сфер творчої діяльності, до яких у них є очевидні здібності. Організовувати колективну роботу, коли відбувається змагання творчих здібностей. Як засіб підвищення інтересу до навчання використовувати ігри. Щоразу в гру вводити щось нове, ускладнювати правила. Виводити найбільш здібних учнів за межі програми, щоб інтелектуальне життя колективу стало багатим, багатогранним, і завдяки цьому не відставали і найслабкіші учні.

ВИСНОВКИ

1. В результаті емпіричного дослідження встановлено, що рівень розвитку творчих невербальних здібностей у школярів змінюється з віком: чим старшим є учень, тим вищий у нього рівень образної креативності, а саме: за тестом Торренса молодші школярі демонструють низький рівень, підлітки – середній, старшокласники – високий.

2. Статистично підтверджена значуща відмінність у показниках креативності для крайніх вікових груп (молодших школярів і старшокласників). Така розбіжність результатів якісного

та кількісного аналізу вказує на необхідність подальшого більш розширеного дослідження.

3. Розроблені методичні рекомендації, адресовані педагогам, узагальнюють основні психолого-педагогічні умови підтримки розвитку креативності учнів шкільного віку в навчальній діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власова О. Психологія розвитку соціальних здібностей в онтогенезі (повний онтогенез). Наукова монографія. / О.І. Власова. – Ottawa: Acsept Graphics Communications, 2016. – 377р.
2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: «Рута», 2006. – 320 с.
3. Мещеряков Б. Большой психологический словарь / Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: Прайм-Евроснак, 2004. – 672 с.
4. Рубинштейн С. Основы общей психологии / С. Рубинштейн. – М., 2009. – 227 с.
5. Філософія: навч. посіб. для студ. заочн. форми навч. вищ. техн. навч. закл. / За ред. В.Л. Петрушенка, М.П. Скалецького. – К., 2006. – 220 с.
6. Чарченко П. С. Порівняльний аналіз підходів до визначення поняття «здібності» / П.С. Чарченко // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2013. – Вип. 38. – 367 с.

СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ /
СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

УДК 51-74

Гүлжайна Абдолла, Нұржан Шындалиев, Айтуган Альжанов
(Астана, Қазақстан)

ОПЕРАЦИОНДЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ СЫНЫПТАМАЛАРЫ

Бұл мақала, Windows жүйесінің бағыттары мен даму ерекшеліктерін анықтауға негізделген.

Кілттік сөздер: *Windows XP Embedded, Professional x64 Edition, Vista, Windows Embedded for Point of Service*

In this article are considered the instructions intended for different spheres of the Windows operating system and their feature of development.

Keywords: *Windows XP Embedded, Professional x64 Edition, Vista, Windows Embedded for Point of Service*

Операциялық жүйенің маңызды мәселесі процеске ажыратылған ресурстарды басқа процесстерден сақтау. Өте қорғанатын ресурстарының бірі – процесс кодтары және мәліметтері сақталатын жедел жад облыстары. Процеске операциялық жүйе ажыратқан облыстар жиыны оның адрестық кеңістігі деп аталады. Операциялық жүйе қорғаған адрестік кеңістігін назарға алып әр бір процесс өзінің адрестік кеңістігінде жұмыс орындайды деп айтады. Басқа: файлдар, тысқы құрлғылар ж.б. ресурстар де қорғалады. Операциялық жүйе қорғау жұмысынан басқа бірге қолдануды да ұйымдастыру мүмкін, мысалы, бірнеше процесстерге белгіленген жад аймағынан пайдалану.

Windows XP – серверлік және пайдаланушылық операциялық жүйелердің артықшылықтарын біріктіретін әмбебап жүйе. Ол терминал режимінде жұмыс істеу, сонымен қатар бір мезетте бірнеше пайдаланушылармен жұмыс жасау мүмкіншіліктерін қамтамасыз етеді.

Windows нұсқалары:

Windows XP Professional Edition кәсіпорындар мен кәсіпкерлер үшін құрылды және компьютердің жұмыс үстеліне қашықтықтан қатынас жасау, файлдарды шифрлеу (Encrypting File System көмегімен), қатынау құқықтарын орталықтан басқару және көп процессорлы жүйелерді қолдау секілді функциялар қосылған.

Windows XP Home Edition – үйде пайдалануға арналған жүйе. Professional Edition – нің «қысқартылған» нұсқасы.

Windows XP Tablet PC Edition – Professional Edition-нің базасында құрылды және планшетті дербес компьютерлерде мәліметтерді стилус ретінде енгізуге негізделген арнайы қосымшалардан тұрады. Маңызды қасиеті болып қолмен жазылған мәтіндерді түсінуі және графикалық интерфейстің дисплей бұрылуына бейімделуі саналады. Бұл нұсқа тек арнайы компьютерлермен бірге сатылады.

Windows XP Media Center Edition – Professional Edition-ге негізделген және арнайы мультимедиялық қосымшалардан тұрады. Компьютер ТВ-картадан және қашықтықтан басқару тетігінен (ҚБТ) тұрады. Маңызды қасиеті болып Windows-тың жеңілдетілген басқару жүйесінің арқасында ҚБТ арқылы компьютерді басқару және теледидарға қосылу мүмкіншілігі саналады. Бұл жүйе сонымен қатар ультра-қысқа толқынды радионы қабылдау функциясынан тұрады.

Windows XP Embedded – бұл Windows XP Professional Edition базасында кірістірілген компонентті операциялық жүйе және әртүрлі кірістірілген жүйелерде: өнеркәсіптік

автоматтандыру жүйелері, банкомат, дәрігерлік жабдықтар, кассалық терминалдар, ойын автоматтары және т.с.с. пайдалану үшін арналған. Windows XP Embedded кірістіру бойынша қосымша функциялардан, соның ішінде жазудан қорғау фильтри (EWF және FBWF), флеш-жад, CD-ROM, желіден жүктелу секілді тұрады.

Windows Embedded for Point of Service – Windows XP Embedded базасындағы мамандандырылған операциялық жүйе, ол қызмет көрсету және бөлшек сауда орындарына негізделген. Бұл платформаның негізінде банкомат, төлем терминалы, авто май құятын бекет, кассалық аппарат және т.с.с. құруға болады [1].

Windows XP Professional x64 Edition – AMD фирмасының AMD64 Opteron және Athlon 64 технологиялы процессорлары және Intel фирмасының EM64T технологиялы процессорлары үшін құрылған 64-разрядты нұсқа. Бұл жүйе басқа өндірушілердің процессорларын қолдамайды, сонымен қатар Intel Itanium процессорымен жұмыс жасамайды. Алғашқы 64-разрядты процессорлар 2003 жылы шыққанымен, Windows XP Professional x64 Edition тек 2005 жылдың сәуірінде жарық көрді. Негізгі ерекшелігі үлкен сандармен (Long Integer және Double Float) жылдам жұмыс жасауында.

Windows XP Edition N – Windows Media Player және басқа мультимедиа-қосымшалары жоқ жүйе. Бұл нұсқа Windows XP-ді «жеңілдетуді» талап еткен Еуропаның Антимонопольді комиссиясының ықпалымен құрылды. Қазіргі уақытта бұл дистрибутив дамушы мемлекеттерге арналады. Пайдаланушы қалауы бойынша жетіспейтін қосымшаларды Microsoft-тың веб-беттерінен тегін жүктей алады. Home және Professional нұсқаларда шығарылады.

Windows XP Starter Edition – дамушы мемлекеттерге және қаржылай әлсіз аймақтарға арналған функционалды шектелген нұсқа. Бұл нұсқада бір мезетте тек үш қосымша жұмыс жасай алады және әр қосымша үш терезеге дейін ғана құра алады. Жүйеде желілік функциялар толығымен жоқ, 512 мегабайттан артық жедел жад немесе 120 гигабайттан артық қатты дискті пайдалануға тиым салынады. Жүйе Intel Celeron немесе AMD Duron деңгейлі процессорлармен жұмыс жасайды.

2003 жылдың 24 сәуірінде Microsoft компаниясының жаңа өнімі Windows Server 2003 жарық көрді. Ол серверлермен жұмыс істеуге арнаған. Бүгінгі уақытта да бұл нұсқа негізгі серверлік операциялық жүйе болып табылады.

2006 жылдың 30 қарашасында Microsoft корпоративтік клиенттер үшін Windows Vista операциялық жүйесін және Office 2007 пакетін ресми түрде жария етті. 2007 жылдың 30 қаңтарында қарапайым пайдаланушылар үшін жүйелер сатыла бастады.

Құрудың бастапқы кезеңінде жүйе «Longhorn» (Британдық Колумбиядағы Вистлер шаңғы курортының жанындағы Longhorn Saloon дәмханасының атауы) деген кодтық атауға ие болған. «Vista» атауы 2005 жылдың 22 шілдесінде жария етілді. Бірнеше айдан кейін Microsoft Windows Longhorn Server жүйесінде Windows Server 2008 деп өзгертті. 2006 жылдың 8 қарашасынан бастап Windows Vista толыққанды нұсқасы құрылғылар өндірушілер үшін қолжетімді болды [2].

Windows Vista – Microsoft Windows NT жанұясының дербес компьютерлерге арналған операциялық жүйесі.

Windows NT өнімдері ішінде Windows Vista – 6.0 нұсқасы нөміріне ие (Windows 2000 – 5.0, Windows XP – 5.1, Windows Server 2003 – 5.2). «Windows Vista»-ны белгілеуде кейбір кездерде «Vista» атауын және римдік сандармен жазылған нұсқа нөмірін біріктіретін «WinVI» аббревиатурасын да қолданады.

Windows 7 – Windows Vista-дан кейін шығарылған Windows жанұясының операциялық жүйесі. Windows NT ішінде жүйе 6.1 нұсқасы нөміріне ие (Windows 2000 – 5.0, Windows XP – 5.1, Windows Server 2003 – 5.2, Windows Vista және Windows Server 2008 – 6.0). Желілік нұсқасы болып Windows Server 2008 R2, интеграцияланған жүйелер үшін – Windows Embedded Standard 2011 (Quebec), мобильдік – Windows Embedded Compact 2011 (Chelan, Windows CE 7.0) табылады.

Операціялық жүйе сатылымға алдыңғы операциялық жүйе Windows Vista-дан кейін үш жылға жетпей 2009 жылдың 22 қазанында түсті.

Windows 7 құрамына Windows Vista-дан алынып тасталынған, сонымен қатар интерфейсте және қоса салынған бағдарламалар ішіндегі кейбір жаңалықтар енгізілді. Windows 7 құрамынан Inkball, Ultimate Extras ойындары; Windows Live (Windows поштасы) аналогтары бар қосымшалар, Microsoft Agent, Windows Meeting Space технологиялары; «Іске қосу» мәзірінен классикалық мәзірге оралу мүмкіндігі, сонымен қатар Windows күнтізбесі алынып тасталынды [3].

Windows 8.1 – операциялық жүйесі 2013 жылы шықты. Операциялық жүйе 7-ші нұсқаға ұқсас келеді. Айырмашылығы интерфейс және «Пуск» менюінде. Операциялық жүйенің қолданушыларының пайыздық үлесі 19,73% құрап отыр, қолданушылардың бұл ОЖ-ға қызығушылығы күннен күнге артып бара жатыр. Өзінен алдыңғы версиялардағы ОЖ-ге қарағанда ерекшеліктері ол интернет магазин арқылы бағдарламаларды орнату және жедел іздеу функциясы болып табылады.

Операциялық жүйе төрт версияда шығарылды:

*Windows 8.1 Professional;

*Windows 8.1 Home Edition;

*Windows 8.1 Ultimate;

*Windows 8.1 Enterprise;

Windows 8.1 операциялық жүйесі қосымша антивирустық бағдарламасыз да қолдануға болады. Өйткені, бұл жүйе қауіпсіздігі жағы өте жақсы қарастырылған.

Windows 8.1 операциялық жүйесі сенсорлы экранды ұялы құрылғылар мен компьютерді басқаруды ұқсас ету мақсатында «тақтайшалы» Metro интерфейсін алды. Сенсорлы экрансыз дербес компьютерде (ДК) жұмысты ыңғайлату үшін «классикалық» жұмыс үстелі кірістірілді. «Бастау» батырмасы алынып тасталып, шерткенде «тақтайшалар» бетін ашатын «белсенді бұрышпен» алмастырылды. Бастапқы беттегі тақтайшаларды жылжытып, топтастырып, өлшемдерін өзгертіп, ыңғайыңызға қарай реттеуге болады.

Жақында Microsoft компаниясы жаңа операциялық жүйесін таныстырды. Бұл жолы жүйе атауында кезекте тұрған сан тасталынып, ең танымал операциялық жүйенің атауы Windows 10 болды. Жүйенің негізгі жаңартуларымен таныс болыңыздар:

Операциялық жүйе барлық құрылғы үшін бірдей болды: смартфоннан бастап, жұмыс станцияларына дейін. Осы себепті Windows Phone атауынан бас тартылды.

Енді, «Бастау» мәзірінде пайдаланушыларға көптеген бұрынғы үйреншікті мүмкіндік қайтарылды: іздеу, қосымшалар тізімі, сөндіру мәзірі және т.б. Пайдаланушы суретін де орнына келтірді. «Бастау» мәзіріне Windows 8-ден белгілі «тақтайшалар» да кірістірілген. Іздеу жүйесі әмбебап болды: тек компьютерден емес, ғаламтордан да іздеу нәтижесін көрсете алады.

Windows 10 жүйесінде пайдаланушылар бірнеше жұмыс үстелін құра алады, және олар арасында ауысу ыңғайлы жасалған. Жаңа Snap функциясы бір мезетте 4 қосымшаға дейін ашу мүмкіндігін береді. Windows 10 экранның бос жерін басқа қосымшаларға ыңғайлы қолдануға көмек береді.

Пайдаланушы мен сенсорлы және сенсорлы емес құрылғы арасындағы байланысты жеңілдетуге бағытталған. Бұл функция әзірге қалай жүзеге асатыны белгісіз.

Windows 10 өзінің корпоративті клиенттеріне жеке және корпоратив ақпараттары қауіпсіздігінің жақсартылған сервистерін ұсынуда. Бұзу, ұрлау және де түрлі вирустік шабуылдың алдын алатын жетілдірілген қорғаныс жүйесі. Windows-тің таныстырылған нұсқасы әлі дамуының ең бастапқы сатысында. Ол 2015 жылдың соңында қолжетімді болады.

Көп тапсырманы қолдауы. Бір уақытта орындалатын әрекетіне байланысты операциялық жүйелер екі сыныпқа бөлінеді:

Біртапсырмалы (мысалы, MS-DOS, MSX) және көптапсырмалы (ОЖ ЕС, OS/2, UNIX, Windows). Біртапсырмалы ОЖ негізінен қолданушы мен компьютер арасындағы өзара әрекетін қарапайым және ыңғайлы ете отырып қолданушыға виртуалды машинаны көрсету функциясын атқарады. Біртапсырмалы ОЖ перифериялық құрылғыларды басқару құралдарын, файлдары басқару құралдарын, қолданушымен байланысу құралдарын қамтиды.

Көптапсырмалы ОЖ жоғарыда аталып өткен функциялардан басқа, процессор, оперативті жады, файлдар және сыртқы құрылғылар сияқты бірге қолданылатын ресурстарды бөлуді басқарады.

Бірнеше пайдаланушыға арналған режимді қолдауы. Бір уақытта жұмыс істейтін қолданушылар санына байланысты ОЖ былай бөлінеді:

Бір пайдаланушыға арналған (MS-DOS, Windows 3.x, OS/2 алғашқы версиялары);

Бірнеше пайдаланушыға арналған (UNIX, Windows).

Бірнеше пайдаланушыға арналған жүйелердің бір пайдаланушыға арналған жүйелерден ең басты айырмашылығы әр пайдаланушы ақпаратының басқа пайдаланушылардың рұқсатсыз қолжетімділігінен қорғайтын құралдың болуы. Айта кететін жәйт, кез-келген көптапсырмалы жүйе бірнеше пайдаланушыға арналмаған және кез-келген біртапсырмалы жүйе бір пайдаланушыға арналмаған болуы мүмкін.

Көпталшықты қолдауы. Операциялық жүйелердің маңызды қасиеті есептеулерді бір есеп көлемінде параллельдеу мүмкіндігі болып табылады. Көпталшықты ОЖ процессорлық уақытты есептер арасына бөлмейді, ал олардың жеке бұтақтарына (талшықтарына) бөледі.

Көппроцессорлы өңдеу. ОЖ келесі маңызды қасиеті, онда көппроцессорлы өндеуді – мультипроцессорлауды қолдайтын құралдардың болуы немесе болмауы болып табылады. Мультипроцессорлеу барлық ресурстарды басқару алгоритмдерінің күрделенуіне әкеледі. Қазіргі кезде бұл функцияның бар болуы міндетті.

Желілік мүмкіндіктерді жүзеге асыру. ОЖ спецификациясы оның тану және оқшауланған ресурстарға жіберілген сұраныстарды желіге қайта жіберу, желі бойынша хабарламаларды жіберу, оқшауланған сұраныстарды орындау сияқты желілік функцияларды қалай жүзеге асыратындығында көрінеді. Желілік функцияларды жүзеге асыру кезінде желідегі мәліметтерді сақтау мен өндеуге байланысты тапсырмалар кешені туындайды: желідегі барлық қолжетімді ресурстар мен серверлер туралы анықтамалық ақпарат беру, қолжетімділіктің анықтығын қамтамасыз ету, мәліметтерді тираждау, көшірмелердің келісімі, мәліметтердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету [4].

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Серік М., Шындалиев Н.Т., Зулпыхар Ж.Е. Компьютер архитектурасы және жүйені әкімшіліктендіру. Оқу құралы. – Астана: «Мастер ПО», 2012. – 350 б.
2. Томпсон Р.Б., Томпсон Б.Ф. Железо ПК:Энциклопедия. – СПб.: Питер, 2007. – 650 с.
3. Гук М., Юров В. PENTIUM 4 Athlon и Duron. – СПб.: Питер, 2005. – 270 с.
4. Гук М. Аппаратные средства IBM PC. – СПб.: Питер, 2000.

УДК 004.65

Айжан Абдулла, Гулжайна Абдолла, Нургул Изтилеуова
(Астана, Қазақстан)

ДЕРЕКТЕР ҚОРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСІНІКТЕРІ

Қазіргі таңда ақпараттық жүйелердің дамуы арта түсуде. Сондықтан осы ақпараттық жүйелерді бір жиынтыққа біріктіруде деректер қорын пайдалану өте ыңғайлы. Деректер қорын пайдалану ақпараттың тұрақтылығы мен жылдам іздеу және де басқада ақпараттарды өңдеу іс – әрекеттерін орындауды жеңілдетеді.

Ключевые слова: деректер қоры, сұраныс, ұсыныс, жобалау.

Currently, the development of information systems is growing. Therefore, the integration of information systems in jüinttiqqa very convenient to use the database. Stability and a quick search of information and the use of the database makes it easier to perform other data processing activities.

Key words: database, demand, supply, design.

Деректер қоры дегеніміз – мәліметтерді сақтауға арналған ұйымдасқан құрылым. Бұл деректер қорының құрылымына ақпаратпен қатар, оларды ұйымдастыруға, қолдануға арналған тәсілдер мен әдістер кіреді.

Деректер қоры деректер қорын басқару жүйесімен (ДҚБЖ) тығыз байланысты. Бұл программалық құрылымдар кешені жана қордың құрылымын құруға, оны деректермен толтыруға, мазмұнын редактрлеуге және ақпаратты визуалдандыруға арналған. *Қор ақпараттарын визуалдау* дегеніміз берілген критерий бойынша экранға шығаратын мәліметтерді таңдап, оларды белгілі бір ретке келтіріп, безендіріп артынан баспаға немесе байланыс каналдарына беруді айтамыз. Әлемде деректер қорын басқаратын көптеген жүйелер бар. [1]

Ақпаратты сақтау – компьютердің ең маңызды функцияларының бірі. Оның ең көп тараған құралы деректер қоры (ДҚ) болып табылады. ДҚ-берілген құрылымдағы ақпараттардан тұратын арнайы форматтағы файл. ДҚ-да сақталатын берілгендер кесте түрінде дайындалады.

Деректерді және олардың арасындағы байланыстарды ұйымдастырудың келесі типтері бар:

- 1) иерархиялық;
- 2) тораптық;
- 3) реляциялық.

Иерархиялық ДҚ-да жазба элементтері реттеліп жазылады да, оның бір элементі негізгі, қалғандары бағыныңқы элементтер деп есептеледі. Мұнда элементтер нақты тізбек бойынша сатылы түрде реттеліп қойылады. Онда берілгендерді іздеп табу саты бойынша төмен бағытта жүргізіледі. Мысалы: Windows бумасындағы файлдар жүйесі, Интернет ресурсындағы каталогтар жиыны.

Тораптық ДҚ – объектілердің арасындағы өзара байланыс түрлері қарастырылады. Егер бұл модельді графикалық түрде бейнелесек – жазықтықта бағыттауыш сызықтармен бейнеленген байланыстар шығады. Мысалы: сілтемемен байланысқан WWW-құжаты.

Реляциялық ДҚ – да кесте түрінде дайындалған берілгендер. Ол ең көп тараған берілгендер қоры, кестелер арасындағы байланыстар – жиі пайдаланылатын ең маңызды ұғым. ДҚ-да бағандарды өрістер (поля) деп, ал жолдарды жазбалар (записи) деп атайды. Кестеде қайталанатын бірдей жолдар болмайды. Өрістің негізгі ерекшелігі – бір өріс элементтері бір типті етіп құрылады. Бұл реляциялық деректер қорының Excel кестелік процессорынан негізгі айырмашылығы. [2]

Реляциялық ДҚ құру және онымен жұмыс істеуді басқару үшін көптеген арнайы программалар дайындалған: dBase, FoxBase, FoxPro, Access және т.б. Оларды реляциялық типтегі деректер қорын басқару жүйелері (ДҚБЖ) деп атайды.

Көптеген ДҚ кестелік құрылымда болады. Кестелік құрылымда берілгендердің адрестері жол мен бағананың қиылысуымен анықталады. Кестелерді жобалау кезінде олардың құрылымдарын алдымен қағазда жасаған ыңғайлы. Кестедегі әрбір өріс оның тақырыбына сәйкес болатын жеке мәліметтен тұрады. Әр түрлі кестедегі берілгендерді байланыстыру үшін, әрбір кестедегі әрбір жазбаның өзіндік жеке мәнін бере алатын өріс не өрістер жиынтығы болуы тиіс. Мұндай өріс не өрістер жиынтығын негізгі кілт деп атайды. [3]

Әдетте деректер қорымен орындаушылардың екі түрдегі категориялары жұмыс жасайды. Бірінші категориядағы орындаушылар – *жобалаушылар*. Олардың негізгі міндеті: деректер қоры кестесінің құрылымын өңдеу және оларды тапсырыс берушілермен келістіру. Жобалаушылар кестеден басқа, бір жағынан деректер қорының жұмысын автоматтандыруды, ал басқаша жағынан деректер қорының жұмыс жасаудағы функциянальдық мүмкіндіктерін шектеу үшін тағайындалған деректер қорының объектілерін өңдейді.

Деректер қорымен жұмыс жасайтын екінші категориядағы орындаушылар – *қолданушылар*. Олар алғашқы деректер қорын жобалаушылардан алады да, оларды толтырумен және қызмет көрсетумен айналысады. Жалпы жағдайда, қолданушыларда деректер қорының құрылымын басқаруға ену құралы болмайды.

Осыларға сәйкес деректер қорын басқару жүйесінің екі жұмыс режімі бар: *жобалаушылық* және *қолданушылық*. Бірінші режім қор құрылымын өзгертуге немесе құруға және олардың объектілерін құруға тағайындалған. Екінші режімде бұрын дайындалған объектілерді қорға толтыру немесе олардан деректерді алу үшін қолдану жүргізіледі.

Деректер қорын жобалау технологиясын жаңа түрде келтіру

Сұраныс – сақталынған мәліметтерді өшіру немесе түрлендіру, таңдау бойынша амалдарды анықтайтын, арнайы түрде сипатталатын қажетті құрал болып табылады. Сұраныстарды орындау нәтижесі жауап деп аталатын жаңа кесте немесе жаңартылған кесте болып табылады. SQL сұраныстар тілі айнымалы реляциялық есептеулерге негізделген. SQL -тілі кестелерге амалдар қолдануға (құру, өшіру, құрылымын өзгерту) және кесте мәліметтеріне (таңдау, қосу, өшіру, өзгерту) амалдарын орындауға арналған. SQL тілі процедуралық емес тіл болып табылады. Сондықтан ішкі программадағы ұйымдастыру, енгізу- шығаруды басқару операциялары қамтылмайды. SQL-ді пайдаланудың екі әдісі бар:

- 1) Статистикалық
- 2) Динамикалық

Бұл тілдің негізгі міндеті: сұраныстарды даярлау мен орындау болып табылады. [4]

Деректер қорын жобалау техникасы жүйесінің тиімділігі.

Ақпараттық жүйелердің тиімді жұмыс жасауы олардың архитектурасына байланысты. Қазіргі уақытта клиент – сервер архитектурасы пайдаланылады.

Архитектура коорпоративті деректер қоры және дербес деректер қорын қосатын компьютерлік желі. Соған қатысты бұл архитектура таратылған деректер қорының мәліметтерін талап коорпоративті деректер қоры компьютер серверінде орналасады, ал дербес деректер қоры коорпоративті деректер қоры клиенті болып табылады. Ақпараттық жүйелердің клиент-сервер архитектурасы бойынша ұйымдастырудың артықшылығы орталықтардан сақтау, қызмет көрсету үйлесімдігі, жалпы коорпоративты ақпарат ұйымы болып табылады.

Деректер қорын жобалаудың тағы бір маңызды мәселелерінің бірі қажетті пайдалану параметрлерімен қамтамасыз ету болып табылады. Оларға сыртқы жады көлемі және түрлі операцияларды орындауға кететін уақыт жатады. Сонымен қатар, басқа да талаптар белгілі. Мысалы, ақпарат құрал-жабдықтың бұзылуынан немесе қолданушының қатесінен жоғалып кетпеуі керек. Деректер қорының жүйесін жобалаудың екі негізгі тәсілдері бар: азаймалы

және ұлғаймалы. Ұлғаймалы тәсіл кезінде жұмыс төменгі деңгейдегі атрибуттардан басталады. Атрибуттар араларындағы байланыстардың арқасында қатынастарға бірігеді, олар мәннің типін және арасындағы байланысты көрсетеді.

Күрделі деректер қорын жобалаудың ең қолайлы стратегиясы азаймалы тәсілді қолдану болып табылады. Бұл тәсілдің жұмысы жоғарғы деңгейдің мәндерінен және байланыстардан тұратын деректер моделін құрудан басталады. [5]

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Атре Ш. Структурный подход к организации баз данных. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 320 с.
2. Бойко В.В., Савинков В.М. Проектирование баз данных информационных систем. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 351 с.
3. Мартин Дж. Планирование развития автоматизированных систем. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 196 с.
4. Мейер М. Теория реляционных баз данных. – М.: Мир, 1987. – 608 с.
5. Цикритизис Д., Лоховски Ф. Модели данных. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 344.

Научный руководитель – кандидат наук, доцент А.К.Альжанов

*Салима Бижанова, Нуржан Шындалиев
(Астана, Казахстан)*

3D ГРАФИКАНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аспан денелерінің қозғалысын 3D графика арқылы мектеп оқушыларына бейнелеп көрсету. Графикалық жүйе.

Ключевые слова: 3d графика, графикалық жүйе, виртуалды құрылғылар.

Астрономия және оның заңдары – бүкіл жаратылыстану ғылымдарының негізіне жатады, сондықтан астрономия жаратылыстану ғылымдарының қатарына, мысалы: физика, химия, биология, география ғылымдары сияқты мектеп бағдарламасына толық еніп, өзінің қолданыс аясын тауып, болашақта ерекше орын алатыны сөзсіз.

Бірақ та техниканың дамуы, әсіресе электрондық бағдарламалар арқылы оқыту жүйесінің оқу процесіне енгізілуі астрономияны мектептерде бейнелеп көрсетудің, білім берудің мазмұнын, әдісіемесін қайта қарауға, оқу бағдарламасын қайта жетілдіруге итермелеп отыр.

Астрономия бөлімдерінің түгелі мектеп бағдарламасындағы астрономия тарауларын өткенде қолдануға болады. Бейнефильм мектеп оқушыларының ой-өрісінің кеңеюіне, пән талабына сай болу керек.

Виртуалды ресурстар қағидаты бойынша графикалық стандарттарды әзірлеу негізінде, графикалық жүйені бірнеше қабаттарға бөлуге мүмкіндік береді – қолданбалы, негізгі және аппараттық тәуелді. Әр қабаты жоғарғы қабаттарына виртуалды ресурс болып табылады және стандартталған интерфейстер жобалары арқылы төменгі қабаттарының мүмкіндіктерін пайдалануға болады.

Сонымен қатар, графикалық жүйелер стандартталған хаттамалар немесе файл арқылы басқа жүйелерді немесе қосалқы жүйелермен ақпарат алмасу болады. Осы мақсаттарға сәйкес бастапқыда стандарттаудың үш негізгі бағыттарын анықтады:

- негізгі графика жүйелері;
- виртуалды құрылғы интерфейстері;
- графикалық ақпараттармен алмасу форматы.

Жалпы қолданылатын әмбебап графикалық функцияларды жинақтаған, ядро концепциясына негізделген қолданбалы программалардың мобильділігін қамтамасыз ететін негізгі графикалық жүйелерді стандарттау.

Негізгі жүйе стандарттауы бойынша көпшілікке танымал жүйелер: Core System, GKS, GKS-3D, PHIGS, PHIGS+ болып табылады. Осы жобаларды дамуының басты бағыты геометриялық объектілерді визуализация үшін көрнекі мүмкіндіктерін нығайту болып табылады (жасырын сызықтар мен жиектерді алып тастау, сұр көлеңкелеу, бояу, 2D, 3D). Негізгі графикалық жүйесі үшін стандартты түрлі программалау тілдері үшін графикалық функциялар функционалдық сипаттамасы және сипаттамасын қамтиды [1].

Виртуалды құрылғылардың тұжырымдамасы аппараттық-тәуелсіз графикалық жүйесін енгізуді дамытудан бастады. Ол өзара графикалық құрылғыларды (терминалды тәуелсіздік), сондай-ақ бір мезгілде бірнеше құрылғылармен жұмыс істеу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Виртуалды интерфейс құрылғысы графикалық жүйесін екі бөлік арасындағы бағдарламалық интерфейс және хаттама өзара іс-қимыл түрінде болуы мүмкін. Виртуалды құрылғы тұжырымдамасының ең анық түрі CGI жобасында ұсынылған.

Осы тұжырымдамасын әзірлеу компьютерлер және графикалық жұмыс станцияларында графикалық құралдардың белсенді көшуіне тұспа-тұс келді. Растрлық принтерлер – физикалық көшірме алуға, растрлық дисплей құрылғылары негізгі интерактивті құрылғылар болды. Бұл растрлық құрылғылардың функционалды пайдалануға мүмкіндік беріп, растрлық функциялардың жеке кешенін бөлу қажеттілігіне әкелді.

Растрлық жүйе функцияларын дамыту одан әрі мультиэкрандық графика жүйесі Window X және MS Windows (сондай-ақ NeWS пен Postscript дисплей) пайда болуымен байланысты. Бұл құралдар жолағын қарап, тіл қатысу панельдер сурет өңдеу жүйелерін дамыту үшін және мәзірлерде тиімді көп терезе пайдаланушы интерфейсі үшін негіз болды. Геометриялық стандарттар (сызықтар, доғалар, көпбұрыштар) және мәтіндерді алып қою дәстүрлі құралы сондай-ақ осы жүйелерде қол жетімді.

Microsoft Windows – бұл IBM ДК MS DOS операциялық жүйесінде Multiwindow қондырма. Windows NT нұсқасы толыққанды операциялық жүйеге айналды. Ол көп мақсатты режимді көздейді. Жүйенің графикалық функциялары X Windows ұқсас болып табылады, бірақ функциясы параметрлері жоқ дисплей идентификатор. Метафайлды қолдайды.

Core System – негізгі графикалық жүйені стандарттауға арналған алғашқы жоба (ANSI). Функционалдық сипаттамасы 1977 жылы жарық көрді. Осы жобаның көптеген графикалық құралдары әзірлеушілер күші 5 жыл бойы қолданылды. Бұл элементтер (2D және 3D) сурет тұжырымдамасына салынған және сызықтар, маркерлер мен мәтінмен ғана жұмыс істейді. Камерамен ұқсастығы жобалық параметрлерін бақылау үшін пайдаланылады. Ол сегментацияны қолдайды.

GKS-3D және PHIGS стандартты пайда болған соң Core System жобасы өзінің өзектілігін жоғалтты.

GKS-3D – GKS (ISO, 1987) кеңейтілген нұсқасы, сіз үш өлшемді графика объектілерімен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Бұл жоба ерекшеліктері бойынша (GKS қатысты) мынадай қосымша енгізілген.

Шығару функциясы 3D отбасы примитивтерімен толықтырылған. Соңғы енгізілген контуры қарабайыр төлсипаттары үшін, ұқсас сызықтар атрибуттары болып табылады. Басқару алгоритмдері ұсынылған төлсипатын жасырын сызықтар мен жиектерді алып тастаған. 3D-3D конверсиялық-қалыпқа, түрлері айырбастауды, жұмыс станциясының 3D-

айналдырудан енгізілді. Нақты айырбастау параллель және орталық проекциялауға мүмкіндік береді.

Сегменттеу функциялары 3D-сегменттерінің жұмыс істеу мүмкіндігін кеңейтті. 3D сегменттерді қайта құру енгізілді.

Енгізу параметрлері 3D сызықтар мен 3D координаттарын енгізу үшін екі логикалық құрылғылар толықтырылған [2].

PHIGS – интерактивті иерархиялық құрылымды графикалық объектілер айлалы мүмкіндік береді GKS-3D стандарты (ANSI-1986, ISO-1989) қатысты балама. Одан әрі дамыту жобаларын PHIGS + және PEX алды. GKS-3D салыстырмалы мынадай сипаттамалары бар.

Примитивтер жиынтығы және GKS-3D қолданыстағыға ұқсас атрибуттар. Бірнеше түсті модельдерді қолдайды – (Commission Internationale de l'Eclairage), HSV (Hue-Saturation-Value), HLS (Hue-Lightness-Saturation). Оның орнына, 3D түрлендіру моделі трансформация енгізілді.

Оның орнына сегменттер иерархиялық деректер құрылымын енгізді. Құрылымдар примитивы, атрибуттары, айырбастауды, графиктік емес деректерді, сондай-ақ басқа да құрылымдардың сілтемелерін қамтуы мүмкін. Өңдеу құралдары элементтері құрылымдарын жою және көшіруге мүмкіндік береді. Сүзгілеу элементтерінің селективті дисплейін жүргізу механизмі, оларда енгізілген.

PHIGS + (немесе PHIGS-PLUS) – жеңіл, сұр көлеңкелеу және күрделі беттерді тиімді сипаттамасы – қолдану саласында негізгі талаптарды қамтамасыз етуге бағытталған кеңейту жобасы PHIGS (ISO / ANSI жобасы 1990). Осы мақсатта, PHIGS + примитивтер келесі жинағын қамтиды:

Көпсызықты жиынтығының деректерін қамтыған.

Иррационал қисық B-сплайн.

Иррационал қисық B-сплайн деректер

OpenGL. Қазіргі заманғы графикалық үдеткіші (графика карталар) мүмкіндіктері мен өнімділігі жақсы, бірақ ол көбінесе ауыр ішкі айырмашылықтармен бірге жүреді. Мұндай үдеткіші тиімді жұмыс үшін оған кейбір бірыңғай интерфейсі бар нақты құрылғы, әдетте пайдаланылатын кітапхана сипаттамаларына байланысты.

Бүгін, дербес компьютерлер үшін осындай екі интерфейс бар: 10 жылдан астам бойы стандарт болып табылатын OpenGL, және Майкрософттың қолдауы мен ұсынысы Direct3D болып табылады[3].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Киан Би Нг Название: Цифровые эффекты в MAYA. Создание и анимация: ДМК пресс – 2011. Формат: PDF – 352 с.
2. Владимир Верстак – 3ds Max 2009. Секреты мастерства. Питер- Учебное пособие, моделирование, 3D-графика Формат: PDF – 784 с.
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://aquacleaning.weebly.com/blog/opengl-krasnaya-kniga>.

Сауле Бижанова, Нуржан Шындалиев
(Астана, Казахстан)

ЭЛЕКТРОНДАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫСЫН КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ

Электрондардың қозғалысын компьютерлік модельдеу. Модельдік жүйе.

Ключевые слова: компьютерлік үлгілеу, электрондардың қозғалысын модельдеу.

Ғылым мен ақпараттық технологиялардың дамуы барлық ғылыми – зерттеу жұмыстарында зерттелетін нысанды үлгілеу жұмыстарын жоғары деңгейде жүргізуді талап етіп отыр. Үлгілеу барлық салада кездеседі. Үлгілеуді нысанның сипаты бойынша: сыртқы түр үлгі, құрылым үлгісі, күй үлгісі деп, ал нақтылығы бойынша: заттық, идеалдық, ақпараттық деп бөледі. Тағы сол сияқты үлгіленушінің қызмет аясы бойынша: танымдық, коммуникативтік, практикалық қызмет аясында туындайтын болып, ал формалдау дәрежесі бойынша: формалданған, жартылай формалданған және формалданбаған деп бөледі. Уақыт факторын ескеруі бойынша: статистикалық және динамикалық деп бөлінеді.

Ақпараттық үлгі әрқайсысын бейнелеуге таңдалған бейнелеу тілдерінің формалдылығын сипаттай алады. Әрбір ақпараттық үлгіні кеңістіктегі “субъект – нысан – формалдау дәрежесі” нүктелеріне сәйкес қойып көруге болады.

Қазіргі кезеңде компьютерлік техниканың дамуымен бірге физикалық Құбылыстарды сандық модельдеудің маңызы артып келеді. Оқу үрдісінде зерттелетін физикалық құбылыстарды жақсы түсіну және есте сақтау үшін де, оны көрнекі түрде бейнелеп көрсетудің қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты физика саласында оқытудың ең озық түрі компьютер арқылы бейнелеп көрсету болып табылады.

Компьютерлік үлгілердің ақпараттық үлгілерден сапалық айырмашылығы жоқ. Компьютерлік үлгілеуді өзіндік ерекшеліктеріне орай ақпараттық үлгілеудің ерекше түрі деп айтуға болады.

Компьютерлік үлгілеу (computer model) –

- таңдалынған бағдарламалық ортаға бейімделінген ақпараттық үлгілерді ұсыну формасы;

- бағдарламалық ортаның құралдарымен жасалынған үлгі.

Компьютерлік үлгілерге байланысты бастапқы жұмыстар физика, жылу алмасу, қатты дененің механикасы т.с.с есептер тобын шешуде жүргізілді.

Үлгілеу компьютердің мүмкіндіктері, жұмыс істеу принциптері мен математикалық үлгілерінің бейімделуі болатын күрделі теңдеулер жүйесінің сандық шешімін бейнелейді. Компьютерлік үлгілеу негізінде шешілетін есептердің күрделілігі мен компьютердің мүмкіндіктеріне байланысты шектеледі.

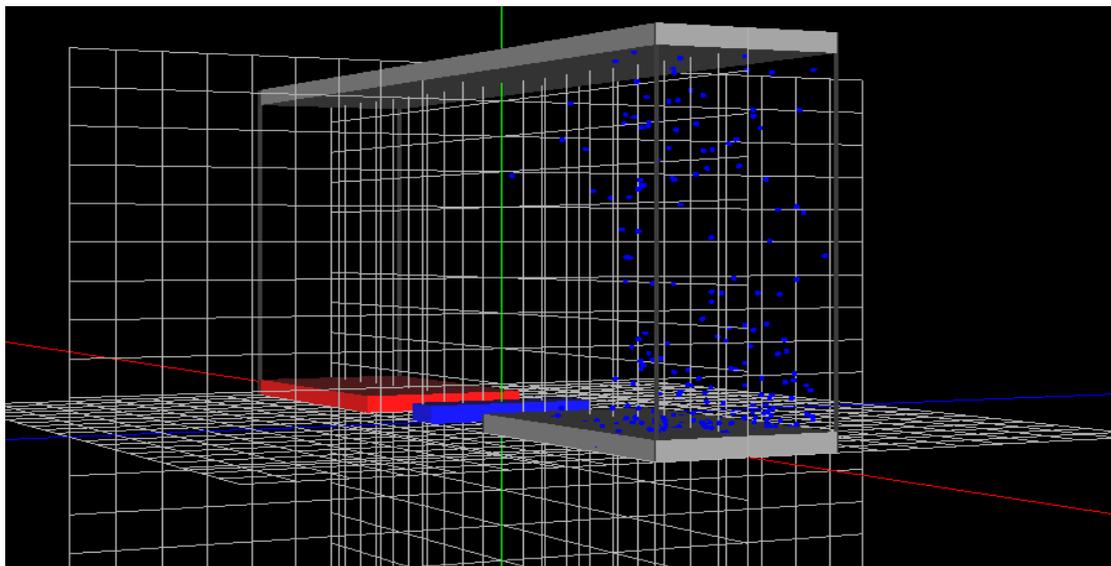
Үлгілеудің компьютерлік түрлері қазіргі кезде де кеңінен қолданыс табуда. Қазіргі кезде компьютерлік үлгілеудің мүмкіндіктерін кеңейтіп, қолдану тәсілдерін жеңілдететін ішкі бағдарламалар мен сандық математика тәсілдерінің формаларымен толықтырылған функциялардың бай қоры бар.

Күрделі жүйелерді талдаудағы компьютерлік үлгілеу зерттелетін нысанның математикалық – қисынды күйін үлгілеу, нысанның қызметтік алгоритміне айналатын, компьютерлерге арналған бағдарламаларды кешенді түрде дайындайтын имитациялық үлгілеу болып табылады. Осындай үлгілеуге мысал келтірейік Электрондардың қозғалысын модельдеу.

q зарядымен зарядталған бөлшекке электрлік өрісте $\vec{E}$ кедергісімен бірге $\vec{F} = q\vec{E}$ күші әсер етді. Осы күш әсер еткен біртекті электрлік өрісте электрлік зарядтар парабола бойымен қозғалады, басқаша айтқанда Жердің тартылыс күші әсер етеді.

Delphi программалау тілінде жасалған модель электрондық өрістегі теріс және оң зарядпен зарядталған электрондар қозғалысын көрсетеді. Электрондардың бастапқы $v_{0,x}$ және $v_{0,y}$ жылдамдықтарын, ауқымын өзгертуге болады. Дисплей экранында бөлшектердің қозғалыс траекториясы көрсетіледі, сонымен қатар уақыттың кез келген сәтінде координаттары мен электрон жылдамдықтары көрсетіліп отырылады. Модельді 3D графикте көру мүмкіндігіміз бар, сонымен қатар электрондар санын (анод, катод) өзіміз қалағанша қосып, азайта аламыз.

«Баптау» терезесін көре аламыз. Бұл терезеде келесі компоненттер орналасқан: 2 GroupBox компонентінде орналасқан CheckBox компоненттері. Аталған компоненттер арқылы жазықтықты саламыз, өшіреміз және координаттар сызығын көрсете аламыз. Төменде суретте көрсетілген:

Сурет 1. Электронның қозғалысы

Келесі GroupBox компонентінде орналасқан TrackBar1 компоненті арқылы электрон орналасқан графиктің арақашықтығын жықындата немесе алыстата аламыз. 4-ші GroupBox компонентінде үш Button батырмалары орналасқан. Бұл батырмалар: біріншісі «Іске қосу» батырмасы электрондарды қозғалысқа келтірсе, екіншісі «Үзіліс» батырмасы программаны уақытша паузаға қоя тұрады. Ал үшінші батырма «Тоқтату» программаны тоқтатып, электрлік өрісті тазартады. 5-ші GroupBox компонентінде біз анод пен катод санын қалаған мәнде бере аламыз. «Айналдыру» GroupBox компонентінде қозғалыссыз тұрған графикті айналдырып, барлық жағынан көре аламыз. Бұл модельдеуді дипломдық жұмысқа қосқандық мақсатым: біз көзге көрінбейтін электрондардың электрлік өрісте қозғалыс моделін көру, соны тереңірек зерттеу болып табылады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гулд Х., Тобочник Я. Компьютерное моделирование в физике. – М.: Мир, 2012. – 350 с.
2. Могилев А.В., Пак Н.И., Хеннер Е.К. Информатика. – М.: Академия, 2011. – 370 с.
3. Пак Н.И. Компьютерное моделирование в примерах и задачах. – Красноярск, 2010. – 420 с.

Тетяна Бондаренко
(Умань, Україна)

ОНЛАЙН-СЕРВІС PREZI ЯК СУЧАСНИЙ ЗАСІБ НАВЧАННЯ

У статті висвітлено переваги Інтернет-ресурсів, як потужного засобу у здобутті знань. Зокрема, акцентовано увагу на онлайн-сервісі Prezi та описано його основні можливості, виявлено деякі недоліки цього програмного забезпечення та відзначено переваги.

Ключові слова: онлайн-сервіс Prezi, Prezi, презентація, електронна презентація, нелінійна презентація.

In the article describes the use of Internet resources and their benefits to gaining knowledge. In particular, attention is focused on the online service Prezi. The author described the features, some disadvantages and some advantages of this software.

На сьогодні Інтернет розглядають як потужну освітянську базу, де можна знайти багато цікавої та корисної інформації, насамперед, для підвищення рівня освіченості тих кого навчають, і тих хто навчає.

Онлайн-ресурси забезпечують користувачів доступом до електронних бібліотек, наукових мережеспільнот та інших хмарних технологій. У своїй діяльності вчитель використовує мережу для ознайомлення з найновішими статтями провідних науковців не лише України, а й світу; для постійного онлайн-користування посібниками, підручниками, методичними вказівками, які можна легко знайти на офіційних освітянських сайтах; для дистанційного навчання та у проведенні різних телеком-проектів.

Ці переваги Інтернету стають очевидними при використанні хмарних технологій, насамперед онлайн-сервісу Prezi, за допомогою якого можна створити інтерактивну презентацію з нелінійною структурою. Її можна згорнути в одну картинку і навпаки, розгорнути, з утворенням так званого «3-D фону». Кожен фрейм презентації може бути збільшений для більш детального вивчення. Такий спосіб представлення інформації досить зручний, адже дозволяє створювати колективні розробки та використовувати їх при роботі у спільних проектах.

Як і будь-який інший соціальний засіб, Prezi, на своєму сервісі, вимагає реєстрації нових учасників, тому перед початком роботи потрібно створити власний акаунт. Це дуже зручно, адже усі подальші наробки, з якими працює користувач, зберігаються у «хмарі». У власному кабінеті знаходяться також найбільш вдалі розробки інших авторів, помічені як «Улюблені». Тут також можна побачити дружні роботи учасників сервісу Prezi, які були надані автору акаунта для спеціального перегляду чи редагування.

Зрозуміло, презентація у форматі Prezi працює як на ноутбуках, так і на смартфонах. Таке представлення певної інформації в електронному вигляді надзвичайно зручне, оптимізоване та дозволяє проілюструвати презентацію будь-коли та будь-де, при умові підключенні до мережі Інтернет.

Інструментарій онлайн-сервісу Prezi надає можливість реалізувати наступні функції:

- встановлювати тривимірний фон;
- групувати об'єкти, як у професійних графічних редакторах;
- застосовувати широку лінійку інструментів дизайну;
- вибирати шаблони та інструменти для власних розробок;
- проглядати банк найпопулярніших та найкращих робіт;
- завантажувати проекти на зовнішні ресурси за допомогою вмонтованих посилань.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Варто згадати, що наразі технологій та засобів для створення презентацій є досить багато. Серед найбільш розповсюджених використовують такі платформи, як: Piktochart, Google Presentations, SlideBean, PowToon, тощо. Багаторічним лідером у галузі створення презентацій є загальновідомий Microsoft PowerPoint. Презентації, розроблені у цьому середовищі – це класичний інформаційний продукт, який відрізняється строгим оформленням, простим користувачьким інтерфейсом та доступним візуальним поданням матеріалу.

Натомість Prezi є новим, цікавим сервісом, який використовують у випадку, коли доповідь визначається інтенсивністю, неординарністю та урочистістю. Презентація ефективно виглядає, чудово виконує інформаційну, пізнавальну та функцію унаочнення. Таке яскраве, мультимедійне представлення інформації якнайкраще підходить не тільки для освітнього процесу, а й для ілюстрування звітної документації, для презентування матеріалів виставок і конференцій, візуалізації маркетингових рішень, супроводу доповіді, тощо.

Попри те, що формат презентації Prezi має цілу низку переваг, варто визначити деякі недоліки цього сервісу та зіставити їх у порівняльній таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика переваг та недоліків сервісу Prezi

Переваги	Недоліки
Мультимедійність (використання растрової та векторної графіки, відео, аудіо матеріалів)	Необхідна обов'язкова реєстрація та створення облікового запису
Наявні оригінальні шаблони або можливість створення власних дизайнерських рішень	Обмеження функцій при використанні безкоштовного аккаунта
Забезпечення онлайн доступу для спільного редагування проекту	Англомовний інтерфейс та складність у самостійному оволодінні програмним продуктом створюють певні труднощі для недосвідчених користувачів
Умовно безкоштовне програмне забезпечення, доступне онлайн та офлайн	Створення оригінальних дизайнерських презентацій займає багато часу
Презентації можна завантажити, створити для них посилання у Facebook, Twitter і LinkedIn або вбудувати в Blackboard	
Розробка зручного інтерфейсу, постійне оновлення сервісу, наявність спеціалізованих довідкових матеріалів та технічної підтримки	

Таким чином, онлайн-сервіс «Prezi» дозволяє на високому рівні презентувати будь-яку інформацію та значно підвищує якість навчання за короткий проміжок часу.

УДК 681.03.07

*Акан Мубараков, Нуржан Шындалиев,
Гульмира Нурбекова, Нуржамал Дыбыспаева
(Астана, Казахстан)*

BIOS ЕНГІЗУ – ШЫҒАРУ БАЗАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Қазіргі кезде көпшілік жағдайда дербес компьютерге AWARD BIOS және AMI BIOS нұсқалары орналастырылады. Мақалада BIOS арқылы өшіп тұрған компьютерді тышқан тетігімен немесе пернетақта арқылы және құпия сөзді теру арқылы іске қосуға болатыны қарастырылған.

Түйін сөздер: *AWARD BIOS, BIOS, Power Management Setup, Resume By Alarm, Power on By Mouse, Double Click*

Currently, in most cases of the personal computer, the options are AWARD BIOS and AMI BIOS. The article discusses how to turn on the computer through the BIOS using a mouse or a computer keyboard button by entering a password.

Keywords: *AWARD BIOS, BIOS, Power Management Setup, Resume By Alarm, Power on By Mouse, Double Click*

Қазіргі кезде көпшілік жағдайда дербес компьютерге орналастырылатын нұсқаларының бірі AWARD BIOS және AMI BIOS нұсқалары орналастырылады. Бұл BIOS-тың нұсқаларында опциялардың мүмкіндіктері басқа BIOS –тың нұсқаларына қарағанда өте көп сондықтан да осы BIOS-тың нұсқаларына тоқталатын болсақ. Бұл BIOS – тың мынадай мүмкіндіктерін атап өтуімізге болады. BIOS арқылы өшіп тұрған компьютерді тышқан тетігімен немесе пернетақта арқылы және құпия сөзді теру арқылы іске қосуға болады [1]. Ол үшін:

Компьютерде Power пернесін баспай-ақ пернетақта немесе тышқан тетігі арқылы іске қосуға болады. Ол үшін BIOS - қа кіріп мына іс -әрекеттірді орындау керек – Power Management Setup бөлімінен Resume By Alarm бөлімінен Disabled болып тұрса оны ашуымыз керек, яғни Enabled-ті таңдаймыз, егерде Date (of Month) Alarm Everyday тұрса онда күнделікті күн деген, оның астыңғы бөлімінен Time (hh:mm:ss) Alarm 0:0:0 – дің орнына 9:0:0 – ді таңдайтын болсақ онда күнде таң ертеңгі сағат 9:0:0 –де компьютер өздігінен қосылатын болады немесе өзіміз қай уақытта компьютер қосылуы керек болса өзіміз сол уақытты бере аламыз. Егер де тышқан тетігі арқылы қосқымыз келетін болса, онда Power on By Mouse бөлімінен [Double Click] тоқтайтын болсақ онда компьютер сөніп тұрғанда тышқан тетігінің сол жағын екі рет басу арқылы компьютерді қосуға болады, сонымен қатар пернетақта арқылы да қосуға болады. Ол үшін Power on By Keyboard қатарынан [Disabled] орнына [Password] опциясын таңдаймыз. Оның астыңғы бөлімінен KB Power on Password [Enter]-ді басып, құпия сөз енгізіп сақтап қоятын болсақ, компьютер сөніп тұрған кезде сол құпия сөзді енгізіп Enter пернесін басып, жүйелік блоктан Power пернесін баспай-ақ компьютерді іске қосуға болады. Ескерту бұл орындалатын іс - әрекеттер BIOS – тың кейбір нұсқаларында ғана орындауға болады кеңірек 1-кестеде тоқталатын болсақ.

Кесте – 1 AWARD BIOS және AMI BIOS нұсқаларының опциялары

Білуге тиісті материалдар	Білім мен білікті қалыптастыруда қолданылатын компьютер сәулеті бойынша ұғымдар	Анықталуы
AWARD BIOS нұсқасы	Standart CMOS Features	Бұл бөлімде күн мен уақытты енгізуге, дискілік жинақтаушының құрылымына, POST-қате туралы хабарламаға жауап беретін барлық опциялар қамтылғандығын.
	Advanced BIOS Features	Бұл бөлімде процессордың құрылымына, жадты кәштауға, компьютерді жүктеуде құрылғыларды сұрау тәртібіне (нұсқау, қай құрылғыдан бірінші жүктелу керек содан соң екінші және т. б.), пернетақтаның жұмыс параметріне жауап беретін опциялар жинақталған.
	Advanced Chipset Features	Бұл бөлімде процессордың құрылымына, жадты кәштауға, компьютерді жүктеуде құрылғыларды сұрау тәртібіне (нұсқау, қай құрылғыдан бірінші жүктелу керек содан соң екінші және т. б.), пернетақтаның жұмыс параметріне жауап беретін опциялар жинақталған.
	Integrated Peripherals	- аналық тақтаға енгізілген құрылғылар: аудио, видео, әртүрлі бақылаушылар және т. б. опциялар жинақталған.
	Power Management Setup	бұл бөлімде компьютердің энергия қабылдауын бақылайтын, және де, компьютерді қашан қосып өшіру керек екенін нұсқайтын опциялар жинақталған.
	PnP/PCI Configuration	бұл бөлімде компьютердегі құрылғылар арасындағы жүйелік ресурстарды реттеу опциялары қамтылған.
	PC Health Status	бұл бөлімде компьютердің жұмыс істеу мониторингі: желдеткіштің жылдамдығы мен температурасын бақылайтын опциялар жинақталған.
	Frequency/Voltage Control	Бұл бөлімде процессорға түсетін кернеу мен жиілік, жад модулі, жүйелік шинаны қадағалайтын опциялар жинақталған.
	Load Fail-Safe Defaults	Бұл бөлім өз-өзіне опция. Оны таңдаған соң, сіз стандартты заводтық BIOS құрылғыларын қалпына келтіре аласыз, олар компьютердің дұрыс жұмыс істеуіне кепілдік береді. Егер сіздің BIOS-пен жұмыс істеуіңіз компьютердің дұрыс жұмыс істемеуіне әкеліп соқса және сіз оны өзіңіз қалпына келтіре алмасаңыз, сізге осы опция көмек береді.
AMI BIOS нұсқасы	Load Optimized Defaults	бұл бөлім де өз-өзіне опция. Ол сізге опциялар қатарын енгізеді көп жағдайда тиімді болу үшін мүмкіндік береді.

	Set Supervisor Password	бұл бөлімде сізге белгілі құпияны енгізген соң ғана BIOS опцияларын көріп немесе редакциялауға мүмкіндік береді.
	Set User Password	бұл бөлімде сізге парольді қоюға ғана мүмкіндік береді. Осы пароль бойынша BIOS-қа кіруге рұқсат алуға болады және оны тек сіз ғана кіре аласыз.
	Save & Exit Setup	BIOS Setup-та болған өзгерістерді сақтауға және одан шығуға арналған.
	Exit Without Saving	BIOS Setup-тан өзгерістерді сақтамай шығу.
	Main.....	Конфигурациялық жүйенің базалық жауаптылығы осы бөлімде орналасқан: күн мен уақыттың жүйелілігі қосылған, диск қорының реттелуі, пернетақтаның реттелуі, Post-қателіктер туралы хаттар берілуінің реттелуі, супервизор мен қолданушының пароль беруі жинақталған.
	Advanced.....	Бұл берілген бөлімде жүйелік блоктың реттелуі, жадтың кәшталуы, жүйелік шинаның жиілігінің берілуі, порттың құрамдары, жүйелік ресурстардың компьютер құрылғысының арасында бөлінуі жинақталған.
	Power.....	Бұл бөлімде, компьютердің энергия қолдану режимі беріледі, компьютер жұмысының мониторингіне жауапты, және де компьютердің қосылып өшуін көрсетеді.
	Boot.....	Бұл берілген бөлімде қандай құрылғыдан бірінші, екінші т.с.с болып жүктелу қамтамасыз ететін опциялары жинақталған.
	Exit.....	Бұл бөлімде BIOS SETUP-тан шығуы туралы опциялар жиналған (істелген өзгерістердің сақталуын немесе сақталмауын ескереді) және де жасалған өзгерістерді қайтадан қалпына келтіруге болады.

BIOS – енгізу-шығару базалық жүйесінің тағы бір ерекшеліктерінің бірі, құрылғылар дұрыс жұмыс істемеген кезде және құрылғы істен шыққан кезде аппараттық құрылғылар сигнал шығарады сол дыбыстарды құрылғылардың түрлеріне байланысты әр құрылғының өзінің шығаратын сигналдары болады оны 2 – кестеде келтіреміз[2].

Кесте 2 – Құрылғыларда қате болған жағдайда шығаратын сигналдары

Білуге тиісті материалдар	Қалыптасқан білім мен білік	Анықталуы
Құрылғыда қате болған жағдайда шығаратын дыбыстары	Сигналдар жоқ (ешқандай)	Аналақ тақтаға электр қорегі түспейді, немесе электр блогы аналаық тақтаға қосылмаған немесе дұрыс емес болған жағдайда.
	Үзіліссіз сигнал	Тестілеу кезінде барлығы қатесіз болды.
	Бір қысқа сигнал.	Тестілеу кезінде барлығы қатесіз болды.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Бір қысқа қайталанушы сиг.	Электр блогы тұрақсыз жұмыс істейді. Қатені тудыруы мүмкін, мысалы, жиналған шаң.
Бір ұзақ қайталанушы	Жедел жадтағы модулі қате. Егер бұның алдында қандай да бір өзгерістер енгізілсе – мүмкін, модульдер дұрыс жазылмаған. Егер өзгеріс болмаса – онда, блоктардың біреуі істемейді.
Бір ұзақ + бір қысқа сигнал	Жедел жадтағы қате. Мүмкін модульдер дұрыс жазылмаған, бірақ бәрінен бұрын блоктардың біреуі істемейді.
Бір ұзақ + екі қысқа сигнал	Бейне картадағы қате. Мүмкін нұсқалар: бейне картаның өзінің жады – Бейне жад істемейді; аналық тақта дұрыс салынбаған немесе монитормен дұрыс жалғанбаған.
Бір ұзақ + үш қысқа сигнал	Пернетақтаның инициализациясымен қиындықтар: аналық тақта мен пернетақтаның жалғануын тексеру қажет.
Бір ұзақ + тоғыз қысқа	Тұрақты жадтағы микросызбаның оқуындағы қате. Компьютерді қайтадан қосып көріңіз, егер көмектеспесе, негізінде микросызбаны ауыстырады немесе егер құрылғы рұқсат берсе қайтадан жазады.
Екі қысқа сигнал	Негізінде бұл сигнал маңызды емес қате кезінде беріледі: Кейде - BIOS-тың баптауын дұрыс емес бағытта өзгерткен кезде немесе шлейфтің аналық тақтамен, қатқыл дискпен дұрыс жалғанбаған кезінде баптауды реттейді және жалғаушылықтарды тексереді.
Үш ұзақ сигнал	Аналық тақтадағы қате, пернетақтаның бақылаушысымен байланысты. Жалғаулықты тексеріңіз және қайтадан қосып көріңіз.

BIOS – енгізу-шығару базалық жүйесінің тағы бір мүмкіндіктерінің бірі монитор экранынан көруге болатын қателер туралы есеп.

Көп жылғы тәжірибеден көрген практикалық жағдайлар: компьютер іске қосылғанда, кейбір жағдайларда компьютер жүктелмей қалады сондай жағдайларда монитордан қате туралы есеп береді, осы берілген қателерге байланысты компьютер қандай техникалық себептерден жүктелмей тұрғандығын анықтауға болады. Осындай қателердің бірнеше үлгілеріне тоқталатын болсақ:

-монитор экранынан көруге болатын қателер туралы есепті шешу үшін компьютер іске қосылған кезде шығатын қате, жүйелік файл (NTLDR) өшкен жағдайда берілетін қате туралы, бұл жағдайда басқа компьютерден аталған жүйелік файлды (NTLDR) дискжетекке көшіріп алу, BIOS-та жүктелу бірінші болып дискжетекті көретіндей болу керек, компьютер жүктелгенде бірінші болып дискжетекті көріп, керек жүйелік файлды өзіне көшіріп алып содан соң компьютер жүктелетінді;

- егерде монитор экранынан 8042 Gate A20 Error мынадай қате беріліп тұрса онда бұл қате негізінен пернетақтаны басқарумен пайда болған қателіктер екендігін бұндай жағдайда (адрестік түзу A20, микросхема типі – 8042) екендігін, бұл қателер бақылаушы немесе аналық тақта екендігін біле аламыз.

- көпшілік жағдайда монитор экранынан DISK BOOT FAILURE, INSERT SYSTEM DISK AND PRESS ENTER-деген қателер кездесіп жатады бұл қателерді қалпына келтіру үшін

қолданушыға бұл қателіктің қатты дискінің аналық тақтаға қосылмағандығын немесе қатты дискі істен шыққан жағдайда көрсетілетін қателіктер екендігін, ол үшін жүйелік блокты ашып қатты дискінің жалғануын тексеру немесе BIOS-тан Integrated Peripherals опциясын ашып On-Chip SATA Mode бөлімін қосу керектігін сонымен қатар диск табылмаған жағдайдағы қателік. Барлығын тексеріңіз (барлық плата кеңейтілімдерін сөндіріп, жалғау тетіктерін және шлейф жалғауын тексеріңіз) және қайтадан сөндіріп қосыңыз;

- BIOS Update For Installed CPU Failed-туралы қате берілетін болса BIOS Update программасымен қателерді түзеуде одан да көп мөлшерде процессор архитектурасында қателер туындауына алып келеді. Бұл қиындық BIOS нұсқасы мен процессор моделінің сәйкес келмеуінен туындайтындығын айтуымызға болады;

- DMA#1 Error DMA#2 Error-егерде монитор экранынан осындай қателер кездесетін болса онда бұл қателерді қолданушыға аналық тақша қателігі екендігін мәселе қосылған перифериялық құрылғыдан болып тұрғандығын. Бәрін қайтадан тексеріп қайта қосу керек.Егер ештеңе өзгермесе онда аналық тақшаны алмастырамыз;

- Diskette Boot Failure-бұндай жағдайда жүйелік болып табылмайтын дисководта тұрған дискетаны енгізу кезінде пайда болады. Дискетаны алып тастаңыз да қайта қосыңыз;

- Drive X Failure X қатқыл дискісімен болған жағдайда шығаратын қателік. Қолданушыға бұл жағдайда BIOS-та сипаттамалардың дұрыс орнатылғанын тексеру керек;

- Error Encountered Initializing Hard Drive IDE-қатқыл дискісі инициализация кездесетін қателіктер. BIOS сипаттамаларын тексеріңіз, джамперлерді, жалғауларды қараңыз. Күте тұрыңыз да қайта қосыңыз.Егер ештеңе өзгермесе құрылғыларды алмастыру керек;

- Memory Size Increased-жедел жадтың көлемі дұрыс көрсетілмеген (мүмкін ол соңғы қосылудан кейін өзгерген шығар). Bios Setup жедел жадқа жататын мінездемелерді тексеру керек;

- NVRAM Checksum Error Plug and Play-қондырғылардың кескін үйлесімдері сақталатын жер, үнемі жад – NVRAM жадында қате (бақылау қосындының қатесі). Жүйе оны автоматты түрде жаңаландыруы тиіс. Ең алдымен батареяның жұмыс қабілеттілігі мен BIOS-тың икемділіктерін (баптауын) тексеріңіз;

- No ROM Basic Операциялық жүйені қосуда қате болады. Көбінесе бұл қатқыл дискінің бөлімдерінің бұзылуынан болады. Жүйелік дискетадан немесе дисктен қосылуға тырысып, операциялық жүйені қайта қосыңыз;

- Off Board Parity Error-бұл хабарлама жүйелік болып келмейтін, дисководта орналасқан дискетаны ашу кезінде пайда болады. Дискетаны шығарып, қайтадан қосыңыз. Керек болған жағдайда BIOS-тың үйлесімдерін өзгертіңіз[3].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Серік М. Шындалиев Н.Т. Дербес компьютердің құрылғылары: Оқу құралы. – Астана: «Мастер ПО» 2012. –153 б.

2. Якусевич В.В. BIOS Setup. Полное руководство. – М.: Альтекс-А, 2012. – 340 с.

3. Шындалиев Н.Т. Монитор экранынан көруге болатын қателер туралы есеп // Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерліктің дамуы мен инновациялық жүйенің қалыптасу мәселелері: Халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция – Қарағанды: Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, 2009. – Б.468-471.

*Адила Таджибаева
(Фергана, Узбекистан)*

USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES AT HOME

The article considers use and the valuable including negative effects of using Computers and the Internet in families. And also proposes some tips to personal and family on line etiquette and family safety basics.

Key words: *technology, access, blog, comment, status, profile, safety, post online.*

Данная статья рассматривает значимость и негативные эффекты пользования компьютером и интернетом в семье. А также предлагает некоторые советы личного и семейного онлайн этикета и основы семейной безопасности.

Ключевые слова: *технология, доступ, блог, комментарий, статус, профиль, безопасность, разместить в Интернете.*

The emergence of new technologies in the home, such as microwave ovens and food processors, has continued at an unprecedented rate over the last decades. Perhaps none of these new technologies is as fraught with questions about its impact on the family as home computers and Internet.

Computer has become so common today that is difficult to think of a bias surrounding it.

According to the surveys of Internet Live Stats, almost 40% of the world's population has access to the Internet. Uzbekistan with the indicator of 15.4 million users for the second consecutive year occupies the 37th line of the rating, increasing this indicator by 900 thousand people. In comparison with the last year this indicator increased by 6.1%. Here we can assume that this number has increased considerably and can be stated that almost half of the total population are the active users of the Internet.

If we look at the statistics of Internet users in Uzbekistan, spoken at the summit of ICTSUMMIT 2016 held in Tashkent this number is more than 13 million people. [Gazeta.uz from September 20, 2016]. Besides, "gazeta.uz" states about 37,4 % possession of computers in households and 58,1 % of access to internet by 2015.

These family members usage of computers and the Internet causes frequently aroused questions nowadays: "Do home computers bring families together or isolate individuals from the family?", "What effect does computer use have on child development?" and "Who has and controls access to the family computer and Internet?"

As David Watt and James White (1999) point out, the measures of the impact depends on the unit analysis – individual or family group- and the age or stage of development of the individual or family. Thus, a home computer for business purposes might assist the mother of a newborn to stay at home with her child and complete breastfeeding, but the effect would be quite different for the mother with adolescent children. Similarly, a computer game that might be educational for an individual at one age could well have enough detrimental effects on concentration at another age.

Let's consider the use of an Internet by family members. It is very obvious that every family member who has reached certain age and interest in his life uses an Internet either through a computer or mobile file.

Women, nevertheless, are speaking about issues that seem to limit their use of the computer and Internet in the area of computer games, chatting, looking for baking recipes and canning, etc. Comparatively men surf online games, sports news, and the topics relevant to their lifestyle or even job. Girls might be interested in computer games such as dressing up a virtual doll or chatting, or style and fashion, as well different recipes etc, where the main focus of boys in a family is online games like Contra strike and other.

If we speak about the potential affects and use computers in terms of education, communication, home management, recreation and home offices, so, these have increased the attention.

Education. Most research supports the educational benefits of children's early access and use of home computers and the Internet for acquiring knowledge. Children can learn at their own pace and research tends to support the view that their learning is faster and better than with some traditional forms of education.

Communication. In many ways, computers can bring family members into closer contact. E-mail and the Internet provide diverse and relatively inexpensive forms of communication for family members to interact with other members. At the most basic level this might be written communication, exchange of family photos as files, or interactive "chats". On the other hand, the computer may isolate an individual-often a male- from other family members within the household. In this context, the home computer would have a potential negative effect on family communication.

Home management is another point in family use of a computer and the Internet. Programs and portals for household financial management, banking, income, addressing the needs to government structures are available for assisting in the interactional aspects of the family, for everything from parenting to marital advice. The exact example is "my.gov.uz" where people can get all their issue resolved or have an access to any legislation data on "gov.uz". Besides many commercial interests, like on-line delivery are available. The most popular is on-line delivery of cosmetics, medicine; medicines for weight loss have become a very frequent case with Uzbek women.

Recreation. Although most families intend to use home computers for educational purposes, it is obvious that the major use of it is recreation, especially games-online games. Whatever age, the family members' increased interest is games.

Home offices. Computers and Internet access create a meaningful opportunity for family members, especially women with children to work at home. This number might be few for now but with increased development of demand and supply this rate may increase in enormous amounts. This idea can be well grounded on the fact that computers, Internet, as well as hand -held devices and cell phones have spread work sites to areas other than homes, so, a woman sitting at home can via internet contact the employers and accomplish the assigned tasks at home.

The above mentioned are the ways the families use computer and the Internet. But if we speak about measuring its impact on families, several factors complicate analysis of the impact. First, the technology that is available changes rapidly; as a result, predictions of potential impacts are extremely difficult. Second, families and individuals at different stages of the life course interact with this technology in different ways. For example, family concerns about pornographic materials on the Internet are most likely when at least one adolescent is in the household. Third, impacts must be conceptualized as potentially different for various age cohorts and historical periods. Finally, the cultural setting undoubtedly changes the type of impact computers and the Internet has on families. Indeed, a highly prized educational program in one culture might be viewed as immoral in another. Today most of the research has focused on impact in the developed world. But the World Wide Web is ubiquitous.

Thus, the Internet is becoming the most forward-looking media or surely, the medium of future. The Internet has changed the life of people enormously as well as a family life. Fast and easy access to information keeps the families informed about world news, creates job opportunities, communication around the world, and enlarges human outlook.

Another frequently asked question about the computer and the Internet is availability of their negative effects and how is this issue managed.

One of the most negative aspects of the impact of the internet on our daily life, a family is that it alters the social behavior, habits and people's abilities. Children serve as the main focus of this bad influence.

Chatting with others via internet by joining a community is another case. Not all the Internet subscribers tend to use their own names and contacts. The subscribers are using different other various names, exposure, status, likes and dislikes. When speaking about communication in such groups we can differentiate the language of male and female subscribers. Many online discussion groups also tend to favor men. Women often feel intimidated or dominated during discussions, and being identified as a woman opens the door to harassment from male chat room participants. These negative experience that women feel may be explained, in part, by cultural training. Women, in general, have been taught to be apologetic, sympathetic, supportive, and polite. These culturally learned characteristics show up in the messages delivered in online discussion groups. Men, on the other hand, can freely promote themselves and their ideas. And acceptable, and even expected, for males is the willingness to challenge others. Culturally, men don't need to be as polite as women and tend to use more profanity in their messages. Because of these fundamental differences between men and women, females are often left out of the discussions or choose to leave these Internet groups.

These social chatting groups and addiction to Internet may lead to misunderstandings in a family and conflicts among family members, especially male and female, parents and children.

This article proposes some tips for online etiquette in terms of exposure, questioning, commenting, putting status and expressing likes.

Exposure. It is the most important factor that speaks about a person, his/her likes. When exposing something, this something should inspire the chat group members to thoughts, accomplishments and achievements and an activity that will encourage others, or serve like a smile to brighten someone's day.

Comments or blog content. Not everything a person reads or sees needs ones comment all the time. Many people like to comment just to show that they were there, or say, they are updating their blog, and maybe get a little bit of attention online, and when that happens one realizes that not worth the trouble. Thus participation in blogs and writing comments should be precise and accurate, have a certain value and worthy, not just a reply or statement.

Questions. Willingness to participate in blogs is curious, but think of the wording of the questions, their relevance to the topic of discussion and essence before asking them/or no need to repeat the questions that were previously asked by others and had already got the answers.

Status. One should be careful with that a bit. The status shouldn't lead to disputes or harassments. When posting the status one should be careful, think first about its content and then post.

Likes. Likes are a very common feature of discussion participants. Before pressing 'like' think for a while. Who do you follow? Why? Is your association with that person good for your reputation? Not everyone who has millions of followers deserves to be liked or followed.

Profile. Your profile is your face, expression of your reputation, your targets, and personal interests. While posting a personal photo, especially women shouldn't show their neckline and other bodies and choose a decent profile picture, beautiful and well presented — it is going to give the first impression of everyone who meets you there, and accurately, clearly post personal information about him/her.

So, everything you post, comment, question, write on your status, like and what you use as a profile speaks more about you than if you were there in person, so be discreet and polite online.

In conclusion it can be stated that computer and Internet strengthen the family in terms of education, awareness about the events of the world, a wide field of vision, being up-to-date; create a quick access to information, has educational effect both on a family and family members. But, keeping to family values, preventing misunderstanding and conflict situations from abuse and bad behaviors is the well-defined culture of the family to use the Internet.

The following are proposed as family safety basics:

Talk with your family about online safety. Be clear about your family's rules and expectations around technology, and consequences for inappropriate use. And most importantly, make sure they

feel comfortable enough to ask for guidance when they encounter tough decisions. This can help your family feel safe when exploring the Internet on their own without any control or observation by adults.

Use technology together. It's a good way to teach online safety, and it creates opportunities for you to address online safety topics with your family as they come up.

Discuss online services and sites. Talk with your family about what kinds of sites they like to visit and what is appropriate for each family member.

Use privacy settings and sharing controls. There are many sites for sharing thoughts, photos, videos, status updates and more. Many of these services offer privacy settings and controls that help you decide who can see your content before you post it. Talk with your family about what they should and shouldn't share publicly. Help them respect the privacy of others by keeping the personal details about family or friends private, and by not identifying people by name in publicly shared content.

Check age restrictions. Many online services have age limits restricting who can use their services. Always check a website's terms of use before allowing your child to sign up for an account, and be clear with your kids if you have family rules about which sites and services they can use.

Teach your family to communicate responsibly. If you wouldn't say it to someone's face, don't text it, email it, instant-message it, or post it as a comment on someone's page. Talk about how what you say online might make other people feel, and come up with family guidelines about what kind of communication is appropriate.

Talk to other adults. Talk to your friends, teachers, coaches and counselors. Other parents and professionals who work with children can be a great resource to help you decide what feels right for your family, especially if you're dealing with an area of technology that you are unfamiliar with.

Protect your computer and identity. Use antivirus software and update it regularly. Talk with your family about the types of personal information – like a social security number, phone number or home address – that should not be posted online. Teach your family not to accept files or to open email attachments from unknown people.

Keep it going. Staying safe isn't a one-time thing – technology evolves, and so will the needs of your family. Make sure you keep up an ongoing dialogue. Re-establish your family's ground rules, check in on everyone's progress, and set aside time to talk at regular intervals.

USED SOURCES

1. The Family Code of Uzbekistan
2. Watt and White (1999) "Computers and Family life: A Family Development Perspective"
3. Haddon L and Skinner D (1991) "The Enigma of the Micro: Lessons from the British Home Computer Boom." Social sciences Computer review
4. Bracey, G.W. (1982) "Computers in Education: What the research shows." Electronic learning
5. Orleans, M and Laney, M.C. (2000) "Children's Computer Use in the Home: Isolation or Socation?" Social Sciences Computer Review.
6. Luis Alexander "Intensive teaching. Skills building Workbook." Volume 2

OTHER RESOURCES

1. Internet Live Stats (www.InternetLiveStats.com)
2. Gazeta.uz (www.gazeta.uz.com)
3. Computers and family-Development, Home, and Children-JRank Articles <http://family.jrank.org/pages/301/Computers-Family.htm#zz479VIMYn0>

УДК 512.1

Кулара Ахметжанова, Арайлым Әбіләкімқызы
(Астана, Қазақстан)МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫ КУРСЫНДА ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ
ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Орта мектеп математика курсынағы жоғары дәрежелі теңдеулердің кейбір түрлері қарастырылады. Осындай теңдеулерді шешудің бірнеше әдісі келтіріледі.

Кілт сөздер: теңдеу, теңдеудің түбірі, қайтымды теңдеу, ауыстыру.

Some types of high degree equations are considered in the mathematics courses of high school. For such equations several solution methods are presented.

Keywords: equation, equation root, returnable equation, replacement.

Теңдеулер мен теңсіздіктерге байланысты материалдар мектеп курсы математикасының мазмұнының түрлі салаларында және маңызды қолданбалы есептерді шығаруда кең қолданылады. Сондықтан да оқушыларды теңдеулер мен теңсіздіктер жүйесінің қолданбалық, теориялық-математикалық және математика курсының басқа да мазмұндық байланысын құру бағыттарын игерту, мәселен, теңдеулер мен теңсіздіктерді шешуге үйрету материалдарын талдау мен синтездеу деңгейінде сапалы игерту мәселесімен тығыз байланысты. Өмірдің қай саласында болмасын кездесетін сан алуан практикалық есептердің басым көпшілігі, берілгендері мен белгісіздері арасындағы тәуелділікті тауып теңдеулер құру арқылы шешіледі, олай болса теңдеулер құрып есептер шығара білудің практикалық мәні өте зор, сондықтан да өмір практикасында кездескен есептерді теңдеулер арқылы шығару мәселесі тіпті ерте кезде кездескен.

$ax^{2n} + bx^n + c = 0$ түріндегі теңдеу *үшмүшелі* теңдеу деп аталады. Ол $x^n = t$ алмастыруының көмегімен шешіледі. Алмастыру жасағаннан кейін $at^2 + bt + c = 0$ квадрат теңдеуін аламыз. Әрі қарай квадрат теңдеуді шеше аламыз.

$a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_kx^{n-k} + \dots + a_kx^k + \dots + a_1x + a_0 = 0$ түрінде берілген бастапқы мен соңғы, т.с.с. мүшелерінің коэффициенттері өзара тең болатын теңдеу *симметриялық теңдеу* деп аталады. Тақ дәрежелі симметриялық теңдеудің түбірі $x = -1$ болады. Ал, $2n$ жұп дәрежелі симметриялық теңдеуі $y = x + \frac{1}{x}$ алмастыруы арқылы n дәрежелі симметриялық теңдеуге келтіріледі.

$ax^n + bx^{n-1} + cx^{n-2} + \dots + cx^2 + bx + a = 0$ түріндегі теңдеулерді шешудің арнайы әдістері бар.

Мұндай теңдеулер *қайтымды теңдеулер* деп аталады. Бұл теңдеуде бірінші коэффициент бос мүшеге, екінші коэффициент соңғының алдындағы коэффициентке тең және т.с.с.

Бірнеше қайтымды теңдеулерді шешуге мысал келтірейік.

Алдымен жұп дәрежелі қайтымды теңдеуді қарастырайық, мысалы, төртінші дәрежелі:

$$ax^4 + bx^3 + cx^2 + bx + a = 0.$$

Теңдеудің екі жағын да x^2 бөлеміз. $x=0$ берілген теңдеудің түбірі болмайтындықтан x^2 бөлуге болады. $ax^2 + bx + c + \frac{b}{x} + \frac{a}{x^2} = 0$ түріндегі теңдеу аламыз.

Сол жағындағы көбейткіштерді топтаймыз: $a\left(x^2 + \frac{1}{x^2}\right) + b\left(x + \frac{1}{x}\right) + c = 0$.

$x + \frac{1}{x} = y$ алмастыруын жасасак, $x^2 + \frac{1}{x^2} = y^2 - 2$ болады, онда теңдеу $a(y^2 - 2) + by + c = 0$ түріне келеді. Ол екінші дәрежелі теңдеу.

Кез келген $2n$ жұп дәрежелі теңдеудің шешімі $x + \frac{1}{x} = y$ алмастыруымен n дәрежелі теңдеудің шешіміне келтіріледі.

Мысал 1: $2x^4 - 9x^3 + 14x^2 - 9x + 2 = 0$ теңдеуін шешейік.

Шешуі: Тексеруден $x = 0$ берілген теңдеудің шешімі болмайтынын білеміз. Теңдеудің екі жағын да x^2 бөлеміз және теңдеудің басы мен соңында симметриялы орналасқан мүшелерін біріктіреміз (бұдан $x^2 \neq 0$ болғандықтан теңдеудің түбірлерін жоғалтпаймыз):

$$2\left(x^2 + \frac{1}{x^2}\right) - 9\left(x + \frac{1}{x}\right) + 14 = 0.$$

Белгісіздерге ауыстыру жасаймыз: $x + \frac{1}{x} = y, x^2 + \frac{1}{x^2} = y^2 - 2, 2(y^2 - 2) - 9y + 14 = 0,$

$$2y^2 - 9y + 10 = 0, y_1 = \frac{5}{2}, y_2 = 2.$$

Енді кері ауыстыру жасаймыз:

$$1. x + \frac{1}{x} = \frac{5}{2}, 2x^2 - 5x + 2 = 0, x_1 = \frac{1}{2}, x_2 = 2;$$

$$2. x + \frac{1}{x} = 2, x^2 - 2x + 1 = 0, x_3 = 1.$$

$$\text{Жауабы: } 1; 2; \frac{1}{2}.$$

Мысал 2: $x^4 - 7x^3 + 14x^2 - 7x + 1 = 0$ теңдеуін шешейік.

Шешуі: Тексеруден $x=0$ берілген теңдеудің шешімі болмайтынын білеміз. Теңдеудің екі жағын да x^2 бөлеміз және теңдеудің басы мен соңында симметриялы орналасқан мүшелерін біріктіреміз (бұдан $x^2 \neq 0$ болғандықтан теңдеудің түбірлерін жоғалтпаймыз).

$$\left(x^2 + \frac{1}{x^2}\right) - 7\left(x + \frac{1}{x}\right) + 14 = 0. \text{ Белгісіздерге ауыстыру жасаймыз: } x + \frac{1}{x} = y, x^2 + \frac{1}{x^2} = y^2 - 2,$$

$$y^2 - 2 - 7y + 14 = 0, y^2 - 7y + 12 = 0, y_1 = 3, y_2 = 4.$$

Кері ауыстыру жасаймыз:

$$3. x + \frac{1}{x} = 3, x^2 - 3x + 1 = 0, x_1 = \frac{3 - \sqrt{5}}{2}, x_2 = \frac{3 + \sqrt{5}}{2};$$

$$4. x + \frac{1}{x} = 4, x^2 - 4x + 1 = 0, x_3 = 2 - \sqrt{3}, x_4 = 2 + \sqrt{3}.$$

$$\text{Жауабы: } \frac{3 \pm \sqrt{5}}{2}, 2 \pm \sqrt{3}.$$

Енді тақ дәрежелі қайтымды теңдеуді қарастырайық:

$$ax^5 + bx^4 + cx^3 + cx^2 + bx + a = 0$$

Теңдеудің бір түбірі -1 -ге тең екенін білеміз:

$$a(-1)^5 + b(-1)^4 + c(-1)^3 + c(-1)^2 + b(-1) + a = 0.$$

-1 саны кез келген тақ дәрежелі қайтымды теңдеудің түбірі болатынын байқаймыз.

Теңдеудің сол жақ бөлігін $x+1$ бөлеміз.

$$\frac{ax^5 + bx^4 + cx^3 + cx^2 + bx + a}{ax^5 + ax^4 + ax^3 + (b-a)x^2 + (b-a)x + a} = \frac{x+1}{(b-a)x^4 + cx^3 + cx^2 + bx + a}$$

$$\frac{(b-a)x^4 + (b-a)x^3}{(c-b+a)x^3 + cx^2 + bx + a} = \frac{(c-b+a)x^3 + (c-b+a)x^2}{(b-a)x^2 + bx + a}$$

$$\frac{(b-a)x^2 + (b-a)x}{ax + a} = \frac{ax + a}{ax + a}$$

$$0$$

Осылайша бастапқы теңдеу келесі түрге келтіріледі:
 $(x+1)(ax^4 + (b-a)x^3 + (c-b+a)x^2 + (b-a)x + a) = 0$. Теңдеудің шешуі жұп дәрежелі (төртінші дәрежелі) қайтымды теңдеуді шешу әдісіне келеді:
 $ax^4 + (b-a)x^3 + (c-b+a)x^2 + (b-a)x + a = 0$.

Кез келген $2n+1$ тақ дәрежелі қайтымды теңдеудің шешімі $2n$ жұп дәрежелі қайтымды теңдеудің шешу жолына келеді.

Алгебралық теңдеулерді шешудің қарастырылған екі жолы кез келген алгебралық теңдеуді шешуге мүмкіндік береді.

Бүгін, бөлшек-рационалды және иррационал теңдеулерді шешуде *Тарталья* ұсынған екі жаңа белгісіз енгізіп теңдеулерді шешу идеясы қолданылады.

Бірнеше мысал қарастырайық.

Мысал 3: $2(x^2 + 6x + 1)^2 + 5(x^2 + 6x + 1)(x^2 + 1) + 2(x^2 + 1)^2 = 0$

Шешуі: $U = x^2 + 6x + 1, V = x^2 + 1$ болсын. Онда теңдеуіміз

$$2U^2 + 5UV + 2V^2 = 0$$

түріне келеді. Бұл теңдеу U және V қатысты біртекті болады, $V \neq 0$. Теңдеудің екі жағын да V^2 бөлеміз:

$$2\left(\frac{U}{V}\right)^2 + 5\left(\frac{U}{V}\right) + 2 = 0.$$

Белгісіздерге ауыстыру жасаймыз: $\frac{U}{V} = y \Rightarrow 2y^2 + 5y + 2 = 0 \Rightarrow y_1 = -2, y_2 = -\frac{1}{2}$.

Кері ауыстыру жасаймыз:

1. $\frac{U}{V} = -2, U = -2V, x^2 + 6x + 1 = -2x^2 - 2, 3x^2 + 6x + 3 = 0, x^2 + 2x + 1 = 0, (x+1)^2 = 0, x_1 = -1.$

2. $\frac{U}{V} = -\frac{1}{2}, V = -2U, x^2 + 1 = -2x^2 - 12x - 2, 3x^2 + 12x + 3 = 0, x^2 + 4x + 1 = 0, x_{2,3} = -2 \mp \sqrt{3}.$

Жауабы: $x_1 = -1, x_{2,3} = -2 \mp \sqrt{3}.$

Мысал 4: $\sqrt[3]{12-x} + \sqrt[3]{14+x} = 2$

Шешуі: $\sqrt[3]{12-x} = a, \sqrt[3]{14+x} = b$ болсын. Сонда теңдеуіміз $a + b = 2$ түріне келеді. a және b кубтарын есептейміз: $a^3 + b^3 = 12 - x + 14 + x = 26$.

Теңдеулер жүйесін аламыз: $\begin{cases} a^3 + b^3 = 26, \\ a + b = 2, \end{cases} \begin{cases} (a+b)^3 - 3b(a+b) = 26, \\ a + b = 2, \end{cases} \begin{cases} 8 - 6ab = 26, \\ a + b = 2, \end{cases}$

бұдан $a = 3, b = -1$ немесе $a = -1, b = 3$ болады. Белгісіз x -ке оралып, егер $\sqrt[3]{12-x} = 3$ болса $x_1 = -15$ аламыз, ал $\sqrt[3]{12-x} = -1$ болса, онда $x_2 = 13$.

Жауабы: $-15; 13.$

Ферраридің толық квадрат бөліп алып теңдеулерді шешу идеясы бүтін және бөлшек-рационалды теңдеулерді шешуде кеңінен қолданылады.

Мысал 5. $x^4 - 8x^3 + 13x^2 + 12x - 4 = 0$.

Шешуі: Алғашқы екі қосылғышты пайдаланып толық квадрат бөліп аламыз: $(x^4 - 8x^3 + 16x^2) - 3x^2 + 12x - 4 = 0 \Rightarrow (x^2 - 4x)^2 - 3(x^2 - 4x) - 4 = 0$. Егер $x^2 - 4x = t$ болса, онда теңдеуіміз $t^2 - 3t - 4 = 0$, $D = 25$, $t_1 = -1$, $t_2 = 4$.

Басындағы ауыстыруға келіп

$$1) x^2 - 4x = -1, x^2 - 4x + 1 = 0, x_{1,2} = 2 \mp \sqrt{3},$$

$$2) x^2 - 4x = 4, x^2 - 4x - 4 = 0, x_{3,4} = 2 \mp 2\sqrt{2}$$

аламыз.

$$\text{Жауабы: } x_{1,2} = 2 \mp \sqrt{3}, x_{3,4} = 2 \mp 2\sqrt{2}.$$

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Даулетқұлова А.Ө., Адильханова А.Б. Коэффициенттері айнымалы төртінші дәрежелі теңдеулердің кейбір түрлерін шешудің және дамыта оқытудың бір әдістемесі // Высшая школа – Жоғары мектеп. Педагогика сериясы. – № 2. – 258-261 бб.

2. Крофт Э. Математика негіздері: оқулық, 1 бөлім. – Алматы: ҚР Жоғары оқу орынд. қауымдастығы, 2013.

*Аҳмад Қодиров, Камола Турғунова
(Андижан, Узбекистан)*

ҚУТБ КООРДИНАТАЛАРИДАГИ ТҰҒРИ ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИНИНГ БАЪЗИ БИР ТАДБИҚЛАРИ

Мақолада тўғри чизикнинг қутб координаталаридаги тангламаси ва унинг баъзи тадбиқлари қаралган.

Калит сўзлар: тўғри чизикнинг нормал тенгламаси, қутб координаталри, эллипс, гиперболок, парабола, асимптота, директрисса.

В статье рассматривается прямое в полярных координатах и её некоторые применения.

Ключевые слова: нормальное уравнение прямой, полярные координаты, эллипс, гипербола, парабола, асимптота, директриса.

The article deals with straight line in polar coordinates and some of its application.

Keywords: Normal equation of straight line, polar coordinates, ellipse, hyperbola, parabola, asimptota, directrisa.

Маълумки, тўғри чизикнинг нормал тенгламаси

$$x \cdot \cos \alpha + y \cdot \sin \alpha - p = 0$$

Агар $x = r \cdot \cos \varphi$, $y = r \cdot \sin \varphi$ эканлигини ҳисобга олсак,

$$r \cdot \cos \varphi \cdot \cos \alpha + r \cdot \sin \varphi \cdot \sin \alpha - p = 0$$

$$r \cdot (\cos \varphi \cdot \cos \alpha + \sin \varphi \cdot \sin \alpha) - p = 0$$

$$r \cos(\varphi - \alpha) = p$$

$$r = \frac{p}{\cos(\varphi - \alpha)} \quad (1)$$

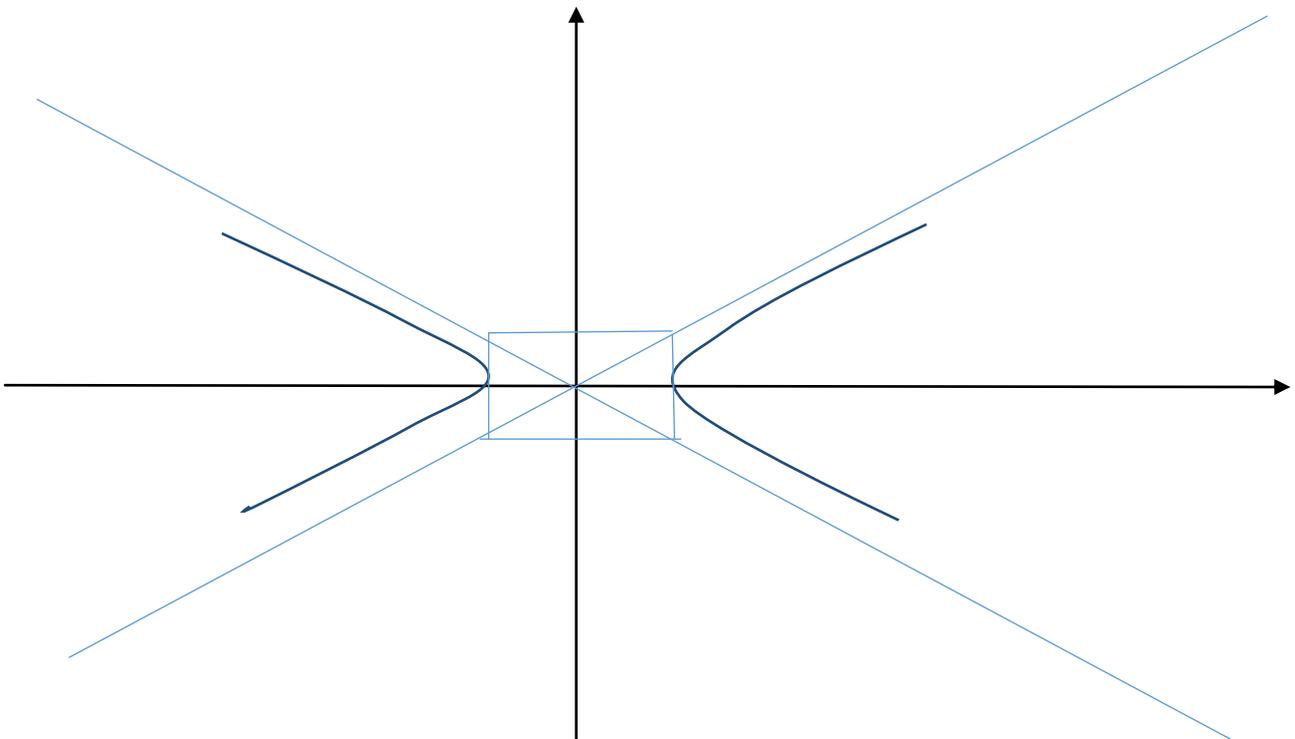
хосил бўлади. (1) тенглама тўғри чизикнинг қутб координаталаридаги тенгласидир. Биламизки,

$$r = \frac{p}{1 - \varepsilon \cos \varphi} \quad (2)$$

тенглама $\varepsilon < 1$ бўлганида эллипсни, $\varepsilon > 1$ бўлганида эса гиперболани, $\varepsilon = 1$ бўлганида параболани ифодалайди. Бу ерда $p = \frac{b^2}{a}$; $\varepsilon = \frac{c}{a}$ бўлиб, қутб координат системасида қутб эллипсда чап фокусга, гиперболада онг фокусга, параболада ягона фокусга жойлашган деб ҳисобланади.

Айтайлик, (2) да $\varepsilon > 1$ бўлиб, гипербола (ўнг тармоғи) ни ифодаласин (чизма).

У ҳолда унинг содда тенгласи

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1 \quad (3)$$

$AF \perp OX$; $p = FN \perp l_1$ (l_1 - биссектриса) l_1 нинг тенгласи $y = \frac{b}{a}x$ бўлгани учун

$$AF = \frac{bc}{a}; \frac{p}{AF} = \sin(\pi - \alpha) = \sin \alpha; \quad p = AF \cdot \sin \alpha = \frac{bc}{a} \cdot \sin \alpha. \quad \sin \alpha = \frac{ap}{bc};$$

$$\frac{p}{c} = \cos(\pi - \alpha) = -\cos \alpha; \quad \cos \alpha = -\frac{p}{c}$$

Буларни (1) га қўямиз:

$$r = \frac{p}{\cos(\varphi - \alpha)} = \frac{p}{\cos \varphi \cos \alpha + \sin \varphi \sin \alpha} = \frac{p}{-\frac{p}{c} \cos \varphi + \frac{ap}{bc} \sin \varphi} = \frac{bc}{a \sin \varphi - b \cos \varphi};$$

$$r = \frac{bc}{a \sin \varphi - b \cos \varphi}; \quad (4)$$

Иккинчи $(l_2 : y = -\frac{b}{a}x)$ асимптота учун $\frac{FN}{-c} = \cos \alpha$; $\cos \alpha = -\frac{p}{c}$; $\sin \alpha = -\frac{ap}{bc}$;

$$r = -\frac{bc}{a \sin \varphi + b \cos \varphi} \quad (4')$$

Директрисалар:

$$r = \frac{d}{\cos \varphi} \quad d = c \pm \frac{a}{\varepsilon} \quad (5)$$

Эллипс учун

$$d = \frac{a}{\varepsilon} - c$$

Парабола учун

$$d = p$$

Мисол. $r = \frac{2}{1 - \sqrt{2} \cos \varphi}$ гипербола учун асимптота ва директрисалари тенгламалари

тузилсин.

$$\text{Ечиш. } p = \frac{b^2}{a} = 2. \quad b^2 = 2a; \quad \varepsilon = \frac{c}{a} = \sqrt{2}; \quad c = \sqrt{2}a$$

Гипербола учун $c^2 - a^2 = b^2$; $(\sqrt{2}a)^2 - a^2 = 2a$. $a = 2$. $b = 2$. $c = a\sqrt{2} = 2\sqrt{2}$

Асимптоталар:

$$1) r = \frac{bc}{a \sin \varphi - b \cos \varphi} = \frac{2 \cdot 2\sqrt{2}}{2 \sin \varphi - 2 \cos \varphi} = \frac{2\sqrt{2}}{\sin \varphi - \cos \varphi} = \frac{2}{\sin(\varphi - \frac{\pi}{4})}$$

$$r = \frac{2}{\sin(\varphi - \frac{\pi}{4})}$$

$$2) r = -\frac{bc}{a \sin \varphi + b \cos \varphi} = -\frac{2 \cdot 2\sqrt{2}}{2 \sin \varphi + 2 \cos \varphi} = -\frac{2\sqrt{2}}{\sin \varphi + \cos \varphi} = \frac{2}{\sin(\varphi - \frac{3\pi}{4})}$$

$$r = \frac{2}{\sin(\varphi - \frac{3\pi}{4})}$$

Директрисалар:

$$1) d = c + \frac{a}{\varepsilon} = 2\sqrt{2} + \frac{2}{\sqrt{2}} = 3\sqrt{2}. \quad r = -\frac{3\sqrt{2}}{\cos \varphi}$$

$$2) d = c - \frac{a}{\varepsilon} = 2\sqrt{2} - \frac{2}{\sqrt{2}} = \sqrt{2}. \quad r = -\frac{\sqrt{2}}{\cos \varphi}$$

АДАБИЁТЛАР

1. Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии. – М.: Наука, 1968.
2. Цубербиллер О.Н. Аналитик геометриядан масалалар ва машқлар. – Т.: «Ўқитувчи», 1966.
3. Клетеник Д.В. Сборник задач по аналитической геометрии. – М.: «Госиздат», 1956.

Тўланмирза Нишонов, Маъмура Мамаджанова
(Андижон, Ўзбекистон)

ЛОГАРИФМЛАБ ҲОСИЛА ОЛИШ ҲАҚИДА

Ушбу мақолада функция ҳосиласини топишнинг бир усули ҳақида фикр юритилган бўлиб, унинг мазмуни келтирилган.

Калим сўзлар: ҳосила, интеграл, ҳосилалар жадвали.

In this paper includes a way to find derivative the function.

Keywords: derivative, integral, table of derivatives.

Ўқувчиларда ҳосила ва унинг татбиқлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш ўқитувчи учун унча осон бўлмаган жараён ҳисобланади. Чунки, ҳосила тушунчасини лимитлар билан тушунтирилади ва ўқувчилар уни тасаввур қилишлари қийин бўлади. Ҳосила тушунчаси киритилгандан сўнг элементар функцияларнинг ҳосилалари жадвали ҳосиланинг таърифи ёрдамида тузилади. Кейин эса элементар функциялар комбинациялари яъни уларнинг йиғиндиси, кўпайтмаси, нисбати ва мураккаб функцияларнинг ҳосилалари учун ҳулосалар берилади.

Биз ушбу мақолада функцияларнинг ҳосиласини ҳисоблашда қўлланиладиган логарифмлаб ҳосила олиш усули ҳақида фикр юритамиз. Ушбу усулнинг афзалликларини мисоллар ёрдамида тушунтириб ўтамиз.

Баъзи функциялардан ҳосила олишда, уни олдин логарифмлаб олиш қулайлик туғдиради. Айниқса логарифмлаб ҳосила олиш функцияни логарифмлаш қулай бўлганда ишлатилади. Логарифмлаб ҳосила олиш амалини қуйидагича амалга ошириш мумкин:

1) y функция $|y|$ функцияга алмаштирилади;

2) $|y|$ ифода логарифмланади;

3) $\ln |y|$ функциянинг ҳосиласи топилади $\left((\ln |y|)' = \frac{y'}{y} \right)$

4) Ҳосил бўлган тенгламадан y' топилади.

Логарифмлаб ҳосила олиш орқали ҳосилаларни ҳисоблаш қоидаларини исботлаш ва функциялар ҳосилаларини ҳисоблаш мумкин. Бу усулдан фойдаланиб қуйида бир неча формулаларни исботларини кўрсатиш мумкин:

1. $y = x^\alpha$; $\alpha \in \mathbb{R}$ функцияни қарайлик. Бу функциянинг ҳосиласини ҳисоблаш учун юқоридаги амаллар кетма – кетлигини бажарамиз:

$$\ln |y| = \alpha \ln x, \quad \frac{y'}{y} = \frac{\alpha}{x}, \quad y' = \alpha \frac{1}{x} y = \alpha x^{\alpha-1}.$$

2. $y = a^x$, $a > 0, a \neq 1$ функцияни қарайлик. Бу функциянинг ҳосиласини ҳисоблаш учун ҳам юқоридаги амаллар кетма – кетлигини бажарамиз:

$$\ln y = x \ln a, \quad \frac{y'}{y} = x' \ln a, \quad y' = y \ln a = a^x \ln a.$$

3. $y = uv$, ($u = u(x), v = v(x)$) нинг ҳосиласи учун формулани ҳам логарифмлаб ҳосила олиш орқали исботлаш мумкин:

$$\ln|y| = \ln u + \ln v, \quad \frac{y'}{y} = \frac{u'}{u} + \frac{v'}{v}, \quad y' = y \left(\frac{u'}{u} + \frac{v'}{v} \right) = uv \left(\frac{u'}{u} + \frac{v'}{v} \right) = u'v + uv'.$$

4. $y = \frac{u}{v}$, ($u = u(x), v = v(x)$) нинг ҳосиласи учун формулани ҳам логарифмлаб ҳосила олиш орқали исботлаш мумкин:

$$\ln|y| = \ln u - \ln v, \quad \frac{y'}{y} = \frac{u'}{u} - \frac{v'}{v}, \quad y' = y \left(\frac{u'}{u} - \frac{v'}{v} \right) = \frac{u}{v} \left(\frac{u'}{u} - \frac{v'}{v} \right) = \frac{u'v - uv'}{v^2}.$$

5. $y = u^v$, ($u = u(x), v = v(x)$) функцияга мураккаб кўрсаткичли функция дейилади. Унинг ҳосиласини ҳисоблаймиз:

$$\ln|y| = v \ln u, \quad \frac{y'}{y} = v' \ln u + v \frac{u'}{u}, \quad y' = y \left(v' \ln u + v \frac{u'}{u} \right) = u^v v' \ln u + v u^{v-1} u'$$

ёки $y' = u^{v-1} (uv' \ln u + vu')$.

Олинган натижалардан фойдаланиб бошқа функциялар ҳосилаларини ҳисоблаш мумкин. Масалан:

$$1) y = x^x; \quad y' = x^x \ln x + x \cdot x^{x-1} = x^x (1 + \ln x)$$

$$2) y = x^{x^x} = (x)^{x^x}; \quad y' = x^{x^x} \ln x (x^x)' + x^x x^{x^x-1} x' = x^{x^x} x^x (1 + \ln x) \ln x + x^{x^x}.$$

Логарифмлаб дифференциаллаш усули икки функция кўпайтмасини дифференциаллаш амалини анча қулайлаштиради. Масалан:

$$1. y = \sqrt[5]{\frac{\sin 5x}{1 - \sin 5x}} e^{-2x}; \quad \ln|y| = \frac{1}{5} (\ln \sin 5x - \ln(1 - \sin 5x)) - 2x \ln e,$$

$$\frac{y'}{y} = \frac{1}{5} \left(\frac{5 \cos 5x}{\sin 5x} - \frac{5 \cos 5x}{1 - \sin 5x} \right) - 2 = \frac{\cos 5x}{\sin 5x} - \frac{\cos 5x}{1 - \sin 5x} - 2.$$

$$y' = \sqrt[5]{\frac{\sin 5x}{1 - \sin 5x}} e^{-2x} \left(\frac{\cos 5x}{\sin 5x} - \frac{\cos 5x}{1 - \sin 5x} - 2 \right).$$

$$2. y = 3^{\operatorname{tg}x} \sqrt{\frac{1-x^2}{1+x^2}}; \quad \ln|y| = \operatorname{tg}x \ln 3 + \frac{1}{2} (\ln(1-x^2) - \ln(1+x^2)),$$

$$\frac{y'}{y} = \frac{\ln 3}{\cos^2 x} + \frac{1}{2} \left(\frac{-2x}{1-x^2} - \frac{2x}{1+x^2} \right) = \frac{\ln 3}{\cos^2 x} - \frac{2x}{1-x^4},$$

$$y' = 3^{\operatorname{tg}x} \sqrt{\frac{1-x^2}{1+x^2}} \left(\frac{\ln 3}{\cos^2 x} - \frac{2x}{1-x^4} \right).$$

Бунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Асосийси ўқувчилар бу усулни ўзлаштирганларидан сўнг баъзи мураккаб кўринишдаги функциялардан ҳосила олиш кўникмаларини ҳосил қилишади. Бу усулни ўзлаштирган ўқувчи кейинчалик дифференциал тенгламаларни ечишда, интегралларни ҳисоблашда ва бошқа масалаларда ушбу усулнинг афзалликларини кўради.

Биз ушбу мақолада функциядан ҳосила олишда логарифмлаш усули билан танишиб ўтдик. Ушбу усул ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳосила олиш амали қатнашган масалаларни ечишида, олий таълим муассасаларига кириш тестларини ечишда, олимпиада масалаларини ечишда ва бошқа татбиқий масалаларни ечишда ёрдами тегади деган фикрдамиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Азларов Т.А., Мансуров Ҳ. Математик анализ. – Т.: Ўқитувчи. 1 қисм 1986 йил, 2 қисм 1989 йил.
2. Данко П.Е., Попова А.Т., Кожевникова Т.Я. Высшая математика в упражнениях и задачах. – М.: Высшая школа, 1998.

УДК 681.3:771.537.442

Світлана Опара
(Бердянськ, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ФУР'Є І ЛАПЛАСА ДО РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ПРИКЛАДНИХ ЗАДАЧ

У роботі обґрунтовано доцільність застосування інтегрального перетворення Лапласа та Фур'є для подолання математичних труднощів при аналітичному розв'язуванні прикладних задач. Наведено розв'язання задач, які передбачають використання методів інтегральних перетворень Фур'є та Лапласа.

Ключові слова: синус-перетворення, косинус-перетворення, оригінал, зображення, перетворення Фур'є, перетворення Лапласа, задача теплопровідності.

The work proves the feasibility of applying the integral Laplace transform and Fourier transform to overcome the mathematical difficulties in the analytical solution of applied problems. Given tasks which involve the use of methods of integral transformations of Fourier and Laplace transforms.

Key words: sine-peretvorennya, kosinus-peretvorennya, original, zobrazhennya, perevotrenya Fur'є, perepovorennya Laplace, tasks atempoprovidnosti.

Методи інтегральних перетворень Фур'є та Лапласа дозволяють у багатьох випадках розв'язувати задачі електротехніки, радіотехніки, теплопровідності, теорії масового обслуговування та ін. Особливо велике значення вони мають у сучасних галузях науки і техніки, таких, як автоматика і телемеханіка, теорія автоматичного регулювання.

Фундаментальні результати з теорії перетворення Фур'є були отримані в роботах С. Бохнера, Н. Вінера, А. Зигмунта, Е. Тітчмарша. Останнім часом значну роль почало відігравати розгляд перетворення Фур'є в комплексній області. Оригінальний виклад перетворень Лапласа було надано у роботах вітчизняних вчених: А. М. Єфроса, А. М. Данилевського, В. А. Діткіна, А. І. Лур'є та ін. Найбільш складною проблемою при використанні інтегральних перетворень є проблема їх обчислення. Ряду фундаментальних досліджень в цьому напрямку присвячені роботи В.І. Крилова І.С. Скоблі, В.М. Рябова, А.В. Лебедева.

Метою нашого дослідження є обґрунтування необхідності використання інтегральних перетворень Фур'є та Лапласа при розв'язуванні прикладних задач.

Застосування інтегрального перетворення дозволяє звести розв'язування диференціального рівняння у частинних похідних з n незалежними змінними до розв'язування рівняння з $n-1$ незалежними змінними, що полегшує розв'язування даної

задачі. Послідовне застосування інтегральних перетворень може іноді звести задачу до розв'язування звичайного диференціального рівняння.

Перетворенням Фур'є функції $f(x)$ називається функція $\varphi(\omega)$, що визначається інтегралом Фур'є

$$\varphi(\omega) = \int e^{-i\omega x} f(x) dx.$$

Перетворенням функції $f(x) \in L^1$ називається функція $F(s)$, яка визначена на просторі E_n , що задається співвідношенням

$$F(s) = \frac{1}{(2\pi)^{\frac{n}{2}} E_n} \int f(x) e^{-sx} dx.$$

Функція $F(s)$, яка визначається функцією $f(x)$ за формулою

$$f(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} F(s) e^{isx} ds,$$

називається прямим перетворенням Фур'є функції $f(x)$.

Формула

$$F(s) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} f(x) e^{-isx} dx$$

називається формулою зворотного перетворення Фур'є, а функція $f(x)$ – зворотним перетворенням Фур'є функції $F(s)$.

При розв'язуванні задач на напівобмежених областях застосовують косинус – перетворення Фур'є

$$f(x) = \sqrt{\frac{2}{\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} F_c(s) \cos(sx) dx$$

та синус – перетворення

$$f(x) = \sqrt{\frac{2}{\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} F_s(s) \sin(sx) dx.$$

Функцією – оригіналом або оригіналом називається комплексна функція дійсної змінної $f(t) = u(t) + iv(t)$, яка задовольняє такі умови:

1) функція $f(t)$ неперервна або кусково – неперервна, тобто функція $f(t)$ інтегровна на будь – якому скінченному проміжку;

2) $f(t) = 0$ при $t < 0$;

3) існують такі сталі $M > 0, s \geq 0$,що для всіх t виконується нерівність $|f(t)| < Me^{(0)}$ (величина $S_0 = \inf s$ називається показником зростання функції $f(t)$).

Зображенням функції – оригіналу $f(t)$ називається функція $F(p)$ комплексної змінної

$$p = s + i\sigma, \text{ яка визначається рівністю } F(p) = \int_0^{+\infty} f(t) e^{-pt} dt.$$

Перетворенням Лапласа функції $f(t)$ називається перетворення, що ставить у відповідність функції дійсної змінної $f(t)$ функцію комплексної змінної $F(p)$ за формулою

$$F(p) = \int_0^{+\infty} f(t) e^{-pt} dt.$$

Розглянемо, як можна використовувати ці формули перетворень Фур'є та Лапласа для розв'язування задач математичної фізики.

Приклад 1. Розглянемо класичну задачу теплопровідності для напівнескінченного твердого тіла $x > 0$ за умови, що границя $x = 0$ підтримується при постійній температурі T , а початкова температура дорівнює нулю. [3, с. 53]

Нехай $u(x, t)$ означає температуру в точці x в момент часу t , а k – коефіцієнт температуропровідності. Задача зводиться до розв'язання диференціального рівняння в частинних похідних

$$\frac{\partial u(x, t)}{\partial t} = k \frac{\partial^2 u(x, t)}{\partial x^2}, \quad x > 0, \quad t > 0, \quad (1)$$

При крайових умовах $u(0, t) = T$ і нульових початкових умовах. Помноживши диференціальне рівняння і крайову умову на ядро e^{-pt} перетворення Лапласа та інтегруючи за змінною t у межах від 0 до ∞ , отримуємо для образу Лапласа $U(p, t) = \int_0^{\infty} e^{-pt} u(x, t) dt$ рівняння

$$k \frac{d^2 U}{dx^2} = pU, \quad x > 0,$$

і відповідна крайова умова

$$U(p, t) = \int_0^{\infty} e^{-pt} T dt = \frac{T}{p}. \quad (2)$$

Таким чином, задача зведена до розв'язання звичайного диференціального рівняння. Обмежений на нескінченності розв'язок цього рівняння за умови (2) має вигляд

$$U(p, t) = \frac{T}{p} e^{-x\sqrt{\frac{p}{k}}}.$$

Переходячи від U і за допомогою формули перетворень Лапласа, отримаємо

$$u = T \cdot \operatorname{erfc} \left(\frac{x}{2\sqrt{kt}} \right).$$

Це і є шуканий розв'язок задачі. Тут erfc означає функцію, додаткову до щільності розподілу нормальної випадкової величини і визначається інтегралом

$$\operatorname{erfc} x = 1 - \operatorname{erf} x = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_x^{\infty} e^{-u^2} du.$$

Розв'яжемо цю задачу за допомогою перетворення Фур'є. Дана крайова умова є крайовою умовою першого роду, тому використаємо синус – перетворення Фур'є

$U(\xi, x) = \int_0^{\infty} \sin(\xi, x) u(x, t) dx$. Помноживши диференціальне рівняння (1) на ядро $\sin(\xi, x)$ та

інтегруючи за x в межах від 0 до ∞ , отримуємо допоміжне рівняння

$$\frac{dU}{dt} = k(\xi T - \xi^2 U), \quad t > 0 \quad (3)$$

з нульовою початковою умовою. Таким чином, синус – перетворення знову зводить розв'язування задачі до розв'язування диференціального рівняння. Розв'яжемо дане рівняння, яке обмежене при $t > 0$ і задовольняє початковій умові, розв'язок має вигляд

$$U = T \frac{1 - e^{-\xi^2 kt}}{\xi}.$$

За формулою перетворення отримуємо

$$u(x,t) = \frac{2T}{\pi} \int_0^{\infty} (1 - e^{-\xi^2 kt}) \sin(x\xi) \frac{d\xi}{\xi} = T \left[1 - \frac{2}{\pi} \int_0^{\infty} e^{-\xi^2 kt} \sin(x\xi) \frac{d\xi}{\xi} \right],$$

Переходячи від U до функції u і за допомогою формули перетворень Лапласа, отримаємо

$$u = T \cdot \operatorname{erfc} \left(\frac{x}{2\sqrt{kt}} \right).$$

Перехід від функції U до функції u у випадку синус – перетворення здійснюється значно легше, ніж в разі використання перетворення Лапласа.

Приклад 2. Знайти розподіл температури в стержні довжини l з теплоізолюваною бічною поверхнею, якщо початкова температура дорівнює нулю, а на кінцях його підтримуються сталі температури u_1 і u_2 . [1, с.37]

Розв’язання: Задача зводиться до розв’язання рівняння

$$u_t = a^2 u_{xx}, \quad 0 \leq x \leq l,$$

з граничними умовами $u(0,t) = u_1$, $u(l,t) = u_2$ і початковою умовою $u(x,0) = 0$. Нехай $u(x,t) \leftarrow \bar{u}(x,s)$. Застосовуючи до вихідного рівняння Лапласа по змінній t , отримаємо звичайне диференціальне рівняння другого порядку:

$$s\bar{u}(x,s) = a^2 \bar{u}_{xx}(x,s),$$

з граничними умовами $\bar{u}(0,s) = \frac{u_1}{s}$, $\bar{u}(l,s) = \frac{u_2}{s}$.

Його розв’язок:

$$\bar{u}(x,s) = \frac{1}{s \operatorname{sh} \left(\frac{l\sqrt{s}}{a} \right)} \left\{ u_1 \operatorname{sh} \left[\frac{\sqrt{s}(l-x)}{a} \right] + u_2 \operatorname{sh} \left(\frac{x\sqrt{s}}{a} \right) \right\}.$$

Приклад 3. Розв’язати рівняння теплопровідності

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \quad (4)$$

з початковими умовами

$$u(x,0) = f(x) \quad (-\infty < x < +\infty). \quad (5)$$

Розв’язання: Нехай

$$U(s,t) = F[u(x,t)] = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} u(x,t) e^{isx} dx \quad (6)$$

Тоді припустивши, що $u \rightarrow 0$ і $\frac{\partial u}{\partial x} \rightarrow 0$ при $|x| \rightarrow \infty$, отримаємо

$$F \left[\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \right] = s^2 U$$

Замість (4) будемо мати рівняння

$$F \left[\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \right] = -s^2 U(s,t).$$

Тоді (4) і (5) зводиться до рівняння

$$\frac{\partial U(s,t)}{\partial t} = -s^2 U(s,t),$$

Звідки

$$U(s, t) = A(s)e^{-s^2 t}.$$

Вважаючи $t = 0$, будемо мати

$$A(s) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} f(x)e^{ixs} dx = F(s).$$

Отже,

$$U(s, t) = F(s)e^{-s^2 t}$$

Загальний розв'язок

$$u(x, t) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} F(s)e^{-is^2 t - ixs} ds.$$

З іншої сторони,

$$\begin{aligned} u(x, t) &= \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-is^2 t - ixs} ds \int_{-\infty}^{\infty} f(\xi)e^{is\xi} d\xi = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} f(\xi) d\xi \int_{-\infty}^{\infty} e^{-s^2 t - is(x-\xi)} ds = \\ &= \frac{1}{2\sqrt{\pi t}} \int_{-\infty}^{\infty} f(\xi) e^{-\frac{(x-\xi)^2}{4t}} d\xi \end{aligned}$$

Отже, застосування інтегрального перетворення Лапласа та Фур'є дозволяє долати значні труднощі в різних аспектах аналітичного розв'язку крайових задач математичної фізики. Для задач теплопровідності найбільш ефективним є використання перетворення Фур'є, оскільки перехід від функції U до функції u у випадку перетворення Фур'є здійснюється значно легше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Диткин В. А. Интегральные преобразования и операционное исчисление / В.А. Диткин, А.П. Прудников – М. : Физматгиз, 1974. – 542 с.
2. Кристаллинский Р. Е. Преобразования Фурье и Лапласа в системах компьютерной математики: Учебное пособие для вузов / Р. Е. Кристаллинский, В. Р. Кристаллинский. – М. : Горячая линия – Телеком, 2006. – 216 с.
3. Лурье А. И. Операционное исчисление и его приложения к задачам механики / А. И. Лурье. – М. : ГИТТЛ. 1951. – 432 с.

УДК 621.371:550.837.6

*Виктор Янушкевич, Карина Иванова, Сергей Калинин
(Новополоцк, Беларусь)*

ОБНАРУЖЕНИЕ ЗАЛЕЖЕЙ УГЛЕВОДОРОДОВ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДВУХЧАСТОТНЫХ СИГНАЛОВ

Проведен анализ двухчастотного взаимодействия электромагнитных волн со средой над углеводородными залежами. Даны рекомендации по использованию оптимальных характеристик зондирующих сигналов. Результаты исследований могут быть использованы в поисковой геофизике.

Ключевые слова: электромагнитная волна, двухчастотный сигнал, углеводородные залежи.

An analysis is made of the two-frequency interaction of electromagnetic waves with the medium over hydrocarbon deposits. Recommendations are given on the use of optimal characteristics of sounding signals. The results of the research can be used in search geophysics.

Keywords: Electromagnetic wave, two-frequency signal, hydrocarbon deposits.

Введение. Актуальность рассматриваемых в настоящей работе задач заключается в усовершенствовании существующих электромагнитных методов поиска, идентификации месторождений нефти и газа (углеводородов), являющихся стратегическим видом полезных ископаемых и определяющих широкий спектр глобальных экологических вопросов современного общества [1, с. 49]. Исследование режимов взаимодействия двухчастотных электромагнитных волн (ЭМВ) с углеводородными залежами (УВЗ) может быть использовано в поисковой геофизике для повышения точности и уровня достоверности методов обнаружения залежей нефти и газа [2, с. 240], [3, с. 115].

Результаты исследований. Проведен анализ отражательных характеристик среды над УВЗ в режиме бигармонического сигнала вида:

$$\vec{e}(t) = \vec{e}_1(t) + \vec{e}_2(t) = E_1 \cos \omega_1 t + E_2 \cos \omega_2 t, \quad (1)$$

где $E_1, E_2, \omega_1, \omega_2$ соответственно амплитуды и частоты двух ЭМВ.

Введем коэффициенты отношения амплитуд двух волн и их частот

$$\begin{cases} k_E = \frac{E_2}{E_1} \\ k_\omega = \frac{\omega_1}{\omega_2} \end{cases}, \quad (2)$$

и рассмотрим взаимодействие сложного сигнала (1) с различными соотношениями параметров формируемой ЭМВ с анизотропным образованием. Компоненты тензора диэлектрической проницаемости для двухчастичного потока имеют вид [1, с. 52] :

$$\begin{cases} \dot{\epsilon}_1 = \epsilon_r \frac{\tilde{\omega}_1}{\omega_2} + \sum_{i=1}^2 \left\{ \frac{\omega_{\Pi i}^2 \tilde{\omega}_1}{\omega_2} \frac{\omega_{\Gamma i}^2 - \tilde{\omega}_1^2 - v_i^2}{(v_i^2 + \omega_{\Gamma i}^2 - \tilde{\omega}_1^2)^2 + 4\tilde{\omega}_1^2 v_i^2} - \right. \\ \left. - j \left[\frac{-\epsilon_r k_E (1 - k_\omega) \sin \alpha t}{1 + k_E \cos \alpha t} + \frac{\sigma_r}{\omega_2 \epsilon_0} + \frac{\omega_{\Pi i}^2 v_i}{\omega_2} \frac{\tilde{\omega}_1^2 + v_i^2 + \omega_{\Gamma i}^2}{(v_i^2 + \omega_{\Gamma i}^2 - \tilde{\omega}_1^2)^2 + 4\tilde{\omega}_1^2 v_i^2} \right] \right\}, \\ \dot{\epsilon}_2 = \sum_{i=1}^2 \left\{ \frac{\omega_{\Pi i}^2 \omega_{\Gamma i}}{\omega_2} \frac{\omega_{\Gamma i}^2 - \tilde{\omega}_1^2 + v_i^2}{(v_i^2 + \omega_{\Gamma i}^2 - \tilde{\omega}_1^2)^2 + 4\tilde{\omega}_1^2 v_i^2} - \left[\frac{2j \tilde{\omega}_1 v_i \omega_{\Pi i} \omega_{\Gamma i}}{(v_i^2 + \omega_{\Gamma i}^2 - \tilde{\omega}_1^2)^2 + 4\tilde{\omega}_1^2 v_i^2} \right] \omega_2 \right\}, \\ \dot{\epsilon}_3 = \epsilon_r \frac{\tilde{\omega}_1}{\omega_2} + \sum_{i=1}^2 \left\{ \frac{\omega_{\Pi i}^2 \tilde{\omega}_1}{\omega_2} \frac{1}{v_i^2 + \tilde{\omega}_1^2} - j \left[\frac{-\epsilon_r k_E (1 - k_\omega) \sin \alpha t}{1 + k_E \cos \alpha t} + \frac{\sigma_r}{\omega_2 \epsilon_0} + \frac{\omega_{\Pi i}^2 v_i}{\omega_2} \frac{1}{\tilde{\omega}_1^2 + v_i^2} \right] \right\}. \end{cases} \quad (3)$$

В выражениях (3):

$\dot{\epsilon}_1, \dot{\epsilon}_2, \dot{\epsilon}_3$ – компоненты тензора;

$\tilde{\omega}_1 = \omega_2 [k_\omega + k_E^2 + k_E (1 - k_\omega) \cos \alpha t]$ – частотная составляющая;

$\alpha = \omega_2 - \omega_1 = \omega_2 (1 - k_\omega)$ – разность частот двух ЭМВ;

ϵ_r, σ_r – диэлектрическая проницаемость и удельная проводимость среды;

ϵ_0 – диэлектрическая постоянная;

$\omega_{\Pi i}$ – плазменная частота;

v_i – частота столкновения частиц;

$\omega_{\Gamma i}$ – гиротропная частота.

Отражательную способность среды над залежью углеводов при воздействии ЭМВ с линейной поляризацией в режиме двухчастотного взаимодействия можно оценить по контрасту коэффициентов отражения между анизотропной средой и подстилающей поверхностью по формуле :

$$\Delta R = 20 \lg |R_p - R_{\text{ВВ}}| \quad (4)$$

Значение коэффициента подстилающей среды

R_p с конечной диэлектрической проницаемостью ε_p и проводимостью σ_p для ЭМВ с вертикальной поляризацией определяется по формуле :

$$R_p = \frac{\varepsilon_p \sin \theta - \sqrt{\varepsilon_p - \cos^2 \theta}}{\varepsilon_p \sin \theta + \sqrt{\varepsilon_p - \cos^2 \theta}} = R_p \exp j\phi_p, \quad (5)$$

где $\varepsilon_p = \varepsilon_p - j \frac{\sigma_p}{\omega \varepsilon_0}$ – комплексная диэлектрическая проницаемость

подстилающей поверхности, θ – угол падения ЭМВ.

Коэффициенты Френеля находятся путем совместного решения уравнений [4, с. 27] :

$$R_{\text{ВВ}} = \frac{a_1 \cos \Theta + a_3 (\cos^2 \Theta - 1)}{a_2 \cos \Theta + a_3 (\cos^2 \Theta + 1)} = |R_{\text{ВВ}}| \cdot \exp(j\phi_{\text{ВВ}}),$$

$$R_{\text{ГГ}} = \frac{a_4 \cos \Theta - a_2 (\cos^2 \Theta + 1)}{(1 + a_1) [a_2 \cos \Theta + a_3 (\cos^2 \Theta + 1)]} = |R_{\text{ГГ}}| \cdot \exp(j\phi_{\text{ГГ}}),$$

$$R_{\text{ГВ}} = R_{\text{ВГ}} = \frac{2(a_2 - 1)a_3 \cos \Theta}{a_2 \cos \Theta + a_3 (\cos^2 \Theta + 1)} = |R_{\text{ВГ}}| \cdot \exp(j\phi_{\text{ВГ}}), \quad (6)$$

$$a_{1,2} = \sqrt{\varepsilon_R \varepsilon_L} \mp 1,$$

$$a_3 = \sqrt{\varepsilon_R} + \sqrt{\varepsilon_L},$$

$$a_4 = \varepsilon_R + 2\varepsilon_R \varepsilon_L + \varepsilon_L,$$

где $R_{\text{ВВ}}$, $R_{\text{ГГ}}$, $R_{\text{ВГ}}$, $R_{\text{ГВ}}$ – модули, $\phi_{\text{ВВ}}$, $\phi_{\text{ГГ}}$, $\phi_{\text{ВГ}}$, $\phi_{\text{ГВ}}$ – фазы коэффициентов отражения;

$$\dot{\varepsilon}_R = \dot{\varepsilon}_1 + \dot{\varepsilon}_2 = \text{Re } \varepsilon_R + j \text{Im } \varepsilon_R$$

$$\dot{\varepsilon}_L = \dot{\varepsilon}_1 - \dot{\varepsilon}_2 = \text{Re } \varepsilon_L + j \text{Im } \varepsilon_L$$

Зависимости контраста характеристик ΔR показаны на рис. 1.

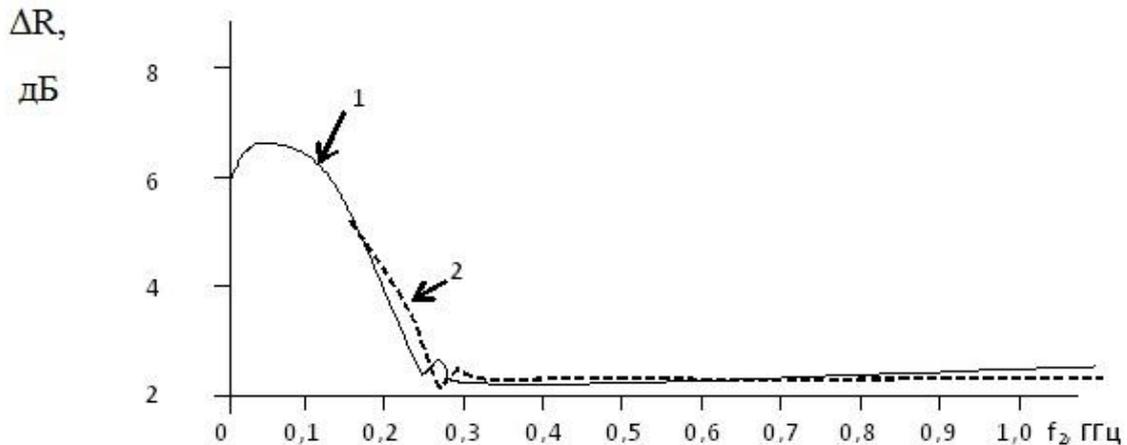

Рис. 1. Зависимости $\Delta R = \varphi(f_2)$ при $\theta = 0^\circ$:

1 – для $k_\omega = 10^{-3}$, $k_E = 10$; 2 – для $k_\omega = 10^{-3}$, $k_E = 10^3$.

Наибольшая величина контраста наблюдается в диапазоне частот от 1 МГц до 100 МГц: (6,0 – 6,7) дБ, затем происходит его уменьшение до (2,5 – 3) дБ на частотах $f_2 = 210 - 250$ МГц, затем он имеет всплеск и принимает постоянное значение, равное (2,1 – 2,3) дБ во всем остальном диапазоне частот. На рис. 2 показаны частотные зависимости ΔR при угле падения $\theta = 80^\circ$. Наибольший контраст наблюдается на частотах до 10 МГц, а далее эта величина принимает постоянное значение примерно 3,7 дБ во всем диапазоне частот. Влияние параметров k_ω и k_E не проявляется.

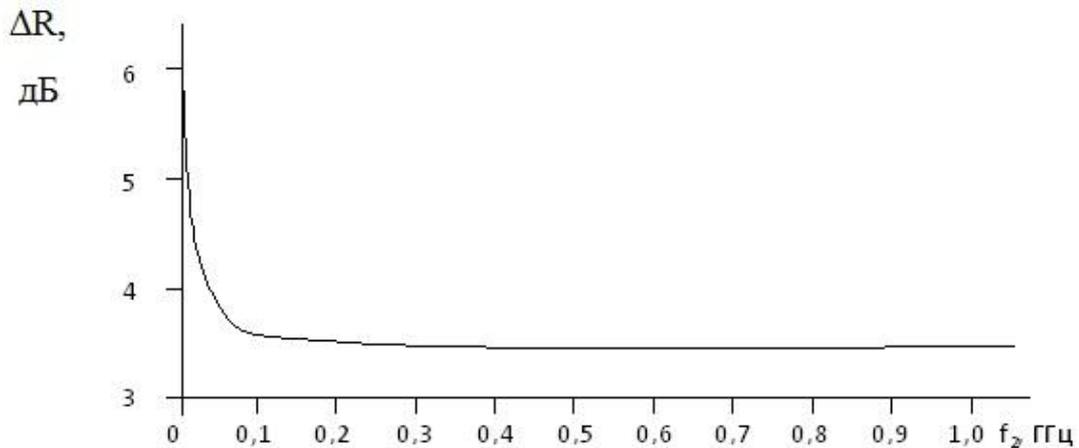

Рис. 2. Зависимости $\Delta R = \varphi(f_2)$ при $\theta = 80^\circ$:

для $k_\omega = 10^{-3}$, $k_E = 10^3$.

Диапазоны частот (1 – 100) МГц и (210 – 250) МГц могут быть рекомендованы в основу многих методов поиска УВЗ.

Заключение. Проведен анализ отражательных характеристик для двухчастотного взаимодействия электромагнитных волн со средой над углеводородными залежами. Получение информации об объектах в широком диапазоне частот позволяет с достаточно высоким уровнем достоверности выделять их границы на фоне подстилающей среды. Результаты исследований могут быть применены для разработки радиотехнических систем ближней и дальней радиолокации, для повышения точности и уровня достоверности методов георазведки.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гололобов, Д.В. Радиотехнические системы поиска и идентификации углеводородных залежей в режиме двухчастотного взаимодействия / Д.В.Гололобов, В.Ф.Янушкевич // Весті НАН Беларусі. Сер.фіз. тэхн. – 2002. – № 1. – С.49 – 54.
2. Moskvichew, V.N. Interaction of electromagnetic waves (EMW) with anisotropic inclusion in communication line / V.N. Moskvichew // 9-th Microw. Conf. NICON – 91, Rydzyna, May 20-22, 1991. – Vol. 1. – P. 240-244.
3. Янушкевич, В.Ф. Анализ двухчастотного взаимодействия электромагнитных волн с анизотропными средами над углеводородными залежами / В.Ф.Янушкевич, К.И. Кременя // Весті НАН Беларусі. Сер.фіз. тэхн. 2015. – № 2. – С.111 – 115.
4. Калинин, С.В. Анализ отражательных характеристик при взаимодействии модулированных сигналов с залежью углеводородов / А.И. Филиппов, В.Ф. Янушкевич // "Горная механика и машиностроение". – Солигорск, 2015. – №4. – С.26-31.

**ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ /
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ**

УДК 796.093.42.325

*Петро Дробний
(Львів, Україна)*

КЛАСИФІКАЦІЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КЛАСИЧНОГО ВОЛЕЙБОЛУ

На сьогодні відсутня єдина класифікація історії розвитку класичного волейболу як у світі, так і в Україні. Тому ми, проаналізувавши періоди і етапи розвитку волейболу в світі і Україні, вирішили по-новому структурувати, вдосконалити і доповнити попередні чотири етапи розвитку волейболу (або три етапи першого періоду і один етап другого періоду). А також ввести новий – п'ятий етап (або другий комерційний етап четвертого періоду) і дати коротку характеристику цього сучасного етапу розвитку класичного волейболу.

Ключові слова: класифікація, історія, періоди, етапи, класичний волейбол, рекреація, фізкультура, спорт, Олімпіада, комерціалізація.

Only classification of history of development of classic volley-ball is absent for today both in the world and in Ukraine. Therefore, analysing periods and stages of development of volley-ball in the world and to Ukraine, decided newly structure, to perfect and complement previous four stages of development of volley-ball (or three stages of the first period and one stage of the second period). And also to enter new is the fifth commercial stage (or the second stage of fourth period) and dates short description of this modern stage of development of classic volley-ball.

Keywords: classification, history, periods, stages, classic volley-ball, recreation, physical education, sport, Olympiad, commercialization.

Класичний Волейбол пройшов довгий шлях розвитку від славнозвісної гімназії Асоціації молодих християн (АМХ, англ. УМСА) у м. Геліок (штат Масачусетс, США), де легендарний Вільям Дж. Морган винайшов цей вид спорту далекого 1895 року. Він побачив появу ХХ і ХХІ століть і світанок нового, третього тисячоліття. Зараз це один з п'яти наймасовіших видів спорту у світі, а міжнародна федерація волейболу (англ. FIVB) включає 220 національних федерацій, які підтримують з нею тісні зв'язки, і є найбільшою спортивною федерацією у світі.

Історичне знання еволюції волейболу, як засіб передачі досвіду від старшого покоління до молодшого, повинні знайти своє відображення в змісті професійної підготовки майбутніх фахівців фізичної культури і спорту.

Вивчення навчальної і мемуарної літератури, монографічних досліджень не дають повного уявлення про обставини появи волейболу і розвитку гри на етапі виникнення, становлення і розповсюдження в різних країнах світу і на різних континентах [1].

Для усебічної і якісної підготовки фахівців з фізичної культури і спорту потрібні базові теоретичні знання з історії класичного волейболу в світі й Україні та його різновидів, еволюції техніки, тактики і зміни правил гри. Тільки комплексний підхід вивчення усіх компонентів гри дає основи для глибокого розуміння суті тенденцій розвитку сучасного класичного волейболу.

У своїх підручниках російські фахівці Айрянц А. Г. (1968, 1976), Клещов Ю.Н. і Фурманов А.Г. (1979), Железняк Ю.Д. та Івойлов А.В. (1991) вказують дати деяких історичних подій у волейболі, фрагментарно розкривають еволюцію техніки, тактики і зміну правил гри на етапах виникнення, становлення, утвердження і подальшого розвитку класичного волейболу.

Але на сьогодні відсутня єдина класифікація історії розвитку волейболу як у світі, так і в Україні. Клешов Ю.Н., (1985), Желєзняк Ю.Д., Івойлов А.В. (1991) виділяють тільки чотири етапи розвитку волейболу в світі. Згідно цієї класифікації, останній етап тривав з 1964 р. до 1985 (дата випуску підручника) [3, 4].

Інші історики класичного волейболу, зокрема Мартишевський К.К (2005), виділяють два основні періоди розвитку волейболу, які знову ж таки, складаються з етапів, що мають характерні риси і особливості. За цією класифікацією перший період складається з двох етапів (I етап 1895–1920 рр., II етап 1920–1947 рр.), які охоплюють час від появи волейболу (1895 р.) до створення Міжнародної Федерації волейболу (1947 р.). Другий період також складається з двох етапів (I етап 1947–1964 рр., II етап 1964 р. – і до наших днів), які охоплюють час від створення Міжнародної Федерації волейболу (1947 р.) і до 2005 р., тобто часу написання статті [5].

Дуже об'єктивну класифікацію волейболу, правда регіональну, зробив закарпатський науковець Трифан О.М. (2007), який всю історію розвитку волейболу у Закарпатті умовно класифікував на три етапи: Історія започаткування волейболу на Закарпатті. Перший етап (1907–1944 рр.) Історія становлення волейболу на Закарпатті. Другий етап (1945–1990 рр.). Історія розвитку волейболу на Закарпатті. Третій етап (1991–2008 рр.) [6, 7].

Таким чином, історики виділяли три, або чотири основних етапи розвитку класичного волейболу, що мають характерні риси і особливості. Але, з того моменту пройшло багато часу і у волейболі відбулось багато значних змін як за своєю формою, так і за змістом. І глибокої систематичної класифікації періодів і етапів розвитку волейболу в світі на сьогодні у вітчизняній літературі немає.

Тому ми, проаналізувавши етапи розвитку світового волейболу, вирішили по-новому структурувати, вдосконалити і доповнити попередні чотири етапи розвитку волейболу. А також ввести новий – V етап і описати історію розвитку класичного волейболу на сучасному етапі.

Всю історію світового волейболу ми умовно класифікуємо на два майже рівномірні періоди (1 період тривав 69 років і другий 53 роки на сьогодні), але різні і контрастні за змістовним наповненням спортивно-масовими подіями періоди: *I період – рекреаційно-фізкультурно-спортивний* – від зародження класичного волейболу в 1895 р. до його включення в програму Олімпійських ігор 1964 року в Токіо (Японія); *2-й період – Олімпійсько-комерційний* – від дебюту класичного волейболу на Олімпійських іграх 1964 року як виду спорту до сьогодні. Вододілом цих двох періодів є включення класичного волейболу в програму Олімпійських ігор 1964 року.

Перший рекреаційно-фізкультурно-спортивний період включає в себе три етапи: *I етап виникнення – рекреаційний – (1895–1918 рр.), II етап утвердження – фізкультурний – (1918–1945 рр.) і III етап розвитку – спортивний – (1945–1964 рр.).*

I рекреаційний етап (1895–1918 рр.) – характеризується виникненням класичного волейболу та швидким його розповсюдженням в багатьох країнах світу як рекреаційної гри на дозвіллі. Його закінчення співпадає з закінченням Першої світової війни 1918 року.

II фізкультурний етап (1918–1945 рр.) – характеризується утвердженням волейболу як виду спорту, вдосконаленням техніки і тактики, уточненням правил гри. Його терміни співпадають з закінченням першої і другої світових війн (1918–1945 рр.).

III спортивний етап (1945–1964 рр.) – характеризується підвищенням спортивної майстерності гри у волейбол, утворенням Міжнародної федерації вроейболу і уніфікацією правил гри Він охоплює час після закінчення другої світової війни (1945 р.) і до включення волейболу в програму Олімпійських ігор (1964 р.).

Другий період включає два етапи: *I етап – Олімпійський (1964–1990 рр.) і II етап – комерційний (1990 і до сьогодні).*

I Олімпійський етап (1964–1990 рр.) – характеризується появою волейболу на Олімпійських іграх, високим професіоналізмом і бурхливим розвитком в усьому світі.

Вдосконаленням правил гри, направлених на динамічну рівновагу між нападом і захистом, на активізацію ігрових дій, вдосконалення методики суддівства і об'єктивності суддівства. Початок етапу співпадає зі включенням волейболу в програму Олімпійський ігор в Токіо у 1964 році. Закінчується початком проведення Світової ліги серед чоловіків як щорічного комерційного турніру з багатомільйонним призовим фондом для награвання національних збірних команд з класичного волейболу до таких крупних Міжнародних змагань як Олімпійські ігри, чемпіонати світу та інші у 1990 році.

II комерційний етап (з 1990 року і до сьогодні) – характеризується тим, що волейбол починає комерціалізуватись, завдяки проведенню Світової ліги у 1990 році серед чоловіків і турніру «Гран-Прі» у 1991 році серед жінок. Друга характерна особливість цього етапу – виникнення нових різновидів волейболу – паркового волейболу, босаболу, а також спроба відродити воллібол. Відправною точкою для нового етапу стало проведення з 1990 р., за ініціативи Ясутаки Мацудайра, Світової ліги для чоловіків.

До початку 90-х років волейбол був популярний тільки в соціалістичних країнах і в Японії, тому звісно мова про комерціалізацію класичного волейболу не могла йти. З 1990-х років класичний волейбол поступово стає популярним в капіталістичних країнах, які все частіше починають вигравати крупні Міжнародні змагання. Ясутока.Мацудайра (1931–2012 рр.), тренер національної збірної Японії, яка під його керівництвом стала кавалером комплекта олімпійських медалей (бронзової – Токіо 1964 р., срібної – Мехіко 1968 р. І золотої – Мюнхен 1972 р.) нескінченно закоханий у волейбол, дуже хотів, щоб цей чудовий вид спорту розвивався у всьому світі. А для цього потрібний був великий комерційний турнір, за перемогу і участь в якому національні збірні отримували б реальні гроші. Таким турніром і стала створена ним Світова ліга. Панові Мацудайрі вдалося захопити своїм проектом солідних спонсорів, благо тому сприяла стабільна у той час економічна ситуація в Японії.

На цьому етапі у волейболі відбулися безпрецедентні зрушення. З великим успіхом відбуваються міжнародні змагання під егідою Міжнародної федерації волейболу (FIVB) – чемпіонати світу, розіграші кубку світу і Всесвітнього кубка чемпіонів, Світова ліга серед чоловіків, Гран-прі серед жінок, а також волейбольні змагання на Олімпійських іграх. І з кожним роком рівень гри все більше зростає.

Україна на цьому етапі стає незалежною державою і з 1992 року починає проводити власний національний чемпіонат і кубок України з волейболу. Як самостійна держава виходить на Міжнародний рівень і бере участь у чемпіонатах Європи, світу, олімпійських іграх (жінки), Всесвітніх Універсіадах, кубках Європейської конфедерації волейболу та інших Міжнародних змаганнях, турнірах і фестивалях.

Збірна команда України серед дівчат 2005 року в Таллінні (Естонія) стала чемпіоном Європи; а молодіжна команда України 2002 року в Загребі (Хорватія) ставала срібним призером, а 2006 року в Сен-Дьє-де-Вож (Франція) – бронзовим призером; національна збірна України у Брно, Злін (Чехословаччина) дебютувала з бронзових медалей [2]. Крім того національна Олімпійська збірна брала участь у Олімпійських іграх 1996 року в Атланті (США) і стала бронзовим призером параолімпійських ігор 2012 року в Лондоні (Великобританія) та срібними призерами на Всесвітній Універсіаді 2015 року в Кванчжоу (Південна Корея). Натомість наші чоловічі студентські збірні краще виступають на Всесвітніх Універсіадах: ставши срібними призерами 2011 року в Женьчжені (Китай), 2013 року увійшли до четвірки кращих команд Універсіади в Казані (Росія), також срібними призерами 2015 року в Кванчжоу (Південна Корея). Крім того волейбольний клуб «Локомотив» (Харків) у 2004 році став володарем кубка «Топ команд» європейської конфедерації волейболу, а 2016 року молодіжна збірна до 20 років – срібним призером чемпіонату Європи.

Посідаючи призові місця на цих форумах українські волейболісти зміцнюють авторитет держави на Міжнародному рівні, коли піднімають прапор і звучить гімн України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дробний П. Д. та інші. Створення волейбольних клубів в Україні на 5 етапі (з 1991 р по сьогоднішній час). Збірник наукових статей: Сучасні проблеми розвитку теорії та методики спортивних ігор. – Л.: Видавець ФОП Б.І.Корпан, 2007. – С. 33–36.
2. Дробний П., Козак Є. Порівняльний аналіз участі жіночих збірних команд України з провідними командами світу в юнацьких, молодіжних і дорослих чемпіонатах світу з волейболу. X Міжнародна науково-практична конференція. «Фізична культура, спорт та здоров'я нації». Збірник наукових праць Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – 2015. – Вип. 19. – С. 120–129.
3. Железняк Ю.Д. Волейбол: Учеб. для ин-ов физ. культуры: Допущен Гос. ком. СССР по физ. культуре и спорту / Железняк Ю.Д., Ивойлов А.В. – М.: Фис, 1991.
4. Волейбол : учебник для институтов физической культуры / Ю. Н. Клещев [и др.] ; под общ. ред.: Ю. Н. Клещева, А. Г. Айриянца. 3-е изд., испр. и доп. – М. : Физкультура и спорт, 1985. – 270 с.
5. Мартышевский К.К. Волейбол: возникновение и становление игры (1895-1920) / Мартышевский К.К. // Физическое воспитание студентов творческих специальностей / под ред. Ермакова С.С. ; М-во образования и науки Украины, Харьков. гос. акад. дизайна и искусств (Харьков. худож.-пром. ин-т). – Харьков, 2005. – №7. – С. 38–47.
6. Поляков С.С., Трифан О.М. Волейбол Закарпаття. – Ужгород: Гражда, 2007. – 182 с.
7. Трифан О.М. Історія започаткування волейболу на Закарпатті. Перший етап (1907–1944 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. – Ужгород, 2007. – Вип. 19. – С.33-37.

УДК 793.38;796.015

*Олександра Мурашко, Володимир Сорока, Олена Сорока
(Дніпро, Україна)*

ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ДІТЕЙ 11-12 РОКІВ, ЩО ЗАЙМАЮТЬСЯ СПОРТИВНО-БАЛЬНИМИ ТАНЦЯМИ

Стаття присвячена питанню розробки методики підвищення рівня фізичної підготовленості танцюристів 11-12 років на етапі початкової спортивної спеціалізації, адже саме на цьому етапі закладається основа для розвитку всіх компонентів спортивної майстерності.

Ключові слова: *фізична підготовка, спортивно-бальні танці, діти 11-12 років.*

The article is devoted to development of methods of increase of level of physical fitness of dancers aged 11-12 at the stage of initial sports specialization, because it is at this stage that the foundation for the development of all components of sportsmanship.

Key words: *physical training, sports and ballroom dancing, children 11-12 years.*

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток та зростання популярності спортивно-бальних танців зумовлюють необхідність розробки та науково-методичного обґрунтування специфічних методик різних розділів підготовки спортсменів-танцюристів, особливо початківців, оскільки перші навички й кроки мають визначальний вплив на подальші успіхи спортсмена. Танцювальні елементи та фігури характеризуються особливим стилем виконання, що вимагає значної координованості танцюриста та вміння узгоджувати рухи практично з усіма ланками тіла.

Темпи розвитку сучасних бальних танців як виду спорту дуже великі. У зв'язку з цим зростають обсяг і інтенсивність фізичних навантажень, виконаних спортсменами-танцюристами, а також збільшуються вимоги до їх фізичної підготовленості [1, с. 54].

У теорії і методиці спортивного тренування відзначається, що значення фізичної підготовки особливо велике на початковому етапі багаторічної спортивної підготовки, коли закладається основа для розвитку всіх компонентів спортивної майстерності [2, с. 84].

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що фахівці в області спортивних танців також наголошують на необхідності належного рівня фізичної підготовленості танцюристів і урахуванню основних рухових здібностей при організації тренувального процесу [4, с. 65, 5, с.178].

На сьогоднішній день, сучасна технологія фізичної підготовки танцюристів не має науково-методичного обґрунтування і змушена спиратися тільки на практичний досвід тренерів і методику тренування в інших складно координаційних видах спорту.

Таким чином, актуальність роботи визначається потребою в розробці методики фізичної підготовки юних танцюристів на етапі початкової спортивної спеціалізації, яка б враховувала основні рухові здібності спортсменів і забезпечувала належний рівень розвитку їх фізичних якостей і функціональних здібностей, що відповідає вимогам специфічної технічної та змагальної діяльності в цьому виді спорту [3, с. 36].

Метою роботи є розробка та застосування експериментально-тренувальної методики розвитку фізичних якостей у дітей 11-12 років які займаються спортивними бальними танцями.

Організація і методика дослідження. Дослідження проводилося у ТСК «Браво» (експериментальна група) і ТСК «Тандем» (контрольна група) міста Дніпро протягом листопаду 2016 – лютого 2017 року. У дослідженні прийняли участь 10 пар віком 11-12 років, які займаються спортивно-бальними танцями. Заняття проводились 3 рази на тиждень, тривалість заняття 120 хвилин.

При вирішенні поставлених завдань використовувались методи дослідження: аналіз та узагальнення літературних джерел, педагогічне спостереження, педагогічне тестування, медико-біологічне тестування, метод математичної статистики.

Результати досліджень. Ми провели однакові нормативи, у контрольній та експериментальній групах. По результатам видно що сигмальне відхилення складає від 2,57 до 0,30 (в залежності від виду випробування), а це може свідчити про однакову фізичну підготовку дітей. Також стандартна помилка середньої арифметичної є дуже не значною, а рівень значущості вказує на те, що в силу випадковості можлива помилка лише в 5% випадків (табл. 1).

Таблиця 1

Показники рівня фізичної підготовленості дітей 11-12 років які займаються бальними танцями до експерименту

Фізичні якості	Група	$\bar{X}_1 \pm \sigma_1$	m_1	p_1
Витривалість (біг на 1000 м)	К(х)	8,07±0,4 0	0,08	$p_1 > 0,05$
	К(д)	8,42±0,3 8	0,07	
	Е(х)	8,01±0,4 7	0,09	
	Е(д)	8,45±0,3 9	0,07	
Сила (згинання і розгинання рук)	К(х)	18,6±2,5 7	0,5	$p_1 > 0,05$

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

в упорі лежачи)	K(д)	$12,6 \pm 2,1$ 4	0,4	
	E(x)	$18,6 \pm 2,1$ 4	0,4	
	E(д)	$12,6 \pm 2,1$ 4	0,4	
Швидкість (біг на 60м)	K(x)	$10,6 \pm 0,3$ 4	0,06	$p_1 > 0,05$
	K(д)	$11,4 \pm 0,7$ 2	0,1	
	E(x)	$10,4 \pm 0,4$ 2	0,08	
	E(д)	$11,1 \pm 0,5$ 5	0,1	
Координаційні здібності (човниковий біг 4x9м)	K(x)	$11,3 \pm 0,4$ 2	0,08	$p_1 > 0,05$
	K(д)	$12,2 \pm 0,4$ 2	0,08	
	E(x)	$11,2 \pm 0,3$ 0	0,06	
	E(д)	$12,2 \pm 0,3$ 8	0,07	
Гнучкість (нахил тулуба вперед з положення сидячи, см)	K(x)	$7,4 \pm 1,71$	0,3	$p_1 > 0,05$
	K(д)	$12,6 \pm 2,5$ 7	0,5	
	E(x)	$7,4 \pm 2,14$	0,4	
	E(д)	$13,6 \pm 2,1$ 4	0,4	

Сутність експериментально-тренувальної методики полягала в тому, що перший, другий і третій мікроцикл кожного мезоциклу мали основну спрямованість на розвиток загальної витривалості, силових здібностей і гнучкості. Четвертий мікроцикл характеризувався збільшенням навантажень з метою вдосконалення спеціальних координаційних здібностей, гнучкості і швидкості. В якості основних засобів розвитку фізичних якостей у юних танцюристів використовувалися комплекси вправ, розроблені нами і адаптовані до рівня підготовленості дітей [6, с. 177].

Тренувальні заняття з експериментальною методикою проводилися 4 рази на тиждень, тривалість їх в середньому становила 120 хвилин.

Комплекси вправ, виконуються в підготовчій частині кожного тренувального заняття.

В результаті проведеного після експерименту дослідження було встановлено, що найбільші зміни досліджуваних показників були відзначені в експериментальній групі.

У хлопців під час тесту на витривалість показники покращились на 1 хв. 19 с., у дівчат на 36 с.; під час тесту на силу у хлопців кількість збільшилась на 10,6 разів, а у дівчат на 3,2 рази; під час тесту на швидкісні якості хлопці покращили свій результат на 0,6 с., дівчата – на 1,2 с.; під час тесту на спритність хлопці виявились кращими на 0,6 с., а дівчата на 1 с.; під час тесту на гнучкість хлопці покращили свої показники на 6 см., а дівчата на 4,2 см. (табл. 2).

Показники рівня фізичної підготовленості дітей 11-12 років які займаються бальними танцями після експерименту

Фізичні якості	Група	$\bar{X}_2 \pm \sigma_2$	m_2	p_2
Витривалість (Біг на 1000 м)	К(х)	7,66±0,3 9	0,07	$p_2 < 0,05$
	К(д)	8,31±0,1 8	0,03	
	Е(х)	6,82±0,2 6	0,05	
	Е(д)	8,09±0,0 3	0,006	
Сила (Згинання і розгинання рук в упорі лежачи)	К(х)	19±2,57	0,5	$p_2 < 0,05$
	К(д)	14,8±1,2 8	0,2	
	Е(х)	29,2±0,8 5	0,1	
	Е(д)	15,8±0,8 5	0,1	
Швидкість (Біг на 60м)	К(х)	10,6±0,3 4	0,06	$p_2 < 0,05$
	К(д)	10,8±0,6 4	0,1	
	Е(х)	9,8±0,55	0,1	
	Е(д)	9,9±0,12	0,02	
Координаційні здібності (Човниковий біг 4х9м)	К(х)	11,2±0,5 1	0,1	$p_2 < 0,05$
	К(д)	11,9±0,3 8	0,07	
	Е(х)	10,6±0,5 0	0,1	
	Е(д)	11,2±0,1 7	0,03	
Гнучкість (Нахил тулуба вперед з положення сидячи)	К(х)	7,8±1,71	0,3	$p_2 < 0,05$
	К(д)	13,2±3	0,6	
	Е(х)	13,4±1,2 8	0,5	
	Е(д)	17,8±1,2 8	0,2	

Таким чином, отримані результати свідчать, що запропонована методика дозволяє підвищити рівень фізичної підготовленості юних танцюристів і створює надійний фундамент для підвищення рівня їх технічної майстерності.

Висновки

1. Встановлено, що провідними фізичними якостями у виконанні танців Європейської програми є силова витривалість, координаційні здібності, а у виконанні танців Латиноамериканської програми – швидко-силові і координаційні здібності, гнучкість.

2. Розроблено педагогічно доцільний варіант річного планування фізичної підготовки юних танцюристів, який сприяє розвитку їх рухових і функціональних здібностей і

зростання технічної майстерності, складені композиції спеціально розроблених тренувальних засобів і встановлена послідовність їх використання в рамках тренувального заняття.

3. Практичне значення одержаних результатів дослідження виражається в тому, що застосування в тренувальному процесі експериментальної методики фізичної підготовки танцюристів 11-12 років призвело до поліпшення технічної підготовленості спортсменів і підвищенню результативності змагання їх виступів.

4. Фізична підготовка дітей 11-12 років, які займаються спортивними танцями на етапі початкової спеціалізації, повинна мати спеціально організований і комплексний характер, яка забезпечує розвиток фізичних якостей, що визначають результат виконання танців Європейської та Латиноамериканської програм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бредихин А.Ю. Вехи спортивных балльных танцев и тенденции развития танцевальных программ / А.Ю. Бредихин // Знание. Понимание. Умение. – М. : МГУ, Вып. №3, 2012. – С.54-65.
2. Горбатов Д.С. Практикум по психологическому исследованию / Д.Сорбатов. – Самара: Изд-во «Бахрам». – М., 2014. – С. 84.
3. Грудницкая Н.Н. Спортивные балльные танцы в системе физкультурного образования учащейся молодежи / Н.Н. Грудницкая // Теория и практика физической культуры. – С. 36.
4. Елинек Ю. Что такое спортивный танец? / Ю. Елинек // Звёзды над паркетом. – М., 2015. – № 19(84). – С. 65.
5. Монахова Е.Г. Спортивный танец как средство оздоровления / Е.Г. Монахова // Общие и комплексные проблемы естественных и точных наук. – М. : Инновационная наука, Вып. №2, 2015. – С.178-186.
6. Сорока В.А., Сорока О.І. Специально-техническая подготовка развития скоростно-силовых качеств юных гимнасток / В.А. Сорока, О.І. Сорока // Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації», ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип.13. – С. 177-179.

Хусен Сафоев
(Бухара, Узбекистан)

БЎЛАЖАК ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида таълим соҳасидаги долзарб вазифалардан бири-таълим олувчиларнинг жисмоний имкониятларини очилиш ва уларни жисмоний ривожлантириш ҳисобланади. Бунинг учун эса мустақкам асосларини шакллантириш зарур. Чунончи, *физкультура, жисмоний маданият* – шахснинг муҳим хусусиятлари ва сифатларини ривожлантиришнинг қудратли омилidir. Бу ғоя умумхалқ манба ва миллий-тарихий илдизларга эга: у фольклор, халқ педагогикаси, Шарқ мутафаккирлари асарларида ҳозирги замон педагогикасида ўз аксини топган.

Таълим олувчиларда маънавий ва жисмоний тарбияни ривожлантиришмуаммоси ҳозирги замон таълим тизимида алоҳида аҳамиятга эга, қайси-ки, шахс омилига давлат миқёсидаги моҳият сифатида қаралмоқда.

Мустақил Ўзбекистонда соғлом авлод – ҳукуматнинг асосий гамхўрлигидадир: талабаларда жисмоний маданиятни шакллантириш ёш мутахасисларнинг жисмоний тарбияси бўйича ишлар “давлат сиёсати даражасига” кўтарилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарлари ва нутқларида ёш

авлоднинг жисмоний соғлигига, шу жумладан, мутахасислар билан олиб бориладиган англаш-маърифий ишларида, албатта, касбий педагогик мулоқотнинг юқори даражада бўлишида (фаолиятнинг ўқитишдан ташқариги шакллари, илғор технологиялар ва иновацион ёндашувлар, ўқитишнинг энг янги усуллар ва воситалари устунлигини кучайтириш билан) эътиборни ошириш зарурлигига урғу берилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Кадрлар таёрлаш миллий дастурида таълим муассалари ўқувчиларининг соғлигини сақлаш, мустаҳкамлаш ва уларнинг жисмоний ривожланиши учун барча шароити яратилиши муҳимлиги ўқитилган. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонунда эса ўқувчи (талаба)ларнинг жисмоний имкониятларини ривожлантириш, жисмоний маданият асосларини шакллантириш тўғрисида сўз боради. “Жисмоний маданият бўйича замонавий Давлат таълим стандарти” (Базавий таълим) таълим олувчилар (ўқувчи, талаба)дан нафақат, жисмоний маданият тўғрисидаги тарихий назарий билимлар, уларни тўғри талқин қилишни, балки жисмоний маданият ва спорт соҳасининг ахлоқи-эстетикасини билишни талаб қилади.

Жисмоний жиҳатдан ўз-ўзини такомиллаштириш мотивлари ва эҳтиёжларини ўқилантириш, манфаатларнинг ривожланишида жисмоний маданият ва хусусан спорт соҳасидаги эстетикага эътибор бериш анча аҳамиятли ҳисобланади. Бунда кадрлар таёрлаш миллий модели кафил бўлиб хизмат қилади.

Модулнинг асосий компонентлари сифатида қуйидагилар кўрсатилган: *шахс* – субект ва обект сифатида; *давлат ва жамият* – кадрлар таёрлашнинг кафиллари сифатида; *узлуксиз таълим* – малакали кадрлар таёрлашни негизи сифатида; *фан* – ёқори малакали кадрлар-мутахасисларни ишлаб чиқарувчиси ва истеъмол қилувчиси сифатида, шунингдек, илғор технологиялар, шу жумладан, ахборот технологияларининг ишлаб чиқарувчиси сифатида; ишлаб чиқариш-сифатли таёрланган кадрлар буюртмачиси сифатида.

Узлуксиз касбий (педагогик) таълим тизимида ҳар томонлама ривожланган, маънавий жиҳатдан бой, ижтимоий жиҳатдан фаол, интеллектуал-ижодий, касбий-креатив, коммуникатив-фаолиятли шахснинг шакллантирилиши назарда тутилмоқда. Шу жумладан, жисмоний маданият, жисмоний тарбияни шакллантиришда бой маданий меросга мурожаат қилиш назарда тутилади.

Бугунги кунда кадрлар янги авлоди – ёшларни ўқитиш, тарбиялаш ва шакллантиришга масъул шахс-кадрларнинг коммуникатив сифатлари алоҳида устувор ҳисобланмоқда. Бугунги кунда, шунингдек, коммуникабеллик, коммуникатив алоқадорлик, биргаликда, жипсликда, аҳил, тўлиқ натижали, ҳамфикрликда фаолият юритишга ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили сифатида қаралмоқда. Шундай қилиб, давлат сиёсатида бўлажак педагогик кадрларнинг коммуникатив компетенцияси, уларнинг касбий-коммуникатив маданиятига жиддий эътибор берилмоқда.

Ҳозирги замон педагогик таълимида касбий маданиятга янги қадрият сифатида урғу берилмоқда. *Бунда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:*

- Кадрлар таёрлаш миллий дастурининг концептуал-таълимий йўналишлари, мақсадлари ва вазифаларини ҳисобга олиш;
- Янги дастур, дарсликлар, қўланмалар, тавсияларни яратиш, янгилаш, такомиллаштириш, модернизациялаш;
- Илмий-педагогик тизимда илмий жиҳатдан асосланган тизимли-мазмуний негизда педагогик маданиятни шакллантириш.

Бунда шуни билиш ва эсда тутиш лозим-ки, давлат таълим сиёсатида ҳозирги замон таълимининг устувор йўналиши белгиланган, бу ҳозирги замон гуманитар концепсия контекстида бўлажак педагогик кадрларни таёрлашни такомиллаштиришдир. Энг аввало, педагогик маданият, хусусан, педагогик мулоқот маданиятини шакллантириш йўналишида. Шу муносабат билан таълим жараёнида бўлажак мутахасис шахси, унинг касбий-шахсий таёргарлиги, айниқса, интеллектуал-ижодий, фаолиятли-амалий ва ижтимоий-коммуникативлиги, унинг касбий маданият-педагогик мулоқоти устуворлигига урғу берилган.

Бўлғуси жисмоний маданият ўқитувчилари ҳар хил шакллар, технологиялар, методлар ва воситалар ёрдамида, ўқувчиларнинг психологиясига, уларнинг бўлғуси педагогик фаолиятига–спортдаги этик-эстетик манфаатларига максимал даражада яқинлаштирилган амалиётида педагогик мулоқот назарияси ва амалиётини ўзлаштирмоқдалар ва фаол амалга оширмоқдалар. Бўлғуси ўқитувчилар ўқувчида ижодий шахсни кўрадилар, уни жисмоний маданият, спорт билан боғлиқ бўлган қизиқарли ҳаёт билан қандай тарзда таъминлашни биладилар. Ўқувчилар билан мулоқотдаги ишонч, ишончли муносабатларни йўлга қўйишни, ишчанлик, аниқ бир мақсадни белгилаганлик, уюшқоқлик, интизомлилик ва мустақил ташаббускорлик, ўз спортида ўзининг жисмоний кучларига, спорт ғалабасига бўлган ишонч шароитига қандай эришишни биладилар. Жисмоний маданият ўқитувчиси ўзини, ўз психик ҳолатини қандай тута билиши, келиб чиқаётган вазиятларнинг моҳиятига эмоционал ва оқилона тарзда кириб бориши, мақсадга мувофиқ бўлган қарорларни қандай қабул қилиши кераклигини биладилар. Жисмоний маданият ўқитувчилари (жисмоний тарбия дарсларида, машқ қилиш шароитларида) тарбияланувчининг социал-этик тавсифига, унинг социал-этик ўзаро муносабатларига эътибор беришнинг муҳимлигини тушунадилар. Ҳар хил суҳбатлар, турли видеовоситалар – кино ва телеэшиттиришлар ёрдамида ўқувчиларга жисмоний маданиятнинг моҳиятини, спортнинг фойдасини, ҳамда–спортдаги юксак этик-эстетик даражадаги чинакам инсоний муносабатларни очиқ беришлари мумкин.

Педагогик таълим олдида бўлажак ўқитувчиларда комуникатив маданиятни шакллантириш орқали уларни кегусидаги педагогик фаолиятга янада сифатли таёрлаш вазифаси турибди.

Амалий машғулотлар–бўлғуси жисмоний маданият ўқитувчиларида, касбий маданиятнинг аҳамиятли компоненти бўлган – педагогик мулоқотни шакллантиришнинг анча муҳим босқичидир.

Аммо, тажрибавий жараёнда бўлғуси жисмоний маданият ўқитувчисининг социал-комуникатив фаолияти шубҳасиз, энг масъулиятли босқич бўлиб ҳисобланади, қайси-ки, бунда қуйидагилар талаб этилади:

“ўзининг” интеллектуал-ижодий маҳсулотидан “эълон қилиш” (ўқув ва олий ўқув юртларидаги тадбирларда ўқиш) учун танлаб олиш;

уни (“маҳсулотни”) жамоат олдида чиқиб ўқишга (мазмундор-сифатли, таҳририй тарзда) тайёрлаш;

чиқишни репетиция қилиш (гуруҳда, ўртоқлари, ўқитувчининг мулоҳазалари ва маслаҳатларини ҳисобга олган ҳолда).

Қуйидаги шароитлар ва тадбирлардаги чиқишлар:

ўқитувчи томонидан лекция материалининг баён қилиниши жараёнида (дастлабки тайёргарлиги билан);

ўқув диалоги ёки мини-мунозарада;

семинарларда;

назарий-амалий машғулотларда;

амалий “дарслар” - практикумларда;

талабалар конференциясида;

билишга оид-маърифий фаолиятда (олий ўқув юртида ўртоқлари орасидаги аудиториядан ташқариги машғулотлар, гуруҳлар бўйича). ва б.

Чиқишлар (тематикаси), бу жамоатчилик билан бўлган мулоқотнинг технологияси, унга қўйиладиган талаблар – 3.2. да

Бошқаларига масалан, қуйидагиларни киритамиз, “Спорт-ахборот соати”–талабаларга Ўзбекистон спорти, хориждаги спорт ҳақидаги воқеалар, спорт мавзуларига оид телеэшиттиришлар тўғрисида маълум қилиш ва ахборот бериш ва ҳ.к.

Шундай экан бўлажак жисмоний маданият ўқитувчиларда юқоридаги сифатларни шакллантириш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юқори малакали мутахасислар-тараққийт гаровидир. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – 28 б.
2. Исраилов Д. Нравственная культура учителя. – Тошкент, 2001. – 67 с.
3. Файззулина С.Х. Базовый критерий современной личности – свободное, критическое, самостоятельное, творческое мышление / Формирование интеллектуального, духовно-нравственного и физического потенциала учащихся общеобразовательной школы Республики Узбекистан на современном этапе: Учебно-методическое пособие для учителей и воспитателей / Под общ. ред. д.п.н., проф Р.Х.Джураева; отв. ред. д.п.н., проф. В.И.Андриянова. – Ташкент, 2005. – С. 16-34.

УДК 796.015.3

*Володимир Сорока, Олена Сорока, Руслан Кулаксізов
(Дніпро, Україна)*

МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ ГІМНАСТІВ 9-11 РОКІВ НА ЕТАПІ ПОПЕРЕДНЬОЇ БАЗОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Розглянуто питання вдосконалення змісту і форм проведення спеціальної фізичної підготовки гімнастів 9-11 років. Комплекси спеціальної фізичної підготовки складаються з вправ, які охоплюють енергоутворюючі фази основної стадії дії змагальної вправи. Диференційований підхід до змісту спеціальної фізичної підготовки показав певні переваги у підготовці гімнастів 9-11 років.

Ключові слова: *спортивна гімнастика, спеціальна фізична підготовка.*

The question of improving the content and form of special physical preparation of gymnasts 9-11 years. Complex special physical training consisting of exercises that cover the main stage enerhoutvoryuyuchi phase actions competitive practices. Differentiated approach to the content of special physical training showed some advantages in the preparation of gymnasts 9-11 years.

Key words: *gymnastics, physical training.*

Постановка проблеми. З кожним роком, для спортивної гімнастики, все більше скорочується вікова межа початку занять цим видом спорту і, як наслідок – перехід від попередньої до спеціалізованої базової підготовки, коли значно збільшуються психологічні та фізичні вимоги [1, с. 57]. Перед тренерами постають завдання швидкого, якісного та раціонального навчання базовим гімнастичним вправам. Повноцінне рішення завдань, які поступово виникають при навчанні гімнастичним вправам, можливе лише на основі взаємозв'язку всіх структурно-логічних елементів навчальної роботи [3, с. 642].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велике значення на етапі попередньої базової підготовки приділяється спеціальній фізичній підготовці: власне-силовій (статичній і повільній силі), швидко-силовій, стрибковій (відштовхування ногами і руками), обертальній (на опорі) і ін. [2, с. 59]. Одною з важливих особливостей підбору засобів спеціальної фізичної підготовки є підбір вправ зі схожою за руховою структурою із змагальними вправами [5, с. 294; 6, с. 177]. Такий підхід до організації спеціальної фізичної підготовки охоплює всі фази основної стадії дії, яка пов'язана з забезпеченням енергонасиченості цілісної рухової дії [4, с. 102].

Мета роботи – експериментально обґрунтувати методику розвитку спеціальної фізичної підготовленості гімнастів з 9-11 років.

Завдання дослідження.

1. Визначити рівень фізичної підготовленості і функціонального стану хлопчиків-гімнастів 9-11 років на етапі початкової базової підготовки.
2. Розробити та експериментально обґрунтувати комплекси вправ спеціальної фізичної підготовки (СФП) з урахуванням рухової структури змагальних вправ.

Методика і організація досліджень. В роботі використовувались метод аналізу літературних джерел, метод педагогічного спостереження, контрольних вправ та експертних оцінок, медико-біологічний метод, метод математичної статистики.

Дослідження проводилися з квітня 2016 по березень 2017 року з хлопчиками-гімнастами 9-11 років, спортивна кваліфікація – 1 юнацький, 3 розряд. Під наглядом знаходились 2 групи по 10 хлопчиків. Комплекси спеціальної фізичної підготовки складалась на підставі Програми ДЮСШ зі спортивної гімнастики.

Результати дослідження.

Рівень фізичної підготовленості гімнастів визначався за контрольними нормативами Програми ДЮСШ для груп початкової підготовки 2 і 3 року навчання (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень фізичної підготовленості спортсменів груп початкової підготовки

Показники	Контрольна вправа ЗФП					
	Біг 20м., с.	Стрибок у довжину з місця, см.	Підтягування у висі, раз.	Піднімання ніг у вис, раз.	Згинання- розгинання рук на брусах, раз.	Кут в упорі, с.
контрольна група 9-10 років (n=10)						
$\bar{X}$	3,85	161	12,4	16,5	15,8	21,9
$\pm\sigma$	0,12	4,49	1,62	1,62	2,59	3,24
$\pm m$	0,04	2,16	0,54	0,54	0,86	1,08
експериментальна група 9-10 років (n=10)						
$\bar{X}$	3,83	162	12,6	17,1	15,6	22,1
$\pm\sigma$	0,12	4,42	1,29	0,97	3,24	3,24
$\pm m$	0,04	2,16	0,43	0,32	1,08	1,08
p	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05

Показники фізичної підготовленості в обох групах знаходяться на рівні «вище середнього», що за бальною шкалою оцінювання складає від 8,5 балів («біг 20м/с») до 10 балів («підтягування у висі/раз.», «згинання-розгинання рук в упорі на брусах/раз.»). Результати в обох групах однорідні ($p > 0,05$).

В педагогічному експерименті, для гімнастів експериментальної групи, в навчально-тренувальний процес був впроваджений комплекс вправ спеціальної фізичної підготовки. Комплекси СФП склались на підставі структурного аналізу вправ кваліфікаційної Програми на видах гімнастичного багатоборства. Завдання охоплюють всі стадії цільової вправи, а особливо енергоутворюючі фази основної стадії дій змагальної вправи. Виконувались вправи у вигляді додаткових завдань під час роботи на виді багатоборства. Зміст фізичної підготовки гімнастів контрольної групи складався з контрольних нормативів з СФП і проводився наприкінці основної частини заняття.

Рівень функціонального стану визначався за пробою Руф'є і визначенням життєвої ємкості легень на початку і наприкінці дослідження (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка рівня функціонального стану гімнастів 9-11 років (n=10)

Вік	Група	$\bar{X}$ (IP) $\pm\sigma$	m	p	$\bar{X}$ (ЖЄЛ) $\pm\sigma$	m	p
9-10 років	К	5,65 $\pm$ 1,45	0,133	$p_1 > 0,05$	2,44 $\pm$ 0,08	0,03	$p_1 \geq 0,05$
	Е	5,7 $\pm$ 1,63	0,67		2,44 $\pm$ 0,12	0,05	
10-11 років	К	5,6 $\pm$ 1,37	0,27	$p_2 > 0,05$	2,45 $\pm$ 0,08	0,03	$p_2 \geq 0,05$
	Е	5,3 $\pm$ 0,17	0,07	$p_2 < 0,05$	2,46 $\pm$ 0,12	0,05	

За отриманими результатами на початку і наприкінці дослідження медико-біологічні показники у обох групах в межах норми, та суттєво не відрізняються один від одного і помилка можлива максимум до 5%. Таким чином, експериментальна побудова навчально-тренувального процесу не вплинула на рівень функціонального стану. В обох групах він змінився однаково ($p_2 \geq 0,05$).

Оцінка рівня СФП після експерименту визначалась за контрольними нормативами для навчально-тренувальних груп (НТГ-1) (табл. 3).

Таблиця 3

Оцінка рівня СФП гімнастів навчально-тренувальних груп

Показники	Контрольна вправа СФП							
	Біг 20м., с.	Стрибок у довжину з місця, см	Лазіння по канату 4м.,с.	Підйом силою на кільцях, раз	Спичак на брусах, раз.	Горизонт. вис позаду, с.	Стійка силою на брусах, раз.	Високий кут на брусах, с.
контрольна група 10-11 років (n=10)								
$\bar{X}$	3,84	166	8,05	3,6	6,4	9,85	5,9	7
$\pm\sigma$	0,12	8,11	1,13	1,29	2,24	2,27	1,29	1,94
$\pm m$	0,04	2,70	0,37	0,43	0,75	0,75	0,43	0,64
експериментальна група 10-11 років (n=10)								
$\bar{X}$	3,47	185	7,1	5,6	7,8	10,45	5,3	10
$\pm\sigma$	0,09	6,49	1,13	1,94	2,27	2,27	0,97	1,72
$\pm m$	0,03	2,16	0,37	0,64	0,75	0,75	0,32	0,59
p	>0,05	<0,05	<0,05	<0,05	<0,05	>0,05	>0,05	<0,05

Рівень спеціальної фізичної підготовленості гімнастів експериментальної групи, майже за всіма нормативами, перевищує рівень гімнастів контрольної групи ($p < 0,05$). Виключення складають нормативи: «біг 20м.,с.», «горизонтальний вис позаду, с.», «стійка силою на брусах, раз.» ($p > 0,05$).

Висновки

1. Впровадження експериментальних комплексів спеціальної фізичної підготовки не мають суттєвого впливу на рівень функціонального стану гімнастів. Зрушення відбуваються поступово і однаково в обох групах ($p > 0,05$). Структура навчально-тренувальних занять в експериментальній групі познала деяких змін, які не вплинули на загальну інтенсивність заняття.

2. Комплекси вправ СФП, які охоплюють енергоутворюючі фази основної стадії дій змагальної вправи, підвищили показники виконання нормативів спеціальної фізичної підготовленості в експериментальній групі НТГ-1 ($p < 0,05$).

Подальші дослідження будуть спрямовані на: визначення залежності рівня виконавчою майстерності гімнастів від СФП; складання комплексів СФП для гімнастів старших розрядів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гавердовский Ю.К. Биомеханика гимнастики: скрытые возможности / Ю.К. Гавердовский // Наука в олимп. спорте. – 2013. – №2. – С. 57-64.
2. Потоп В. Биомеханические показатели узловых элементов спортивной техники гимнастических упражнений / В. Потоп, Р. Град, В. Болобан // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2013. – № 9. – С.59-72.
3. Сорока В.А. Інноваційні підходи до методики навчання вправам на видах гімнастичного багатоборства / В.А.Сорока, Е.И. Сорока // Наука і вища освіта : тези доповідей XXII Міжнар. наук. конф. / Класичний університет. – Запоріжжя : КПУ, 2014 – С. 642-644.
4. Сорока В.А. Методика організації занять засобами акробатики з дітьми молодшого віку в умовах позашкільної роботи. / В.А. Сорока, О.І. Сорока // Матеріали V Международной научно-практической конференции «Здоровье для всех», Ч 2 Полесский государственный университет. – Полесье, 2013. – С. 102-105.
5. Сорока В.А. Совершенствование методов отбора и оценки перспективности гимнастов на этапе начальной базовой подготовки / В.А.Сорока, О.И. Сорока // Научное обоснование физического воспитания, спортивной тренировки и подготовки кадров по физической культуре, спорту и туризму : Белорус. гос. ун-т физ. культуры ; редкол. : Т. Д. Полякова (гл. ред.) [и др.]. Ч.1. – Минск : БГУФК, 2016. – С. 294-297.
6. Сорока В.А. Специально-техническая подготовка развития скоростно-силовых качеств юных гимнасток / В.А. Сорока, О.И. Сорока // Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 13. – С. 177-179.

*Яхши Файзиев, Дарья Свечникова
(Бухара, Узбекистан)*

БАДАНТАРБИЯ – ЖИСМОНИЙ БАРКАМОЛЛИК ГАРОВИ

Соғлом авлодни тарбиялаш ҳамма замонларда ҳам жамият ривожига, тараққиётининг асосий белгиларига мезони бўлиб келган. Жамият равион ривожига, осудалигини таъминлашга хизмат қиладиган инсон маънавий баркамол бўлиши учун энг аввало жисмонан соғлом бўлиши лозим.

Инсоннинг куч ва қобилиятларини тахлил этганда, у учга бўлинади: жисмоний, ақлий ва ахлоқий. Шунга биноан инсоннинг бу куч қобилиятларининг тараққий этиши, юксалишини таъмин этадиган тарбия ҳам уч қисмга ажралади: булар бадан тарбияси, ақл тарбияси, ахлоқ тарбиясидир.

Бадан тарбияси инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга. Биринчидан, ҳаётда ҳар кимнинг мукамал соғ саломатликка, куч қувватли баданга эга бўлиш эҳтиёжига бор. Иккинчидан, бадан соғлиғига фикр ва ахлоқнинг ҳам соғлиғини таъмин этади. Қувватли баданнинг фикр ва ахлоқ узра таъсири ошқордир. Фикр ва ахлоқ билан мижоз ва соғломлик узвий боғлиқ.

Бадан тарбиясининг мақсади ҳар томонлама жисмонан чиниққан, соф фикрли, мард, саботли, қатъиятли, Ватанни ҳимоя қила оладиган шахсларни камол топтиришдан иборат.

Ибн Сино Тибнинг амалий қисмини иккига бўлади. Биринчи қисм соғлом гавдаларнинг тадбирини билиш, бу соғликни сақлашга таллуқли бўлгани учун уни соғликни сақлаш илми деб атайди. Соғликни сақлашда эса асосий етгита нарсани мўътадил қилиш лозим дея таъкидлайди. Булар: мизожни мўътадил қилиш, ейиладиган ва ичиладиган нарсаларни танлаш, гавдани чиқиндидан тозалаш, тўғри тузилишини сақлаш, бурунга тортиладиган ҳавони етарли ва яхши қилиш, кийимли нарсаларни яхшилаш, жисмоний ва рухий

харакатларни мўтадил қилиш; шу ҳаракатлар жумласига маълум даражада уйқу ва уйғоқлик ҳам киради.

Тана аъзоларининг мўтадил фаолияти учун ҳаракат жуда зарурийдир. Буюк ҳаким: «Бадан тарбия – соғлиқни сақлашда улуғвор усулдир», дейдики, бу фикр: «Кимки қилса ҳаракат – соғлиғида баракат бўлади» деган нақлни эслатади.

Қадимда халқимиз бадан тарбияни риёзат деб аташган. Абу Али ибн Сино «Тиббий дoston» («Уржуза») асарида ҳам риёзат – бадан тарбияси ҳақида тўхталиб, унинг бир неча хиллари бўлиши, бу жисмоний машқлар билан ўртача шуғулланиш соғлиққа фойдали эканлигини бундай таърифлайди:

Билсанг риёзат турлари неча неча
Шарофатли бўлур эса у ўртача.
Тўғри ва мўтадил бўлиб ўсган бадан,
Кир чир ила чиқиндидан қутулар тан.»

Олим яна, жисмоний машқсиз юриш баданда ёмон хултларнинг йиғилишига сабаб бўлишини ало ҳида уқтириб бундай деб ёзади:

«Риёзатсиз ётишдан кўп топма роҳат,
Бу роҳатдан тополмассан ҳеч манфаат.
Жим ётсанг ифлос хулт- ла тўлар бадан,
Ғизоча ҳеч ҳозирланмас бирор маскан».

Аллома соғлиқни сақлашнинг асосий тадбири сифатида бадантарбияни эътироф этган ҳолда унинг қуйидаги турларини кўрсатади : ўзаро тортишиш, мушт билан туртишиш, ёйдан ўқ отиш, тез юриш, найза отиш, юқоридаги бир нарсага ирғиб осилиш, бир оёғида сакраш, қиличбозлик ва найзабозлик, отда юриш, икки қўлини силкитиш.

Бадантарбия билан шуғулланувчи аввало ичидаги ва қовуғидаги чиқиндиларни чиқариб ташлаши, кейин ҳаракат қилиши керак. Ўз гавдасини тайёрлаш учун олдин гавдани қаттиқ мато билан ишқалаши керак, бундан унинг табиати уйғониб, терисининг тешиклари кенгаяди. ундан кейин чучук мой билан гавдани ишқалаб, аста-секин унча кучли бўлмаган уқалашга ўтилади. Бунга қўллар билан тананинг турли бўлакларини кўп марта эзиш ва барча мушакларни эзиш билан эришилади. кейин уқалашни тамомлаб, бадантарбияга киришилади.

Кўриниб турибдики, Ибн Синонинг инсон саломатлигини сақлашнинг асосий мезони ва гарови сифатида бадантарбияси ҳақидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Мамлакатимизда ёш авлодни жисмонан баркамол этиб тарбиялаш асосий йўналишлардан бири сифатида эътироф этилиши, инсоннинг ҳамма замонларда ҳам ҳар томонлама камол топиши жараёнида аждодлар ва авлодлар ўртасида мантиқий боғлиқлик мавжудлигидан далолат бериб, аждодларимиз томонидан қолдирилган бой маънавий-маданий меросни янада чуқурроқ ўрганиш ва тадқиқ қилишни тақозо этади.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Дилобар Абдураимова, Лайло Юлдашева
(Карши, Узбекистан)

МЕТОД ПРОЕКТА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

В статье говорится, что используя метод проектов, учитель получает возможность увидеть скрытый потенциал ребенка, находит индивидуальный ключик к раскрытию интеллектуальных и творческих задатков ребенка.

Ключевые слова: метод проектов, анализ, обобщение, сопоставление с известными фактами, аргументированные выводы

The article says that using the method of projects, the teacher gets the opportunity to see the hidden potential of the child, finds an individual key to revealing the intellectual and creative dispositions of the child

В условиях стремительного развития и расширения доступности открытых информационных сетей трансляция "готовых" знаний перестает быть главной задачей учебного процесса, снижается функциональная значимость и привлекательность традиционных методов обучения. Развитию познавательных навыков, критического мышления, умения самостоятельно конструировать свои знания, ориентироваться в информационном пространстве, умения увидеть, сформулировать и решить проблему способствует проектная технология.

Термин «проект» – (от лат. *Projetus*, буквально – брошенный вперед) – это специально организованный учителем (вместе с учащимися) и самостоятельно выполняемый учащимися комплекс действий по решению значимой для учащегося проблемы, завершающихся созданием продукта.

Характеристика проектного обучения:

- актуальность;
- мотивирующий характер обучения: задания, соответствуют уровню учеников и их интересам;
- междисциплинарный характер обучения: задания и учебный материал организуется скорее в соответствии с задачами, а не дисциплинами;
- достоверность;
- настрой на сотрудничество;
- позитивный настрой

Типы проектов

Ознакомительно-ориентировочные (информационные) – этот тип проектов направлен на работу с информацией о каком-то объекте, явлении.

Для каждого проекта должны определены:

- цель проекта, его актуальность;
- источники информации (литературные, средства СМИ, базы данных, включая электронные, интервью);
- методы обработки информации (анализ, обобщение, сопоставление с известными фактами, аргументированные выводы);
- формы представления результатов (статья, реферат, доклад, видео и проч.);
- виды презентации проекта (публикация, в том числе в Интернете, обсуждение на конференции и т.п.).

Творческие проекты отличает четкое планирование конечных результатов и формы их представления. Структура проекта развивается далее в ходе работы, подчиняясь жанру конечного результата и интересам участников:

- совместная газета;
- сочинение;
- видеофильм;
- драматическая постановка;
- праздник;
- статья;
- альманах;
- альбом;
- мультимедийный компьютерный проект.

Практико-ориентированные (прикладные)

Эти проекты тоже отличает четко обозначенный с самого начала будущий результат деятельности его участников:

- проект закона;
- справочный материал;
- словарь;
- аргументированное объяснение какого-то физического, химического явления;
- наглядное пособие.

Исследовательские проекты - решение творческой, исследовательской проблемы (задачи) с заранее неизвестным решением.

Но это не изменяет циклограммы работы над любым проектом:

- выявление и постановка проблемы исследования;
- формулирование гипотезы;
- планирование и разработка исследовательских действий;
- сбор данных;
- сопоставление данных и умозаключений, их проверка;
- подготовка и написание (оформление) сообщения;
- выступление с подготовленным сообщением;
- переосмысление результатов в ходе ответов на вопросы;
- построение выводов, заключений;
- оформление результатов.

В проектной работе целью обучения становится, прежде всего, развитие у учащихся самостоятельной активности, направленной на освоение нового опыта. В результате её применения формируются компетенции в сфере самостоятельной познавательной деятельности, умения и навыки критического мышления в условиях работы с большими объемами информации, навыки работе в команде. Для работы над учебным проектом организуется совместная учебно-познавательная, исследовательская, творческая или игровая деятельность учащихся-партнёров, имеющая общую цель, согласованные методы, способы деятельности, направленные на достижение общего результата по решению какой-либо проблемы, значимой для участников проекта.

Для работы на уроках и во внеурочное время можно использовать проекты различных видов: исследовательский, творческий, игровой, информационный, прикладной, ознакомительный. В зависимости от сложности темы в создании проекта принимают участие все ребята или только группа учащихся (личностный, парный, групповой проекты). Учитель может открыто координировать, скрыто направлять работу учащихся или выступать как полноправный участник проекта.

Роль педагога проявляет себя в организации такой работы, в ходе и результатах которой проявляются и развиваются информационные компетенции – умения:

- интегрировать информацию;
- определять информацию;
- управлять информацией;
- передавать информацию;
- оценивать информацию;
- создавать информацию;
- делать доступной информацию;
- в освоении практически значимых научных представлений и навыков.

Репродуктивные методы обучения с использованием презентаций приобретают черты лично-ориентированного обучения, при которой каждый ученик в своем индивидуальном темпе изучает материал. При такой работе учитель заранее создает электронное пособие (презентацию), и на уроке учащиеся самостоятельно изучают новый материал, а педагог лишь координирует работу, оказывая помощь школьникам.

Преимущества проектной технологии:

1. При выполнении проектов учащимся приходится применять знания и из области информатики, и дизайна, и технологии, и черчения, и математики, и компьютерной графики.
2. Применение метода проектов в обучении позволяет сформировать межпредметные связи в процессе работы над проектом.
3. Проекты дают возможность учащимся выбрать для итогового контроля наиболее интересную для него область знаний или форму защиты. Все ученические проекты в моей лаборатории (а их уже 20) создавались исключительно по принципу желания учащихся, интереса к предложенным темам исследования.
4. Метод проектов воспитывает исследовательскую культуру, развивает навыки эстетического оформления и презентации результатов своего труда.
5. Используя метод проектов, учитель получает возможность увидеть скрытый потенциал ребенка, найти индивидуальный ключик к раскрытию интеллектуальных и творческих задатков ребенка.

Конечно, старшеклассники уже знакомы с программами Microsoft PowerPoint, Microsoft Publisher, Microsoft Word, а с пятиклассниками нужно ещё постигать азы компьютерной грамоты, но затраченные усилия окупятся стократ. Ребята спешат на такие уроки, ждут их с нетерпением, предлагают новые идеи. После проведённой работы учащиеся смогут самостоятельно создавать информационные и ознакомительные проекты и окажут большую помощь в подготовке и проведении уроков.

УДК 81-132

*Дилшод Амиркулов
(Кариш, Узбекистан)*

ОБУЧЕНИЕ ВЫРАЗИТЕЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ УЗБЕКИСТАНА

В данной статье рассматривает понятие о выразительной речи, содержании выборе лексики, допускаемой нормой литературного языка.

Ключевые слова: *мелодия, пауза, скорость речи, высоты голоса.*

In this article has described the expressive speech, contents, choice of lexics, and admitting norm of literature language.

Key words: *melody, pause, speech speed, height of voice.*

Выпускники педагогического вуза – это будущие учителя иностранного языка, для которых умение выразительно говорить и читать вслух является профессионально значимым. Понятие "выразительность речи" многопланово, оно включает содержание, выбор

лексики, необычные, но допускаемые нормой литературного языка словоупотребления и синтаксические обороты, композиционное построение и интонационную выразительность. Звуковая форма всегда функционирует в единстве с лексико-грамматическими и стилистическими единицами языка.

Развитие интонационной выразительности на уроках иностранного языка долгое время оставалось, а зачастую и остается, вне поля зрения преподавателя. Считается, что студенты сами приобретут выразительность чтения или перенесут ее из родного в изучаемый иностранный язык. Такое предположение не правомерно. Интонационные средства, оформляющие звуковую сторону речи, в разных языках различны. Основные компоненты интонации (мелодия, фразовое ударение, темп, тембр, паузация) характерны для всех языков, вариативность и комбинаторность этих компонентов специфичны для каждого языка. Поэтому перенос навыков интонирования из родного языка в иностранный приводит к искажению смыслового содержания и выразительных оттенков. Следовательно, интонационной выразительности речи следует специально и целенаправленно обучать.

Одним из действенных инструментов в овладении интонационными особенностями языка, к которым глухо нетренированное ухо учащихся [1], является интонационно правильное чтение вслух.

Язык, согласно своему происхождению и существу, должен быть произносимым и слышимым. Звуковая оболочка слова необходима для цельности языка. Из этого положения Р. Витзак делает вывод, что при обучении чтению вслух следует очень тщательно работать над звуковой формой слова [2], так как путь к правильному чтению лежит через живое осмысленное говорение [3].

В преподавании иностранного языка чтение вслух часто рассматривается как средство обучения устной речи или как "начальная и обязательная" ступень при обучении чтению про себя [4]. Но чтение вслух может выступать и как самостоятельный вид речевой деятельности, имеющий собственные языковые или смысловые задачи, например: овладение буквенно-звуковыми закономерностями изучаемого языка: развитие умения объединять воспринимаемые элементы предложения в синтагмы, слитно произносить компоненты синтагмы и правильно оформлять ее с точки зрения ритма и интонации; работа над ускорением темпа чтения (доведение его до возможностей скорости говорения). Названные умения необходимы для чтения вслух текста любого характера. В данной статье мы хотели бы рассмотреть работу над выразительным чтением, процессом многогранным и сложным, имеющим своей целью максимально адекватно реализовать коммуникативное средствами человеческого голоса [5].

Под выразительным чтением мы понимаем активный процесс осмысленного чтения, при котором читающий, опираясь на наиболее частотные и употребительные образцы интонации изучаемого языка, голосом передает свое индивидуальное восприятие и понимание текста. Такое понимание выразительного чтения прослеживается в работах А.М. Пешковского, Л.В. Щербы, И.Я. Блинова.

Выразительность в данном случае характеризуется отклонением от нормы того или иного состояния, когда выражение мысли подчинено покою. Каждому человеку свойственна своя норма высоты голоса, его силы, скорости речи, паузальности. Отклонение от нормы хотя бы одного из этих элементов придает речи известную степень выразительности.

Одним из важнейших условий успешного обучения иностранным языкам является адекватность используемых материалов развиваемому речевому умению. Вопросы содержания и характера учебных текстов остаются актуальными для исследователей зарубежной и отечественной методики и по сегодняшний день. В зависимости от роли текстов, формируемого вида речевой деятельности или вида чтения требования к текстам существенно различаются. Следует отметить, что вопросы отбора текстов для выразительного чтения на иностранном языке в методической литературе пока не получили специального освещения. Поэтому опираясь на основные требования к тексту, которые сформулированы в современной методике, и учитывая рекомендации методистов,

занимаючихся проблемами обучения выразительному чтению на узбекские языке, предлагаем на начальном этапе обучения выразительному чтению использовать отрывки из оригинальных текстов художественной литературы повествовательного характера, постепенно осуществляя переход к разно жанровым текстам художественной литературы. В таких текстах всегда можно найти отрывки, которые хорошо отражают материал учебных тем и по композиционному построению и стилю языка являются образцовыми.

Таким образом, становление навыков выразительного чтения требует определенной организации учебного материала (тексты) и адекватной системы упражнений, призванной сформировать необходимые умения.

Выразительное чтение прозы и заучивание наизусть прозаических текстов несомненно положительно повлияет на общую речевую культуру, на обогащение лексики и фразеологии студентов, сделает их речь точной и выразительной.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л., 1988.
2. Witsack R. The English word. – М., 2001.
3. Т. А. Ginzburg et al. Modern English Phonetics. – London, 1999.
4. Блинова И.Я. Роль выразительного чтения в обучении знакам препинания / Избранные труды. – М., 1999;
5. Bernshtain C. I. Learn to speak by speaking. – Moscow, 1992.

*Мохигул Асранова
(Андижон, Узбекистан)*

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНГЛИЗ ТИЛИДА МОДАЛЛИК КАТЕГОРИЯСИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ ХУСУСИДА

Ушбу мақолада ҳозирги замон инглиз тилида модаллик категориясининг тил тизимидаги урни ва улар ҳақида олимларнинг қарашлари ёритилади.

Калит сўзлар: модаллик категорияси, семантик категория, объектив модаллик, субъектив модаллик, модал феъллар.

В статье рассматриваются место модальных категорий в языковой системе современного английского языка, а также их изучения учеными.

Ключевые слова: модальная категория, семантическая категория, модальная объективность, модальная субъективность, модальные глаголы.

The article deals with the place of modal categories in the language system of modern English language, as well as the study scientists.

Keywords: modal category semantic category, modal objectivity, modal subjectivity, modally verbs.

Ҳозирги замон тилшунослигида модаллик тушунчаси ниҳоятда кенг қўлланиб, семантик категория сифатида айрим ифода шакли ва турли маъноларнинг уйғунлашиб ифодаланиш хусусиятига кўра жуда хилма-хилдир.

Ҳозиргача модаллик категориясининг мазмуни ва кўлами ҳақида ягона тўхтамга келинган эмас. Бу лингвистик модаллик билан мантиқий модаллик тўлалигича бир-бирига мос келмаслиги билан изоҳланади ва ҳар икки фан учун катта муаммо ҳисобланади.

Тилшунослиқда модаллик гапнинг энг муҳим белгиси сифатида ўрганилса, мантик илмида тафаккур шакли сифатида, ҳукмнинг муҳим белгиси сифатида қаралади.

Модалікнинг бу хусусияти мантикий модалікни лингвистик модалік билан боғлаб ўрганиш зарурлигини кўрсатади. [1, 39]

Модалік замирида гап субъекти билан боғлиқ турли маънолари тушунилар экан, аввало, модалікни икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқдир: 1) объектив модалік, 2) субъектив модалік.

Объектив модалік билишга йўналтирилган муайян воқеадаги объектив алоқаларни мумкинлик, ҳақиқийлик, зарурийлик акс эттирса, субъектив модалік бу алоқаларни билиш даражасига сўзловчининг муносабати (баҳоси)ни ифодалайди.

Объектив модалік феълнинг замон майлларини камраб олиб, гапда ифодаланган мазмуннинг борлиққа муносабати ва гап мазмунининг реал ёки нореаллигини ифодалайди. Субъектив модалік эса сўзловчининг ўз ҳаракатига муносабатини билдириб, кичик гуруҳларга ажралади: 1) Имкониятга боғлиқ мумкинлик. Бу модал ва кўмакчи феъллар (мумкинлик, қилмоқ, бўлмоқ) орқали ифодаланади. 2) Хоҳиш-истак. Бу маъно махсус модал феъллар (*хоҳламоқ, истамоқ* ва х.к.) орқали ифодаланади.

3) Зарурилик, мажбурлик. Модалікнинг бу маъноси *керак, лозим, даркор, зарур* сингари модал сўзлар орқали ифодаланади.

Инглиз тилшунослигида модалік тушунчасини ифодалашда модал феъллар муҳим шрин тутади. Майл шакллари объектив модалікни ифодаловчи сифатида қаралиб, у ёки бу шаклни эса сўзловчи танлайди. Шундай экан, модалікнинг ҳар қандай типи (объектив ёки субъектив) сўзловчи тил воситасини қандай комуникатив мақсадда қўллашига боғлиқ. Бу эса синтактик аспектда лингвистик модалікнинг энг долзарб масала эканлигидаи далолат беради.

Тилшуносларнинг майлларнинг қўлланиши тўғрисидаги фикрлари ҳам хилма-хилдир. Хусусан, Дейчбейн истак майли билан боғлиқ бўлган 16 та майлни ташкил қилувчи парадигмани таклиф қилади, айти вақтда Л.С. Бархударов истак майлининг мавжудлигини инкор қилади. [2, 139] Г. Суит эса майлларнинг маъносига қараб уларни қуйидагича бўлади: нореал майлни «*Thought –Mood*»- деб атади. У ушбу майлни синтетик ва аналитик шакллар билан ифодаланишига қараб икки кичкина типга ажратади: ёрдамчи феъллар (*should, would*) аналитик шакллар ҳосил қилгани учун Г. Суит уларни кондиционалис (*Conditional Mood*) деб, тау ва *might* билан бирикиб келган шаклларни эса *Permissive Mood* деб атади. Истак майли-нинг шакл ва маъноларининг мураккаб вазиятда қўшилиб кетишини тушуниш мақсадида Г.Суитнинг қатор назарий фикрларни илгари суришга қарамай, унинг бу уриниши натижа бермади, чунки у истак майлининг семантик хусусиятини очиб беролмади.

Ўтган замоннинг омоним шакллари претерит ва перфектлардир (*If he come, if he had come...*). Г. Суит улар орасидаги шакллар ҳолатини (*Tens-mode*) деб атади. Бундай ҳолда шаклларни баҳолаш эса, умуман олганда, аниқлик майли шакллари сақлаб қолишга тўғри келади. Шундай қилиб, Г.Суит замон шакллари баҳолаш йўлидан эмас, балки уларнинг маъносини англаш йўлидан боради. А.И. Смирницкий майлларни қуйидаги турларга бўлади: а) биринчи истак майли реаллиққа зид бўлмаган гап билан (*if he be ; I suggest that he go*) ; б) иккинчи истак майли эса, аксинча, воқелиққа зид бўлган ва тахмин қилинган гап (*if it were, if he had known*); в) тахмин майл – *should* нинг инфинитив билан бирикиб, ҳар қандай эга билан бирга қўлланиши (*should-should you meet him*); г) шарт майли - *should* ва *would* феъллари аналитик шакллар ҳосил қилиб, шарт эргаш гапнинг бош гапида қўлланади (*What would you answer if you were asked...*). Бундай семантик асосда қилинган тасниф, А.И.Смирницкийнинг феъл шакллари асосланган.

Муаллиф ҳозирги ва ўтган замон истак майлининг феъл замонларига асосий эътиборни қаратиб, бу замонлар ўзининг модал маънолар билан бир-биридан фарқ қилишини таъкидлаб ўтади. А.М.Смирницкий фикрича, ҳозирги замон истак майлининг ўтган замон истак майлидан фарқи шуки, *Present Subjunctive* нинг феъл шакли гапдаги воқелиқни тавсифламайди, яъни унга нисбатан эътироз ёки инкор маъносини билдирмайди. Ҳозирги замон истак майли ҳақида билдирилган асосий фикр борлиқдаги воқелиққа бўлган ишончсизлик ҳолатидир. Демак, сўзловчи объектив борлиқдаги воқелиқни мумкин, тахмин,

рухсат каби маънолар сифатида қарайди.

Истак майли масаласи Б.А.Ильшининг охирги асарида «The Structure of Modern English» ўта эҳтиёткорлик ва синчковлик билан ўз ифодасини топган. Муаллифнинг фикрича, истак майлига бўлган турли қарашлар муайян қийинчиликларни келтириб чиқарган. Бунинг сабаблари икки асосий тил омили билан боғлиқ: 1) бир хил шакллар турлича маъноларни ифодалайди; 2) бир хил маъно эса ҳар хил шакллар билан борилади. Бу шакл билан семантиканинг бир-бирига қарши қўйилишидир. Уларни тушуниш (таҳлилқилиш) эса субъективизмга олиб келади. [3, 71]

И.Б.Хлебникова эса майлларни иккига ажратади: шарт майли (Conditional – *shouldgo, would go*) ва субъюнктив майл тизимини ҳосил қилмайдиган *however it might be, foryou it should start trouble* синтетик шаклларини ўз ичига олади. Бу тасниф исботланган назарияга асосланган бўлиб, шарт майлларининг шакллари ягона семантик типни ташкил қилади, қолган ҳолатлари эса шакл жиҳатдан мос келади, аммо системага тўғри келмайди. [4, 361]

Ҳозирги замон инглиз тилларида ташқи объектив модалликни ифодалаб берувчи асосий воситаларга майллар киради. Инглиз тилида модаллик категориясига оид назарий фикрларни таҳлил қилинар экан, олимлар ёрарашларига кура модаллик категориясини ифодалайдиган майлларга бўлган муносабатни уч гуруҳга бўлиш мумкии: 1) баъзи олимлар модаллик категориясини ифодалашда майллар йўқлигини таъкидласа, 2) бошқа тилшунослар ушбу категория майллар ёрдамида берилади деб, унинг мавжудлигини тасдиқлайдилар, 3) қолганлари эса модаллик категориясини ифодалашда, асосан, модал феъллар фаол иштирок этишини эътироф қиладилар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. – М., 1971.
2. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 139-401.
3. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка: Теоретический курс. – М.; Л.: Просвещение, 1965.
4. Хлебникова О.Б. Категория наклонения в английском языке. – М., 1976.

УДК 81:1;81-13

Ботакоз Аширова
(Алматы, Казахстан)

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА И МЕНТАЛИТЕТА

Понятия языковой картины мира и национального менталитета охватывают все формы духовной культуры общественного бытия и сознания, формируют посредством языка представления народа об окружающем мире, аккумулируют фундаментальные культурно-исторические ценности человечества. Для освещения взаимосвязи и основных подходов к вопросу о языковой картине мира и менталитете, автором приводятся важнейшие выводы и определения известных лингвистов.

Ключевые слова: языковая картина мира, экспансионизм, национальный язык, концептуализация мира, национальный менталитет.

In recent years' concepts a language picture of the world and mentality became the hottest topics of foreign and domestic linguistics. Still W. von Humboldt said that we in many respects see the world as to us it is presented by language. That is the Language picture of the world concentrates in itself all set of the languages existing in the world.

Keywords: language picture of the world, expansionism, national language, conceptualization of the world, national mentality.

Вопросы взаимосвязи менталитета и картины мира в рамках языкознания находят отражение в принципе экспансионизма, согласно которому сегодня ни одна наука не может оставаться в границах самой себя, так как для получения наиболее полных и достоверных результатов исследования, необходимы выход и взаимодействие с другими смежными областями знания. Вследствие этого, современное языкознание успешно использует научные данные таких наук, как философия, социология, культурология, история, антропология и т.д. При этом оба понятия являются актуальными для современной лингвистики: если менталитет связан с культурным аспектом, то языковая картина мира – с лингвокультурным аспектом.

В последние десятилетия в языкознании, как и других науках, в качестве основного направления исследования является принцип антропоцентризма – обращение к изучению языка в тесной связи с человеком, исследование человеческого фактора в языке. То есть в центре внимания и исследований антропологической лингвистики оказывается исследование проблем как:

- определение влияния человека на язык и;
- определение влияния языка на человека, его мышление, культуру.

В связи с этим, к числу фундаментальных понятий, определяющих специфику человека как носителя языка, его взаимоотношений с миром, ученые относят понятия языковая картина мира и национальный менталитет.

Понятие "Картина мира" сегодня активно используется не только в лингвистике, но и в философии, психологии, культурологии, гносеологии, когнитологии и других науках, научных дисциплинах. Большинство учёных предполагает, что любое толкование понятия картины мира, не может быть абсолютно истинным, поскольку это не объективно существующая реальность, а *умозрительное построение*, используемое учёными для решения каких-либо теоретических или практических задач. Поэтому разные исследователи, исходя из своих научных интересов и целей, вкладывают в понятие картины мира и языковой картины мира различное содержание, отличное от других толкований.

Любая картина мира есть проекция целостного восприятия внешнего мира определённым типом человеческого сознания: индивидуальным, коллективным обыденным (языковым), коллективным научным. Типы сознания дают множественность картин мира: индивидуальная языковая картина мира (ЯКМ) языковой личности, картина мира национального языка (КМНЯ), национальная картина мира (НКМ).

В языкознании «картина мира» представляет собой тем или иным образом оформленную систему содержания языка. Любой национальный язык выполняет несколько основных функций: коммуникативную (функцию общения), информативную (функцию сообщения), эмотивную (функцию воздействия). Но особенно важной для человеческого социума является функция фиксации и хранения всего комплекса знаний и представлений определённого языкового сообщества о мире. Так как это результат работы коллективного сознания, зафиксированного в языке, прежде всего в его лексическом и фразеологическом составе. Результат осмысления мира видами сознания фиксируется в матрицах языка, обслуживающего данный вид сознания.

Основоположником изучения языковой картины мира по праву считается немецкий ученый В. фон Гумбольдт. Немецкий философ, подразумевая понятие «менталитет», использует понятие «дух народа». Гумбольдт подчеркивает индивидуальные пути, с помощью которых каждый язык воздействует на мысли и чувства, поскольку «в языке мы всегда находим исконно языкового характера с тем, что воспринято языком от характера нации» [1, с. 23]. Попыткой установить взаимосвязь между языком и духом народа, Гумбольдт делает вывод, что, возникнув одновременно, они вместе составляют единую интеллектуальную деятельность человека.

Другой немецкий ученый Л. Вайсгербер, последователь В. Гумбольдта, в статье «Связь между родным языком, мышлением и действием» (1930) указывает, что каждый носитель

языка, изучая словарный запас конкретного языка, овладевая совокупностью понятийных мыслительных средств, «пользуясь словами, человек, сам того не замечая, принимает и заключённый в них взгляд на мир. В результате духовной деятельности он создаёт и содержит в своих понятиях определённую картину мира, особое мировидение этноса, закреплённое в языке – языковую картину мира. Всё самое важное в процессе исторического развития народа запечатлено в языке» [2, с. 121]. Иными словами, языковая картина мира концентрирует в себе всю совокупность существующих в мире языков. Современные лингвисты вкладывают в понятие ЯКМ понимание мира в зеркале языка.

Вместе с тем, отдельные лингвисты указывают на приоритет невербального пути познания перед языковым, при котором не язык, а сам объект задаёт нашей мысли то или иное направление.

На проблему ЯКМ в современной лингвистике особенно повлияла гипотеза лингвистической относительности школы Сепира-Уорфа. Гипотеза заключается в следующем: язык является направляющим фактором в познавательной деятельности человека, именно язык определяет каким образом человеческое мышление характеризует мир, действительность по категориям, например, понятие «снега» у эскимосов, «временная» категория в языке хопи и др.

Согласно О. А. Корнилову, лингвистика сегодня выделяет два подхода к ЯКМ:

1) «объективистский», при котором язык выступает лишь формой выражения понятийного или мыслительно-абстрактного содержания, добытого человеком в процессе своей деятельности;

2) «субъективистский» подход, согласно которому ЯКМ – это отражённый в языке вторичный мир, являющийся результатом преломления в человеческом сознании объективного мира. Наш повседневный язык творит языковую картину мира, в ней отражаются и фиксируются не только знания о мире, но и заблуждения, ощущения, оценки, фантазии относительно мира, то есть для понимания её сущности не нужна объективность.

В.Н. Телия, в языковой картине мира выделяет мыслительно-языковой характер сознания, возникающий в результате взаимодействия мышления, действительности и языка. ЯКМ изменяется со временем, и её изменения являются отражением изменяющегося мира, появлением новых реалий, а не стремлением к идентичности с научной картиной мира.

Любой естественный язык всегда есть язык национальный. Если язык как бы моделирует, описывает нашу действительность, то происходит это обязательно в национально обусловленной форме. Лингвисты В.В. Морковкин и А.В. Морковкина, желая подчеркнуть важность способа существования языка для любого этноса, в своих работах используют более ёмкое слово «бытийствование» этнического языка. Примером может послужить следующая формулировка: «Бытийствование этнического языка в форме распределённых по языковым личностям индивидуальных языков определяет ряд его замечательных свойств, таких как способность, сообщать соответствующему этносу содержательную неповторимость и пространственные границы этноса, способность «схватывать», накапливать в значениях своих единиц и передавать каждому новому члену этноса наиболее ценные элементы чувственного, умственного и деятельностного опыта предшествующих поколений. Все это делает этнический язык едва ли не решающим этногенным фактором» [3, с. 197].

Ф.И. Буслаев в своей работе «О преподавании отечественного языка» пишет: «Язык есть выражение не только мыслительности народной, но и всего быта, нравов и поверий, страны и истории народа» [4, с. 3-16]. «Язык есть бездонное художественное произведение обо всем и помимо всего прочего язык – это вместилище души, духа народа, это коллективный продукт национального творчества, которым можно просто наслаждаться, созерцать его богатство и неповторимость» [5, с. 133]. Мы видим, что в языке учёные выделяют *этногенный фактор* как основной.

Таким образом, у каждого народа формируется собственное, исторически сложившееся представление о мире, отражающееся в языке и именуемое языковой картиной мира (ЯКМ).

Лингвистами определены три основных этапа развития языковой картины мира:

- первый этап – генетически-эволюционный, т. е. этап формирования менталитета и языка;
- второй – стабильный этап, когда в целом сформированный язык изменяется плавно;
- третий – трансформационный, когда языковые изменения ускоряются и приобретают глобальный характер.

На сегодняшний день научное определение языковой картины мира остаётся достаточно дискуссионным. ЯКМ относительно стабильна и изменяется не в зависимости от появления новых научных знаний о мире, а в зависимости от социально-культурных факторов. На уникальность ЯКМ любого национального языка влияют создающие её факторы: внешняя среда бытования этноса и структура человеческого сознания. Если сопоставить языковую картину мира и картину мира национального языка, то можно определить их различие по времени возникновения и скорости изменения. НЯКМ считается более динамичной, постоянно расширяющейся и совершенствующейся с появлением новых научных открытий. ЯКМ – более консервативна, и изменения в ней происходят по другим причинам и законам, т.е. ЯКМ – порождение нашего обыденного познания.

В современной науке о языковых явлениях имеется множество определений понятия «языковая картина мира». Согласно А.К. Брутяну, «ЯКМ – это вся информация о внешнем и внутреннем мире, закреплённая средствами живых, разговорных языков, главное в ней – это знание, закреплённое в словах и словосочетаниях конкретных разговорных языков» [6, с. 107-114]. Ю.Н. Караулов считает, что «ЯКМ – это взятое во всей совокупности все концептуальное содержание данного языка» [7, с. 62].

По мнению Ю.Д. Апресяна, языковая картина мира «представляет отраженные в естественном языке способы восприятия и концептуализации мира» [8, с. 7]. Лингвисты З.Д. Попова и И.А. Стернина характеризуют ЯКМ идентично определению Ю.Н. Караулова, то есть считают, что представление народа о действительности зафиксировано в единицах языка.

По А.А. Джигоевой, «ЯКМ – это исторически сложившаяся в сознании данного языкового коллектива и отражённая в языке система представлений о мире, определённый способ концептуализации действительности» [9, с. 45-56]. На мой взгляд, определение профессора Джигоевой А.А. наиболее полно отражает концепцию ЯКМ, её историческую природу и тот факт, что каждый народ имеет свои собственные представления о мире, по-своему его подразделяет и членит. Согласно приведенным определениям можно сделать вывод, что каждому естественному языку соответствует уникальная языковая картина мира, для описания которой предполагаются способы конкретного языка, варьирующиеся в зависимости от самого языка.

Итак, ЯКМ – исторически сложившаяся в обыденном сознании данного языкового коллектива и отражённая в языке совокупность представлений о мире, определённый способ восприятия, устройства мира, концептуализации действительности. Совокупность представлений о мире, которые вкладываются в значения разных слов и выражений данного языка, составляют некую единую систему взглядов или предписаний, которые в неявном виде навязываются всем носителям языка. Используя содержащие неявные смыслы слова в повседневном общении, человек, сам того не замечая, принимает и заключённый в них взгляд на мир, который формирует затем языковую картину мира целого этноса. ЯКМ относительно стабильна и изменяется не в зависимости от появления новых научных знаний о мире, а в зависимости от социально-культурных факторов.

Языковая картина мира тесно связана с понятием «менталитет». Опираясь на многочисленные исследования в области языкознания, мы знаем, что содержание языка не исчерпывается его грамматическим строем и внешней структурой. Подлинный характер

языка «покоится на чем-то гораздо более тонком, сокровенном и менее доступном для анализа. Это «сокровенное» и есть менталитет народа, заложенный в его культуре», отмечал в своих трудах В. фон Гумбольдт [1, с. 106].

Согласно мнению лингвистов, сегодня слово «менталитет» переживает время популяризации и становится общепринятым и даже модным обозначением всего, что связано с нематериальной, духовной сферой деятельности человека. На уровне обыденного сознания мы называем менталитетом безусловную реальность нашего опыта существования. В этом нас убеждают богатый языковой материал фольклора, а именно, фразеологизмы, пословицы и поговорки, а также анекдоты на национальную тему.

Слово менталитет происходит от латинского слова *mens* (*mentis*), которое уже в языке-источнике имело много значений и обозначало самые разные явления в сфере духовной деятельности человека: а) ум, мышление, рассудок; б) благоразумие, рассудительность; в) образ мыслей, настроение, характер, душевный склад, душа; г) сознание, совесть; д) мужество, е) гнев, страсть; ё) мысль, воспоминание; ж) мнение, взгляд, воззрение; з) намерение, решение, план, – и др.

Многие учёные отмечают тесную связь элементов менталитета с областью коллективного бессознательного. Это значит, что менталитет есть специфический компонент психологической жизни людей. Он проявляется в системе взглядов, оценок и норм, которые основываются на знаниях, верованиях и ценностях данного общества. Каждая общность отличается от другой общности, этноса убеждениями, идеалами, склонностями, интересами и социальными установками.

Менталитет – сложный феномен и включает в себя тесно взаимосвязанные между собой аспекты: бытийный, познавательный, деятельностный и ценностный. Преследуя цель исследования данного феномена, видные учёные по-разному формулировали понятие менталитета. Приведём более ёмкие, на наш взгляд, определения, хотя, по мнению В.В. Колесова общего, всеми принимаемого определения менталитета, до сих пор не существует.

Историк зарубежного Средневековья А.Я. Гуревич менталитетом называет «картину мира людей прошлого, которая владеет человеком» [10, с. 431]. Он указывает на рассмотрение разных ментальностей в отдельности, так как понятие картина мира внутренне противоречиво и зависит от факторов, как например, пол, возраст, сословие и т.д.

Политологи рассматривают менталитет как национальный способ видеть мир и действовать соответственно в определённых обстоятельствах.

Филологи и философы связывают менталитет с целостной прагматичной картиной мира, которая имеет эстетическое оформление. В частности, лингвист В. Е. Вассоевич определяет менталитет как «систему смысловых или семантических полей» [11, с. 560].

Согласно определению В.В. Колесова «Менталитет есть наивно-целостная картина в его ценностных ориентирах, существующая длительное время независимо от конкретных экономических и политических условий, основанная на этнических предрасположениях и исторических традициях» [12, с. 240].

В.В. Морковкин характеризует менталитет как культурную константу, в то время как казахстанский лингвист Э. Д. Сулейменова [13, с. 54], подчеркивает в менталитете социальный компонент: «Менталитет – это особенности индивидуального и общественного сознания людей, их жизненных позиций, культуры, моделей поведения, обусловленные социальной средой, национальными традициями, складом ума, мировосприятием».

Делая опору на определения известных учёных, следует подчеркнуть, что менталитет определяется ими как психофизическая или социальная энергия, которая исторически сосредотачивается в том или ином народе и присуща всем народам.

Известный лингвист современности А. Вежицка в результате большого количества исследований утверждает, что особенности национального характера следует определять и

изучать через язык, так как сведения о национальном характере являются результатом лингвистического анализа, а не его исходной предпосылкой.

Таким образом, изучение взаимосвязи менталитета и языка является одним из основных направлений развития современной лингвистики. Языковая картина мира является своеобразным окном в национальное мировидение, так как каждый язык несет в себе особую систему восприятия мира, на развитие которой значительное влияние оказывает национальный менталитет. В свою очередь, национальная ментальность находит свое отражение в национальном языке, а именно в семантике лексических единиц, в грамматических категориях и значениях, в оформлении синтаксических и морфологических структур, в особенностях словообразовательных моделей языка и фразеологических единиц.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1985. – С. 23, 106.
2. Вайсгербер Л. Связь между родным языком, мышлением и действием / Родной язык и формирование духа / Пер. с нем., изд. 2-е. – 2004. – 232 с.
3. Морковкин В.В., Морковкина А.В. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1998. – 197 с.
4. Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка // Языковая личность: культурные концепты. – Архангельск: Перемена, 1996. – С. 3-16.
5. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М.: ЧеРо, 2003. – 133 с.
6. Брутян Г.А. Язык и картина мира // НДВШ. Филос. науки. – 1973. – С.107–114.
7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 262 с.
8. Апресян Ю.Д. Языковая картина мира, Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т.25, №1, Ч.1. – С. 477-480.
9. Гуревич А. Я. Ментальность как пласт социальной целостности. – 1989. – 431 с.
10. Вассоевич В.Е. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
11. Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.
12. Сулейменова Э.Д. Макросоциоллингвистика. – Алматы, 2011. – С. 54.

*Нодира Базарова
(Карши, Узбекистан)*

СЛОЖНОСТЬ СЕМАНТИКИ ВРЕМЕН ГЛАГОЛА РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

В этой статье раскрывается суть сложности семантики времен глагола русского и узбекского языков. В исследованиях многих ученых-языковедов утверждается мнение, что семантический аспект глагола значительно сложнее семантических аспектов других знаменательных частей речи. Сложность семантического аспекта глагола объясняется тем, что данный аспект глагола имеет тесную связь с семантико-грамматическим аспектом существительных и других именных частей речи.

Ключевые слова: *времена глагола, средства образования, семантический аспект, грамматическая форма, сопоставительный анализ, употребление, обучение, выражение, грамматические категории.*

This paper focus on complexity of the semasiology with verb tenses in Russian and uzbek languages. Many scholars confirm in their researchs this notion, that semantic aspect of verb is more complex than other semantic aspect of non functional parts of speech. Complexity of semantic aspect of verb means that, this aspect of verb has close connection with semantic-grammatical aspect of noun and other of noun and other parts of speech.

Key words: *verb tenses, expressive means, semantic aspect, grammatical forum, comparable analyse, utilization, study, expression, grammatical category.*

Говоря о роли родного языка в обучении, мы понимаем под родным языком учащихся тот язык, в окружении которого он родился и вырос, на котором формировались его сознание, мировоззрение, и с которыми связаны все его представления и понятия об окружающем мире. По способам и средствам образования слов и форм родные языки многих этносов значительно отличаются от русского (например, русский язык относится к флективным, а многие другие языки – к агглютинативным). Причем существенные различия имеются не только в образовании грамматических форм частей речи, структуре словосочетаний и предложений, но в значительной степени и в лексике.

В трудах по теории речевой деятельности подчеркивается: «...сопоставление для целей обучения заключается в последовательном сопоставлении операций, производимых нами на разных уровнях порождения и осознания речи, анализе их психофизиологической природы и обусловленности и нахождения тех доминантных особенностей порождения, осознание и изменение которых легчайшим путем приведет нас к требуемому изменению результатов порождения.

Типологическое сопоставление русского и родного языков помогает учителю глубже понять причины тех ошибок, которые являются следствием интерференции родного языка, и правильно определить те задачи, которые приходится решать нерусским и русским учащимся при усвоении каждой грамматической, лексической и иной закономерности русского языка. Учет особенностей родного языка и его использование в учебном процессе являются важнейшей особенностью методики обучения русской грамматике в группах с полиэтническим составом учащихся.

В соответствии с этим при сопоставительном анализе, например, грамматического строя русского и родного языков необходимо выявить, какие грамматические категории русского языка имеют прямые соответствия в родном языке учащихся; какие грамматические категории русского языка, обнаруживая сходство в значении и употреблении, не имеют аналогии в формах выражения; каким грамматическим категориям родного языка нет прямых соответствий в русском языке. Результаты сопоставительного анализа, проводимого в системном порядке, позволяют учителю наметить рациональную систему преподавания русского языка в группе с нерусским языком обучения. Это, в свою очередь, будет способствовать повышению качественной успеваемости учащихся в процессе развития познавательного интереса к русскому языку.

В силу такого большого значения сопоставительного анализа, к нему предъявляются строгие требования в отношении его научности.

Важно учесть тот факт, что, например, в грамматике русского и родных языков учащихся много адекватных терминов (например, «словосочетание», «предложение», названия типов предложений по цели высказывания, членов предложения, частей речи, морфем, фонемы и т.д.). И это не случайно, поскольку в грамматике под тем или иным термином всегда понимается нечто однородное. К абсолютным универсалиям языка относятся такие жесткие, неопровержимые утверждения типа: 1) во всех языках есть фонемы; 2) во всех языках есть гласные и согласные фонемы; 3) во всех языках есть морфемы; 4) во всех языках есть лексемы; 5) во всех языках есть фраземы; 6) во всех языках есть таксемы; 7) во всех языках есть текстемы. «Если в каждом языке под термином «глагол» мы будем понимать качественно неоднородную величину, пишет Н.К. Дмитриев, – тогда

рухнет не только концепция сравнительной грамматики, но и всякой грамматики вообще». Данные сопоставительного анализа русского и родного языков учитываются при определении последовательности вводимого материала, принципов, методов, приемов и форм обучения, способствующих развитию познавательного интереса к предмету «Русский язык». Из факторов лингвистического характера существенны специфика флективного русского языка и особенно структур родных языков, и это предопределяет некоторое различие в приемах обучения им.

Время глагола как одна из разновидностей общей системы глагольных лексем, имеют свою историю изучения. Так, история изучения узбекского глагола можно разделить на два периода: а) эмпирический период; б) научно-теоретический период. В первом периоде – изучение узбекского глагола характеризуется появлением материалов, составляющих содержание школьных учебников, созданных в период 40-х годов прошлого столетия (за исключением трудов профессора Е.Д.Поливанова). Второй (научно-теоретический) период изучения узбекского глагола начинается после 40-х годов XX века, что тесно связано с научными достижениями русских узбековедов, таких как Е.Д.Поливанов, А.Н. Кононов, В.В. Решетов, А.М. Щербак, С.Н. Иванов, А.Коклянова. Ими подготовлены и изданы монографические труды по узбекскому глаголу, где освещение данной темы имеет глубоко научный характер с точки зрения языкознания того времени. Под непосредственным руководством этих русских учёных-тюркологов подготовлены специалисты по узбекскому языкознанию (А.Г. Гулямов, А.Х. Сулаймонов, С.А. Фердаус, А.П.Ходжиев, Ш.Шукуров, Э.Фозилов, Г.Ш.Шарипов), которые своими трудами внесли весомый вклад в развитие научно-теоретического аспекта глагола узбекского языка.

Однако в исследованиях этих языковедов изучение семантического аспекта носит традиционный характер. Глагол характеризуется как «часть речи, которая отражает действие и состояние. По этой особенности они делятся на глаголы действия и на глаголы состояния».

В исследованиях многих ученых-языковедов утверждается мнение, что семантический аспект глагола значительно сложнее семантических аспектов других знаменательных частей речи. Сложность семантического аспекта глагола объясняется тем, что данный аспект глагола имеет тесную связь с семантико-грамматическим аспектом существительных и других именных частей речи. В конце второй половины прошлого века в узбекском языкознании появились исследования, в которых содержательный план глагола рассматривается на основе современных достижений науки о языке (И.Кучкартаев, Р.Расулов, М.Аглямова, Г. Зикриллаев, С. Султансаидова).

Известно, что в русском языке вид является одной из важнейших грамматических категорий, который играет исключительную роль в системе современного глагола. Виды русского глагола тесно переплетаются с категорией способа действия, чем определяется сложность и многоплановость данного явления. Однако способы действия не представляют собой самостоятельные грамматические категории и остаются в рамках лексических различий между глаголами, имея тесную связь со словообразованием.

В тюркских же языках все видовые формы выражают характер протекания действия во времени и пространстве и являются выразителями способа глагольного действия. Истинные видовые значения в этих языках могут быть выделены и описаны в рамках видовременной системы.

Категория вида в узбекском языке выражается синтетическими (в меньшей степени) и аналитическими (в большей степени) формами. До сих пор категория вида в тюркском языкознании является одним из основных спорных вопросов. Некоторыми тюркологами вообще отрицается наличие вида в качестве грамматической категории, а видовые оттенки протекания действия определяются как способы действия. Другие считают, что почти все сложные системы рассматриваются как видовые формы глагола. Существует и такая точка зрения, что система видов узбекского языка рассматривается по схеме системы видов в русском языке. Б. А. Серебренников утверждает, что в тюркских языках нет категорий

глагольного вида, что в дальнейшем нашло своё подтверждение в работах профессора А. Ходжиева.

Вид как грамматическая категория отсутствует во многих языках мира, например, в немецком, французском и др., в то время как значение завершенности – незавершенности действия существует в каждом языке. В русском языке глаголы несовершенного вида образуют будущее сложное (буду ходить), а глагол совершенного вида – будущее простое время. В узбекском языке, в отличие от русского языка, каждый глагол движения имеет несколько форм будущего времени. В русском языке глаголы совершенного вида не имеют настоящего времени, а в узбекском – от любого глагола образуются все временные формы, в том числе формы настоящего времени. Так, все глаголы движения узбекского языка имеют такую возможность: кел – келяпман, келяпсан, келяпти, келяпмиз, келяпсиз, келяптилар; чикапмап, чикапсан, чикапти, чикапмиз, чикапсиз, чикаптилар и т.д.

Таким образом, вид в русском языке является широкомасштабной собственно-грамматической категорией, что не характерно для глагола узбекского языка. Видовые значения в русском языке выражаются двумя способами: аффиксальный и супплетивный.

Аффиксальный способ бывает: 1) суффиксальным (выбросить –выбрасывать); 2) префиксальным (ходить – сходить, ехать – заехать); 3) префиксально-суффиксальным (сажать – посадить). Явление типа (брать – взять) относится к супплетивному способу выражения вида.

К этой семантической подгруппе относятся вспомогательные функции глаголов: «кел» – «идти, пойти», «кет» – «уходить, уезжать».

Согласно теории Л.Теньера, глаголу в предложении принадлежит центральная роль, остальные же члены, включая и подлежащее, подчинены ему. Потребность в изучении валентности возникла при изучении семантических возможностей глагола. Поэтому глагол и валентность – неразрывные друг от друга понятия. В свою очередь валентность тесно взаимосвязана с понятием актанта, через которое она осуществляется. В функции актанта выступают слова, которые семантически подчинены глаголу. Актант является одним из компонентов (признаков, сем) семантической структуры глагола. Л.Теньер отождествляет первый актант с подлежащим, второй актант – с прямым дополнением, чем и определяется синтаксический характер актантов. В зависимости от наличия и отсутствия актантов первого (подлежащее) и второго (дополнение) или наличия обоих, глаголы бывают субъектными, объектными, субъектно-объектными, к последним относятся ГД узбекского языка. Например, якинлашмок – «приближаться, сближаться, подходить»; узоклашмок – «удаляться, отдаляться»; келмок – «проходить, приезжать» и т.д.: Якинлашди – Он приблизился (к кому?) – У болаларга якинлашди (Он подошёл к детям). Или: Анвар узоклашди – Анвар удалился (от кого?); Анвар дустларидан узоклашди – Анвар удалился от своих друзей и т.д. В этих предложениях в качестве первых актантов – выступают: у – он, Анвар; в качестве вторых – болаларга – детям, дустларидан – от друзей.

Таким образом, результаты сопоставительного анализа, проводимого в системном порядке, позволяют учителю наметить рациональную систему преподавания русского языка в группе с нерусским языком обучения. Это, в свою очередь, будет способствовать повышению качественной успеваемости учащихся в процессе развития познавательного интереса к русскому языку.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Дмитриев Н.К. Глаголы движения // Строй тюркских языков. – М., 1962.
2. Мурясов Р.З. Об актуальных проблемах контрастно-типологических исследований в многоязычном регионе // Проблемы востоковедения. – 2009. – № 1.
3. Серебренников Б.А. Проблема глагольного вида в тюркских языках // Вопросы грамматики тюркских языков. – М., 1974.

Эътибор Бахриддинова
(Андижон, Узбекистан)

NUTQIY MULOQOTDA AYRIM NUTQ BIRLIKLAR TARJIMASI XUSUSIDA

Ushbu maqolada nutqiy muloqotda ayrim nutq birliklarini tarjimasi va nutqiy madaniyat masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *nutqiy madaniyat, nutqiy muloqot, obrazli vositalar, stilistika.*

В этой статье освещается перевод некоторых речевых единиц и проблем культуры речи.

Ключевые слова: *культура речи, речевой акт, средства образа, стилистика.*

The translation of some speech units and the problems of speech ideology are shown in this article.

Keywords: *culture of speech, act of speech, tools of image and stylistic.*

Nutq madaniyati insonning madaniy saviyasini ko'tarishda, ilmiy va badiiy tafakkurni takomillashtirishda muhim o'rin egallagani holda, fikrning adabiy til normalariga muvofiq tarzda to'g'ri, silliq, ta'sirli bayon etilishini, tilning tasviriy va obrazli vositalaridan unumli va o'rinni foydalana bilishni, nutqning ixcham va sodda – barcha uchun tushunarli va zavqbxash bo'lishini taqozo etadi.

Nutq madaniyati ma'lum fikr yoki tushunchani ifodalash tilda mavjud bo'lgan ikki va undan ortiq vositalar orasida maqsadga muvofiqini, jozibadorini, ma'naviy boyligini nutq jarayonida uquv bilan tanlab, saralab, ishlatish prinsiplarini nazarda tutgan holda, "qayta ishlanish", "saralanish" natijasida adabiy til normalari sifatida qaraladigan holatlarni o'z normasi deb tan oladi.

Nutq madaniyatini yuqori darajaga ko'tarish, jamiyat taraqqiyoti talabi o'laroq birliklarning fonetik strukturasi, Grammatik normalarni, leksik-semantik, stilistik xususiyatlarini yasash o'zgarish, qo'shilish- birikish qonuniyatlarini aks ettiruvchi adabiy normalarini aniqlash ishlarini yanada chuqurlashtirishni talab etadi. Yuksak til madaniyatiga tilning barcha imkoniyat va boyliklarini puxta va mukammal egallash asosida erishiladi. [1]

Nutq silliqligi va ta'sirchanligiga intilish barcha xalqlar uchun ota meros bo'lib qadimgi davr odamlaridam nutq jarayonida, so'zsiz, ma'lum qonun – qoidalarga amal qilganlar. Tillarning hozirgi taraqqiyot darajasiga ko'tarilishi qadimgi kishilar nutqlarining asta-sekin avlodan-avlodga o'tish jarayonida o'zgarib shakllanib va rivojlanib kelganligi natijasidir.

Tillar taraqqiyoti tarixdan ma'lumki, aksari mutafakkirlar o'z tillari madaniyati masalalariga befarq qaramasdan uning takomillashishi, fikr bayon qilish imkoniyatlarining kengayishiga o'z xissalarini qoshganlar.

Masalan, turkiy tillarning rivojlanishi va sayqal topishida Mahmud Qoshg'ariy va Alisher Navoiylarning xizmatlari alohida o'rin egallaydi. Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devoni lug'oti turk" nomli qomusiy asarida turkiy tillarga oid juda ko'p leksik – frazeologik birliklarni jamlagani, bir tizimga solgani va ularga ta'rif bergani holda, xalq ommasining tilidan amaliy foydalanish imkoniyatini kengayishiga hamda so'z va iboralarni nutqda saralab qo'llash malaklarini oshishiga ma'lum darajada ijobiy ta'sit ko'rsatgan.

Mahmud Qoshg'ariy ko'proq maqollarni va ahloqiy ta'limiy-she'riy parchalar keltiradi. Ularning mohiyatini yoritib, ishlatilish o'rnini ham ko'rsatadi.

"Qarg'a qazga o'tkunga buti sinur" -Qarg'a kuchda, uchishida o'zini g'ozga o'xshatsa buti sinadi. Bu maqol, qo'lida kelmagan ishni qilishga urinmaslikni o'z holiga yarasha ish ko'rishga undaydi. [2]

Hozirgi kunda nutq madaniyati masalalarini o'rganish sohasida ko'p ilmiy ishlar olib borilmoqda. Tarjima tili madaniyati saviyasining yuqori bo'lishi mavjud Grammatik qoidalardan,

leksik-stilistik vositalaridan to'g'ri va o'rinli foydalanishni taqozo etadi. Jumladan, o'zbek tili so'z boyligi, Grammatik qurilshi va stilistik layoqati ancha mukammallashgan tillardan bo'lib, har qanday murakkab fikrlarni to'la va ravon ifoda etishga qodir.

Nutqiy birliklar har bir tilda o'ziga xos ko'rinishga ega. Ayrim birliklar tarjimada aynan ekvivalentiga ega emas. Masalan, nemis tilida "Guten morgen", "Guten tag", "Guten abent" kabi kunning turli paytlariga ko'ra salom berilsa, o'zbek tilida u rasmiy uslubda "salom" yoki "hayrli tong", "xayrli kun", "xayrli tun" so'zlariga, so'zlashuv uslubida esa "Yaxshi dam oldingizmi?", "Yaxshi dam oling" kabi birliklar shaklida ham berilishi mumkin.

Bunday nutq undovlaridan tashqari, so'zlarning ko'chma ma'nolari ham tarjimada ma'lum bir qiyinchiliklari bo'ladi. Masalan: o'zbek tilidagi bosh so'zining ko'p ma'noliligi ko'chani boshi, ishning boshi, yilning boshi kabilar tarjimada ma'lum bir predloglar yoki fe'lining harakat nomlari bilan berilishi mumkin. Shuningdek, metafora, metonimiya, sinekdoxa, fazifadoshlik kabi ma'no kochishlar, maqollar, frazeologizmlar, idiomalar, tasviriy ifodalar aynan so'zma so'z mos bo'lmay ular tarjimondan ko'proq so'z boyligini talab qiladi.

Xullas, tarjima nutq madaniyatidan kelib chiqib maqollar, frazeologik birliklar, urf-odat undov so'zlarini tarjimada to'g'ri tanlanishi va ulardan o'rinli foydalanish, tarjimaning ma'no puxtaligini ta'minlash bilan birga tabiiyligini ham yuzaga keltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Саломов Ф. Тил ва Таржима. – Тошкент, 1972.
2. Дониёров Р. Бадий таржимада миллий хусусиятларни акс эттириш масаласига доир // Узбек тили ва адабиёти масалалари. – 1962. – №3.

УДК 811.112.2

*Оксана Березняк
(Сумы, Украина)*

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ АВСТРИЙСКОГО ВАРИАНТА НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются основные этапы становления и развития австрийского варианта немецкого языка. На примерах показаны основные отличия австрийского варианта от литературного (стандартного) немецкого языка, указаны основные источники лексического наполнения. Приведена краткая характеристика диалектов австрийского варианта немецкого языка.

Ключевые слова: австрийский вариант немецкого язык, национальное самосознание, диалекты Австрии, диалект Форарльберга, династия Габсбургов, государственная политика по вопросу языка.

The article is devoted the Austrian national variety of German. In the article are considering the main stages of the formation and development of the Austrian version of the German language. The examples show the main differences between the Austrian variant and the literary (standard) German language, and indicate the main sources of lexical content, is given a brief characteristic of the dialects of the Austrian variant of the German language.

Key words: Austrian national variety, national self-consciousness, standardization and codification, government language policy, dialect of Vorarlberg.

Национальные особенности того или иного языка всегда привлекали внимание лингвистов. Язык, каким бы он не был, всегда находится в движении, т.е. перетерпывает те или иные изменения. Предполагается, что раньше был один праязык, но с течением времени

он распадается на несколько других похожих друг на друга, но время шло, происходило переселение, смешение народов, и таким образом, все это так повлияло на языки, что их обладатели не могут понять обладателя другого языка. В свою очередь один язык может заключать в себе несколько узусов, к примеру, таков немецкий язык. Известно, что немецкий язык не существовал в едином варианте, нужно сказать, что, особенно в начальный период своего развития, немецкий язык имел диалектный характер.

Заселение "восточной марки" в 9-10 вв., при Каролингах, переселенцами-баварцами определило баварско-австрийский языковой ареал с тесными связями внутри него. В результате того, что практически основной областью распространения этих диалектов были Австрия и Бавария, по В. М. Жирмунскому) [9, с. 38] их следует называть баварско-австрийским наречием, которое подразделяется в свою очередь на три других диалекта (среднебаварский с среднеавстрийским, севернобаварский (верхнепфальцкий) и южнобаварский с южноавстрийским). Общими из этих диалектов для Австрии и Баварии – среднебаварский и южнобаварский. Нужно так же отметить, что в языковом отношении Австрия относится к баварскому диалектному ареалу, за исключением земли Форарльберг, диалект которой относится к алеманнскому ареалу.

В 996 г. впервые зафиксировано название Ostarrichi, которое и является прародителем современного названия Австрии – Österreich. С 1156 г. Австрийская марка отделилась от Баварии и стала самостоятельным герцогством, в 1282 к власти в Австрии пришли Габсбурги. Появление придворного рыцарства, как отмечает Э.Кранцмайер [2, с. 29], привело к образованию надландшафтного литературного языка (überlandschaftliche Hoch- und Herrensprache)[1, с. 58]. К началу XIV в. заметно увеличивается влияние на поэтический и деловой язык Австрии венских языковых образцов, начинается период «венского культурного излучения».

В позднее Средневековье на востоке верхненемецкой языковой области отмечалось влияние двух канцелярско-письменных языковых центров – средненемецкого и южнонемецкого (oberdeutsch). В 1346 г. произошло политическое событие, повлекшее за собой определенные смещения внутри венского центра. В этом году произошла передача немецкой короны от Габсбургов к Люксембургам на целых 50 лет. Королевская резиденция переместилась из Вены в Прагу, что выдвинуло Прагу на роль языкового центра, хотя уже в 1419 г. Вена стала вновь королевской столицей после возвращения немецкой короны Габсбургам.

Перестройка аппарата управления и всей политической жизни Австрии привела к некоторым новым языковым накоплениям, независимым от Германии. Одновременно оживились языковые процессы, обусловленные взаимоотношениями литературного языка с диалектами австрийского ареала и переинтеграцией диалектных элементов в литературный язык, а также собственными, австрийскими связями с другими языками в рамках Австро-Венгерской монархии и с другими странами. Этот процесс охватывал всю территорию Австрии, включая и алеманнский Форарльберг, в связи с чем в свою очередь алеманнский диалект Форарльберга начал отличаться от остальной алеманнской области (верхнеалеманнской, швейцарской). Осознание австрийского элемента литературного языка основывается, таким образом, на реальных результатах исторических этапов языкового прошлого Австрии и поддерживалось на всем его протяжении.

Определенным подтверждением такого мнения является тот факт, что начиная с 1300 г. в различных материалах проходит мысль о наличии австрийского типа языка. Отмечается, что в период 1300–1600 гг. на базе австрийских диалектов возник язык наддиалектного типа (Gemeinsprache), называемый иначе Österreichisch-Deutsch и обнаруживший тенденцию стать письменным литературным языком. В XVI в. появился ряд произведений, написанных на этом австрийско-немецком типе (Österreichisch-Deutsch). С продвижением и утверждением в южнонемецкой языковой области восточносредненемецкого типа литературного языка австрийский тип литературной речи не утратил не только сразу, но и позднее своего

значения. Так, университетский профессор И. З. Попович (Johann Siegmund Popowitsch) [4; с. 365] выступил против одностороннего подхода к норме языка Готшеда, а известный немецкий поэт К. Виланд (Ch. M. Wieland) [3, с. 365] в 1782 г. высказал надежду на то, что к 1800 г. австрийский тип речи (österreichische Mundart), «в известной степени облагороженный», но все же «австрийский диалект», станет нормой письменного языка. Сложившаяся языковая ситуация поставила перед дилеммой и австрийскую поэзию – перейти на норму письменного немецкого языка или обратиться к использованию австрийских диалектов. В соответствии с этим, именно в этот период наблюдалось оживленное развитие диалектной поэзии (М. Линдемайр, Ф. Штельцхамер – Maugus Lindemayr, Franz Stelzhamer), а венский драматург Й. Нестрой (Johann Nestroy) в своих пьесах блестяще использовал многообразие австрийской речи, характеризовавшейся, в особенности применительно к Вене.

Развитие языка продолжалось и после 1804 года, когда была создана Австрийская империя, и после 1867 года с установлением двуединой монархии Австро-Венгрии. Начиная с этой даты, в австрийский вариант проникают многочисленные заимствования из соседних языков: итальянского, хорватского, чешского, сербского, словенского, венгерского и других. Австрия стала центром многоязычного государства, а немецкий – официальным языком. В него вошло много заимствований также и в силу тесных культурных связей венского двора с Римом, Парижем и Мадридом.

Австрийская императрица Австрии Мария-Терезия утверждала, что австрийский язык не соответствует тем нормам, которые были бы приемлемы для оформления австрийских документов и письменных текстов. Именно поэтому в Вену специально были выписаны корректоры из Силезии, а австрийские документы и письменные тексты надлежало оформлять по восточноредне-немецкому языковому образцу. Хотя и сама Мария Терезия в привычном кругу общения продолжала говорить на австрийском наречии [5, с. 171].

Отмечают, что император Франц Иосиф, говоривший на языке образцовой для Австрии того времени пражско-немецкой нормы (Pragerdeutsch), сохранял в своей речи венскую окраску. В среде государственных чиновников, военных, в дворянских и придворных кругах постепенно утверждается особая форма разговорной литературной речи с австрийской мелодико-стилистической окраской (eine gewählte Umgangssprache mit österreichischem Tonfall und österreichischem Sprachstil), которую Г. Леви называл австрийским литературным языком [5, с. 172].

В 60-70 годы XIX в. между долго служившим примером правильного употребления языка северным регионом Германии, с одной, и немецкоговорящей Австрией, с другой стороны, возникли новые, так и не преодоленные окончательно лингвистические расхождения. В результате чего возникло чисто негативно понимаемое в то время понятие «австрийского немецкого языка». В 1901 году была проведена общая реформы немецкой нормы правописания, после которой еще оставались некоторые характерные австрийские элементы словоупотребления (например, слитное написание союза *sodaß* или написание имен *Ignaz* и *Morig* через *z*), хотя большое число постоянно употребляемых австрийцами выражений не было кодифицировано.

Идеология габсбургского государства основывалась на династическом и историческом принципах и отрицала национализм, в том числе и немецкий. Поэтому лояльность большинства австрийских немцев Габсбургской династии не позволяла им стать пангерманцами. Но осенью 1918-го династические ограничения исчезли, и неудивительно, что новое государство, возникшее на населенных немцами землях рухнувшей монархии, изначально получило название республики Немецкая Австрия.

На вопрос, не пора ли наконец являться немцами не только в культурно-языковом, но и в государственном плане, большинство австрийцев отвечали утвердительно. О стремлении Немецкой Австрии присоединиться к Германии было официально заявлено участникам Парижской мирной конференции, выработывавшей в 1919-1920 годах условия мира.

Держави-победительницы рассудили, что слияние Немецкой Австрии с Германией явилось бы нелогичным и неприемлемым «подарком» побежденным немцам. В результате произошло нечто уникальное: Австрии была фактически навязана независимость, а неприсоединение страны к Германии стало одним из условий Сен-Жерменского мирного договора.

В 1920 году с принятием Конституции Австрии немецкий язык стал официальным государственным языком наряду с языками меньшинств, однако в Конституции не указывается, что немецкий язык Австрии представлен самостоятельным вариантом [4, с. 361].

В 1920-1930-е годы австрийцы пережили несколько наложившихся друг на друга глубоких кризисов – политический, экономический и морально-психологический. И в марте 1938-го Австрия, приняв ультиматум, предъявленный Берлином, превратилась в Ostmark – юго-восточную провинцию Германского рейха. Восторженные толпы, встречавшие нацистского фюрера на улицах Вены, свидетельствовали о том, что большинство жителей потерявшей себя страны предпочли стать «просто» немцами.

Говорить о формировании новой национальной идентичности австрийцев приходится только после 1945 г. и особенно после 1955 г., когда был заключен Австрийский государственный договор. Именно после этого политического события австрийцы стали по-новому осознавать свою национальную идентичность и считать себя нацией, отличной от немцев.

Развитие национального самосознания в Австрии можно наглядно представить в виде таблицы внесены в Реестр европейского Союза». Этот список состоит из 23 слов – названий блюд, овощей и фруктов, 12 из которых являются исключительно австрийскими (echte Austriaismen), например:

Fisolen (австр.) – grüne Bohnen (герм.), Obers (австр.) – Sahne (герм.), Paradeiser (австр.) – Tomate (герм.), а остальные 11 являются общими с баварским диалектом [6].

Не менее интересными представляются результаты опроса, проведенного Институтом изучения общественного мнения, где на вопрос, является ли престижным владение литературным немецким языком, позитивно ответила только четверть австрийцев. Известный германист П. Веле считает многие австрийские наименования более удачными, мотивированными, нежели соответствующие немецкие дублеты [10, с. 320].

Немаловажную роль на существование австрийского варианта немецкого языка оказывает его нормирование и кодификация, которые были осуществлены в рамках «Österreichisches Wörterbuch» («Австрийского словаря»), первое издание которого вышло в 1951 г. Словарь содержит употребительную в Австрии лексику и предлагает орфографическую норму австрийского варианта.

Сохранение и утверждение отличительных национальных особенностей в Австрии является справедливой и важной задачей австрийского народа, отстаивающей свой национальный характер. И можно понять национальные чувства австрийцев, когда они считают, что не должны подражать во всем тому, что имеется «по ту сторону Инна». Каждый народ имеет собственное представление о культуре речи.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Сайт «Википедия» - ст. «Австрийский вариант немецкого языка».
2. Kretschmer P. Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen, 1918. – P. 29.
3. Wollmann F: Die Sprache des Österreichers. – Erziehung und Unterricht. Österreichische Sprache/ pädagogische Zeitschrift, 1948. – P. 361.
4. Görlich E.J.: Das Handbuch des Österreichers. – Salzburg, 1949. – P. 365.
5. Österreich-Betrachtungen I: Materialien zur österreichischen Landeskunde. – Bd. 1. Wien, 1992. – P. 171.

6. EU-Liste der „spezifisch österreichischen Ausdrücke“ [Электронный ресурс]: (Protokoll Nr. 10 „Über die Verwendung spezifisch österreichischer Ausdrücke der deutschen Sprache im Rahmen der Europäischen Union“) – Режим доступа: <http://members.chello.at/heinz.pohl/EU-Liste.htm>.

7. Берков В.П. Современные германские языки: Учеб. / В.П.Берков. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2001. – С. 336.

8. Жирмунский В. М. Немецкая диалектология. – Ленинград, 1956. – С. 38.

9. Wehle P. Sprechen sie Wienerisch? Von Adaxl bis Zwutschkerl. – Wien: Carl Ueberreuter, 1980. – P. 312.

УДК 378.147:811.111

Олексій Дейкун
(Київ, Україна)

ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ ВІДТВОРЕННЯ ЗМІСТУ АНГЛОМОВНИХ СТАТЕЙ БІ-БІ-СІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Цю статтю присвячено аналізу інформаційних повідомлень сайту новин Бі-Бі-Сі, зокрема використанню стратегій під час перекладу статей українською мовою. Доведено, що перекладацькі трансформації є ключовим засобом досягнути еквівалентності та належної читабельності новинних повідомлень.

Ключові слова: *новини, перекладацькі стратегії, трансформація, еквівалентність, додавання, вилучення, синтаксична трансформація, узагальнення, конкретизація.*

This article is devoted to the analysis of BBC news pieces, in particular to the use of transformations in the process of translating articles into the Ukrainian language. The author proves that translation transformations are a key means to achieve translation equivalence and appropriate readability of news.

Key words: *news pieces, translation strategies, transformation, equivalence, addition, omission, syntactical transformation, generalization, concretization.*

У нинішньому суспільстві засоби масової інформації відіграють ключове значення, позаяк подають інформацію про останні події у світі [9, с. 1105].

З-поміж різноманітних медіа особливе місце посідають Інтернет-новини, спрямовані на привернення уваги читача до певного сайту та утримання її якомога довше. За типом чи не найбільш важливими є англомовні повідомлення закордонних електронних видань, окремі з яких перекладаються українською мовою [4, с. 5].

Актуальність роботи зумовлено спрямованістю перекладознавчих та мовознавчих студій на дослідження перекладацьких стратегій новинного дискурсу.

Мета цієї статті – виокремити перекладацькі трансформації під час перекладу англомовних новинних повідомлень сайту Бі-Бі-Сі.

Новизна розвідки полягає у тому, що вперше встановлено види перекладацьких трансформацій та проаналізовано їхній вжиток у новинному дискурсі англомовного сайту Бі-Бі-Сі.

Аналіз понад 50 статей Бі-Бі-Сі засвідчує, що під час перекладу новин українською мовою застосовуються різноманітні перекладацькі стратегії, спрямовані досягнути перекладацької еквівалентності. Ключовою стратегією будь-якого перекладача є широке використання перекладацьких трансформацій, що сприяють читабельності вихідного українського тексту.

Проблему перекладацьких трансформацій досліджували багато вчених-мовознавців, серед них В. Н. Комісаров [3], С. Є. Максимов [5], Р. К. Мін'яр-Белоручев [6], Я. І. Рецкер [7] та О. Л. Семенов [8], які пропонували власні підходи до визначення цього поняття.

Трансформація є основою більшості прийомів перекладу. Вона полягає у зміні формальних (лексичні та граматичні трансформації) або семантичних (семантичні трансформації) компонентів вихідного тексту, зберігаючи інформацію, яку призначено передати" [6, с. 201]. Трансформації визначають як прийоми логічного мислення, за допомогою яких ми розкриваємо значення слова іноземної мови в контексті та знаходимо його відповідність у мові перекладу, що не збігається із словниковою [7, с. 216].

Відношення між відрізком оригіналу та відповідним відрізком перекладу можна уявити, як перетворення (трансформацію) першого в другий за певними правилами [3, с. 164]. Переклад полягає в тому, що перекладач має відтворити надану інформацію так повно, як можливо, але цього можна досягнути, лише застосувавши певні структурні або семантичні зміни. Ці зміни, які є наслідком лексичних та граматичних розбіжностей у мовах, називаються трансформаціями в перекладі [5, с. 14]. Трансформацію також тлумачать як міжмовні перетворення, аби досягати еквівалентності текстів оригіналу та перекладу (щоб зберегти функціональний вплив повідомлення) [8, с. 68-69].

З огляду на характер одиниць мови оригіналу перекладацькі трансформації поділяємо на додавання, вилучення, синтаксичні, узагальнення та конкретизації.

Прийом додавання полягає у введенні в переклад лексичних елементів, що відсутні в оригіналі, аби правильно передати смисл речення (оригіналу), що перекладається, та / або дотримати мовленнєві і мовні норми, що існують в культурі мови перекладу [2, с. 308-309]. Трансформацію додавання спостерігаємо в заголовках тексту новин, коли англійську назву статті *The Untranslatable Emotions You Never Knew You Had* витлумачено як *Мбукі-мвукі: Емоції, які не мають назви в нашій мові*. У перекладі додано запозичений із мови зулу термін *мбукі-мвукі*, значення якого розкривається у вступному абзаці (непереборне бажання скинути одяг під час танцю).

Трансформація вилучення – усунення в тексті перекладу тих плеонастичних або тавтологічних лексичних елементів, які за нормами мови перекладу є частинами імпліцитного змісту тексту [2, с. 311-312]. Прикладом такого типу трансформації є уривок з англомовної статті *Do Men and Women Really Have Different Personalities?*, де вилучення в українському варіанті стосується до власних назв, зокрема англо-саксонських реалій, пор.: *John Gray's original mega-selling book Men are from Mars, Women are from Venus, first published in the early 1990s, has sold millions, spawning numerous parodies (such as Katherine Black and Finn Contini's Women May Be from Venus, But Men are Really from Uranus) and even comedy stage shows, such as Men are from Mars, Women are from Venus, Live! currently playing off Broadway.*) – *Бестселер Джона Грея "Чоловіки – з Марса, жінки – з Венери", вперше опублікований на початку 1990-х, розійшовся мільйонними тиражами і надихнув безліч пародій і комедійних шоу.*

Наведені приклади свідчать, що в українському перекладі вилучено назви різних робіт з психології: *Katherine Black and Finn Contini's Women May Be from Venus, But Men are Really from Uranus, Men are from Mars, Women are from Venus, Live! currently playing off Broadway.*

Синтаксичну трансформацію тлумачимо як прийом, за якого синтаксична структура оригіналу перетворюється в аналогічну структуру мови перекладу [2, с. 314]. Синтаксичну трансформацію відзначаємо, коли підмет оригіналу *pigeons* стає додатком в перекладі у *птахів*, а додаток оригіналу *habits* стає підметом у перекладі - *Забобони*, пор.: *Even pigeons can develop superstitious habits, as psychologist B. F. Skinner famously showed in an experiment.* – *Забобони є навіть у птахів, зокрема голубів, як довів психолог Б.Ф. Скіннер у своєму відомому експерименті.*

Трансформацію узагальнення називається заміна одиниці вихідної мови, що має вужче значення, одиницею мови перекладу з ширшим значенням. Створювана відповідність

виражає родове поняття, що включає початкове видове. Використання слова із загальнішим значенням позбавляє перекладача від необхідності уточнювати [2, с. 317]. Прийом генералізації пропоную розглянути на прикладі статті Бі-Бі-Сі *The Psychology Behind a Subtle Pressure to Work When Sick*, де цей прийом представлено різними варіантами. По-перше, трансформацію узагальнення спостерігаємо під час заміни займенника *we* на іменник *працівники* і займенника *our* на займенник *свого*, пор.: *As well, we look to our bosses as role models for sickness behaviour. - У питанні лікарняного працівники, зазвичай, наслідують свого керівника.*

По-друге, відбувається заміна словосполучення *your manager* на вислів *менеджер компанії*, де займенник витісняється іменником, пор.: *"If your manager commonly engages in presenteeism, they may expect staff to do the same and their staff may be reluctant to take time off sick," Kinman adds. - "Якщо менеджер компанії приходить в офіс хворим, він може очікувати цього й від своїх підлеглих. У такому разі вони братимуть лікарняні менш охоче", - пояснює Кінман.*

Зворотній до трансформації узагальнення **прийом конкретизації**, унаслідок якого слово (термін) ширшої семантики в оригіналі замінюється словом вузької семантики [2, с. 318], також виокремлюємо у вищевказаній статті сайту Бі-Бі-Сі. Трансформацію конкретизації спостерігаємо в основному тексті, за якої загальний іменник *people* замінюється на об'єднувальний займенник *ми*, пор.: *Why do people feel obliged to go to work when sick? - Чому ми вважаємо себе зобов'язаними виходити на роботу під час хвороби?*

Таким чином, унаслідок аналізу перекладу новин сайту Бі-Бі-Сі було виокремлено п'ять найбільш репрезентативних трансформацій: додавання, вилучення, синтаксичну, узагальнення та конкретизації, аби досягати належної читабельності та перекладацької еквівалентності.

Перспективу дослідження вбачаємо в подальшому аналізі та виокремленні перекладацьких трансформацій під час перекладу новинних повідомлень інших провідних англomовних видань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вайшенберг З. В. Новинна журналістика: Навч. посібник / За заг. ред. В.Ф. Іванова. – К. : Академія Української преси, 2004. – 262 с.
2. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури: Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В. І. Карабан. – Вінниця : Нова кн., 2002. – 562 с.
3. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение / В. Н. Комиссаров. – М. : Изд-во "ЭТС", 2000. – 424 с.
4. Ла Рош фон В. Вступ до практичної журналістики: Навч. посібник / фон. В. Ла Рош. – К. : Академія української преси, 2005. – 229 с.
5. Максимов С. Є. Практичний курс перекладу (англійська та українська мови). Теорія та практика перекладацького аналізу тексту для студентів факультету перекладачів та факультету заочного та вечірнього навчання: Навч. посібник / С. Є. Максимов. – К. : Ленвіт, 2006. – 157 с.
6. Миньяр-Белоручев Р. К. Теория и методы перевода / Р. К. Миньяр-Белоручев. – М. : Московский лицей, 1996. – 290 с.
7. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика / Я. И. Рецкер. – М. : Международные отношения, 1974. – 216 с.
8. Семёнов А. Л. Основные положения общей теории перевода / А. Л. Семёнов. – М. : Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2005. – 99 с.
9. Longman dictionary of contemporary English : словарь / Direct. D.Summers. – Harlow : Longman, 2003. – 1950 p.

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

The article discusses some problems of teaching foreign students in the educational and scientific sphere, reveals the content of the principle of interdisciplinary connections in language classes. Specialty and accounting of the principle of intersubject connections in the teaching of foreign students in the educational and scientific sphere.

Key words: *foreign students, academic and scientific sphere, scientific style of speech, the first certification level, interdisciplinary relations.*

У статті розглядаються деякі проблеми навчання іноземних студентів у навчально-науковій сфері, обґрунтовуються терміни початку навчання наукового стилю мовлення, розкривається зміст принципу міждисциплінарних зв'язків на заняттях з мови.

Ключові слова: *іноземні студенти, навчально-наукова сфера, науковий стиль мовлення, перший сертифікаційний рівень, міждисциплінарні зв'язки.*

Підготовка іноземних студентів до навчання в українських вищих навчальних закладах має багаторічну історію. Останнім часом навчання іноземних студентів як найважливіший аспект міжнародної діяльності ВНЗ набув ще більшого значення, відбулися докорінні соціально-політичні зміни не тільки в нашій країні, а й у багатьох країнах світу, що відбилося на контингенті іноземних студентів та умовах їх навчання. Разом з тим, глобальна мета навчання іноземних студентів на підготовчому етапі (підготовка іноземних студентів до подальшого навчання у вищих навчальних закладах спільно з українськими студентами) не тільки не втратила свого значення, але й отримала подальший розвиток.

Головну мету підготовчого етапу можна визначити як «здатність учня здійснювати навчально-пізнавальну діяльність засобами нерідної мови в нерідному матеріальному і соціокультурному середовищі». [5, 67]

Незважаючи на багаторічний досвід викладання, на підготовчому етапі навчання при формуванні у іноземних студентів мовної і предметно-мовної компетентностей виникає низка проблем.

Однією з них є проблема початку навчання спілкування в навчально-науковій сфері на заняттях з української мови.

Традиційно вивчення мови спеціальності, а потім спілкування в навчально-професійній, навчально-науковій сфері починалося з IV тижня від початку вивчення української мови, тобто перед включенням у навчальний процес загальноосвітніх дисциплін.

При такій організації навчального процесу викладачі української мови практично є репетиторами, так як не тільки відпрацьовують лексико-граматичний матеріал, а й першими вводять термінологічний апарат тієї чи іншої навчальної дисципліни. Крім того, увесь граматичний матеріал подається на лексичному рівні, оскільки на заняттях з навчання загального володіння українською мовою цей граматичний матеріал ще не вивчався. Це означає, що студенти зачували окремі речення без усвідомлення того чи іншого мовленнєвого явища. Такий підхід не дозволяв студентам сформуванню навички використання певного граматичного явища. Одне і те ж граматичне явище, досліджуване на матеріалі різних загальноосвітніх дисциплін, сприймається студентами як щось нове, тобто повністю відсутнє перенесення досвіду. [4, 72]

Тоді виникає інше питання: чи можна на IV тижні від початку вивчення української мови розпочинати навчання спілкування в навчально-науковій сфері? Аналіз існуючих

підручників і «Освітніх програм з української мови» [1, 2] показує, що в цей час студенти вивчають українську мову в обсязі елементарного рівня, на якому подані лише основи знань про систему української мови, а навички в будь-якому вигляді мовленнєвої діяльності тільки починають формуватися.

Оскільки науковий стиль мовлення є підсистемою загальної системи української мови і навчання мовленнєвим особливостям наукового стилю мовлення будується на закономірностях системи української мови, знання про яку у студентів на цьому етапі відсутні, а також відсутній термінологічний апарат українською мовою із загальноосвітніх дисциплін, можна зробити висновок, що починати навчання спілкування в навчально-науковій сфері на IV тижні, тобто в період вивчення елементарного курсу української мови, недоцільно. Для вивчення особливостей наукового стилю мовлення і навчання спілкування в цій сфері студенти повинні знати всю прийменниково-відмінкову, видову і дієслівну системи української мови, всі типи простих і складних речень, володіти навичками роботи з текстом, усного та писемного мовлення, що відповідає базовому рівню володіння українською мовою, тобто кінцю першого семестру.

В «Освітніх програмах з української мови» [1, 2] немає конкретних рекомендацій щодо початку навчання спілкування в навчально-науковій сфері, але перелік комунікативних завдань і комунікативно-мовленнєвих блоків, вимог до мовленнєвих навичок відповідають першому сертифікаційного рівню загального володіння українською мовою.

Таким чином, ми вважаємо, що рішення цієї проблеми таке: навчання спілкування в навчально-науковій сфері має здійснюватися в II семестрі, в період вивчення української мови в обсязі першого сертифікаційного рівня.

Ще одна проблема – урахування принципу міжпредметних зв'язків. Цей принцип, на наш погляд, може реалізуватися таким чином: в навчальних матеріалах з української мови враховуються комунікативні потреби студентів на заняттях із загальноосвітніх предметів на початковому етапі підготовки і на першому курсі; підручники повинні містити тексти, характерні для наукового стилю мовлення: опис, розповідь, міркування і доказ, що реалізують комунікативні потреби студентів; створення навчальних матеріалів з української мови наукового стилю мовлення, які спираються на зміст загальноосвітніх дисциплін, що вивчаються на етапі початкової підготовки.

У цій статті ми сформулювали такі проблеми підготовки іноземних студентів до навчання у вищих навчальних закладах України, які ще не знайшли остаточного рішення і вимагають наукових досліджень. На нашу думку, вирішення цих проблем полягає в розробці принципу міждисциплінарних зв'язків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бодик О. П. Програма вивчення навчальної дисципліни «Українська мова для студентів-іноземців». – Краматорськ: КЕГІ, 2013. – 12 с.
2. Варава С.В. Навчання мови спеціальності в умовах підготовчих факультетів для іноземних громадян: структура та зміст / С.В. Варава, В.І. Груцьк // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки: зб. наук. пр. – Х., 2009. – Вип. 15. – С. 24-33.
3. Єдина типова навчальна програма з української мови для студентів-іноземців основних факультетів нефілологічного профілю вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації. – К., 2008.
4. Кутузова Г. И. Проблемы подготовки иностранных студентов к обучению в российских вузах на занятиях по русскому языку / Г. И. Кутузова // Мир русского слова. – 2004. – № 4. – С. 68-74.
5. Сурыгин А. И. Дидактический аспект обучения иностранных учащихся (основы теории обучения на неродном для учащихся языке). – СПб., 2000. – 230 с.

УДК 821.161.1.09.

Нина Курасова
(Кариши, Узбекистан)

МОДИФИКАЦИЯ ЖАНРОВОЙ ПРИРОДЫ РАССКАЗА В РАННЕМ ТВОРЧЕСТВЕ И.БУНИНА

В статье рассматривается жанровая природа рассказа в раннем творчестве И.А.Бунина, прослеживается его модификация. Отмеченные изменения в эстетической системе автора связываются с художественной сверхзадачей – постижением нравственно-философской сущности бытия и человека.

Ключевые слова: жанр, рассказ, модификация, сюжетно-композиционная структура, эстетическая система, символизация, художественный образ.

In the article genre nature of story is examined in early work of И.А.Бунина, his modification is traced. The marked changes in the aesthetic system of author contact with artistic сверхзадачей - understanding of morally-philosophical essence of life and man.

Keywords: genre, story, modification, with composition structure, aesthetic system, symbolizing, image.

В «Автобиографических заметках» Бунин писал: «...Большинство тех, что писали о моих первых книгах, не только спешили уложить меня на какую-нибудь полочку, не только старались раз навсегда установить размеры моего дарования, не замечая, что им же самим уже приходилось менять свои приговоры...», «Бросив ... прежние клички, некоторые из писавших обо мне обратились ... к диаметрально противоположным – сперва «декадент», потом «парнасец», «холодный мастер», – в то время как прочие все еще твердили: «певец осени, изящное дарование, прекрасный русский язык, любовь к природе, любовь к человеку...» [1, с. 555].

Думается, что пишущие об авторе «Антоновских яблок» во многом были правы, представляя свое понимание творчества молодого автора, делающего первые шаги в литературе, находящегося в активных поисках своих тем, героев, стиля, жанров. Не удивителен поэтому «невероятный шум» в литературе, о котором упоминает писатель.

В данной работе нами предпринята попытка анализа жанровой природы ранних рассказов И.А.Бунина (на примере «Перевала»).

Рассказ «Перевал» в творческой биографии писателя – один из ранних. Его рассмотрение с обозначенной точки зрения кажется нам важным, так как он актуализирует поиски молодого автора в плане формообразующих и семантических структур. Датированный 1892-1898 годами, рассказ впервые был опубликован в 8 номере журнала «Русская мысль» в 1901 году вместе с рассказами «Костер» и «В августе» под общим заголовком «Три рассказа» [2, с. 475].

К этому времени Бунин уже издал несколько сборников стихотворений и рассказов, опубликовал в периодике немало произведений разных жанров, был заметной фигурой в литературном процессе рубежа веков, вызывал неподдельный интерес читателей и литературной критики.

К примеру, критик И.Джонсон, сопоставляя «Перевал» с другими произведениями Бунина, усмотрел в нем определенный рубеж в творчестве писателя. «...Кажется, – пишет он, – что творчество нашего автора проходит в настоящее время какой-то перевал... Прежний г. Бунин представлялся по преимуществу писателем обиженных и угнетенных, занимался общественными явлениями... Теперь у писателя на первом плане только его настроение, теперь для него другие люди – только повод высказать свои (курсив автора. – Н.К.) чувства, мысли, ощущения» [3, с. 475].

В свою очередь, А. Басаргин в рецензии на журнальную публикацию трех рассказов Бунина (в том числе и «Перевала») писал, что они передают «жизнь настроения». Критик отмечает своеобразный импрессионизм: «... беллетристы «настроения» (курсив автора. –

Н.К.) делают своего рода нажимы... на свою чувствительность, на свою «художественную» фантазию, чтобы через них вызвать желательное *настроение* (курсив автора. – Н.В.) ...» [4, с. 475]. И другие рецензенты сходились во мнении, что у Бунина «реальная жизнь вытесняется... вечным раздумьем автора... и постоянным анализом ощущений» [5, с. 475].

«Своеобразный импрессионизм», желание высказать *свои* чувства и переживания приводят писателя к изменению повествовательной структуры рассказов, модификации их жанровой природы. Бунину, как справедливо замечает Л.А.Смирнова, стало «тесно в сюжетной прозе», которая была характерна для его прежних произведений.

В рассказах «На Донце», «Антоновские яблоки», «Новая дорога», «У истоков дней» и других наблюдается «размывание» жанра: уход от сюжета как строгой событийной организации, внутренние изменения композиционно-речевой структуры, субъективизация повествования, введение абстрактных «кодов», символизация образов. Отмеченные изменения в эстетической системе автора определялись художественной сверхзадачей – постижением нравственно-философской сущности бытия и человека. «Перевал» в этом отношении явился своеобразным фокусом, вобравшим в себя признаки переходности, трансформации «внутри» жанра.

Повествование в рассказе ведется от первого лица. Рассказчик не назван по имени (деталь, важная в семантике текста), при этом он является и непосредственным участником действия, и его единственным персонажем, не считая лошади. Картина мира представлена с единственной точки зрения – «я-рассказчика» – персонажа, – что, с одной стороны, ограничивает пространственно-временное видение этой картины, с другой, – фокусирует внимание рассказчика (и адресата) на отбор и последовательность компонентов описания. «Ночь давно, а я все еще бреду по горам к перевалу, бреду под ветром, среди холодного тумана, и безнадежно, но покорно идет за мной в поводу мокрая, усталая лошадь, звякая пустыми стремянами» [6, с. 7]. Путник в ночи, в горах, в тумане, сквозь снег и ветер, бредущий к перевалу, мечтающий о «затишье», о «светлом, людном доме», о «сладости тепла после холода» – такова линейная компонентная, «событийная» канва повествования, отражающая ее внешний, «бытовой» план. При этом как пространственная (физическая), так и временная точка зрения рассказчика постоянно меняются, что придает повествованию внутренний динамизм и художественную занимательность.

Как справедливо отмечали современники Бунина, писатель, стремясь запечатлеть окружающий мир в его изменчивости, подвижности, «импрессионистично» стремился передать непосредственные, *мимолетные впечатления*, создать *настроение* (курсив наш. – Н.К.), вызвать душевный отклик у читателя.

Живописная палитра молодого автора удивляет талантливым описанием постоянно меняющейся природы, точным воспроизведением каждого ее нюанса («Еще можно было различить огоньки в темнеющей долине далеко внизу на побережье темного залива...»), «Но в горах уже наступала ночь. Темнело быстро, я шел, приближался к лесам – и горы вырастали все мрачней и величавее, а в пролеты между их отрогами с бурной стремительностью валился косыми, длинными облаками густой туман, гонимый бурей сверху», «Повеяло зимней свежестью, понесло снегом и ветром... Наступила ночь...», «...Кажется, что все вымерло на земле, и уже никогда не настанет утро, а будут только возрастать туманы, окутывая величавые в своей полночной страже горы, будут глухо гудеть леса по горам и все гуще лететь снег на пустынном перевале»); физического и морального состояния персонажа-рассказчика на протяжении всего утомительного подъема к перевалу, его субъективных реакций, переживаний («Каждую минуту мне кажется, что перевал в двух шагах от меня, а голый и каменный подъем не кончается», «Мне вспоминается...», «Я пробираюсь...», «Я весь дрожу от напряжения и усталости...», «Не крикнуть ли?», «И я злобно дергаю повод...», «...Мое отчаяние начинает укреплять меня...», «Я иду, стиснув зубы...»).

Однако за внешней картиной мира в повествовании скрывается внутренняя – символическая, философская.

Двуплановість повествовання «Перевала» досягається у Бунина своєобразними композиційно-речевими «сигналами», «кодами», починаючи з багатозначного названня: і конкретно-природного, і абстрактно-символічного. Подібні «сигнали» ми знаходимо, відчуваємо і в самому тексті: «Не крикнути чи? Але тепер навіть чабани забилися в свої гомеровські хижини разом з козами і овцями, – хто чує мене?», «...Уже давним-давно сплять в долинах, в своїх маленьких хижинах маленькі люди...». «Чабани», «гомеровські хижини», «kozy і овці», «сплять в долинах», «маленькі хижини», «маленькі люди» в читальському свідомості асоціативно зв'язуються з біблейською і добіблейською міфологією, з представленнями про «долини» і «маленьких людей» як всесвітньому світі, семантично углубляючи і доповнюючи створену картину світу.

Речеві символічні «сигнали» переростають в прямі філософські роздуми про «життєвих перевалах» кожного людини, переживаючого «ноч», «туман», «бурю», горя і страдания, щастя і самотність. Загальність сприйняття створюється не тільки позначеними символами-мікробідами, але і неоднорідністю темпоральної організації, порушенням синхронності часу, своєобразним «усилителем» якого служать дієслова 1 і 3 особи, обрамлюючі абзац, використання форм теперішнього, минулого і майбутнього часу в одному речевому періоді, актуалізуюче суперечливе рух життя: «*Йди, йди. Будемо брестити, поки не свалимося. Скільки вже було в моєму житті цих важких і самотніх перевалів! Як ніч, надвигалися на мене горя, хвороби, зміни коханих і гіркі образи дружби – і наступав час самотності з усіма, з чим звичався. І, зміцнивши серце, знову брав я в руки свій странничий посох. А підйоми до новому щастю були високі і важкі, ніч, туман і буря зустрічали мене на висоті, жадливе самотність охоплювало на перевалах... Але – йдемо, йдемо!*» (всюди курсив наш. – Н.К.).

Але не тільки «перевал» хвилює бунинського персонажа. Його героїв завжди хвилював питання: а що там, «за дзеркалом» (розповідь «У витока днів»), за «перевалом»? «Сладкість тепла після холода» чи «мертвий сон»?

Заключительні рядки розповіді посилюють морально-філософську тональність внутрішнього плану повествовання, що мотивовано ідейно-естетичним змістом розповіді. Тут «бутове» доповнюється бытийним: «День знову обрадує мене людьми і сонцем і знову надолго обмане мене... Де-то упаду я і вже навічно залишусь середі ночі і вьюги на голих і від віку пустинних горах?» «День», «люди», «сонце» – «ноч», «вьюга», «пустинні гори»; «сладкість тепла після холода» – «мертвий сон» – антитеза подібних мікробідов, наповнюючих повествовання, не випадково завершується питанням, народжує в фіналі макрообраз життя, таємничого, загадкового, складного, суперечливого, не досяжного людиною до кінця.

Таким чином, повествовальна структура «Перевала», включаючи два плану – «життєвий», «бутової» і бытийний, – семантично зв'язана з вічними, філософськими питаннями життя і смерті, їх таємниці і значення, модифікувала жанрообразуючі ознаки малої форми в ранньому творчестві І. Бунина.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бунин И.А. Собр. соч. – В 6 т. – Т.6. Освобождение Толстого. О Чехове. Воспоминания. Дневники. Статьи. – М.: Худ. литература, 1987. – 719 с.
2. См.: Бунин И.А. Собр. соч. – В 6 т. – Т.2. Произведения 1887-1909. – М.: Худ. литература, 1987. – 511 с.
3. Цит. по: Комментарии / Бунин И.А. Собр. соч. – В 6 т. – Т.2. Произведения 1887-1909. – М.: Худ. литература, 1987. – 511 с.
4. Там же.
5. Там же.
6. Бунин И.А. Собр. соч. – В 6 т. – Т.2. Произведения 1887-1909. – М.: Художественная литература, 1987. – 511 с.

*Нилуфар Курбанова, Орзигул Шомуродова
(Карши, Узбекистан)*

РОМАННОСТЬ В ЛИРИКЕ АХМАТОВОЙ

Лирика “серебряного” века многообразна и музыкальна. Сам эпитет “серебряный” звучит, как колокольчик. Серебряный век – это целое созвездие поэтов. Поэтов – музыкантов. Стихи “серебряного” века – это музыка слов. В этих стихах не было ни одного лишнего звука, ни одной ненужной запятой, не к месту поставленной точки. Все продуманно, четко и музыкально. Также использовались различные стили в литературе.

Акмеизм – стиль, придуманный и основанный Гумилевым, подразумевал отражение реальности легкими и емкими словами. Этот стиль был использован в поэзии Ахматовой.

Лирика Ахматовой периода ее первых книг (“Вечер”, “Четки”, “Белая стая”) – почти исключительно лирика любви. Ее новаторство как художника проявилось первоначально именно в этой традиционно вечной, многократно и, казалось бы до конца разыгранной теме.

Если перечитать ее ранние стихи, в том числе и те, что собраны в первой книге «Вечер», считающейся насквозь петербургской, то мы невольно удивимся, как много в них южных, морских реминисценций. Можно сказать, что внутренним слухом благодарной памяти она на протяжении всей своей долгой жизни постоянно улавливала никогда полностью не замиравшее для нее эхо Черного моря.

В своей первой поэме – « У самого моря», написанной в 1914 году в усадьбе Слепнево (Тверская губ.), она воссоздала поэтическую атмосферу Причерноморья, соединив ее со сказкой о любви:

Бухты изрезали низкий берег,
Все паруса убежали в море,
А я сушила соленую косу
За версту от земли на плоском камне.
Ко мне приплывала зеленая рыба,
Ко мне прилетала белая чайка,
А я была дерзкой, злой и веселой
И вовсе не знала, что это – счастье.
В песок зарывала желтое платье,
Чтоб ветер не сдул, не унес бродяга,
И уплывала далеко в море,
На темных, теплых волнах лежала.
Когда возвращалась, маяк с востока
Уже сиял переменным светом,
И мне монах у ворот Херсонеса говорил:
Что ты бродишь ночью?
...Я с рыбаками дружбу водила.
Под опрокинутой лодкой часто
Во время ливня с ними сидела,
Про море слушала, запоминала,
Каждому слову тайно веря.
И очень ко мне рыбаки привыкли.
Если меня на пристани нету,
Старший за мною слал девчонку,
И та кричала: «Наши вернулись!
Нынче мы камбалу жарить будем»...

Новизна любовной лирики Ахматовой бросилась в глаза современникам чуть ли не с первых ее стихов, опубликованных еще в “Аполлоне”, но, к сожалению, тяжелое знамя

акмеизма, под которое встала молодая поэтесса, долгое время как бы драпировало в глазах многих ее истинный, оригинальный облик и заставляло постоянно соотносить ее стихи то с акмеизмом, то с символизмом, то с теми или иными почему-либо выходившими на первый план лингвистическими или литературоведческими теориями.

Выступавший на вечере Ахматовой (в Москве в 1924 году), Леонид Гроссман остроумно и справедливо говорил: "Сделалось почему-то модным проверять новые теории языковедения и новейшие направления стихологии на "Четках" и "Белой стае". Вопросы всевозможных сложных и трудных дисциплин начали разрешаться специалистами на хрупком и тонком материале этих замечательных образцов любовной элегии. К поэтессе можно было применить горестный стих Блока: ее лирика стала "достоянием доцента". Это, конечно, почетно и для всякого поэта совершенно неизбежно, но это менее всего захватывает то не повторяемое выражение поэтического лица, которое дорого бесчисленным читательским поколениям".

И действительно, две вышедшие в 20-х годах книги об Ахматовой, одна из которых принадлежала В.Виноградову, а другая Б.Эйхенбауму, почти не раскрывали читателю ахматовскую поэзию как явление искусства, то есть воплотившегося в слове человеческого содержания. Книга Эйхенбаума, по сравнению с работой Виноградова, конечно, давала несравненно больше возможностей составить себе представление об Ахматовой – художнике и человеке.

Важнейшей и, может быть, наиболее интересной мыслью Эйхенбаума было его соображение о "романности" ахматовской лирики, о том, что каждая книга ее стихов представляет собой как бы лирический роман, имеющий к тому же в своем генеалогическом древе русскую реалистическую прозу. Доказывая эту мысль, он писал в одной из своих рецензий: "Поэзия Ахматовой – сложный лирический роман. Мы можем проследить разработку образующих его повествовательных линий, можем говорить об его композиции, вплоть до соотношения отдельных персонажей. При переходе от одного сборника к другому мы испытывали характерное чувство интереса к сюжету – к тому, как разовьется этот роман".

О "романности" лирики Ахматовой интересно писал и Василий Гиппиус (1918). Он видел разгадку успеха и влияния Ахматовой (а в поэзии уже появились ее подголоски) и вместе с тем объективное значение ее любовной лирики в том, что эта лирика пришла на смену умершей или задремавшей в то время форме романа. И действительно, рядовой читатель может недооценить звукового и ритмического богатства таких, например, строк: "и столетие мы лелеем еле слышный шорох шагов", – но он не может не плениться своеобразием этих повестей-миниатюр, где в немногих строках рассказана драма. Такие миниатюры – рассказ о сероглазой девочке и убитом короле и рассказ о прощании у ворот (стихотворение "Сжала руки под темной вуалью..."), напечатанный в первый же год литературной известности Ахматовой.

Потребность в романе - потребность, очевидно, насущная. Роман стал необходимым элементом жизни, как лучший сок, извлекаемый, говоря словами Лермонтова, из каждой ее радости. В нем увековечивались сердца с неприходящими особенностями, и круговорот идей, и неуловимый фон милого быта. Ясно, что роман помогает жить. Но роман в прежних формах, роман, как плавная и многоводная река, стал встречаться все реже, стал меняться сначала стремительными ручейками ("новелла"), а там и мгновенными "гейзерами". Примеры можно найти, пожалуй, у всех поэтов: так, особенно близок ахматовской современности лермонтовский "роман" – "Ребенку", с его загадками, намеками и недомолвками. В этом роде искусства, в лирическом романе – миниатюре, в поэзии "гейзеров" Анна Ахматова достигла большого мастерства. Вот один из таких романов:

"Как велит простая учтивость,
Подошел ко мне, улыбнулся.
Полулаского, полулениво

Поцелуем руки коснулся.
И загадочных древних ликов
На меня посмотрели очи.
Десять лет замираний и криков.
Все мои бессонные ночи
Я вложила в тихое слово
И сказала его напрасно.
Отошел ты. И стало снова
На душе и пусто и ясно".

Роман кончен. Трагедия десяти лет рассказана в одном кратком событии, одном жесте, взгляде, слове. Нередко, миниатюры Ахматовой были, в соответствии с ее излюбленной манерой, принципиально не завершены и подходили не столько на маленький роман в его, так сказать, традиционной форме, сколько на случайно вырванную страничку из романа или даже часть страницы, не имеющей ни начала, ни конца и заставляющей читателя додумывать то, что происходило между героями прежде.

"Хочешь знать, как все это было? –

Три в столовой пробило,
И прощаясь, держась за перила,
Она словно с трудом говорила:
"Это все... Ах, нет, я забыла,
Я люблю вас, я вас любила
Еще тогда!" "Да".

Хочешь знать, как все это было?

Возможно, именно такие стихи наблюдательный Василий Гиппиус и называл "гейзерами", поскольку в подобных стихах – фрагментах чувство действительно как бы мгновенно вырывается наружу из некоего тяжелого плена молчания, терпения, безнадежности и отчаяния.

Стихотворение "Хочешь знать, как все это было?.." написано в 1910 году, то есть еще до того, как вышла первая ахматовская книжка "Вечер" (1912), но одна из самых характерных черт поэтической манеры Ахматовой в нем уже выразилась в очевидной и последовательной форме. Ахматова всегда предпочитала "фрагмент" связному, последовательному и повествовательному рассказу, так как он давал прекрасную возможность насытить стихотворение острым и интенсивным психологизмом; кроме того, как ни странно, фрагмент придавал изображаемому своего рода документальность: ведь перед нами и впрямь как бы не то отрывок из нечаянно подслушанного разговора, не то оброненная записка, не предназначавшаяся для чужих глаз. Мы, таким образом, заглядываем в чужую драму как бы ненароком, словно вопреки намерениям автора, не предполагавшего нашей невольной нескромности.

Нередко стихи Ахматовой походят на беглую и как бы даже не "обработанную" запись в дневнике:

"Он любил три вещи на свете:
За вечерней пенью, белых павлинов
И стертые карты Америки. Не любил,
когда плачут дети, Не любил чая с
малиной И женской истерики.
...А я была его женой". Он любил...

Иногда такие любовные "дневниковые" записи были более распространенными, включали в себя не двух, как обычно, а трех или даже четырех лиц, а также какие-то черты интерьера или пейзажа, но внутренняя фрагментарность, похожесть на "романную страницу" неизменно сохранялась и в таких миниатюрах:

"Там тень моя осталась и тоскует,

Все в той же синей комнате живет,
Гостей из города за полночь ждет
И образок эмалевый целует. И в
доме не совсем благополучно:
Огонь зажгут, а все-таки темно...
Не оттого ль хозяйке новой скучно,
Не оттого ль хозяин пьет вино
И слышит, как за тонкою стеною
Пришедший гость беседует со мною".
Там тень моя осталась и тоскует...

В этом стихотворении чувствуется скорее обрывок внутреннего монолога, та текучесть и непреднамеренность душевной жизни, которую так любил в своей психологической прозе Толстой.

Особенно интересны стихи о любви, где Ахматова – что, кстати, редко у нее – переходит к "третьему лицу", то есть, казалось бы, использует чисто повествовательный жанр, предполагающий и последовательность, и даже описательность, но и в таких стихах она все же предпочитает лирическую фрагментарность, размытость и недоговоренность. Вот одно из таких стихотворений, написанное от лица мужчины:

"Подошла. Я волненья не выдал,
Равнодушно глядя в окно.
Села словно фарфоровый идол,
В позе, выбранной ею давно.
Быть веселой - привычное дело,
Быть внимательной - это трудней...
Или томная лень одолела
После мартовских пряных ночей?
Томительный гул разговоров,
Желтой люстры безжизненный зной
И мельканье искусных проборов
Над приподнятой легкой рукой.
Улыбнулся опять собеседник
И с надеждой глядит на нее...
Мой счастливый богатый наследник,
Ты прочти завещанье мое".
Подошла. Я волненья не выдал...

Ахматовские стихи, «где каждый шаг – секрет» – где «пропасти налево и направо», в которых ирреальность, туман и зазеркалье сочетались с абсолютной психологической и даже бытовой, вплоть до интерьеря, достоверностью, заставляли говорить о «загадке Ахматовой». Какое-то время даже казалось, что так, как она, вообще не писал никто и никогда. Лишь постепенно увидели, что лирика Ахматовой имеет глубокие и широко разветвленные корни, уходящие не только в русскую классическую поэзию, но и в психологическую прозу Гоголя и Толстого, а также активно захватывает пласты общемировой словесной культуры.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Добин Е.Ф. Поэзия Анны Ахматовой. – Л., 1968.
2. Жирмунский В.М. Творчество Анны Ахматовой. – Л., 1973.
3. Литературный энциклопедический словарь (под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева). – М., 1987.
4. Манделштам О.Э. Избранное. – М., 2001.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 2000.
6. Эйхенбаум Б.М. Анна Ахматова: Опыт анализа, 1923.

Ozoda Qo'chqarova
(Andijon, O'zbekiston)

METAFORANING BADIY MATNDAGI VAZIFALARI

Ushbu maqolada metafora ko'chma ma'no hosil qilishdagi eng keng tarqalgan usuli sifatida va uning badiiy matnda obrazlilik va ta'sirsanlikni oshiruvchi vosita sifatidagi vazifalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: metafora, ko'chma ma'no, obrazlilik, ta'sirchanlik, sub'ektiv munosabat.

Статья освещает метафору как широко распространенный вид косвенного значения и как средство преувеличения образности и впечатлительности в художественных произведениях.

Ключевые слова: метафора, косвенное значение, образность, впечатлительность, субъективная отнащения.

The article deals with the metaphor of a widespread form of indirect values, and as a means of exaggeration imagery and sensibility in art works.

Keywords: metaphor, indirect value, imagery, sensibility, subjective relations.

Adabiyotlarda metaforaning asosiy mohiyatini o'xshatish, qiyoslashdan iborat mantiqiy amal tashkil etishi aytilgan. Aristotel o'zining «Ritorika» asarida metafora bilan o'xshatish o'rtasida katta farq yo'qligini, yaxshi o'xshatishni osonlik bilan metaforaga aylantirish mumkinligini, ularning mohiyatida yaqinlik mavjudligini ta'kidlaydi. Yunon faylasufi aytadiki, agar shoir Axill haqida «U sherdek tashlandi» desa, bu yerda o'xshatish voqe bo'ladi, agar shoir shu qahramon haqida «Sher tashlandi» desa, metafora yuzaga keladi.

Metaforaning ana shunday mohiyatini inobatga olgan holda prof. R.Qo'n-g'urov «O'zbek tilining tasviriy vositalari» kitobida mana bunday deb yozgan: «Metaforani yashirin o'xshatish deyish ham mumkin. Ammo u oddiy qiyosdan farq qiladi. Agar oddiy qiyos ham doim asosiy ikki a'zodan tashkil topsa (ya'ni nima qiyos qilinadi, nima bilan qiyos qilinadi – qiyos qilinuvchi va qiyos qilinadigan predmet), metaforada faqat ikkinchi a'zo – o'xshatilgan narsa qoladi, o'xshagan narsa tushiriladi, lekin u kontekstdan ochiq sezilib turadi, demak, metaforada tasvirlanayotgan predmet ana shu ikkinchi a'zo orqali idrok qilinadi». Bu fikrga qo'shilgan holda, shuni ham aytish kerakki, sof lisoniy nuqtai nazardan, bizningcha, metaforani «yashirin o'xshatish» deb emas, balki «qisqartirilgan o'xshatish» deb qarash maqsadga muvofiqroq ko'rinadi. Chunki metaforada o'xshatishning to'rtta uzvidan uchasi (o'xshatish sub'ekti, o'xshatish asosi, o'xshatishning shakliyi ko'rsatkichi) qisqartirilib, faqat o'xshatish etalonining o'zi saqlab qolinadi. Metafora bevosita ana shu o'xshatish etalonida, yanayam to'g'rirog'i, metaforik ko'chma ma'no o'xshatish etaloni o'rnidagi so'zning ma'no tarkibida yuzaga keladi. O'xshatish asosidagi belgi yoki harakat-holatni, shuningdek, o'xshatish subyektini ifodalagan va qisqartirilgan so'zlarning ma'nolarini ayni o'xshatish etaloni o'ziga xos tarzda o'z ustiga oladi. Ana shu jarayonlar natijasida nutqda so'z semantikasida obrazlilikka juda ham boy ko'chma ma'no yuzaga chiqadi.

Metafora narsa-buyum, voqea-hodisalar, belgilar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chishi, ya'ni metafora ko'chma ma'no hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biridir. [1, 24] U mumtoz adabiyotshunos-ligimizda "istiora" deb ham yuritiladi. Matnga lingvopoetik yondashuvda lisoniy va xususiy-muallif metaforalarini farqlash maqsadga muvofiq. Lisoniy metaforalar til taraqqiyoti bilan bog'liq hodisa hisoblanadi, ular tilda uzuallik kasb etib bo'lgan. Shuning uchun ham tadqiqotchilar to'g'ri ta'kidlaganlaridek, "bunday metaforalar, asosan, atash, nomlash vazifasini bajarganligi uchun ularda uslubiy bo'yoq, ekspressivlik, binobarin, ular ifodalagan nutq predmetiga nisbatan subyektiv munosabat aks etmaydi". Faqatgina ma'lum bir so'zning ma'no doirasi kengayadi hamda yangi tushunchalarni atash uchun xizmat qiladi. Masalan: *odamning oyog'i – stolning oyog'i, odamning ko'zi – uzukning ko'zi, ko'ylakning etagi – tog'ning etagi* kabi. Demak, lisoniy metaforalar lingvopoetik nuqtayi nazardan jiddiy qimmatga ega emas.

Xususiy-muallif metaforalari esa yangi va okkazional, kutilmagan bo'ladi. Ularni yozuvchining o'zi estetik maqsad, ya'ni borliqni subyektiv munosabatini ham qo'shib obrazli ifodalab nomlash asosida yaratadi. Ular uslubiy jihatdan bo'yoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega bo'ladi. Shuning uchun ham badiiy matnda qahramonning his-tuyg'ularini ta'sirchan, yorqin bo'yoqlarda, aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham bunday metaforalar badiiy matnning lingvopoetik tahlilida favqulodda muhim o'rin tutadi. Xususiy-muallif metaforalarida hamisha konnotativ ma'no aniq holda ifodalanadi.

Ayrim tadqiqotchilar *ot, eshak, qo'y, it, bo'ri, tulki, yo'lbars, boyo'g'li, musicha, burgut, lochin, qaldirg'och, bulbul* kabi so'zlar ko'chma ma'nolarda keng qo'llanishini aytib, shunday mulohaza bildiradilar: "Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qo'yning yuvoshligi, itning vafodorligi, mushukning ephilligi, tulkining ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchliligi, lochinning ko'zi o'tkirligi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko'chiriladi, natijada konnotativ ma'no yuzaga keladi hamda matnning ta'sirchanligi oshadi". [2, 12] Bunday ifodalanish ingliz tilida ham mavjud bo'lib badiiy adabiyotlarda keng qo'llaniladi. To'g'ri, bunday metaforalar asosidagi ko'chma ma'nolar, albatta, konnotativ ma'noga ega, shuning uchun matnning ta'sirchanligiga yordam beradi. Lekin ular an'anaviy metaforalardir, xususiy-muallif metaforalari emas, ya'ni ko'p qo'llangan, yangi, original emas. Shunga ko'ra ularning badiiy matndagi lingvopoetik salmoq darajasi xususiy-muallif metaforalariga qaraganda ancha pastdir. Yangi, kutilmagan, ijodkorning o'ziga xos metaforalar badiiy matnda kuchli darajada poetik ta'kidga ega bo'ladi. Aytaylik, yozuvchi tomonidan yaratilgan *kelinlar ko'zgoni* (S.Ahmad.) birikmasidagi *qo'zg'olon* so'zida yuzaga kelgan metaforaning poetik kuchi oldingidan ortiq. Shuning uchun ham aynan xususiy-muallif metaforalarining poetik salmog'i jiddiydir.

Hulosa qilib aytganda, badiiy matnda metaforalar asarning obrazlilikini va ta'sirchanligini oshirishda katta rol oynaydi. Adiblarning undan samarali foydalanishi o'quvchilarning yanada qiziqishini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov Q. O'zbek tili stilistikasi. – T.: O'qituvchi, 1983.
2. Mamadaliev M. O'zbek tilida nominativ birliklarning konnotativ aspekti: Filol.fan. nomz. diss... – Toshkent, 1998.

УДК 82.081=161.2

*Наталія Лунак
(Тернопіль, Україна)*

КОМПАРАТИВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ СИНТЕЗУ МИСТЕЦТВ

У статті розглядається компаративістичний аспект синтезу мистецтв, взаємозв'язок і взаємодія різних художніх сфер. Актуалізується загальне розуміння мистецтва як системи. Продемонстровано нову якість порівняльного аналізу мистецтв з виявленням у них спільного і специфічного на рівні світогляду, семантики, виражальних засобів.

Ключові слова: мистецтво, взаємодія, художні сфери, синтез мистецтв, компаративістика.

In the article komparatyvistychnyy aspect of the synthesis of the arts, the relationship and interaction between different artistic fields. Updated common understanding of art as a system. We demonstrate a new quality comparative analysis of art with the discovery of their common and specific level of ideology, semantics, expressive means.

Key words: art, interaction, artistic sphere, synthesis of arts, comparative.

Міркування про взаємозв'язок і взаємодію різних художніх сфер, часткові спостереження попередників на окремих творах літератури, музики, малярства, або про синтез їх образотворчих засобів у драматичному театрі, оперетах, операх тощо – відомі здавна. Кінематограф, що виник наприкінці XIX століття, його вражаючі успіхи під впливом науково-технічного прогресу протягом XX століття, поширення Internet-мережі у XXI столітті посилили інтегративно-диференційні процеси такого типу.

Естетики, мистецтвознавці, зокрема і літературознавці розглядають ці зміни і глибокі трансформації у сфері міжвидових дифузій, особливо внаслідок поширення комп'ютерних систем, їх застосування у гуманітарних науках і проникнення до них семіотики.

У філософсько-теоретичних рефлексіях (Баумгартен, Кант, Гегель), в яких йшлося про естетичне освоєння світу, про особливості практично-духовного пізнання дійсності, у трактатах Леонардо да Вінчі, Г.-Е. Лессінга, М. Г. Чернишевського, І. Я. Франка та у статтях цілої когорти діячів інших національних культур фіксувалися вияви еволюції розвитку видів мистецтва від прадавнього синкретизму до формування художнього мислення в різних видах окремих рівноцінних мистецтв, їх своєрідності та органічного синтезу.

Поезія (література), музика, живопис, скульптура, архітектура, хореографія, театр, кінематограф – ці основні, тепер загальнопоширені види мистецтва, функціонували в різні історичні епохи як феномени, невіддільні від соціокультурних ситуацій. Вони давали відповідний матеріал для відомих літературно-мистецьких напрямів, створюваних систем класифікації видів мистецтва за *предметом зображення*, за *засобами творення образів*, за *способами їх сприймання* і т. д. Якщо порівнювати праці Г.-Е. Лессінга „Лаокоон, або Про межі живопису й поезії” (1766), І. Я. Франка „Із секретів поетичної творчості” (1898) з дослідженням М. С. Кагана „Морфологія мистецтва” (1972), то легко зауважити, як у згаданих працях урізноманітнювалися філософсько-естетичні, логіко-гносеологічні, структурно-семантичні, поетикально-риторичні аспекти мистецтв. Зіставлення просторових і часових, зображальних і виражальних, динамічних і статичних, ізоморфно-міметичних й умовно-символічних видів мистецтва показує, що вони по-різному репрезентують дійсність, моделюють реальний світ, творять художні образи. Разом з тим виразно уявлюється зміна понятійно-категоріальних парадигм, які домінують у роздумах про їх функціонування в міжнаціональному спілкуванні, в побутуванні творів мистецтва в суспільній свідомості різноманітних культурних спільнот.

Навіть вибіркового переліку праць, створених у колишньому СРСР з приводу синтезу провідних видів мистецтва на ґрунті панівної тоді філософії і методології, та їх аналіз свідчать про неухильний поступовий відхід від абстрактного, чисто теоретичного або тільки емпіричного розгляду проблематики. Натомість бачимо, як утверджується структурно-семантична парадигма мислення, прикладом чого може бути дослідження І. В. Степанової „Слово и музыка. Диалектика семантических связей” [6]. Все виразніше відчувається зміщення уваги літературознавців від історико-літературної перспективи до компаративістичної проєкції на згадану проблематику. У цьому аспекті промовистою є стаття Д. С. Наливайка „Література в системі мистецтв як галузь порівняльного літературознавства” (2003) [5]. Збагачення дослідницької „мови”, поняттєво-термінологічних систем, які використовуються упродовж XX століття у фаховому спілкуванні з приводу основних чи домінуючих напрямів і видів мистецтва, – факт тепер очевидний і по-українськи текстуалізований в „Антології світової літературно-критичної думки XX століття” (1996, 2001) [1].

Багатокультурність як феномен, що вимагає міжнаціональної ефективної комунікації, призвів, зрештою, до того, що в концептуалізації загального мистецтвознавства склалися такі поняття, як *дискурс*, *парадигми діалогості* в сучасному мисленні, *тілесності* у вічних питаннях пізнання. В українському літературознавстві методологічно осмислений поворот вербалізувався з кінця 80-х років XX століття у текстах С. Павличко, Т. Гундорової, О. Забужко, О. Пахльовської, С. Андрусів, М. Кодака, Я. Поліщука та інших, які (тексти)

дали підставу і матеріал новому поколінню гуманітаріїв конкретизувати і докладніше розробляти поняттєво-термінологічні аспекти словесності, власне методику застосування і використання цих загальних концептів.

Однією з таких спроб видаються нам міркування Р. А. Бубняка в колективній монографії „Літературознавча рецепція і компаративістичний дискурс” [4, 58-74]. Відносно виокремлення чотирьох чинників (рецептивний, ментальнісний, концептуальний, риторичний) і чотирьох вимірів (вертикальний, горизонтальний, онтологічний, семіотично-семантичний) літературно-критичного дискурсу в широкому розумінні допомагає більш предметно міркувати про структурування міжвидового синтезу мистецтв і перейматися прагматикою порівняльних суджень, які лежать в основі компаративістичного дискурсу. В цьому і полягає значення багаторічної традиції осмислення взаємодії видів мистецтва для дослідження.

Якщо порівняння, аналогія, типологія – це основні логічні мисленнєві операції, які лежать у підставах компаративних студій; якщо асоціації уявлень, образів і понять є психологічною глибинною базою художньої рецепції, – то саме компаративістичний дискурс уявлює, текстуалізує та візуалізує названі аспекти дослідження взаємодії видів мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с.
2. Каган М.С. Морфология искусства. Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусств. / М. С. Каган – Л.: Искусство, 1972. – 425 с.
3. Лессінг Г.-Е. Лаокоон / Г.-Е Лессінг. – К.: Мистецтво, 1968. – 287 с.
4. Літературознавча рецепція і компаративістичний дискурс: Монографія / За ред. Гром'яка Р. Т. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 367 с.
5. Наливайко Д. С. Література в системі мистецтв як галузь порівняльного літературознавства / Д. С. Наливайко // Слово і час. – 2003. – №5. – С.10-18; №6. – С.7-19.
6. Степанова И.В. Слово и музыка. Диалектика семантических связей / И. В. Степанова / Московская гос. консерватория им. П.И.Чайковского. Кафедра истории русской музыки. – М.: Книга и бизнес, 2002. – 288 с.
7. Франко І. Літературно-критичні праці: 1897-1899. / І. Франко // ПЗТ. – Т.31. – К.: Наукова думка, 1981. – С.45-119.

УДК 811.318

*Елена Милованова, Дилобар Бабакулова
(Карши, Узбекистан)*

МЕТОДИКА ВКЛЮЧЕНИЯ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ ЗАНЯТИЙ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Технология игровых форм обучения направлена на то, чтобы повысить мотивацию обучения студентов на занятиях по русскому языку.

Деловая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового материала и его закрепления, развития творческих способностей студентов.

Ключевые слова: игровые технологии, имитационные игры, операционные игры, ролевые цели, занятие-конференция.

Technology of playing forms of educating is sent to that to promote motivation of educating of students on employments on Russian.

A business game is used for the decision of complex tasks of mastering new material and his fixing, developing creative flairs students.

Keywords: *playing technologies, imitation games, operating games, ролевые aims, employment-conference.*

Особое внимание следует уделить особенностям использования игровых технологий на занятиях по русскому языку для повышения мотивации обучения студентов.

В подростковом возрасте наблюдается обострение потребности в создании своего собственного мира, в стремлении к взрослости, бурное развитие воображения, фантазии, появление стихийных групповых игр.

Особенностями игры в студенческом возрасте является нацеленность на самоутверждение перед обществом, юмористическая окраска, стремление к розыгрышу, ориентация на речевую деятельность. Поэтому в данном возрасте студентам интересны деловые игры.

Деловая игра используется для решения комплексных задач усвоения нового материала и его закрепления, развития творческих способностей, формирования общеучебных умений, дает возможность студентам понять и изучить учебный материал с различных позиций.

В учебном процессе применяются различные модификации деловых игр; имитационные, операционные, ролевые игры, деловой театр.

Имитационные игры. На занятиях имитируется деятельность какой-либо организации, предприятия или его подразделения, например профсоюзного комитета, совета наставников, отдела, цеха, участка и т. д. Имитироваться могут события, конкретная деятельность людей (деловое совещание, обсуждение плана, проведение беседы, кабинет начальника цеха, зал заседаний и т. д.)

Операционные игры. Они помогают отрабатывать выполнение конкретных специфических операций, например, методики написания сочинения, ведение пропаганды и агитации. В операционных играх моделируется соответствующий рабочий процесс. Игры этого типа проводятся в условиях, имитирующих реальные.

Исполнение ролей. В этих играх отрабатываются тактика поведения, действий, выполнение функций и обязанностей конкретного лица. Для проведения игр с исполнением роли разрабатывается модель-пьеса ситуации, между студентами распределяются роли с «обязательным содержанием».

«Деловой театр». В нем разыгрывается какая-либо ситуация, поведение человека в этой обстановке. Здесь студент должен мобилизовать весь свой опыт, знания, навыки, суметь вжиться в образ определенного лица, понять его действия, оценить обстановку и найти правильную линию поведения. Основная задача метода инсценировки – научить студента ориентироваться в различных обстоятельствах, давать объективную оценку своему поведению, учитывать возможности других людей, устанавливать с ними контакты, влиять на их интересы, потребности и деятельность, не прибегая к формальным атрибутам власти, приказу.

Технология деловой игры состоит из следующих этапов, входящих в данную технологическую схему.

- Различие ролевых целей участников игры.
- Наличие общей цели у всего игрового коллектива.
- Групповое или индивидуальное оценивание деятельности участника игры.
- Различие ролевых целей участников игры.
- Наличие общей цели у всего игрового коллектива.
- Групповое или индивидуальное оценивание деятельности участника игры.

Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації

Этап подготовки	Разработка игры	<ul style="list-style-type: none"> · разработка сценария; · план деловой игры; · общее описание игры; · содержание инструктажа; · подготовка материального обеспечения
	Ввод в игру	<ul style="list-style-type: none"> · постановка проблемы, целей; · условия, инструктаж; · регламент, правила; · распределение ролей; · формирование групп; · консультации
Этап проведения	Групповая работа над заданием	<ul style="list-style-type: none"> · работа с источниками, · тренинг, · «мозговой штурм»; · работа с игротехником.
	Межгрупповая дискуссия	<ul style="list-style-type: none"> · выступление групп; · защита результатов» · правила дискуссии; · работа экспертов.
Этап анализа и обобщения		<ul style="list-style-type: none"> · вывод из игры; · анализ, рефлексия; · оценка и самооценка работы; · выводы и обобщения; · рекомендации.

I. Этап подготовки.

Подготовка деловой игры начинается с разработки сценария условного отображения ситуации и объекта. *В содержание сценария входят:* учебная цель занятия, описание изучаемой проблемы, обоснование поставленной задачи, план деловой игры, общее описание процедуры игры, содержание ситуации и характеристик действующих лиц.

Далее идет ввод в игру, ориентация на деятельность участников и экспертов. Определяется режим работы, формулируется главная цель занятия, обосновывается постановка проблемы и выбора ситуации. Выдаются пакеты материалов, инструкций, правил, установок. Собирается дополнительная информация. При необходимости студенты обращаются к ведущему и экспертам за консультацией, допускаются предварительные контакты между участниками игры. Негласные правила запрещают отказываться от полученной по жребию роли, выходить из игры, пассивно относиться к игре, подавлять активность, нарушать регламент и этику поведения.

II. Этап проведения – процесс игры.

С началом игры никто не имеет права вмешиваться в ее развитие и изменять ее ход. Только ведущий может корректировать действия участников, если они уходят от главной цели игры.

III. Этап анализа, обсуждения в оценки результатов игры.

Здесь осуществляются выступление экспертов, обмен мнениями, защита студентами своих решений и выводов. В заключение преподаватель констатирует достигнутые результаты, отмечает ошибки, формулирует окончательный итог занятия. Обращается внимание на сопоставление использованной имитации с соответствующей областью реального лица, установление связи игры с содержанием учебного предмета.

Дидактические игры при правильном их использовании, грамотном включении в учебный процесс могут стать эффективным средством для повышения мотивации обучения студентов на занятиях русского языка. Игровые формы могут быть использованы как элемент урока, они легко подбираются по тематическому принципу для каждого раздела курса. Игры могут стать удобной формой актуализации знаний (в начале занятия или перед началом изучения новой темы); «разминки», необходимой по ходу занятия; контроля в конце учебного занятия. В игровой форме может пройти и целое занятие (преподаватели не придерживаются какой-то определенной классификации и называют свои уроки по-разному: занятие-конференция, аукционы, диспуты, путешествия, КВН, экзамены и т. д.). Однако, по сути, все это можно назвать занятием в форме игры.

Часто преподаватели наполняют занятие игровым содержанием. В этом случае вряд ли целесообразно говорить о применении игровых технологий в чистом виде. Это не краткосрочная, сиюминутная деятельность, а длительный и неторопливый процесс образного творчества, которая способствует повышению мотивации обучения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Божович Л. И. Изучение мотивации поведения детей и подростков / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 2007. – 126 с.
2. Кульневич, С.В. Не совсем обычный урок: Практическое пособие для учителей и классных руководителей, студентов средних и высших педагогических учебных заведений, слушателей ИПК / С.В. Кульневич, Н.С. Сердюкова. – Ростов-на-Дону: Издательство: Учитель, 2001. – 176 с.
3. Максаков, А.И. Учите, игра: Игры и упражнения со звучащим словом / А.И. Максаков, Г.А. Тумакова. – М.: Просвещение, 1983. – 144 с.
4. Швайко, Г.С. Игры и игровые упражнения для развития речи : Кн. Для воспитателя дет. сада: Из опыта работы / Г.С. Швайко. – М.: Просвещение, 1988. – 64 с.

УДК 811.318

*Елена Милованова
(Карши, Узбекистан)*

К ВОПРОСУ О ПОВЫШЕНИИ МОТИВАЦИИ И КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ

Применение передовых технологий на занятиях по русскому языку и литературе способствует повышению качества обучения студентов-филологов. Работа по лексике в высших образовательных учреждениях имеет огромное практическое значение для студентов русской филологии.

Ключевые слова: *передовые технологии, лексика и фразеология, коммуникативный подход, экзотизмы, локализмы, этнографизмы.*

Application of front-rank technologies on employments on Russian and literature assists upgrading of educating of students-philologists. Work on a vocabulary in higher educational establishments has an enormous practical

Keywords: *front-rank technologies, vocabulary and phraseology, communicative approach.*

Эффективность применения передовых технологий на занятиях по русскому языку и литературе не вызывает сомнения. Систематизация новых средств и приемов обучения способствует повышению качества обучения, профессионализму студентов-филологов.

Богатый материал для рассмотрения означенной в заглавии темы дают такие дисциплины лингвистического цикла, как лексика и фразеология, стилистика и культура речи, лингвистический анализ художественного текста, имеющие в качестве исходного материала слово. Поэтому при изучении русского языка необходимо отметить важность не только пополнения лексического запаса, но и умение использовать экспрессивно-стилистические свойства новых осваиваемых слов, без знания которых трудно реализовать коммуникативный подход к обучению.

Работа по лексике в высших образовательных учреждениях имеет огромное практическое значение для студентов русской филологии. Общеобразовательное значение лексики заключается в том, что ее изучение расширяет знания студентов о языке, знакомит с одной из единиц языка – словом, показывает существующие в языке связи между лексикой и другими уровнями языка: между фонетикой и лексикой, между лексикой и словообразованием, между лексикой и морфологией, между лексикой и синтаксисом, между лексикой и стилистикой, формирует лексико-семантический подход к слову, знакомит со сферами употребления слов, с основными источниками пополнения словарного запаса людей, тем самым формируя правильный взгляд на язык как развивающееся явление.

Обратимся, в частности, к употреблению экзотизмов в творчестве В.Я. Брюсова.

Экзотизмы – это лексические единицы, служащие для называния предметов и явлений, характерных для быта и особенностей жизни другой национальности. Слова эти, как правило, известны достаточно культурным и начитанным людям, но в отличие от лексически освоенных заимствований, употребляются только в тех случаях, когда речь идет не о русской действительности, а о жизни какого-то другого народа.

К экзотизмам близки локализмы, диалектизмы и этнографизмы, описывающие жизненные реалии.

Характеристика экзотической лексики представлена в работах Беляевой О.А., Ефремова Л.П., Павлова Б.Н., Супруна А.Е.

Творческое наследие В. Брюсова разнообразно и многопланово как в жанровом, так и в стилистическом отношении. Он автор более чем десяти стихотворных сборников, нескольких романов, а также повестей, рассказов и новелл, драм, эссе, литературных и критических статей. В творчестве Брюсова отразились основные тенденции развития не только русского символизма, но и, шире, всей русской литературы конца XIX – начала XX веков.

В ранних произведениях писателя экзотическая лексика выполняет преимущественно две тесно взаимосвязанные функции:

1. Функцию условного знака, сигнализирующего об отдалении выражаемого поэтом содержания от обыденной, реальной ему действительности;

2. «музыкальную», т. е. функцию передачи, внушения читателю настроения поэта с помощью специальной организации звучания художественной речи – необычного фонетического облика экзотических слов. Как писал В.М. Жирмунский, все символисты выводили «лирическую поэзию и духа музыки».

Исследуя жизнь и поэзию различных народов, Брюсов не только изображал их как художник, но стремился с наибольшей точностью воспроизвести, «реставрировать» как ученый.

Так, в стихотворении «Армянская народная песня» из книги «Сны человечества» редкий экзотизм тар («народный музыкальный инструмент») и уже подлинно иноязычное слово, вкрапление яр (армянское «милый») воспроизводят поэзию другого народа:

Ах, если таром стал бы я,
Звучать не даром стал бы я,
Я разглашал бы гимн тебе,
И милой яром стал бы я!
Я стал бы таром,
Звуча не даром,

Ах, милой стал бы я!

Широко представлена экзотическая лексика в романе В. Брюсова «Алтарь победы». Страницы романа полны не только такими более или менее известными названиями явлений римской жизни 4 века, как амфора, клиент, когорта, патриций, патрон, тога, туника, форум, центурион.

Нужно отметить, что экзотизмы – категория во многом однородная с иноязычными вкраплениями, образуют незамкнутые группы в употребляющем их языке.

По словам поэта, экзотизмы – это «вехи невидимого пути, открытого для воображения читателя». В данном случае путь этот, намеченный экзотическим словом, должен увести читателя в мир, созданный прихотливой фантазией поэта.

Таким образом, активное использование экзотической лексики В.Я. Брюсовым было обусловлено как следованием писателя некоторым стилистическим принципам символизма, так и его индивидуальными творческими задачами. Употребление экзотизмов в его произведениях, становилось оправданным, здесь чувствуется лингвистический и художественный такт большого писателя конца XIX – начала XX веков.

На наш взгляд, такие лексические единицы, как экзотизмы, имеют содержательную ценность и профессиональную значимость для будущих филологов. Их усвоение в плане функционирования как стилистического средства – в частности, в художественной речи В. Брюсова, – будет способствовать повышению мотивации и качества обучения русистов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Мережковский Д.С. Эстетика и критика. – М., 1994.
2. Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987.
3. Максимов Д.Е. Брюсов. Поэзия и позиция. – Л., 1989.
4. Лосева А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М., 1976.

Nargiz Nazarova
(Andijan, Uzbekistan)

NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA SO'Z BIRIKMALARINING YASALISHIDA OT SO'Z TURKUMINING ROLI

Ushbu maqolada nemis va o'zbek tillarda so'z birikmalarining yasalishida ot so'z turkumining roli yoritiladi.

Kalit so'zlar: *so'z birikmasi, binary oppositsiyasi, tobe bog'lanish.*

В этой статье рассматривается роль имени существительного в построении словосочетаний в немецком и узбекском языках.

Ключевые слова: *словосочетания, имя существительный, подчиненная сочинения, фраза.*

The article discusses the Grammatik peculiarity and syntactic (binary) analyses of phrases in English and Uzbek languages.

Keywords: *phrase, binary opposition, subordinated conjunction.*

So'z birikmasining yasalishida mustaqil so'zlar qancha ko'p ishtirok etsa, uning turlari ham shuncha ko'p bo'ladi.

So'z birikmasining komponentlari bir-biribidan so'z formalari, yordamchi so'zlar, intonatsiya, so'z tartibi yordamida birikadi.

So'z birikmasining komponentlari biri ikkinchisiga tobelanish yo'li orqali birikadi. Tobe bog'lanish (ergashish) yo'li bilan tuzilgan so'z birikmalari ikki komponentdan – tobe (Anglied) va hokim (Leitglied, Kern) so'zlardan tarkib topadi.

Bunday birikmalar har ikki tilda ham ikki asosiy guruhga ajratiladi:

Otli birikmalar (Substantivische Wortfügungen)

Fe'lli birikmalar (Verbale Wortfügungen) [1]

Otli birikmalarning hokim soʻzi ot boʻladi, fe'lli birikmalarning hokim soʻzi esa fe'l bilan ifodalanadi.

Otli birikmalar nemis va oʻzbek tillarining har ikkalasiga ham xos. Uning quyidagi koʻrinishlari mavjud: Ot + ot

Oʻzbek tilida bunday birikmalarning komponentlari bir-biri bilan quyidagicha birikadi:

a) bitishuv orqali: *katta ko'cha, kumush qoshiq* kabi.

Bu xil birikmalardagi aniqlovchilar nemis tilida material nomini bildiruvchi otlardan yasalgan nisbiy sifatlarga toʻgʻri keladi. Masalan: *ein goldener Ring, eine hölzerne Wand* kabi.

b) oʻzbek tilida aniqlovchi ot belgisiz qaratqich kelishikda boʻlib, aniqlanmish egalik qoʻshimchasini oladi. Masalan: *maktab bog'i* kabi.

Nemis tilida bu xildagi otli birikmalar ot + belgisiz kelishikdagi ot modelida tuzilgan birikmalarga toʻgʻri keladi. Masalan: *ein Stück Brot, ein Glas Tee*.

d) oʻzbek tilida belgili qaratqich kelishikdagi ot ikkinchi bir ot (hokim soʻz) ga ergashadi, hokim soʻz esa egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllanadi. Masalan: *Talabani kitobi*. [2]

Nemis tilida bunday birikmada qaratqich kelishikdagi ot, odatda konkret yoki maʼlum bir predmet nomi boʻladi. Ular quyidagi modellar boʻyicha tuziladi:

Substantiv + Substantiv im Genetiv: *Die Völker des Usbekistans, Das Lied der Lieder, Die Pflicht eines jeden Burgers.*

Substantiv im Genetiv + Substantiv: *Pauls Bruder, Vaters Brief, Schillers Werke.*

Substantiv + Präposition + Substantiv: *Die Werke von Puschkin, Kolonnen und Demonstranten, Der Glaube an den Sieg.*

Substantiv + Substantiv im Dativ: *Unser Kampfesgruß dem Volk.* [1]

Ot bilan ot birikuvidan tuzilgan soʻz birikmalari turkiy tillarda izofa (izofet) deb ham yuritiladi.

Oʻzbek tilida qaratqichli birikmada ikkitadan ortiq komponentlar ham boʻlishi mumkin. Bunday paytda birinchi ot ikkinchisini, ikkinchi ot uchinchisini va shu tartibda oldingisi keyingisini aniqlash yoʻli bilan tizma soʻz birikmasi hosil qiladi. Bunday tizma birikmalarning eng oxirgi aniqlovchisiga qaratqich kelishigi qoʻshimchasi qoʻshiladi. Masalan: *Shahar kengashining qarori.* [3]

Nemis tilida otga ot ergashganda, tobe ot hokim otdan oldin yoki keyin kelishi mumkin. Masalan: *Karims Buch, Ein Gruß von Karl, Das Haus des Nachbars.*

Bunday birikmalar bir necha soʻzlardan tarkib topganda, birinchi oʻrinda kelgan hokim soʻzdan boshqa barcha otlar Genetiv kelishigida boʻlib, bir-birini aniqlab keladi. Masalan:

Die Kontrollarbeit des Studenten des ersten Studienjahres der deutschen Abteilung. [1]

Bunday koʻp komponentli birikmalarda birinchi ot ikkinchisiga nisbatan aniqlanmish, ikkinchisi esa uchinchisiga nisbatan aniqlanmish boʻlib keladi.

Sintaksis grammatikaning bir qismi boʻlib, unda gap strukturasi, tuzilishi, gap boʻlaklari, gap turlari, soʻzlarning bir-biri bilan bogʻlanish yoʻllari, soʻz birikmalari oʻrganiladi. Gap haqidagi taʼlimot sintaksisning asosidir. Soʻz birikmasi gapning qurish materiali, vositasi boʻlganligi uchun ham sintaksisda tekshiriladi. Sintaksisda har qanday soʻz birikmasi oʻrganilavermaydi. Ikki va undan ortiq soʻzning qoʻshilib, qoʻshma soʻz hosil qilishi leksikologiyaning oʻrganish obʼektidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Guliga YE.V., Natanzon M.D. Grammatika nemetskogo yazika. – M., 1957.
2. Azizov O., Safoyev A., Jamolxonov H. Oʻzbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi. – Toshkent, 1986.
3. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: “Oʻzbekiston”, 1992.

*Дилфуза Пардаева
(Кариши, Узбекистан)*

РОЛЬ МИФА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ВОССОЗДАНИИ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Мифы – это попытки осмыслить явления мира и как бы вжиться в них с помощью эмоциональных и логических ассоциаций. От мифов искусство, в том числе литература, унаследовало такие приемы воздействия на эмоциональную сферу человека, как ритмика, гармония, сопереживание и др. Мифы оказали значительное влияние на развитие литературы. Уже в античный период следы влияния мифологии можно проследить в творчестве таких писателей, как Софокл, Аристофан, Эсхил, Еврипид, на Востоке наиболее ярко проявилось в творчестве Фироуси, А.Навои, Дурбека, Рабгузи. В дальнейшем в истории развития литературы влияние поэтики мифа прослеживается в той или иной степени в творчестве Данте, Ф.Рабле, Ф.Гельдерлина, Э.Т.А.Гофмана, Т.Манна, Дж.Джойса, Ф.Кафки, А.Камю, Г.Г.Маркеса и мн.др. авторов. Исходя из этого, проблема взаимодействия литературы и мифа привлекала многих исследователей. Данной проблеме посвящено значительное количество работ крупных филологов, которые перечислить все очень трудно. Основное внимание исследователи уделяли теории мифа, выявлению мифологических сюжетов и форм в литературных произведениях, что представляет собой важные и актуальные компоненты этой проблемы. Литература и миф, поэтика мифа в художественных произведениях и поныне представляет большой методологический и теоретический интерес.

Сознательное обращение писателей к мифопоэтическому наследию принято называть мифологизмом. Типы мифологизма могут быть разными. Это зависит от метода и направления, которых придерживается писатель, от его авторского стиля. Очень много мифов ушло в глубь фольклора. Основную роль при переходе мифологии в фольклор играло зарождение реалистического мировосприятия, в форме понятий. Понятия выветривали из мифа его конкретные и прямые смыслы. Это и закладывало основу фольклору, который тщательно воспроизводил все наследие мифологии, понятное, однако реалистическим мировосприятием. На этой почве одно застывало в виде традиционной формы, другое становилось фантастичным, третье преобразовывалось. Но в литературе (образный материал) он функционирует в другом, нежели в фольклоре, значении и уже только в особом виде поэтических категорий. Другими словами, все поэтические средства античной литературы представляли собой те же самые образные смыслы, что и мифы, верования, обряды, – те самые образы, которые существовали у античных народов и до появления искусства, был ли это фольклор или еще до фольклора – мифология и её обрядность. [1] Системное, высокохудожественное, функциональное использование мифопоэтических элементов в литературе не нарушает ее каноны, и обогащает литературу идейно-художественным синтезом.

Природные феномены, в частности небесные светила, становятся знаком времени, периодичности, универсального порядка, судьбы. Время придает бытию, по мнению Кассирера, регулирующий, упорядочивающий характер (при этом оно само приобретает сверхперсональный характер); возникает связь между астрономическим и этическим космосом, а форма мифологической мысли превращает всю реальность в метафору. Особая роль мифа в отрицании факта смерти и утверждении непрерывности и единства жизни. Миф, в отличие от сказки объясняет природные явления и относит действие ко времени до современного миропорядка.

Мифопоэтическое мышление связано с символотворяющей матрицей и ее продуктами – мифом, сказкой, ритуалом, едиными в силу генетического тождества. Миф-сказка и обряд – два способа представления мифологии, из которых первая содержит символическую энергию как потенциальную, а вторая – ту же энергию как кинетическую.

С процессом индивидуализации – т.е. гармонизация человеческой личности, процесс дифференцирования всех психологических функций и установление живых связей между сознанием и подсознанием, при максимальном расширении сферы сознательного. С этим процессом Юнг связывает и роль искусства. Искусство, считает Юнг, тесно связано с процессом духовной саморегуляции. Психический процесс, по его мнению, проявляется в постоянном порождении символов, имеющих смысл и образ. Следы влияния древней мифологии, использование мифов на сюжетном уровне в создании характеров героев, в самом стиле повествования можно проследить в творчестве А.Навои. Преобладание мифологически сказочного начала художественно-эмоциональная заданность в поэмах А.Навои – помогает писателю в построении эпизодов, в создании многоплановости, полифоничности изображаемых образов, сохраняет автономию народно-поэтического предания в качестве сюжетной основы и т.д., с другой стороны, народные легенды и мифы ассоциируются с субъективными ощущениями, внутренним видением поэта, его эмоциональными проекциями. Широкий и разнообразный круг вопросов, волнующих А.Навои – это и социальная несправедливость, порочность человека и общества в целом, размышления об вечных вопросах бытия – о добре и зле, о моральных и нравственных качествах человека, о тайне жизни и смерти. Его лирико-философские размышления проникнуты чувством тревоги и болью, за состоянием общества поэт видит выход во внутреннем усовершенствовании человека, в служении людям, ненасилию.

А.Навои в своем творчестве обращается к древним мифам, вводит свободно сюжеты мифов в ткань произведения, придавая иногда новую окраску, но сохраняя основные мотивы. В произведениях А.Навои встречаются мифологические персонажи, такие, как див, яьджуж и маьджуж, пери. Эти образы используются поэтом для выражения конкретных эстетических целей, когда он задумывается над явлениями своего времени, над его проблемами. Однако, такое «осовременное» отношение к мифологии не отвергает исконных особенностей и самобытного своеобразия.

Мифы в творчестве А.Навои выполняют и характерологические функции, для описания и характеристики своих героев он обращается к именам мифических героев, сравнивая их с персонажами своих произведений. В процессе знакомства с мифами А.Навои вводит нас в мир фантазии, чудес, волшебства, с другой стороны – в мир конкретных явлений жизни XV века. В подобном слиянии мифологического материала и современности проявляется большое мастерство А.Навои. А.Навои придает светскую суть и жизненное содержание некоторым религиозно-мифологическим образам и понятиям. Это касается поэмы «Стена Искандера», где образы яьджужа и маьджужа используются поэтом как символ насилия, порабощения, бедствий и несчастья. В творчестве А.Навои широко используется космогоническая мифология с целью построения композиции произведения. Поэма «Семь планет» яркое тому свидетельство. Семь планет, семь дворцов, семь дней недели связаны с геоцентрической системой мироздания и космогонической мифологией. В таких произведениях поэта, как «История святых и мудрецов», «История правителей Аджамы» можно проследить кропотливую работу поэта над мифами, легендами, историческими источниками, которая предшествовала созданию «Хамсы». А.Навои в поэме «Смятение праведных» (Махзон аль-асрор) активно и творчески вплетает в ткань повествования библейскую и кораническую мифологию. Так в главе «Описание души» в качестве сюжетного зачина использован известный и распространенный у многих народов миф и сотворении человека:

В саду Эдема – на заре времен
Был человек из глины сотворен.

Н.Маллаев отмечает: «Хамса» родилась не только как воплощение исторических условий и потребностей, но и как результат влияния мифов и легенд, рассказов и басен, образов и крылатых выражений, созданных художественной фантазией народа» [2]. Образы, как правило, строятся при помощи сравнений, взятых из окружающей среды. Эти сравнения,

основанные на внешнем сходстве, перерастали иногда в яркие описания, составляющие и придающие особую прелесть стихам. В этой поэме отчетливо выявились гуманистические тенденции, этический пафос упорное стремление создать не лишенный утопизма образ достойного, идеального царя, гарантирующего справедливое человеческое устройство. Героико-романический эпос средневековья опирался на свою традицию и широко использовал в своих целях доисламские мифологические, отчасти связанные с зороастризмом, и исторические, славящие древнеиранских царей и героев сюжетов. Олицетворение – органически входило в сюжет сказки и мифа, поскольку на всём мироощущении первобытного человека лежала печать его близости к природе, невыделенности из окружающей среды – природной и социальной. Постепенно наблюдается упадок мифологического мышления, его перерождение в систему философских аллегорий и условно-поэтических приемов. Образ первочеловека переходит в средневековые народные представления. О нем пишут Фирдоуси, Омар Хайям. Раннеисторические тексты еще отражали многие особенности текстов космологического периода. В частности они усвоили от старой традиции построение, предполагающее ответ на некую серию вопросов.

Ранние образцы художественной литературы теснейшим образом связаны с эпосом, мифологические основы которого не вызывают сомнений. Они включают в себя большое количество мифологического и фантастического материала. Но, конечно, нельзя забывать и о тех способах «рационализации» мифа, дифференциации художественного материала и мифологии. Ряд их особенностей оказал существенное влияние на структуру и содержание раннеисторических текстов. Среди этих особенностей: построение текста как ответа на вопрос (обычно целой серии вопросов и ответов, исчерпывающей тему, которая соответствует последовательной организации пространства введение операции порождения для перехода от одного этапа творения к следующему), героцентризм, программирование сюжета, когда каждый предыдущий определяет последующий эпизод.

Теоретическая основа проблемы мифологизирования разработана довольно широко, но к большому сожалению если специфика архаической мифологии не вызывает в настоящее время особых разногласий, то о «мифологизме в литературе XX в наблюдается разноречивой. В XX в использование мифа в литературе оказалось явлением чрезвычайно неоднородным. Существуют множество различных определений мифа, основывающихся на признании всеобщности и космичности его смысла, глубокой символичности, метафоризме. Границы этих определений очень широки: от строго научных или стремящихся к научности до метафорических толкующих миф чрезвычайно расширительно.

В наше время дать теоретическое определение понятию миф и его отношению к литературному творчеству стало очень трудно. При широком и многообразном употреблении этого понятия литературоведение всячески старается избежать его определения» [3].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Вейман Р. История литературы и мифология. – М.: Прогресс, 1975.
2. Маллаев Н. Из вечного родника. – Т., 1983.
3. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976.
4. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1978.

УДК 811.112.2

Юлія Петренко
(Полтава, Україна)

ПРО ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ «КІЦДОЙЧ» НА ЗАНЯТТЯХ З НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У поданій статті розглядаються варіанти вивчення лексико-граматичних структур німецької мови на матеріалі «кіцдойч», що виступає об'єктом дослідження на заняттях із вивчення німецької мови.

Ключові слова: «кіцдойч», мультиетнолект, молодіжний сленг, літературна мова, лексико-граматичні модулі.

The variants of studying lexical and grammatical structures of the German language are considered in the article on the basis of Kiezdeutsch, which is the object of research on the German lessons.

Key words: Kiezdeutsch, multiethnolect, youth slang, literary language, lexical and grammatical modules.

Оскільки «кіцдойч» – мультиетнолект, що об'єднує носіїв турецької, арабської, курдської, німецької та інших мов – володіє цілою низкою цікавих граматичних ознак, то цей пласт молодіжної лексики може бути принагідно використаний у якості об'єкта дослідження на заняттях з німецької мови у вузі, де студентські проектні роботи з дослідження цього мультиетнолекту могли б виступити опорою при вивченні окремих граматичних блоків на практикумах з німецької мови. Ульріке Фрейвальд, Зьорен Шаловські та Хайке Візе дивляться на такий сленг як на справжній феномен, який демонструє скорочення граматичних правил, спрощення німецької мови і творчу винахідливість молоді в ставленні до мови. Тому опрацювання такого незвичного лексикону, його структурно-семантичних особливостей та граматичних ознак сприятиме також глибшому та усвідомленішому вивченню граматики студентами-філологами, адже компаративний підхід у вивченні певного лексико-граматичного модуля (літературна німецька – «кіцдойч») змусить студентів апелювати до вже здобутих ними знань з теми, порівнювати з новоотриманими, аналізувати, проводити паралелі та виокремлювати розбіжності, що в свою чергу призведе до кращого засвоєння актуального розділу навчального плану, а також стимулюватиме студентів мислити творчо та нестандартно.

Серед питань, яким може бути присвячене заняття, можуть бути: порядок слів у реченнях різних типів, нові граматичні конструкції, фігурування у мовленні турецьких або арабських слів. Автентичні матеріали для дослідження студентами у даному випадку вкрай необхідні, тому на допомогу студентам приходять сторінки німецькомовних молодіжних форумів різного тематичного спрямування, переписка в чатах, конспектування повсякденного мовлення носіїв, ютуб-блоги та інше. При порівнянні нудного для студентського вуха стандарту з його нетривіальною варіацією виникатимуть жваві дискусії, де студенти самотужки, емпіричним шляхом шукатимуть істини.

Далі спробую навести приклади приблизного членування лексико-граматичних модулів для принагідного їх використання у студентській проектній роботі, що часто виступає частиною індивідуальної науково-дослідної роботи студентів, що вивчають німецьку.

1. *Обставини місця та часу.* Мовним прикладом із «кіцдойч» може бути *Morgen ich geh Kino* чи *Ich werde zweiter Mai fünfzehn*. Тут спостерігається характерна для етнолекту відсутність прийменників, що однак не призводить до втрати смислу фрази. У літературному ж варіанті обов'язковими є використання прийменника та іменника у відповідному відмінку. Серед питань, які можна поставити до даного тематичного блоку, можна виокремити такі:

- Яким чином у німецькій мові подається вказівка на час? Які відмінності Ви бачите у «кіцдойч» та літературній німецькій мові?

- У якому з випадків ми вдаємося до використання прийменників?

- Які саме локальні та темпоральні прийменники можуть опускатися без втрати смислового навантаження висловлювання для співрозмовника?

2. *Нові запозичення.* Фрази типу *Eu, rockst du, lan, Alter* чи *Und da stand und hat mir seine Hand gegeben, wallah* яскраво ілюструють нові для стандарту мови форми звертання *Alter* та *lan*, що вже частково закріпилися як варіант норми у молодіжній мові німців (форма *Alter*). Цікавою формою підсилення сказаного є слово *wallah* («хай буде так», «нехай Аллах помага»). Питання до даного блоку:

- Які слова та звороти з інших мов використовуються молоддю у нашій країні?

- Як їх можна перекласти на українську? Яке значення вони мають?

- Які запозичення з інших мов відомі Вам у літературній німецькій мові?

- Яке значення мають вони? Як вони вимовляються?

3. *Частки.* Серед мовних прикладів можна пригадати *Gibs auch 'ne Abkürzung, Aber es gibts ja auch Gründe, warum Menschen so sind, wie sie sind* чи *Ischwör, Alter, war so*. Тут йдеться про злиття основ кількох слів та виникнення таким чином нових часток – *gibts, ischwör* та інших. На противагу таким новоутворенням у сучасній літературній німецькій мові існують скорочення *gibt's* для *es gibt*, а також *wirklich, echt, im Ernst, ohne Witz* для *ischwör*. Можливі питання до блоку:

- Які приклади сталих лексикалізованих конструкцій Вам відомі? З яких слів вони утворилися?

- Які з цих прикладів є стандартом у мові, а які – ні?

- Які словоформи виникають у мовленні, коли дієслово та займенник зливаються? (напр. *haste* з *hast du*)

- Які можливості підсилення висловлювань існують у німецькій мові? Які формули підсилення сказаного є в інших мовах?

4. *Відсутність дієслова sein.* *Was denn los hier? Ja, ich aus Wedding!* – такі фрази можуть слугувати мовним прикладом до нехтування дієсловом-зв'язкою, що є неприйнятним для літературного варіанту, де воно є обов'язковим базисом для присудка. Можливі питання для обговорення:

- Що таке дієслово-зв'язка? Чим воно відрізняється від повнозначного дієслова?

- Чи забарвлені дієслова-зв'язки семантично? Яку функцію вони виконують у першу чергу?

- До чого призводить відсутність дієслова-зв'язки у рідній та німецькій мовах?

Тож, систематичні зміни у граматиці, лексиці, орфографії та вимові, що виникли і розвинулись в «кіцдойч, можна з великою ефективністю застосовувати при вивченні німецької мови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Keim I. Kommunikative Praktiken in türkischstämmigen Kinder- und Jugendgruppen in Mannheim / Inken Keim // Deutsche Sprache. – 2004. – №32. – S. 200-229.

2. Wiese H. „Ich mach dich Messer“: Grammatische Produktivität in Kiez-Sprache („Kanak Sprach“) / Heike Wiese // Linguistische Berichte. – 2006. – №207. – S. 281-292.

УДК 372.881.111.1

Olga Polishchuk
(Uzhhorod, Ukraine)

SELECTION AND EVALUATION OF MATERIALS IN ESP CLASSES

An article shows an attempt to demonstrate the peculiarities of materials selection and evaluation in English for Specific Purposes classes. The criteria of suitability evaluation of materials and their usefulness for learning are classified, and the recommendations on the authentic materials selection are given.

Key words: *English for Specific Purposes, materials selection, materials evaluation, authentic materials, language content.*

Стаття є спробою продемонструвати особливості підбору та оцінки навчальних матеріалів у викладанні англійської мови професійного спрямування. Систематизовані критерії визначення придатності матеріалів для використання у процесі навчання та надані рекомендації щодо пошуку автентичних матеріалів.

Ключові слова: *англійська мова професійного спрямування, підбір матеріалів, оцінка матеріалів, автентичні матеріали, мовний зміст.*

The development of the English for Specific Purposes Curriculum for Universities IS vitally needed due to the massive changes in Ukrainian educational system. Integration into the European Higher Educational Area proved to be problematic and challenging. New approaches (such as skills-based approach) require new authentic materials and modern teaching methods.

The National ESP Curriculum [1] was created in 2005 with British Council Ukraine's assistance and aimed at developing students' professional language competences, enabling them to function effectively in culturally diverse academic and professional environments. One of the main goal of the Curriculum is to facilitate student's competitiveness in the job market as a result of the including the professional situations, topics and tasks in the study process. In this respect the importance of thorough selection and evaluation of the materials is increasing.

To start selecting materials one should keep in mind the following issues: why do we need materials in ESP; is that a reason / possibility to use ready-made materials; learning outcomes of the students and evaluation of educational content. Since evaluation is universally accepted as an integral part of teaching and learning, many researchers have conducted their studies in this field. There is an immense amount of literature on materials / textbook evaluation. Here we cite a famous checklist of Tom Hutchinson and Alan Waters [4]. It includes *inter alia* the following:

- what kind of language description do the learners require (structural, notional, functional, combination of these);
- what proportion of work is desired (is there skills-integrated work?);
- what text types should be included (manuals, letters, dialogues, reports, diagrams, charts, etc.);
- what subject-matter areas are required (politics, economics, law, medicine);
- what types of topics are needed (e.g. in Law: Court System of the USA, Legal Professions in the UK, Tax System of Ukraine, etc.);
- what treatment should the topics be given (factual, unusual perspective, human interest aspect, controversy, etc.);
- how should the content be organized (around language point, by subject-matter, by study skills, etc.);
- how should the content be sequenced throughout the course (from easier to more difficult, to create variety, etc.);
- how should the content be sequenced throughout a unit (from guided to free, from compensation to production, accuracy to fluency, etc).

- what support for teaching / learning the course requires (vocabulary list, tests, language skills points);
- what methodology should be used (theories of learning, kinds of exercises: guided – free, comprehension – production, whole class – group – individual, language based – content based, role play - simulation – game, self-study, teaching and learning techniques: pair work, presentations, etc.).

British Council's recommendations include many of the above-mentioned issues and may be summarized according to different criteria. Here is a 10-point evaluation framework for ESP, adapted from J. Crawford [3]:

1. Know your learners and their needs.
2. Replicate real-world tasks and methodology (where possible).
3. Incorporate authentic spoken and written texts in a variety of forms.
4. Deal with grammar in context.
5. Draw on the learner's own experience.
6. Deal with paralinguistic and visual elements of communication.
7. Treat sensitive issues, where necessary.
8. Raise cultural awareness.
9. Facilitate learner confidence and autonomy.
10. Provide opportunities for feedback and monitoring of progress.

The purpose of materials selection and evaluation is to choose adequate language content in ESP course; it is fundamental to all ESP teaching.

That leads to another important issue, i.e. the level of authenticity of the materials. Authenticity is considered to be not a characteristic of a text in itself, but its significance in a particular context. According to modern methodology, an authentic text / material is one which involves the learners in communication in order to achieve an outcome, rather than practice the language.

The learners and teachers may find the tasks that may be accepted as authentic in the field academic journals or scientific reports aimed at experts in the field. It also can be the subject textbooks or even newspaper / online articles, aimed at the general public and presenting different topics of interest.

Authentic materials allows the learners to enhance their autonomy, may include motivating content, have increased levels of personalization, affectively and cognitively engaging topics, provide opportunities to develop communication strategies [5].

By designing a specific syllabus, producing the special materials and adapting the teaching methods accordingly the majority of language teachers may contribute to their learners' professional language competences.

The issue under discussion is of great importance and still needs further development.

REFERENCES

1. Програма з англійської мови для професійного спрямування // Колектив авторів: Г.С.Бакаєва, О.А.Борисенко, І.І.Зуєнок та ін. – К. : Ленвіт, 2005. – 119 с.
2. Course and Syllabus Design in ESP: Materials Evaluation and Selection // Certificate in Vocational English Language Training (CiVELT): Coursebook. – Module 15. – British Council. – 2014/2017. – 14 p.
3. Crawford, J. (2002). The role of materials in the language classroom: Finding the balance. In J. Richards & W. Renandya (Eds.), *Methodology in Language Teaching: an anthology of current practice* (pp. 80-90). Cambridge: Cambridge University Press.
4. Hutchinson, T. & Waters, A. (1987). *English for specific purposes: A learning-centered approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. In the Classroom: Practice Activities // Certificate in Vocational English Language Training (CiVELT): Coursebook. – Module 25. – British Council. – 2014/2017. – 18 p.

МИСТЕЦЬКИЙ КОНТЕКСТ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ІНТЕГРАЦІЯ У ВИКЛАДАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Проблемою дослідження є застосування міждисциплінарної інтеграції, з метою формування ключових компетенцій висококультурних, конкурентноспроможних фахівців у ВНЗ I-II рівня акредитації. В статті зазначено переваги використання міждисциплінарних зв'язків при викладанні гуманітарних дисциплін; окреслено методи та прийоми використання міждисциплінарної інтеграції на заняттях з української літератури; формування мистецького світогляду підростаючого покоління.

Ключові слова: *міждисциплінарна інтеграція, ключові компетенції, література, мистецтво.*

The problem of research is the use of interdisciplinary integration in order to form key competencies of highly cultured competitive specialist in institutions of higher education of I-II level of accreditation. In the article the advantages of using interdisciplinary links in teaching humanitarian subjects is stated; the methods and techniques of using interdisciplinary integration at the classes of Ukrainian literature are defined; formation of artistic world outlook of the growing generation.

Key words: *interdisciplinary integration, key competencies, literature, art.*

Актуальність проблеми. Стрімкий розвиток освітнього процесу в Україні вимагає від суспільства нових підходів у вихованні та навчанні підростаючого покоління. Особливого підходу, враховуючи реформування галузі, вимагає організація навчання у ВНЗ I-II рівня акредитації. Головним показником освітньої діяльності є якість надання освітніх послуг, формування конкурентноспроможних навчальних закладів, які, в свою чергу, беруть на меті виховання конкурентноспроможних випускників. Події останніх років в Україні змінили свідомість кожного громадянина, який орієнтований на європейські орієнтири розвитку. Тому актуальним, як ніколи, є організація нових підходів в освітньому процесі та побудови такої системи підготовки молодших спеціалістів, яка в подальшому забезпечить як конкурентоспроможність випускників навчальних закладів, так і сприятиме формуванню престижу та іміджу окремо взятого ВНЗ I-II рівнів акредитації. «Завдання сучасної освіти – сформувати особистість майбутнього фахівця, готового до успішної професійної діяльності, оновлення професійних знань, уміння проектування, професійне і особисте зростання» [1].

Враховуючи швидкоплинні процеси розвитку суспільства, на перший план висувуються проблеми формування високоосвічених і висококультурних спеціалістів. Одним із шляхів формування світогляду, культури, громадянської та патріотичної свідомості є забезпечення міждисциплінарної інтеграції під час викладання курсу української літератури. Способи реалізації міжпредметних зв'язків у професійній підготовці майбутніх фахівців висвітлено у дослідженнях А. Коломієць, І. Зверева, В. Федорової, Н. Борисенко, А. Усової, О. Пехоти, В. Семиченко та ін. Учені наголошують на тому, що міжпредметні зв'язки відображають наукові зв'язки в змісті нормативних навчальних дисциплін. Зокрема І. Зверев [2] зазначає, що варто розрізняти види міжпредметних зв'язків за їх функцією у формуванні понять: 1) використання раніше засвоєних понять під час вивчення змісту наступної дисципліни; 2) забезпечення наступності і перспективності в розвитку понять; 3) забезпечення єдності в інтерпретації наукових понять; 4) недопущення дублювання під час формування одних і тих самих понять під час вивчення різних предметів; 5) систематизація й узагальнення понять.

Виклад матеріалу. Якісно новий рівень викладання курсу української літератури забезпечить не тільки зацікавлення студентів кращими зразками всесвітньовідомих творів, а й забезпечить формування ключових компетенцій, які сприятимуть розвитку гармонійної особистості. Тому, саме з метою духовного збагачення, сприяння всебічному розвитку особистості, велику роль у процесі викладання відіграє міждисциплінарна інтеграція. Адже справжнє пізнання дійсності не можна забезпечити лише вивченням суто літературних творів. Знайомство з творчістю українських письменників необхідно розглядати в комплексі з різними видами мистецтва: музикою, театром, образотворчим мистецтвом, кіномистецтвом. Саме формування мистецького світогляду сприятиме зацікавленню студентів та формування їх світогляду.

Можливість інтеграції різних видів мистецтв при викладанні літератури полягає у ряді спільних рис, головна з яких динамічність. Саме література і музика - види динамічних мистецтв, що існують за ідентичними ритміко-словесними закономірностями. «Роль музики в житті суспільства надзвичайно велика. Як будь-яке мистецтво, вона може з великою силою виражати те, чим живуть люди: горе, радість, заповітні сподівання, мрії про щастя. Музика – це мистецтво динамічне, виразне, слухове, а про можливості музики синтезуватися з різними видами мистецтва знали ще у 19 ст. (Вагнер, Берліоз, Шуман)» [3]. Взаємодія музики і літератури надає великі можливості як для підсилення сприйняття літературних творів, так і для проведення літературного аналізу безпосередньо. Взаємозв'язок літератури і музики ми спостерігаємо у багатьох програмових літературних творах періоду кінця 19-20 ст, в основі яких лежить музична тематика. Новела М. Коцюбинського "Intermezzo" посідає особливе місце не тільки у творчості видатного письменника, а й в українській прозі. Що означає слово «Intermezzo»? - «перепочинок», «пауза».; у музиці - це інструментальна п'єса довільної будови або окремий епізод в опері. Назва твору дуже влучна, вона тісно переплітається зі змістом. Під нею ми розуміємо перерву в творчості, насолоду музикою природи. Тому знайомство з даним твором пропонуємо в синтезі із прослуховуванням фортепіанної музики Ф.Ліста, Ф.Шопена, М.Лисенка.

Окремо про музичність можна говорити в творчості Лесі Українки, для якої музика була могутнім імпульсом творчості. Поряд із знайомством з поетичними творами – цикл «Сім струн», поезії «До мого фортепіано», пропонуємо до прослуховування музичні твори Ф.Шопена, твори якого Леся Українка виконувала з величезною майстерністю, незважаючи на тяжку хворобу. Як митець слова, письменниця високо цінувала пісню — витвір народного мистецтва, тому як кредо сприймаються слова: «Стояла я і слухала весну». Леся Українка в своїй творчості відобразила новий підхід до народної пісні як до самотнього явища. Наскрізь пройнята музикальністю безсмертна «Лісова пісня». Назва твору говорить про те, що у драмі-феєрії все пов'язане з пісенністю, звуками природи. Леся Українка вперше у цьому творі впроваджує в дію живе звучання народних мелодій. Вона сама підбирає 16 волинських пісень, включаючи їх як нотний додаток до п'єси. Окрім музики народних пісень, яка пропонується до прослуховування під час заняття, можна використовувати відеоуривки з балету М.Скорульського, водночас звертаючи увагу студентів на особливості мови танцю.

Надзвичайною музичністю вирізняється українська поезія. Творчість І.Франка, П.Тичини, В.Сосюри, А.Малишка, Б.Олійника, багато творів яких покладено на музику, що дозволяє не тільки порівнювати окремо поезію та пісню, а й сприяти формуванню мистецьких образів сучасної культури. Особливої уваги заслуговує виняткове музичне обдарування П.Тичини, що допомогло йому створити незабутні твори, неповторність яких відома широкому загалу читачів. Адже таких барв, такої мелодики рядків ми не зустрінемо в поезії інших творців української літератури. Тому аналіз ранніх поезій Тичини, визначення їх проблематики, поетики та мотивів здається важливим і актуальним, особливо за часи відродження національної культури, переоцінки цінностей, виявлення національних ідеалів та символіки. «Кларнетизм – термін, запропонований Ю. Лаврінком та В.Баркою для

позначення стильової якості синтетичної лірики раннього П.Тичини і походить від назви його збірки "Сонячні кларнети" (1918). Особливе місце в синкретичному кларнетизмі посідає панмузична стихія, котра приборкує хаос, постаючи домінантним принципом тичининської поезики, в якій відбився критично переосмислений досвід народної пісні та символізму. Синтетичне мислення схильного до "кольорового слуху" та "слухового кольору" П.Тичини ("Арфами, арфами...", "Гаї шумлять...", "Пастелі" та ін.) зумовлювало одночасну "мальовничу музичність" і "музичну мальовничість" його лірики, що перебувала у потужному полі синестезії, в єднанні семантичних ядер у цілісну структуру» [4].

Музичний матеріал під час вивчення літератури слід використовувати систематично, протягом усього навчального року.

Велику увагу під час знайомства з літературними творами приділяю використанню відеометоду, як наочному багатофункціональному методу навчання, який полягає у використанні відеоматеріалів і активізує наочно-чуттєве сприймання, забезпечує більш легке і міцне засвоєння знань в їх образно-понятійній цілісності та емоційній забарвленості. Основною перевагою цього методу є наочність інформації, яка є більш доступною для сприйняття, а відтак, легше і швидше засвоюється. Але слід зазначити, що відеометод - це метод роботи, що базується на аудіовізуальному сприйнятті матеріалу, що дає змогу швидше запам'ятовувати та сприймати інформацію, але лише при активному стимулюванні уваги. Тому перегляд фільмів або уривків необхідно поєднувати з коментуванням викладача, постановкою проблемних запитань студентам. В своїй практиці використовую таку форму роботи як відеолекторій – перегляд художніх фільмів або уривків за творами, передбаченими програмою. Адже неможливо не запропонувати до перегляду геніальний фільм С.Параджанова «Тіні забутих предків» – неперевершений шедевр українського кінематографа, що став класикою світового кіно. До більш яскравих емоцій та філософських роздумів спонукають фільми за творами Лесі Українки «Лісова пісня».

Доцільним є перегляд фільму «Сад Гетсиманський» за творами І.Багряного, що дозволяє більш глибоко ознайомитися з творчістю письменника, створити систему образів творів та, водночас, поглибити знання студентів з історії України. Вважаю обов'язковим до перегляду фільм В.Янчука «Голод - 33» за мотивами повісті В.Барки «Жовтий князь» – перший художній фільм, який розкриває злочини сталінсько-більшовицького режиму проти народу України. Саме використання міждисциплінарної інтеграції, взаємодія та синтез мистецтв – літератури, кіно, – забезпечує більш глибоке розуміння тих історичних подій, які мали місце в історії України, а саме геноциду українського народу – Голодомору 1932-33 рр.

Слід зазначити, що повноцінне вивчення творчості О.Довженка забезпечить знайомство не тільки з літературним творами автора, а й з його неперевершеними шедеврами кіномистецтва. «Перші зрілі фільми Довженка – "Звенигора" (1928), "Арсенал" (1929), "Земля" (1930) – завоювали йому цілий світ; ...в постанові журі Міжнародної виставки в Брюсселі 1958 року Довженко визнаний як один із першого десятка провідних митців цілої 60-річної історії мистецтва фільму» [5].

Досліджуючи міждисциплінарну інтеграцію при викладанні української літератури слід наголосити на важливості використання творів образотворчого мистецтва для усвідомлення розвитку літературних течій та напрямків. Протягом усієї історії мистецтва можна простежити взаємний вплив літератури й образотворчого мистецтва. Особлива взаємодія мистецтва слова та живопису посилюється з XIX ст., коли зростає громадська роль літератури. «Вторгненням образотворчих мистецтв у сферу літератури є вже те, що живописці, графіки, скульптори починають „зображати не стільки саму предметну дійсність, скільки враження від неї – власне кажучи, це й є своєрідне освоєння досвіду словесних мистецтв... Література, в свою чергу, чим більше стає універсальною формою естетичної свідомості суспільства, тим більше вбирає і перероблює досягнення інших мистецтв, зокрема образотворчих» [6]. Неможливо оминати увагою творчість тих митців, які поєднували талант літератора і художника. За програмою попередніх шкільних років навчання студенти вже

знайомі з творчістю Т.Шевченка як художника, тож на даному етапі пропоную самостійно додатково опрацювати матеріал щодо художньої спадщини В.Винниченка, І.Багряного.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що якнайширше використання міждисциплінарної інтеграції у викладанні гуманітарних дисциплін забезпечить не тільки нові підходи в організації навчання студентів I-II ВНЗ рівнів акредитації, а й надасть можливість сформувати таку систему навчання і виховання, яка буде відповідати потребам сучасності. «Системний міждисциплінарний метод навчання дозволяє підготувати медичного працівника з якісно новим рівнем мислення» [7]. Сучасний етап розвитку освіти і науки характеризується взаємопроникненням, що сприяє формуванню ключових компетенцій особистості. «Міждисциплінарна інтеграція формує здатність студентів до логічного мислення при вирішенні проблемних завдань, розвиває в них професійну ініціативність і відповідальність». [8] Переваги міждисциплінарної інтеграції необхідно використовувати з метою навчання і виховання підростаючого покоління, адже саме це сприятиме формуванню нової генерації, свідомої, культурної, високоосвіченої. Міждисциплінарна інтеграція - вимога часу. Суть змін, у підготовці фахівців у ВНЗ I-II рівнів акредитації - в міждисциплінарній взаємодії. Уміння комплексного застосування знань, їх синтезу, перенесення ідей і методів з однієї науки в іншу лежить в основі креативності як вимоги до будь-якої діяльності людини в сучасних умовах. Озброєння такими вміннями майбутнього фахівця - актуальне соціальне завдання вищої школи, що диктується тенденціями інтеграції в науці і практиці та розв'язується за допомогою міждисциплінарних зв'язків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шорникова О.Н. Технология формирования информационной компетентности студентов на основе междисциплинарной интеграции. О.Н.Шорникова // Современные наукоемкие технологии. – 2010. – № 12. – С.83.
2. Карпенко О. Г. Соціальний працівник : деякі аспекти професійної підготовки : [навчально-методичний посібник] / О. Г. Карпенко. – К. : Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді, 2007. – 144 с.
3. Маранцман В.Г. Співдружність мистецтв на уроках літератури // Мистецтво аналізу художнього твору / Упоряд. Т.Г. Браже. – М., 1971.
4. Оліфіренко С.М., Оліфіренко В.В., Оліфіренко Л.В. Універсальний літературний словник-довідник. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 432 с.
5. Юрій Лавріненко. 3 книги "Розстріляне Відродження", Мюнхен, 1959. (За книгою "Українське слово" – Т. 2. – К., 1994.)
6. Література й образотворче мистецтво [36. статей. Редколегія: доц. Б. О. Шайкевич (відповідальний редактор) та ін.]. – К.: Видавництво Київського університету, 1971.
7. Міждисциплінарна інтеграція в навчальному процесі на кафедрі госпітальної педіатрії / [Г.О. Леженко, О.М. Гиря, О.Є. Пашкова, М.О. Ярцева] // Кредитно-модульна система організації навчального процесу у вищих медичних (фармацевтичному) навчальних закладах України на новому етапі: Х ювіл. Всеукр. навч.-наук. конф. з міжнар. участю, 18-19 квіт. 2013 р.: матеріали доп. – Тернопіль: ТДМУ, 2013. – Ч.2. – С. 190-192.
8. Інтеграція навчального процесу у вищих медичних закладах / М.М. Багрій, Н.М. Воронич-Семченко, О.Г. Попадинець [та ін.] // Вісник проблем біології і медицини. – 2010. – Вип.3. – С. 209-211.

Комила Рахматуллаева, Лайло Элмурадова
(Кариши, Узбекистан)

КЛАССИФИКАЦИЯ И ВИДЫ НЕОЛОГИЗМОВ

Пользуясь определением, взятым из энциклопедии «Русский язык», можно сказать, что неологизм (от греческого *neos* – «новый», *logos* – «слово») – это слово или оборот речи, созданные для обозначения нового предмета или выражения нового понятия.

В современном русском языке неологизмы делятся на языковые и авторские, или индивидуально-стилистические [1].

Языковые неологизмы создаются главным образом для обозначения нового предмета, понятия. Они входят в пассивный словарный запас и отмечаются в словарях русского языка [2]. Неологизмом является слово до тех пор, пока ощущается свежим. Так, в свое время слово «космодром» было неологизмом. Сейчас это слово входит в лексический состав современного русского языка. А это, в свою очередь, говорит о том, что если понятие актуально и называющее его слово хорошо связано с другими словами, то слово скоро перестает быть неологизмом.

Примеров языковых неологизмов в российской прессе масса. Взять хотя бы заимствованное из английского слово *рейтинг* (цифровой показатель оценки чьей-либо деятельности, популярности кого-либо, чего-либо по отношению к другим, основанный обычно на результатах общественных опросов или на мнении экспертов).

Однако если углубиться в классификацию новых слов, то среди языковых неологизмов можно выделить лексические и семантические.

К **лексическим неологизмам** относятся те слова, которые вновь образованы по имеющимся в языке моделям или заимствованы из других языков [3].

Примером лексического неологизма, образованного по имеющимся в языке моделям может послужить слово *видеокоонтрабанда* (незаконное тайное тиражирование и распространение видеопродукции, нарушающее авторские права ее создателей). «Контрафактной видеопродукции у нас на рынках не стало меньше. Напротив, *видеокоонтрабанда* процветает».

Пример заимствованного лексического неологизма – технический термин *декодер* (устройство для расшифровки цифровых кодированных данных; синхронный дешифратор). «Вся проблема состоит в том, что на сегодняшний день большая часть телевизионных сетей MMDS не зашифрована, поэтому нелегалы могут не покупать *декодеры*, – а следовательно – не платить абонентскую плату».

Этот неологизм был заимствован по причине появления нового устройства, наименования которому раньше не существовало.

Стоит отметить, что большая часть найденных нами неологизмов является именно лексическими.

Семантические неологизмы – это ранее известные слова, которые в свете последних языковых изменений приобрели новые значения [4]. Подобные процессы не редки для русского языка, поэтому мы встретили довольно много семантических неологизмов в рассматриваемых изданиях.

Отличным примером такого рода неологизмов может послужить слово *макинтош*. В Толковом словаре русского языка под редакцией С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой оно определяется, как «пальто или плащ из прорезиненной ткани». Это исконное значение слова макинтош. Сейчас же оно приобрело еще одно значение (компьютер фирмы «Apple Computer», не совместимый с IBM) и стало неологизмом. «На церемонии награждения особо отмечалось, что Apple прошла весь путь развития компьютерной музыки от самых ее истоков, начиная с выпуска компьютера "Макинтош", и является ведущим творцом...»

Слово *каталог* (от греч. *katalogos* – «список») также приобрело дополнительное значение. В Большом академическом словаре это слово имеет значение:

1. Перечень каких-либо предметов (книг, экспонатов, товаров), составленный в определенном порядке.

2. Каталог библиотечный – перечень произведений печати, имеющихся в библиотеке. В российских библиотеках различаются по назначению (читательские и служебные каталоги), способу группировки (алфавитные, систематические, предметные каталоги), видам произведений печати и пр.

Сейчас это слово обозначает еще и директорию в информатике. «Собственный небольшой ЖК-экран отображает информацию о степени заполнения накопителя, о выполняемых процессах, о состоянии батареи и даже о структуре хранимых каталогов».

Авторские, индивидуально-стилистические неологизмы создаются писателями, поэтами для придания образности художественному тексту [5]. Неологизмы этого типа "прикреплены" к контексту, имеют автора. По самим целям их создания они призваны сохранять необычность, свежесть. Авторские неологизмы, образованные по продуктивным моделям, называются потенциальными словами.

К сожалению, нам не удалось обнаружить в рассматриваемом издании ни одного авторского неологизма. Это объясняется тем, что нынешние журналы достаточно редко прибегают к художественным средствам придания образности. В словарях, само собой, индивидуально-стилистические неологизмы также не зафиксированы. Поэтому в качестве примера авторского неологизма мы приведем классический пример из Пушкина: *Полумилорд, полукупец...*

Окказионализмы (от латинского *occasionalis* – «случайный») – это авторские неологизмы, созданные по необычным моделям. Они не существуют вне конкретного контекста [6].

«Это не совсем кусочек Москвы. Это – *Лужзона*».

В современном русском языке можно выделить два основных типа неологизмов по времени образования. Первый тип – слова относительно старые, актуализировавшиеся в последние годы в связи с изменением политической и экономической системы России. Второй тип – слова новые, появившиеся непосредственно в последние годы [7].

Характерным примером первого типа является слово *олигарх* (греч. *oligos* – «немногий» + *arche* – «власть», – Большой словарь иностранных слов под редакцией А.Ю. Москвина). Сегодня это слово очень часто упоминается в СМИ и в речи публичных политиков. Однако вошло в активный словарь оно не так давно: в 90-х годах XX века.

Как новые воспринимаются сегодня массовым сознанием и некоторые заимствования, известные ранее лишь специалистам и зафиксированные в словарях как относящиеся к «буржуазному» праву и «буржуазной» действительности, но получившие в последнее десятилетие XX века широкое распространение в русском языке в связи с актуализацией для российской действительности обозначаемых ими понятий [8]. Примером такого заимствования может быть слово *легитимный* (лат. *legitimus* – «законный») «Для среднего европейца, который в лучшем случае знает трех русских режиссеров – Эйзенштейн, Тарковский, Михалков, – Сокуров единственный *легитимный* преемник Тарковского»

В качестве примера недавно появившегося слова можно привести англоязычное заимствование *франчайзинг* (или *френчайзинг*). В "Толковом словаре конца XX века" это слово трактуется следующим образом: «Форма экономического покровительства, при которой фирма, имеющая твердые позиции на рынке, предоставляет вновь образованной фирме оборудование, технологии, вспомогательные материалы, ноу-хау и товарные знаки». «Пока рано говорить о какой-то конкретике и тем более бросаться страшными терминами типа *франчайзинговые* схемы» Это слово появилось в русском языке благодаря приходу в нашу жизнь такого явления, как франчайзинг.

Лексику сучасного російського мови можна умовно поділити на загальноупотребительну і спеціальну. В цьому параграфі ми постараємося в'яснити, к яким сферам використання належать знайдені нами неологізми.

Це дуже важливо, оскільки непорозуміння сфери використання неологізма може привести до спотворення його семантики. Головною справою, це стосується семантичних неологізмів, оскільки саме вони мають різні значення в різних областях нашої життя.

Наприклад, слово *подпитка*. Сьогодні воно дуже часто використовується в переносному значенні («допоміжне фінансування») в економічній сфері. «Це означає закриття тих інформаційно-політичних центрів за кордоном, через які здійснюється фінансова *подпитка* партизанських дій». В іншому контексті це слово буде мати зовсім інше значення. Тому людям необхідно мати уявлення про контекст неологізмів.

Маючи справу з новою запозиченою лексикою, також слід звертати увагу на сферу використання, оскільки багато іноземні слова зазнають переосмислення і отримують в російській мові кілька інше значення, ніж в мові-донорі. Наприклад, неологізм *имидж*, про який ми ще поговоримо нижче, перекладається з англійської, як *образ, статуя (святого), подобиє когось-будь, метафора, ікона, облик (політичної партії і т.п. публічних суб'єктів), зображати, викликати в уявленні, відображати, символізувати*. В російській мові закоренилося тільки одне значення цього слова – *облик*. Тому людям для правильного використання даного неологізма необхідно знати його сферу використання. Інакше людина, опираючись тільки на переклад слова з іноземної мови, може зробити помилку в слововжитті.

Як правило, більшість неологізмів належить міжстильовим, тобто вони використовуються практично в усіх функціональних стилях мови. Прикладів міжстильових неологізмів багато. Наприклад, це те саме слово *имидж*. «Росії ця зміна поколінь не сулить нічого хорошого: якщо щось і було позитивним в *иміджі* нашої країни, то зникло воно на дружбі Путіна зі своїми колегами».

Однак окремі пластів нової лексики найбільш употребительні в певних областях нашої життя. Провівши аналіз знайдених в пресі прикладів, ми дійшли до висновку, що основними сферами використання неологізмів є **економічна, суспільно-політична, технічна і правова**.

Таким чином, важливо пам'ятати, що частіше неможливо провести чітку межу між цими сферами, оскільки економіка, і політика, і техніка, і юриспруденція проникають практично в усі сфери нашої життя.

ІСТОЧНИКИ І ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова О.И. Неологизмы и окказионализмы // Вопросы современного русского словообразования лексики и стилистики : науч. труд / Куйбышев. гос. пед. ин-т. - Куйбышев, 1974.
2. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. – М., 2002.
3. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография. – М., 2005.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова; Предисловие О. С. Ахманова. – М., 1966.

УДК 821.512.133

Гульбахор Саидганиева
(Коканд, Узбекистан)

**XX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ҚЎҚОН АДАБИЙ МУҲИТИ ВАКИЛЛАРИ ИЖОДИ
(МАҚСУДА ЭГАМБЕРДИЕВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ МИСОЛИДА)**

Мақолада Қўқон адабий муҳитининг XX аср иккинчи ярмидаги ривожда ўрин тутган шоира Мақсуда Эгамбердиева ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилган. Унинг “Осмон соҳилида” шеърӣ тўплами юзасидан фикр юритилган, айрим шеърлари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Қўқон адабий муҳити, шеърӣят, лирика, ташибеҳ, адабий тўғарак

В статье определена роль жизни и творчества Максуды Эгамбердиевой в развитии Кокандской литературной среды во второй половине XX века. Изложены рассуждения по ее поэтическому сборнику «Осмон соҳилида», произведены анализы некоторых стихотворений.

Ключевые слова: Кокандская литературная среда, лирика, метафора, литературный кружок.

The article defines the role of the life and work of Maksuda Egamberdieva in the development of Kokand's literary community in the second half of the 20th century. The article contains arguments regarding her poetry collection “Osmon sohilida”, as well as analyzes some of the poems written by the poetess.

Keywords: Kokand's literary community, poetry, lyrics, metaphor, literary circle

Қўқон адабий муҳити ўтган асрлар ичида ўзбек адабиётига кўплаб алломалар ва ижодкорларни етказиб берди, миллий адабиётимиз бешигини тебратди. 20-асрда ҳам бу анъана қўқонлик ижодкорлар томонидан том маънода адабий жараёнга таъсир қиларли даражада ривож топди.

Замондошимиз, таникли шоира, адиба, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси Мақсуда Эгамбердиева ҳам ана шу муҳитда тарбияланди, камол топди. Мақсуда Эгамбердиева 1955 йилда Данғара туманида хизматчи оиласида туғилди. 1958 йилда отаси Бердибой Эгамбердиев Қўқон 1-пахта тозалаш заводига режалаштириш бўлими бошлиғи бўлиб ишга ўтади. Уларнинг оиласи Қўқон шаҳрига кўчиб келади. Ҳали мактаб ёшига ҳам етиб-етмаган Мақсудахоннинг адабиётга мойиллиги бор эди. М.Эгамбердиева Қўқон шаҳридаги 15-ўрта мактабга ўқишга боради. Биринчи синф партасига ўтирган чоғидан кўлига қалам олади. 9 ёшида “Менинг дадам инженер” номли биринчи шеърӣ шаҳар газетасида нашр қилинади. 10 ёшидан шаҳардаги адабий анжуманларда, шоирлар билан учрашувларда фаол қатнашди. Отаси Бердибой ака ва онаси – педагог Мунираҳон Мухторовалар уни кўллаб-қувватладилар.

Ёш шоира Ўзбекистон халқ шоири, устоз Чархий хузурларида ижод сабоқларини олган. Мақсуда Эгамбердиева 1967 йилдан бошлаб “Нихол” адабий тўғарагига қатнади. Бу тўғарак 1965 йилда “Мехнат байроғи” (ҳозирги “Қўқон садоси”) газетаси қошида ташкил этилган бўлиб, бу вақтда истеъдодли шоирлар Анвар Юнус ва Ҳабибулло Саид Ғанилар тўғаракни бошқарар эдилар. Тўғарак машғулотлари жуда кизгин ўтар, республиканинг машҳур шоирлари, мунаққидлари ҳам бу тўғарак машғулотларида қатнашар эдилар. Жумладан, устоз адабиётшунос Озод Шарафиддинов тўғарак дафтарига Ҳабибулло Саид Ғани, Мақсуда Эгамбердиева, Дилбар Ҳамзахўжаевалар номини алоҳида ҳурмат билан тилга олиб, тилак билдириб ёзганлар. Асқад Мухтор “Тулистон” журналида тўғарак аъзоларининг шеърларини чоп этиб, “Нихол”ни республикага кашф этиб берди. Мақсуда опанинг ҳам туркум шеърлари 1972 йилда таҳририятнинг “оқ йўли” билан “Тулистон” журналида босилди. “Коммуна” (ҳозирги “Фарғона ҳақиқати”) вилоят газетасида профессор Умарали Норматовнинг “оқ йўли” билан ҳам туркум шеърлари босилиб чиқди. Шу йили шоира Тошкент Давлат Университети (ҳозирги ЎЗМУ)га ўқишга киради. Университет сабоқлари, пойтахтдаги

қизғин адабий мухит, Ёзувчилар уюшмасидаги йиғилиш ва семинарлар таъсирида ижоди сайқал топиб борди.

Ўқишни тугатиб Қўқонга қайтган шоира шаҳар ва вилоятимиздаги турли давлат ташкилотларида, таълим даргоҳларида, музейларда ишлади. Бу даврларда ижоддан сира ҳам узоклашмади. 1978 йилда биринчи шеърий тўплами “Гулбарг” [1] босилиб чиқди. 1982 йилда Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига қабул қилинди. 1984 йилда ёш ёзувчиларнинг Москва семинарида иштирок этди. 1980 йилда “Мактуб” [2], 1985 йилда “Насиба” [3], 2013 йилда “Осмон соҳилида” [4] шеърий тўплamlари босилиб чиқди. Шоира жуда ёшлигидан Ўзбекистон халқ шоираси Зулфиянинг назарига тушди. “Мактуб” тўпламини ўқиб, Зулфия унга мактуб юборди. Бу мактубда Мақсуда Эгамбердиева ижодига катта баҳо берган эди.

Шоира болалар адабиёти ривожини учун ҳам сезиларли ҳисса қўшди. Унинг “Она бўрининг ҳийласи”(2002) [5], “Ақлсиз куёнча”(2004) [6], “Шимол айиғи ва Оқ куён” [7] номли эртақлар тўплamlари, “Қалдирғочнинг қўшниси” (2013) [8] номли шеърлар ва “Мушук сичқонни нега қувади?”(2013) [9] номли эртақлар тўплamlари нашр этилди. Шоира ҳозирги кунда ҳам жўшқин ижод билан машғул. Янги шеърий тўплами нашр қилиниш арафасида. Болалар учун шеърлар, эртақлар, эсдаликлар ёзмокда.

Шоиранинг “Осмон соҳилида” шеърлар тўпламининг номланишига диққат қиладиган бўлсак, шоира бежиз бу номни танламаганига ишонч ҳосил қиламиз. Бу бирикмадаги сўзлар ёнма-ён қўлланиши ўзига хос маъно касб этади. Ўқувчи осмоннинг соҳили борми, деган саволни бериши табиий. Бу осмон ижодкорнинг кўнглидир. Кўнгил сарҳадлари эса осмон каби чексиздир. Ана шу маънода шоира бизни кўнгилнинг кенг мамлакатига, чексизликларига олиб кираётганига ишонамиз. Осмон соҳили – бу кўнгил соҳилидир. Кўнгил соҳилига бориб унинг ажойиботларидан баҳраманд бўламиз. Мақсуда опани кўнгилни кашф этган шоира деб аташимиз мумкин.

Тўплам, аввало, мавзулар ранг-баранглиги билан диққатингизни тортади. Азалий мавзулар – Ватан, Баҳор, Муҳаббат мавзуларига жуда кўп шеърлари бағишланган. “Кўнглимга шифо ватан”, “Халқим”, “Ватан”, “Элимга”, “Қўқон”, “Ватандошларимга” каби шеърларида шоиранинг ваианга чексиз муҳаббати акс этган. Ва умуман, табиат тасвири ифода этилган шеърларида ҳам Ватан суратлари намоён бўлади. У турли фаслларда ўзи яшаб турган замин гўзалликларини кўра билади. Ватан суратини чизган шеърларининг бирида:

Болаларнинг қора кўзи – сен,
Сен элимнинг ўзлиги, Ватан,
Ботирларнинг кескир сўзи – сен,
Сен йўлимнинг ўзлиги, Ватан

дея хитоб қилади. Инсоннинг ўзлигини топиши Ватанни англаши, унга муҳаббати зиёда бўлиши билан боғлиқ эканлигини айтади.

Бугунги шеърият ижтимоий воқеликка муносабат билдириш, ундан пайдо бўлган туйғулар аксини ифода этишдан ташқари, ўз кўнгли инкишофини ифода этаётганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Инсоннинг ботинидаги “ички мен” қиёфаси шоира шеъриятининг асосий образларидан биридир. Бу, кўпинча, ёлғиз инсон образидир. “Ёлғизлик”, “Ўкинчлар сеники”, “Тўртинчи қаватга чиқар бир аёл” каби туркум шеърларида бунинг ифодасига дуч келамиз. Бу ёлғизлик оддийгина, ҳаётда ёлғиз яшаётган кимса эмас, балки руҳиятида ўзини ёлғиз ҳис қиладиган, “хилват дар анжуман” тутган инсондир. Ҳар бир одам кўнглида ёлғиз, Оллоҳ билан биргадир. Жамиятда унинг каби инсонларнинг йўқлиги, кўнглининг тушуниксизлиги ҳам ёлғизлик ҳиссини келтириб чиқаради. Шундай шеърларидан бирида шоира гўзал ташбеҳлар қўллайди:

Йиғласа, кўзидан дур тўкилмаган,
Оғзидан гул сочмай қўйган пари – мен.
Ўша – даврон чертиб кўрганда синган,
Жонон пиёланинг синиқлари – мен.

Шоира халқ оғзаки ижоди эртақлари қаҳрамонларидан унумли фойдаланади. Биз эртақлар орқали “кулса – гул, йиғласа – дур” сочадиган маликаларни биламиз. Лирик

шеърнинг қаҳрамони ҳам бир пайтлар ўзини маликадай ҳис қилган, энди эса гул ва дур сочмай маҳзун қолган. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор. Ахир уни давр, тақдир синдириб қўйган. Шунинг учун энг қимматбаҳо саналмиш “жонон пиёла”га ўзини ўхшатади. Даврон нега англамадийкин, нега қадрламади экан бу жонон пиёлани? Кўнгил пиёласи – жонон пиёла синди. Бу сатрлар ортида камтарингина, хокисоргина кўнгил кўриниб туради.

“Ички мен” – шоиранинг қаҳрамони ҳаётдаги ижодқордан кескин фарқ қилиши мумкин. Ҳаётда шодон, босиқ одамнинг шеърларида исёнкор қалбини, йиғлаётган кўнглини кўриш мумкин.

Турмуш кўринишлари ҳам шоира лирикасидан муҳим ўрин олган. Масалан, “Кўринишлар”, “Манфаатпарастлик”, “Босиқ бўлиб” каби кўплаб шеърлари фикримизга далилдир. “Кўринишлар” шеърда пулдор одамни кўзлари қаттиқ, тошбағир деса, камхарж инсонни лолақизғалдоқдек омонат эканини айтади. Бу қиёс ниҳоятда ўринли топилганки, инсоннинг кўз олдида ҳар дам тўкилишга тайёр гул яққол гавдаланади ва инсон кўнгли ҳам ана шу гулдан фарқ қилмаслигини ўйлайсиз. “Босиқ бўлиб” шеъри қисқа, лекин катта ҳақиқатни англатади:

Босиқ бўлиб босганмидим оёғингизни,
Оғир бўлиб оғритдимми томоғингизни.
Сизга менмас, балки менинг менлигим оғир,
Синдирмовдим вазмин бўлиб бутоғингизни,
Сизга менмас, балки менинг менлигим оғир...

Кимлардир кимнингдир оғирини олади, доимо унинг борлигидан малол чекади. Шоира шундайларга қарата айтган бу сўзларида ҳаётда ўзи муваффақиятга эришмай, бахиллик туфайли бошқаларни кўролмайдиган одамлар тоифасини моҳирона кўрсатиб бера олган.

Шоиранинг тўпламидан “Қисқа сатрлар” деган туркум ҳам ўрин олган. Бу унинг ижодида алоҳида йўналиш дейиш мумкин. Ана шу қисқа сатрларга ижодкор бутун бошли инсон тақдирини жойлай олган. Масалан:

На олтин, на гавҳар кутиб яшадим.
Мен сиздан бир хабар кутиб яшадим.

Шеър икки мисрадан иборат. Ҳар бир сатр алоҳида поэтик майдонни ташкил этади, бир-биридан мустақил ҳолда ифода этилган. Уларни қофия ва вазн боғлаб туради. Ҳар икки сатр ҳам нуқта билан ажратилган. Бу эса биринчи мисранинг ўзи бир инсон умрининг маълум бир манзилга етганлигини кўрсатади. Шу нуқтагача келганлигини билдиради. Демак, бу – умр манзили. Иккинчи мисрада биринчи мисранинг мазмуни очилади: лирик қаҳрамон азиз инсонидан бир хабарни олтиндан ҳам, гавҳардан ҳам азиз билади. Умрини шунинг учун ўтказиб юборди. Ёки:

Юрагимни элтдим изтиробларга,
Аслида мен битта дастёрман, холос.

Бу сатрларда ҳам ҳаётда доимо кўнглининг айтганини қилолмай, уни изтиробларга ташлаб ўтган инсон тақдирини намоёндуради. Инсон доимо кўнгли билан тескари, чунки унинг хоҳишларига ҳаёт ҳақиқатлари зид келади. Кўнглини кўтариб юрган одам битта дастёр эканлиги ҳам ажойиб топилмадир. Мақсуда Эгамбердиева кўнглини кашф этар экан, унга шундай деб мурожаат этади:

Ичганинг – тупроқнинг жаранги,
Тутганинг – қисматнинг таранги.
Билганинг – “Дилхирож” оҳанги,
...Қайсининг бир зарраси... Қайсарим.

Хулоса қилиб айтганда, М.Эгамбердиева шеърлари кутилмаган ташбеҳларга бойлиги, образларнинг қуюқлиги, фикр теранлиги билан ажралиб туради. Шу билан бирга, шоира инсон кўнгли инкишофига “Осмон соҳилида” тўпламидаги асарлар орқали янада чуқурроқ кириб борганини кўради. М.Эгамбердиева ўз асарлари орқали ўзбек адабиётининг бир бўғини бўлмиш Кўкон адабий муҳитини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиб келаётир.

МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

1. Максуда Эгамбердиева. Гулбарг. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978.
2. Максуда Эгамбердиева. Мактуб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1980.
3. Максуда Эгамбердиева. Насиба. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.
4. Максуда Эгамбердиева. Осмон соҳилида. – Тошкент: Давр пресс, 2013.
5. Максуда Эгамбердиева. Она бўрининг хийласи. – Фарғона, 2002.
6. Максуда Эгамбердиева. Аксиз кўнча. – Андижон, 2004.
7. Максуда Эгамбердиева. Шимол айиғи ва Оқ кўн. – Тошкент, 2005.
8. Максуда Эгамбердиева. Қалдирғочнинг қўшниси. – Тошкент: Давр пресс, 2013.
9. Максуда Эгамбердиева. Мушук сичқонни нега кувади? – Тошкент: Давр пресс, 2013.

УДК 811.161.1.36(09)

*Камола Соатова, Луиза Халилова
(Қарши, Ўзбекистан)*

РАЗВИТИЕ КАТЕГОРИИ ДЕЕПРИЧАСТИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье показано происхождение деепричастия в русском языке, восходящее к бесчленной (краткой) форме именительного падежа причастия, и возникшее в древнерусском языке вследствие потери форм склонения бесчленных причастий.

Ключевые слова: *деепричастие, краткие формы действительных причастий.*

The article shows the origin of gerunds in Russian language, which goes back to beschlennoy (short) the nominative participle, and emerged in the Old Russian language due to loss of form beschlennyh declension of participles.

Keywords: *gerundive, short forms of valid sacraments.*

Статья посвящена развитию категории деепричастия в современном русском языке. Формирование и развитие категории деепричастия русского литературного языка представляет собой длительный процесс, в котором сыграли роль разные факторы. В.В.Виноградов отмечал, что история деепричастий, способов их образования и синтаксического употребления нам вовсе не известны. Данная проблема не потеряла своей актуальности, поскольку в историко-лингвистической литературе до сих пор отсутствует представленное в хронологической последовательности системное описание процесса формирования деепричастия в русском языке; несмотря на относительную исследованность названных вопросов, не определен и грамматический статус деепричастия. Наиболее определенно пишет о времени появления деепричастия А.А. Потебня: «Еще довольно трудно в точности определить, как продолжителен период образования деепричастий. Кажется несомненным, что в конце XIV в. причастия действительные аппозитивные были уже только в книжном языке, и деепричастие, как вполне определившаяся часть речи, уже существовало, хотя и отличалось кое-чем от нынешнего» [3, с. 536].

По происхождению деепричастие в русском языке восходит к бесчленной (краткой) форме именительного падежа причастия и возникло в древнерусском языке вследствие потери форм склонения бесчленных причастий. Однако оно имеет и признаки глагола – например, время. Термин деепричастие возник в XVII веке состоит из двух частей деепричастия, объяснить его можно как причастность к действию. Действительно, эта форма обозначает в предложении добавочное действие глагола, а по грамматическим признакам похожа на наречие, так как не изменяется. (В.А.Иванова). Деепричастие – неологизм

М. Смотрицкого. Образовано от сложения частицы дее- (от деять – “делать”) и существительного причастия. Деепричастия употребляются в книжных стилях речи.

Основные направления становления деепричастия были связаны прежде всего с выработкой типового грамматического значения, закреплением определенных синтаксических функций и стабилизацией формальных показателей. История деепричастий связана ещё с «оборотом дательный самостоятельный» и конструкциями «со вторым винительным падежом», занимавших значительное место в древнерусском синтаксисе. Преобладание в них кратких форм причастия также находилось в русле общей тенденции к противопоставлению именных и местоименных образований, что нашло отражение не только в истории древнего причастия, но и имени прилагательного.

А.Х.Востоков считал, что деепричастия с суффиксом –учи (-ючи) «принадлежат особенно просторечию» [3, с. 109]. Данные формы на-учи(-ючи) отличает тенденция к адвербиализации, отражение в склонности таких образований к одиночному употреблению (без зависимых слов), к формированию устойчивых оборотов, а также синтаксически – в отсутствии обособления подобных форм, например: Он бы крадучись стал ходить.

В современном русском языке деепричастие – это особая неизменяемая форма глагола, которая обозначает добавочное действие при основном действии, выраженном глаголом. Постоянные признаки: неизменяемая форма, несовершенный/совершенный вид, переходность. Деепричастие совмещает в себе признаки глагола и наречия: признаки глагола (лексическое значение, вид, синтаксическое управление, возвратность - невозвратность; признаки наречия (неизменяемость, тип подчинительной связи: примыкание). Деепричастие несовершенного вида образуется от основы настоящего времени с суффиксами -а(-я), -в, -вши -учи(-ючи): плача, крадучись, играючи. Деепричастие совершенного вида образуется от основы инфинитива с суффиксами -в, -вши. -ши, -а, -я: пропустив, вовлекши.

Таким образом, вся история деепричастия в русском языке представляет собой непрерывный длительный процесс эволюции, уходящий корнями в древнюю Русь. Становление деепричастия не до конца завершено в современном русском языке.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений: Учебное пособие для филологических специальностей университетов. – М.: Высшая школа, 1978.
2. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972. – 720 с.
3. Потебня А.А. Современный русский язык. –М.: Просвещение, 1988. – Т. I-II. – 536 с.

УДК 821.512.133

*Махбуба Тожибоева
(Коканд, Узбекистан)*

АЛИШЕР НАВОЙЎ АСАРЛАРИДА АРАБИЗМЛАРЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА БИР НАЗАР

Мақолада Навоий XV аср туркий ўзбек тилининг хусусиятларидан келиб чиқиб, асарларида арабча сўзларни қай даражада моҳирона қўллаганлиги айтиб ўтилган ва бу ҳақида бир неча олимлар ўз фикрларини билдиришган.

Калит сўзлар: сўфий, этимология, арабизм, лексема, шоир маҳорати.

В этой статье рассматривается вопрос о том, как Алишер Навои с мастерством использовал арабские слова в своих произведениях в зависимости особенностей тюркского языка в XV веке. Об этом выразили свои мнения некоторые учёные.

Ключевые слова: сўфий, этимология, арабизм, лексема, мастерство поэта.

Some glimpses to arabisms used in A.Navoi's works. This article is devoted to the use of Arabic words and expressions in A. Navoi's works and some scientists' opinions to this matter.

Key words: *Sufiy, etimology, Arabism, lexis, poet's skill.*

Ўзбек тили тарихини ўрганиш ўзининг узок ўтмишига эга бўлса-да, муайян бир асардаги арабизмлардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш муаммолигича қолмоқда. Айниқса, Алишер Навоийнинг ўзлашма сўзларга бўлган муносабатини муайян бир асари асосида тадқиқ этиш улуғ адиб ижодини янада чуқурроқ ўрганишга кўмак бериши шубҳасиз.

Алишер Навоий томонидан “Сўз гуҳарига эрур онча шараф Ким, бўла олмас анга гавҳар садаф [2], дея сўзга таъриф берилган. Зеро, бу бебаҳо меросни замонамиз аҳлига етказиш халқимиз маънавиятини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Юртбошимиз И.А.Каримов бу ҳақда шундай ёзади: “Она тилига муҳаббат, унинг беқиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга, аввало, Алишер Навоий асарлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз [1]. Демак, она тилимизнинг барча қирраларини, айниқса, ундаги ўзлашма қатламнинг хусусиятларини қанчалик чуқур ўргансак, ўтмиш меросимизни шунчалик теран англаймиз.

Ўзбек тилшунослигида улуғ мутафаккир Алишер Навоий асарлари тилини ўрганишга бағишланган бир қатор ишлар мавжуд. Шунга қарамай, Алишер Навоий асарларида, хусусан, алоҳида олинган бир асарида арабизмлар мумкин қадар ўрганилган, деб бўлмайди. Бунинг учун эса алоҳида олинган муайян бир асардаги арабизмларни статистик ишлаб чиқиш; арабизмларни вазнлар бўйича тасниф қилиш; арабизмларни мавзу гуруҳларига ажратиш; арабизмларнинг семантик хусусиятларини кўрсатиш; уч ўзак ундошли арабизмларни таҳлил қилиш; арабизмлар воситасида ҳосил қилинган янги сўзлар ва бу асосга қурилган бадий санъатларни кўздан кечириш вазифаси муҳим. Зеро Алишер Навоий ўз салафлари ва замондошлари сингари, туркий ва форсий сўзлар қатори, арабча сўзларга ҳам кўп мурожаат қилган. Бунинг туб сабабларини Алишер Навоий асарларининг ўзидан излаш лозим. Б.Тўхлиев XI-XII асрлар туркий адабиётни тадқиқ этар экан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида арабча сўзларнинг миқдори 5-7 фоизни, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” достонида 15-20 фоизни ташкил этганлигини қайд этган [11]. Ислом динининг қарор топиши, мактаб, мадраса ва бошқа диний марказларнинг кўпайиши, Марказий Осиёнинг ислом дини марказларидан бирига айланиши, динга оид етук олимларнинг камол топиши, тафсирчилик, фикҳ ва диннинг бошқа соҳаларига тегишли китобларнинг пайдо бўлиши, диний мавзудаги бадий адабиётнинг шаклланиши арабча сўзларнинг туркий адабий тил лексикасидан кенг ўрин олишига сабаб бўлган. Шунга биноан, вақт ўтиши билан арабизмларнинг миқдори ҳам ўсиб борган.

Муайян адабий тилнинг тараққиёт йўллари, ривожланиш қонуниятларини белгилаб олишда унинг таркибига ўзлашган сўзларнинг салмоғини аниқлаш ўзига хос аҳамият касб этади. Шу маънода, Навоий асарларида арабча сўз ва бирикмалар миқдорининг анча салмоқли бўлганини эътироф этиш даркор. Биринчи галда шоирнинг бой адабий ва илмий меросидаги сўз ҳамда ибораларни тўплаш ва шарҳлаш, илмий талқин қилишда луғатларнинг ўрни беқиёс эканлиги таъкидлаш зарур. Ўтмишда ва ҳозирда Алишер Навоий асарлари юзасидан бир қанча луғатлар тузилгани маълум. “Бадоеъ ул-луғат”, “Хамса бо ҳалли луғат”, “Абушқа”, “Санглоҳ”, “Луғати атрокия”, “Луғати туркий”, “Луғати чигатойи ва турки усмоний”, “Ҳалли луғати “Хамса”йи Навоий”, “Ҳалли луғоти чигатойи “Хамса”йи Навоий”, “Нисоби Навоий”, “Луғати Амир Навоий”, “Дар баёни луғати Навоий”, “Ҳалли луғати чигатойи” ҳамда Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимов томонидан тузилган “Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат” (1953) ва яна шу муаллифлар томонидан 1972 йилда тузилган “Алишер Навоий асарлари луғати”, 1983-1985 йилларда тузилган “Алишер Навоий

асарлари тилининг изоҳли луғати” (4 томли), шунингдек, “Навоий асарлари учун қисқача луғат” (1993, Б.Ҳасанов) кабилар шулар жумласидандир. Мазкур луғатларда Алишер Навоий асарларида қўлланган туркий, форсий сўзлар қатори арабий сўз ва иборалар изоҳланган. Улар ичида 4 жилдлик “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати” нисбатан тўлиқлиги билан эътиборни тортади. Бундай луғат тадқиқотчилар учун бой далилий материал беради.

Шуни айтиш лозимки, яқин ўтмишда тузилган луғатларда Алишер Навоий асарлари тилида кенг истеъмолда бўлган диний ва тасаввуфий сўз ва иборалар тушириб қолдирилган ёки тўлиқ изоҳланмаган. Айниқса, олдинги нашрлар билан шоирнинг 20 жилдлик “Мукамал асарлар тўплами” муқояса қилинса, кўплаб арабий (диний-тасаввуфий) сўзлар луғатларга кирмай қолганлиги маълум бўлади. Шунга кўра, Навоий асарлари бўйича анчагина луғатлар тузилган эса-да, улар шоирнинг сўз бойлигини тўлиқ акс эттира олади, дейиш мушкул.

Алишер Навоий асарлари тили, хусусан, лексикасини тадқиқ этишда бир қатор илмий ишларнинг ҳам юзага келгани маълум. Чунончи, А.К.Боровков “Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси” номли тадқиқотида [8] буюк шоирнинг ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва тараққиётидаги хизматларини тўғри белгилаб бера олган. Айниқса, Навоий асарларининг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларини асосли далиллар билан кўрсатган. Олим ўзбек адабий тилининг XV асрга тегишли хусусиятларини улуғ шоир томонидан ишлатилган арабий, туркий ва форсий сўзлар мисолида тадқиқ этиб, унга қўшилган буюк ҳиссани таъкидлаган [8].

Ўзбек тилшунослигида ўзлашмалар, жумладан, араб тили лексик бирликларининг ўзлаштирилиши муаммоси илк бор ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб ўрганила бошланди. Бу борада Ф.Абдуллаевнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. У биринчилардан бўлиб арабча ўзлашмалар ҳақида тадқиқот олиб борди. 1945 йилда Ф.Абдуллаев мазкур муаммо бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди [3]. Тадқиқотда арабий лексемаларнинг ўзбек тилига ўзлаштирилиши экстралисоний омилларга боғлиқлиги асослаб берилган. Олим мазкур масала бўйича ишларни бардавом қилган ва қатор мақолалар эълон қилган. Хусусан, бир мақоласи эътиборлидир [4].

Бу мақоланинг асосий йўналиши арабча ўзлашмалар семантикасидаги ўзгаришларни ёритишдан иборат бўлган. Муаллиф шундай деб ёзади: “Этимологик жиҳатдан араб ўзагига алоқаси бўлган сўзлар ҳақида фикр юритар эканмиз, биз, биринчи навбатда, бундай сўзларнинг тилимиздаги тақдири, ўзлашиш даражаси, семантик эволюцияси, лексик гуруҳланиши каби томонларини кўздан кечирмоғимиз зарур” [4]. Муаллифнинг фикрича, “Тарихан араб тилидан кириб қолган сўзларнинг тақдири турличадир. Баъзилари ўзлашиб, ҳозирги тил тафаккуримиз нуқтаи назаридан олинганлиги ҳеч ҳам сезилмайди. *Қалам, китоб, дунё, ватан* каби юзлаб сўзлар онгимизга сингиб, сўз бойлигимизнинг узвий қисмига айланиб кетган” [9]. Ф.Абдуллаев мазкур фикрларини давом эттириб, дастлаб, арабий ўзлашмаларнинг “фонетик жиҳатдан катта ўзгаришларга учрагани”, “морфологик жиҳатдан ҳам ўзбек тили қонунларига бўйсуниб, қайта шаклланганлари” ҳақида етарли далиллар келтиради. Муҳими шундаки, мазкур мақолада арабий ўзлашмалар семантикасида рўй берган ўзгаришлар ҳақида билдирилган фикрлар тўла асосли. “Тилимизда ўтмишда бошқа тиллардан кириб қолган сўзларнинг, – деб таъкидлайди олим, – семантик эволюцияси шу жиҳатдан айниқса характерлидир. Мисол учун биз асли араб ўзагига алоқадор бўлган “суфий” сўзини келтирамиз. *Суфий* сўзи *суф* (жун) сўзидан ясалган бўлиб, айнан таржимаси: “жундан кийим қилиб кийган” демакдир. Бу сўз аввал *дунёдан безган, художўй* маъноларини ифодалаган, сўнграқ суфизмнинг (тасаввуф) турли оқимларига мансуб бўлган кишиларни англатувчи терминга айланган. Ислом дини Эрон ва Ўрта Осиёга ёйилгандан кейин бу сўз “дарвеш” сўзи билан тўқнашиб, икки сўзнинг маъносида фаркланиш ҳодисаси рўй берган. ...илгари “суфий” сўзи фақат масжидда азон айтувчи, кишиларни намозга чақирувчи муаззин маъносида қўлланар эди. Бизнинг давримизда ... *суфий* сўзи *сўни* шаклида *содда, гўл, орқада*

қолган каби маъноларни ифода қилади” [4].

Мақолада шу тарздаги нозик кузатишларни тасдиқловчи яна қатор мисоллар келтирилганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Куйида содалаштириб ифодаланган айрим мисолларни келтирамиз: *домулло*→*домла* (устоз, муаллим), *сафар* – *сафар* (бу сафар боролмайман), *мол* (мулк)→*мол* (молга қараб тур), *биса:т* (гилам) →*биса:т* (бойлик, мол-мулк), *важҳ* (бет, юз) →*важ* (сабаб), *ҳала:ва:т* (ҳалволар) →*ҳала:ва:т* (тинчлик, осудалик), *баси:р* (кўрувчи, кўзи соғ) →*баси:р* (кўр, кўзи кўрмайдиган) ва б.

Мақолада этимологик жиҳатдан арабча сўз ўзагига алоқадор айрим сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилида қай даражада семантик ўзгаришларга учраганлигини тасдиқловчи жадвал келтирилган. Жадвалга кўра, олимнинг арабча ўзлашмалар семантикасидаги ўзгача маънолар касб этганлигини тасдиқловчи фикри асослидир. Масалан, “ғурбат” сўзи араб тилида “ватандан айрилиш” маъносини берса, ўзбек тилида “ғам”, “қайғу”, “жанжал” маъноларига ишора қилади. Ёки “маъюб” арабизми “шарманда бўлган”, “айбланган” маъноларини берса, ўзбекчада “майиб”, “ногирон” маъноларида ишлатилади. Шунингдек, арабча “қасал” сўзи “дангасалик”, “хуш ёқмаслик” маъноларини бергани ҳолда, ўзбекчада “оғрик”, “бемор” маъноларини беради; “ҳофиз” арабчада “Қуръонни мутолаа қилувчи қори” маъносида ишлатилса, ўзбекчада “мумтоз кўшиқчи” маъносини беради ва х.

Мақолада келтирилган бир далилга аниқлик киритишни лозим, деб биламиз. Муаллиф ёзади: “Илгари *сафар* сўзи “чет ўлкаларга саёҳат қилиш”, “савдо-сотик ишлари билан бориш” маъносини ифода этар эди. Ҳозирги тилимизда бу сўз асли маъносини йўқотиб, архаизмга айланган...” [4]. Бу фикрнинг ишонарли эмаслигини тасдиқлаш учун “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га мурожаат қиламиз: Сафар I [а. سفر – саёҳат, сайр; бирор жойга бориш; марта, гал]. 1. *Хизмат йўли билан ёки саёҳат қилиш мақсадида бирор ерга бориш; йўл. Узоқ сафар. Бир ойлик сафар. Сафарга чиқмоқ. Сафарга отланмоқ. Сафардан қайтмоқ. Дўст сафарда синалар* (Мақол). *Сидиқжон икки кундан кейин сафар ҳозирлигини кўриб, тушга яқин йўлга чиқди* (А.Қаҳҳор, Қўшчинор чироқлари) [14].

Алишер Навоий ва ўзбек адабий тилининг шаклланиб, ривожланиб бориш босқичлари юзасидан қилинган ишлар орасида Х.Дониёровнинг “Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили” деб номланган тадқиқоти ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Зеро, ўзбек адабий тилининг тараккиётида улуғ шоирнинг хизматларини аниқ белгилаб олмасдан туриб, унинг тил борасидаги маҳоратини кўрсатиш мушкул. Шу нуқтаи назардан ёндашилса, Х.Дониёровнинг мазкур иши ўзбек тилшунослиги, айниқса, Навоий тилини тадқиқ этишга бағишланган ишлар ичида ажралиб туради. Негаки, муаллиф буюк шоир хизматларини аниқ далиллар келтириш, қиёслаш орқали кўрсатиб берган. У ўзбек адабий тилининг бойишида ўзлашмалар, хусусан, арабизмларнинг ҳам алоҳида ўрни мавжудлигини таъкидлайди [9].

Ғ.Абдурахмонов ва А.Рустамовларнинг “Навоий тилининг грамматик хусусиятлари” номли монографиясида буюк шоир асарлари тилининг фонетик ва морфологик, қисман синтактик хусусиятлари ҳақида сўз юритилиб, шоирнинг араб тилига муносабати, арабизмларни қай тарзда истифода этгани, арабизмларнинг қандай жараёнлар орқали Навоий асарлари тилига ўтгани ва қайси шаклларда намоён бўлгани ҳақида атрофлича фикр юритилган. Чунончи, арабизмларнинг кўплик шакллари Навоий лексиконига қандай кўринишларда кириб боргани хусусида алоҳида мулоҳаза юритилар экан, муаннас, масдар, сифатдош, синиқ кўплик, фуъала:, фуъу:л типидagi кўплик, арабча фиаъ:л шаклидаги кўплик, арабча фаъала: тарзидаги кўплик, иккилик ва бу ҳолатнинг яна бошқа томонларига алоҳида диққат қаратилган. Бундан ташқари, мазкур ишда Навоий асарларидаги арабизмларнинг айрим семантик гуруҳлари, боблари ва улар орасидаги семантик алоқадорлик, фаол қўлланган сўзларнинг компонент таҳлили ҳам қисман кўрсатиб берилган [6].

С.Аширбоевнинг “Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий структура ва маъно хусусиятлари” деб номланган докторлик диссертацияси ҳам Алишер Навоий асарлари тили ҳақида маълум бир хулосалар чиқариш имконини беради. Мазкур

тадқиқотда шоирнинг насрий асарларида қўлланилган содда гапларнинг семантик хусусиятлари ҳақида ҳам сўз боради. Ишда сўз ва сўз бирикмаларининг ўзаро грамматик ҳамда мазмуний жамланмасидан ташкил топиши назарда тутилиб, унда иштирок этган сўзларнинг лексик жиҳатларига ҳам муносабат билдирилади. Алишер Навоий XV аср туркий-ўзбек тилининг хусусиятларидан келиб чиқиб, арабча сўзларни кўп истифода этган. Тадқиқотда арабизм муайян бир гапда қандай ўрин тутгани, бу сўз гапнинг семантик қурилишига қай даражада таъсир этгани масалаларига ҳам алоҳида эътибор қилинади. Шу ва бошқа имкониятлар жиҳатидан ушбу иш тадқиқотимизнинг шаклланишида алоҳида аҳамият касб этди [7].

К.Абдуллаев “Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”сида арабча лексика” номли тадқиқотида XV-XVI асрларда форс-тожик тилига ўзлашган арабизмларнинг лексик-семантик хусусиятлари таҳлил этилган. Ишда Алишер Навоийнинг шогирди ва замондоши ҳисобланган Зайниддин Восифий қўллаган арабча сўзлар ундан олдинроқ Навоий асарлари тилида истифода этилган, деган хулосага келинган [5].

Б.Эшонқулов [13] ҳамда Т.Раҳмонов [10] ларнинг тадқиқотларида арабизмларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги ўрни масалалари текширилган. Шундай бўлса-да, бу тадқиқотларнинг Алишер Навоий асарлари лексикасида учрайдиган айрим арабча сўзларни ўрганишда ўзига хос ўрни бор. Қолаверса, мазкур ишларда арабча лексик ўзлашмалар бугунги ўзбек тилшунослигида шаклланган замонавий тадқиқ тамойиллари асосида таҳлил қилинган ва илмий хулосалар ўз ифодасини топган.

Хуллас, Алишер Навоий асарлари лексикасидаги арабий сўз ва иборалар юзасидан қатор ишлар амалга оширилган бўлса ҳам, буларни Алишер Навоий ижодий фаолияти босқичларида арабча лексемалардан истифода этиш даражасини тўла белгилаб бера олмайди. Унинг алоҳида олинган бир асарида арабча сўзлар қанча ва қай даражада ишлатилганини чуқур тадқиқ этиш эса фанга фойда беради. Бинобарин, Навоий асарларидаги арабизмларнинг маъновий хусусиятлари, уларнинг қўлланилишини шоир маҳорати билан боғлаб ўрганиш кун тартибидаги муҳим вазифа мақомида тураверади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б.47-48.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. – Т.: Фан, 1997. 7-том. – Б. 57.
3. Абдуллаев Ф. Арабизми в узбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1945.
4. Абдуллаев Ф. Ўзбек тил билими; Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир // А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари. Биринчи китоб. Ўзбек тили грамматикасидан материаллар. – Т.: ЎзССР Фанлар академияси, 1949. – Б.5-14, 87-102.
5. Абдуллаев К. “Арабская лексика в “Бадоеъ ул-вақоеъ” Зайниддина Васифи: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Душанбе, 1987. – 20 с.
6. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1984. – Б.38-48.
7. Аширбоев С. Структурно-семантические особенности простого предложения в прозаических произведениях Алишера Навои: Автореф.дисс...д-ра филол. наук. – Т., 1990. – 46 с.
8. Боровков А.К. Алишер Наваи как основоположник узбекского литературного языка. Алишер Наваи. – М.-Л., 1946. – С.97.
9. Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 61.
10. Раҳмонов Т. Ҳозирги ўзбек тилидаги арабча ўзлашма сўзлар семантик тизимидаги ўзгаришлар: Филол. фанлари номзоди ... дис.автореф. –Т., 1994. – 23 б.
11. Тўхлиев Б. Адабиёт. Академик лицей ва коллеж талабалари учун. – Т.: Ўқитувчи,

2003. – Б.154.

12. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожикча-форсча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. – Т.: Фан, 1968. – Б.123.

13. Эшонкулов Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида арабча луғавий ўзлашмаларнинг парадигматик асимметрияга муносабати: Филол.фанлари номзоди... дис. – Т., 1996. – 106 б.

14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б.460.

УДК 821.512.133

*Тоҷихон Тошболтаева
(Коканд, Ўзбекистон)*

ЎЗНИ АНГЛАШ ЗИЁСИ

Мақолада Қўқон адабий муҳитининг XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган намоеਂдаларидан бири суфий шоир Зиёвуддин Каттахўжа Эшон ўғли Ҳазиний ижоди ҳақида маълумот берилган. Унинг “ғалат” радифли газали таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Тасаввуф, Қўқон адабий муҳити, шерият, ташибеҳ, комиллик.

В этой статье говорится о кокандской литературное среде XIX начала XX веков в частности о творчестве поэта Зиёвуддина Каттахужа Эшон угли Ҳазиний и дан анализ его газели «Ғалат»

Ключевые слова: Кокандская литературная среда, Поэзия, Восхождение, Всесторонне развитый личность. Тасаввуф (Суфизм).

Article Kokand literary atmosphere of the end of the 19th century, one of the representatives who lived in the early 20th century Sufi poet Ziyovuddin Kattaxo'ja Ishan son Haziniy about the creation of the Treasury. The "Ғалат" analysis.

Keywords: Mystical Poetry in Kokand literary environment, metaphors perfection.

Бу ўтар дунёга дўстлар бозу – бўстонинг ғалат

Барчани ташлаб кетарсан кўшқу – айвонинг ғалат.

Ҳар кун бомдод намозидан сўнг бувижоним ўқийдиган бу ғазал болалик шууримда қандайдир сеҳрли тассурот сифатида муҳрланиб қолган. Ғазалнинг мазмунини у қадар тушунмасам- да, бувижонимнинг ягона яратувчи Ҳолиқнинг қудрати, унинг раҳмдиллиги, қилаётган ҳар бир ҳаракатимиз – гуноҳимиз “ғалат” эканлигини болаларга хос тилда тушунтиришлари илк бор қалбимда ғазал муаллифи – шоирга, яхши фазилатларга бўлган меҳр ва интилишларимни шакллантирган бўлса ажаб эмас.

Бувим “Бизнинг қишлоғимизда улуғ авлиё шоир Ҳазиний яшаганлар, у киши авлиёуллоҳ – кароматгўй авлиё бўлганлар, мартабалари жуда юксак эди. Хатто Ҳазиний ҳазратнинг ҳурматларидан Эргаш кўрбоши ҳам Кенагас қишлоғини талон – тарож қилишдан сақланган” дер эдилар. Китобни – Ҳазиний баёзини кунда бир мутолаа қилиб ёғоч сандиққа солиб кўярдилар. Бувижон нега китобни яшириб қўясиз,” – деганимда “Шундай бўлгани маъкул” – деб жавоб берардилар. Кейинчалик тушунсам, “қизил империя” даврида бундай китобларни сақлаш жиноят ҳисобланиб, бувим бечорани шу китобни орқасидан 15 суткага қамаб қўйган эканлар. Кейин Теша қизиқ \бувимнинг сингилларининг турмуш ўртоғлари бўлган/ бориб чиқариб олган эканлар. Ёғоч сандиқда сақланадиган бу китоб бувим учун шу қадар муқаддас эди. Бу ҳолат халқнинг Ҳазиний тўрага бўлган ихлос ва эҳтиромининг яққол тимсолидир.

Зиёвуддинхон ўғли Ҳазиний ишқи илоҳий тасвирида ўзига хос мактаб ярата олган нодир ижодкор эди. А.Мадаминов томонидан тартиб берилган “Ҳазиний” девонининг кириш

сўзида “Мавлоно Ҳазиний 1897 йил 30 ёшларида Мухаммад Ҳакимхон халифага байъат қилиб, мурид бўлганликлари англашилади. Зиёвуддин тез орада илму – урфон ҳосил қилиб, тариқат аҳкомларини бажо келтириб иршодга эришдилар, бир муддатдан сўнг Фарғона водийсида Қодирия сулукининг намояндаси бўлиб етишдиларки, энди Бутун Туркистонга илм соҳиби, валий зот сифатида танилиш шарафига муяссар бўладилар” [1], – дейилади.

Ҳазиний тўра ғазалларини ўқир эканмиз, инсонни оллоҳ буюк хилқат қилиб яратганлигини, ҳар бир инсон комилликка интилиши кераклиги, бу комиллик замирида инсоф – тавфиқ, адолат ва раҳм-шафқат, меҳр – оқибат; дилозорлик, шафқатсизлик, фисқу – фужур, душманлик ва разолат каби гуноҳлардан тавба ва огоҳлик мужассамлиги, савобларга интилиш чегарасига-да етмаган биз каби инсонларни ҳаё қилишга чорлайди.

Фисқу исён этгали, эй банда Аллоҳдин уёл!

Ҳар на корингдин санинг огоҳу бийнодин уёл!

Ул киромаи котибайнни санга ҳамроҳ айлади

Неку бадни битгали ул икки ҳамподин уёл!

Фисқу – фужур энг катта гуноҳ. Ҳар на коримиз – гуноҳимиз бандасидан яширамиз, (“дидан” – кўрмоқ, ҳозирги замон негизи “бин”, ҳозирги замон сифатдоши “бино” – кўрувчи, форсча) Оллоҳга аён ва унинг жазоси муқаррардир. Исломиё фалсафага кўра, бандасининг ҳар икки елкасида икки фаришта – “киромаи - котибайн” мавжуд. Уларга бизнинг гуноҳ ва савобларимизни ёзиб бориш буюрилган. Ҳар бир мусулмон чин дунёга савоблар салмоғи билан бормоқни истайди... Бунинг ўзи бўлмайди... Шоир бизни шулардан огоҳ қилмоқда...

Рўзи маҳшар йиғлагай аввалину охири

Бўлгали музтар халойиқ ичра фардодин уёл!

Ҳар кишидин Ҳақ сўрар Маҳшар куни аъмолидин

Топсанг шояд гуноҳингга бу азфодин уёл!

Дин туйғусини бой берган банда ерни ҳам, самони, қалб ва виждонни ҳам бўм – бўш кўради ва бўшлиқ бағрида ўзини ёлғиз танҳо ҳис қилади. Инсоннинг шуурига, ботинига маъни бағишлаб, уни муқаддас туйғуларга илҳомлантирган оллоҳ – тангри. Бу муқаддас туйғуларсиз, муқаддас кўрқувсиз одам ҳеч нарса. Бу кўрқув шунчаки кўрқув эмас. Бу ёмонликдан, разолатдан, бузгунчиликдан, адоватдан – жаъмики шайтоний туйғулардан – гуноҳдан – Холикнинг муқаррар жазосидан кўрқув. Бу кўрқувнинг ниҳояси – савоб, хидоят, саховат, мулойимлик, мукофоти – жаннат – абадий ҳузур – ҳаловатдаги ҳаёт – комиллик. Ва буларни ажрим қилувчи кун – Маҳшар куни. Комил банда мана шу Маҳшар кунида кўрилажак гуноҳлари жазосидан кўрқади. Шоир ана шу кўрқувни ҲАЁ ичра яшириб тасвирлайди.

Пайрави Аҳмадда бўлмай, лофи умматлик уруб

“Қил шафоат” дегали Саййиди барнодин уёл!

Аҳли маҳшар олдида сирринг сани фош ўлғуси

Ҳазрати Одам била Исою Мусодин уёл!

Қуръоннинг “Нухл” сурасида “Сизларнинг хузурларингиздаги нарсалар фоний, Оллоҳ даргоҳидаги нарсалар боқийдур” – дейилади. Ҳазиний ғазалларида яхшидан ёмонни, ожизликдан куч – қувватни, маънавий тубанликдан – юксакликни, барча ноқисликлардан – комилликни устун қўйиш, беҳато фарқлаш яққол намоён бўлади.

“Мен пайғамбар умматиман” деб лоф урмагин: пайғамбар кимни умматим дейди – шуни бил ва риоя қил. Маҳшар куни Пайгамбардан шафоат тиламоқдин олдин, набийлар кимни шафоат қилади – шуни бил ва риоя қил” дея талмеҳ орқали пайғамбарлар ҳаётини ибрат қилиб кўрсатади.

Ғазалда дўстлик тимсоли – Абу Бакр раз. Анху, ҳалимлик тимсоли Умар раз. анху, ҳам ислом паҳлавони, ҳам нафси шайтонни енгувчи паҳлавон сифатида Али Шери Худо фаолиятларини намуна қилиб келтирадики, беихтиёр инсон ўзини қилган савоб ва гуноҳларини таҳлил қила бошлайди.

Шундай илохий комилликка эришган ЗОТ жаҳаннам оташидан кўрқиб, ОЛЛОҲ олдида уят ила истиғфор айтади.

Барча пайғамбар жаҳаннам оташидин покдир

Эй, Ҳазиний, йиғламай ўтмоққа Яҳёдин уял!

Ҳазиний суфий шоир. Суфийлик амалларини-да бажара олган шоир. У инсонни жамиятдан, яратувчанликдан айро кўрмайди. Шу яратувчанлик ичра комил бўлишни ҳоҳлайди. Таърифи узоқ –узоқларга кетган бу эшон ҳеч қачон қора меҳнатдан қочмаган, ҳалол меҳнатни тирикчиликнинг асоси деб билган. Боғдод туманининг Чопдор қишлоғида ер очиб, боғ – роғлар бунёд этган, ҳовуз қаздирган, тегирмон қурдирган, Қоравултепа қишлоғида масжид қурдиришга эришган.

Ҳазиний тўра ўз ҳаёт йўли ва амаллари ила комил инсон қандай бўлиши кераклигини кўрсатди.

Худога бандалик шулдир, ризо бўлса қазосига

Буюрса ҳар нечук кулфатни, сабр этса балосига.

Билинг дўсти худолар жаннату кавсар талаб қилмас,

Кўрунг шукр айлағай онлар яратганнинг ризосига.

Киши мўъмин дилига заррача озор еткурса,

Қиёмат куни қолур бешак жаҳаннамнинг жазосига.

Ҳар бандага ЎЗИ ИЧРА ЎЗИНИ АНГЛАШ – комилликка интилишдек неъмат насиб этсин. Зеро, Навоий ҳазратлари айтганларидек ҲАР КИШИ КОМИЛ ЭРУР...!!!

МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

1. Ҳазиний. Девон. – Тошкент: Маънавият нашрети, 1999.
2. Н.Комилов. Бу қадимий санъат. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети. – Тошкент, 1988.
3. Р.Орзибеков. Ўзбек адабиёти тарихи. Адабиёт жамғармаси нашрети. – Тошкент, 2006.
4. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Ўқитувчи нашрети. – Тошкент, 2005.

УДК 81-25

*Сағыныш Ускенбай, Мерей Балабекова
(Жезказган, Қазақстан)*

СОВРЕМЕННЫЙ АНГЛИЙСКИЙ СЛЕНГ МОЛОДЕЖИ

В статье дано историческое описание возникновения сленга. Приводится определение самого термина и различие между понятиями, как сленг и жаргон. Дается описание изучения современного сленга и его направлений.

Ключевые слова: *сленг, жаргон, язык, речь, интернет, молодежь.*

The article provides a historical description of the emergence of slang. It considers a definition of the term and the difference between concepts as slang and jargon. There is given the study of modern slang and its directions.

Key words: *slang, jargon, language, speech, Internet, youth.*

Абсолютно в любом языке есть термины, которых нет в учебниках, приличных книжках и фильмах.

Понятие «сленг» все больше завоевывает внимание современной филологии. В настоящее время существует большое количество определений сленга, нередко противоречащих друг другу.

Даже этимология этого термина представляется спорной. Впервые он был зафиксирован в 1750 году со значением «язык улицы» и означал «оскорбление». В английской лексикографии термин «сленг» получил широкое распространение приблизительно в начале XIX века, и только лишь с 1850 года этот термин стал использоваться шире как обозначение «незаконной» просторечной лексики. [1]

Жаргон существовал и существует в любое время, непрерывно меняется и тесно связан с той социальной или возрастной группой, где применяется. Это чаще всего молодежный язык, так как именно молодежь изолируется от мира взрослых и создает свой мир, со своими законами и даже языком. Но очень быстро такие слова вырываются за пределы молодежной группировки и становятся повсеместными.

Определение сленга и жаргона очень похоже, но тем не менее есть разница между этими двумя понятиями. Жаргон – речь какой-либо социальной или профессиональной группы, содержащая большое количество свойственных только этой группе слов и выражений. Сленг – речь социально или профессионально обособленной группы; элементы речи, не совпадающие с нормой литературного языка. Кроме того, его состав постоянно изменяется и обновляется, что в наибольшей степени свойственно молодежной среде. Соответственно, часто говорится именно о молодежном сленге.

В русской лингвистике толкование этих терминов еще более неоднозначно. Л.И. Антрушина, И.В. Арнольд, С.А. Кузнецова не дифференцируют жаргон и сленг как два разных явления в языке, толкуя их как элемент речи, не совпадающий с нормой литературного языка. [2; с. 55-56; 3] Таким образом сленг противопоставляется литературной норме. [4, с. 162-163] В.Н. Ярцева в своем определении сленга называет его совокупностью жаргонизмов, которые употребляются в социальных группах. [5, с. 151]

Хотя, в научной речи устоявшего различия между этими терминами нет. Но так как в терминологии синонимия не приветствуется, то в некоторых работах под «сленгом» подразумевают некий «общий жаргон», что-то среднее между литературным языком и просторечием. Поэтому мы полагаем, что сленг все еще подлежит полному исследованию.

Сленг можно было назвать отдельной, почти самостоятельной главой каждого языка. Изучая английский язык, вы неоднократно сталкиваетесь с ними. Например, увидев однажды непонятную аббревиатуру, такую как “tly” означающую “talk to you later”, вы узнаете, что таких непонятных “слов” довольно много. Подобные слова-сокращения часто относят к сленгам. И это можно понять уже лишь потому, что почти каждый день молодежь использует сокращенные слова в сети Интернет.

Сленг - это “язык” настоящего времени. Сленгом пользуются молодежь и он каждый день пополняется. Столкнувшись со сленгом мы можем не только на улице, сленг можно встретить где угодно. В сериале, в фильме, в новостях о спорте, в тексте песни. Если вы бы хотели понять этот “язык”, то стоит начать прямо сейчас, занимаясь своим любимым делом, ведь если можно найти того, кто не смотрит сериалы, то абсолютно все слушают музыку.

Так как мы используем сленг больше в разговорной речи, то изучать современный английский сленг можно по фильмам, журналам, компьютерным играм и даже мультимедиа. Там можно встретить наиболее распространенные и современные сленги и не только. Вы станете больше понимать разговорную речь и сразу можно потренироваться над произношением.

Удивительный факт, но в США в недалеком прошлом определялись как сленг, такие привычные выражения, как *of course*, *to take care*, *OK*, *to get up*, *lunch*. Значит, эти выражения через некоторое время вошли в обиход. Как мы уже говорили, каждым днем все больше и больше сленгов, его состав обновляется почти ежедневно. Часто более старые сленги используются как обычные выражения и слова, а не как сленги, а некоторые из них забываются. [6, с. 4]

В общем-то, современный сленг можно разделить на несколько направлений:
Профессиональный – понятны определенным объединениям людей.

Общепотребительный – слова и выражения, которыми пользуются все, независимо от места жительства и профессии.

Возрастной – понятия, которые имеют разное обозначение для разных возрастных категорий.

Фигуральный – когда слова имеют несколько смыслов или в обычной с виду фразе скрывается «зашифрованное» послание. [7]

Конечно, не стоит злоупотреблять сленгом. Многие из них очень специфичны, грубоваты, смысл их может меняться достаточно быстро и иногда на прямо противоположное значение. Поэтому для начала можно просто познакомиться с наиболее распространенным и относительно нейтральным сленгом.

Но если вы хотите окунуться в мир современности, понимать все и вокруг, развиваться разносторонне, расширить свой кругозор и овладеть английским языком в совершенстве, то вам необходимо изучать современный сленг.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://pedagogic.ru>.
2. Антрушина Г.Б. Стилистика современного английского языка. – М.: Флинта, Наука, 2002. – 384с.
3. Кузнецова С.А. Большой толковый словарь русского языка. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.
4. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Флинта, Наука, 2002.
5. Ярцева В.Н. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685с.
6. Голденков М. Осторожно hot dog! Современный активный English. ЧеРо Москва 1999. 2-е издание, испр. и доп. –М.: ЧеРо, 1999. – 272с.
7. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://more-english.ru>

УДК 811.318

*Луиза Халилова
(Карши, Узбекистан)*

ВОПРОС О КЛАССИФИКАЦИИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ШКОЛЕ И ВУЗЕ

В статье даны принципы классификации частей речи в русском языке по семантическим, морфологическим, синтаксическим и функциональным свойствам в школе и в вузе. Приведены классификации Л.В.Щербы, В.В.Виноградова.

Ключевые слова: *знаменательные, служебные, особая, семантический, морфологический, синтаксический, функциональный.*

The article presents the principles of classification of parts of speech in the Russian language for the semantic, morphological, syntactic, and functional properties at school and in high school. Given classification L.V.Scherby, VV Vinogradov.

Keywords: *remarkable, office, special, semanticheskii, morphological, syntactic, functional.*

Вопрос о частях речи в лингвистике является дискуссионным. Первой грамматикой русского языка была «Российская грамматика» Михаила Васильевича Ломоносова (1755). Все части речи он делил на знаменательные и служебные. Имя и глагол назывались главными, или знаменательными, остальные шесть – служебными (местоимение, причастие, наречие, предлог, союз и междометие). Основные положения М.В. Ломоносова были

раскрыты и дополнены в трудах А.Х. Востокова, Ф.И. Буслаева, А.А. Потебни, Ф.Ф. Фортунатова, А.М. Пешковского, А.А. Шахматова, В.А. Богородицкого, Л.В. Щербы и В.В. Виноградова.

С именем А.А. Потебни связано семантическое направление, которое на первое место при классификации частей речи ставит лексическое значение. Ф.Ф.Фортунатов построил классификацию частей речи на основе морфологического или формально-грамматического принципа. Он выделял формальные классы полных слов по наличию и характеру форм: слова спрягаемые, склоняемые и неизменяемые. Эти классы он назвал частями речи. Синтаксический принцип классификации частей речи был заложен А.А. Шахматовым. В.В.Виноградов выделил функциональный аспект частей речи.

Большой вклад в развитие теории частей речи внес академик Лев Владимирович Щерба. Ученый выделяет «две соотносительные категории: категорию слов знаменательных и категорию слов служебных» [3, с. 101]. Отдельно он рассматривает междометия и так называемые звукоподражательные слова. Л.В. Щерба также был первым, кто выделил в составе частей речи русского языка категорию состояния(в статье «О частях речи в русском языке» 1928 г.).

Классификация академика Виктора Владимировича Виноградова является одной из наиболее обоснованных и убедительных. Она делит все слова на четыре грамматико-семантические (структурно-семантические) категории слов: 1) слова-названия, или части речи; 2) связочные, служебные слова, или частицы речи; 3) модальные слова; 4) междометия [2, с. 43]. Теория В.В.Виноградова в грамматике была одним из первых шагов к разработке нового принципа частеречной классификации – функционального, появление которого связано с формированием новой функционально-коммуникативной научной парадигмы в лингвистике, в том числе в грамматике (Ш. Балли, Ф. Брюно, В. Матезиус, Э. Косериу, Г. Гийом, А. Мартине и др.). Функциональное направление в русистике связано не только с именем В.В. Виноградова, но и с концепциями понятийных категорий И.И. Мещанинова, активной и пассивной грамматики Л.В. Щербы.

В связи с вышеуказанными положениями подход к классификации частей речи в вузе и в школе неоднозначен. Вузовская классификация устанавливает следующие части речи: знаменательные/самостоятельные (имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, наречие, категория состояния); служебные (союзы, предлоги, частицы); модальные слова; особая часть речи (междометия).

Части речи характеризуются как лексико-грамматические разряды слов, поэтому у каждой определяются её основное значение и важнейшие лексические, морфологические, синтаксические и функциональные свойства. Функциональный аспект показывает переход одной части речи в другую. В лингвистике прослеживается переход слов других частей речи в существительные; переход слов других частей речи в прилагательные; переход слов других частей речи в местоимения; переход слов других частей речи в наречия; переход слов других частей речи в служебные слова; переход слов других частей речи в междометия.

Школьная классификация выделяет в современном русском языке 10 частей речи: знаменательные/самостоятельные (имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение, наречие, глагол); служебные (предлоги, союзы, частицы); особую часть речи (междометие). Часть речи характеризуют: общее значение, морфологические признаки и синтаксическая роль. Морфологические признаки делятся на постоянные и непостоянные признаки. Все самостоятельные части речи делятся на изменяемые и неизменяемые. Изменяемые – это склоняемые (имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение) и спрягаемые (глагол). К неизменяемым относится наречие. Категория состояния как часть в самостоятельную часть речи не выделяется, она частично даётся в разделе наречий, а также безличных предложений. Не изучаются в школе и модальные слова.

Служебные части речи не имеют предметного лексического значения и не являются членами предложения; имеют грамматические значения. Звукоподражательные слова (неизменяемые слова) передают звуки живой и неживой природы. Они в отличие от междометий и служебных частей речи могут быть разными членами предложения.

При вузовской классификации частей речи функциональный аспект частей речи включает такие модели, как модели отсубстантивной транспозиции: транспозиция существительных в слова категории состояния; транспозиция существительных в предлоги; транспозиция существительных в наречия; транспозиция существительных в междометия. Отадъективная транспозиция включает транспозицию прилагательных в существительные – продуктивная транспозиционная модель в современном русском языке. Модели отадвербиальной транспозиции: наречия / существительные; темпоральные наречия / темпоральные существительные; пространственные наречия / существительные-локумы; наречие / категория состояния; наречие / модальное слово; наречие / частица; наречие / предлог; наречие / союз. Отпричастная (замена у причастий атрибутивной функции на субстантивную и преобразование категориального значения с помощью синтаксической позиции. и отдеепричастная транспозиция); транспозиция деепричастий в предлоги. Модели отглагольной транспозиции: глагол / модальное слово; глагол / частица; глагол / междометие.

При школьной классификации функциональный аспект представлен следующим образом: переход имён прилагательных в имя существительное (рабочие люди– пришли рабочие); переход причастий в имя существительное (провожающие люди - провожающие машут); переход порядковых числительных в имя прилагательное (первый год учёбы – первый ученик в классе); переход причастий в имя прилагательное (открытая дверь – открытая душа); переход деепричастий в наречие (Сидя в кресле, читал. Читал в кресле сидя); переход имён существительных в наречие (медленным шагом – ехали шагом); переход наречий в предлог (жил напротив- напротив дома); переход деепричастий в предлог (благодаря подругу – благодаря подруге); переход местоимений в союз (что это было? Он сказал, что придёт.); переход количественных числительных в частицу (Я возвратилась одна. Одна правда остаётся.). Части речи – это результат определенной классификации, зависящей от того, что принять за основание для классификации.

Таким образом, в лингвистике в основании классификации частей речи как в школе, так и в вузе прослеживаются семантические, морфологические, синтаксические и функциональные признаки. Отмеченные выше расхождения в классификации частей речи в вузовской и школьной грамматиках будут отражаться на особенностях их разбора.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык. – М., Логос, 2002. – 528 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., Высшая школа, 1986. – 720 с.
3. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – М., Наука, 1974. – 427 с.
4. Камынина А. А. Современный русский язык. Морфология. – М., МГУ, 1999. – 240 с.

*Мохларбегим Хамидова, Лайло Юлдашева
(Кариши, Узбекистан)*

КУЛЬТУРА РЕЧИ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЯХ ДРУГИХ СТРАН

В статье говорится об отдельных национальных лингвистических традициях представляющих собой первый этап развития науки о языке. На этом этапе еще не существовало единой мировой науки, и изучение языков происходило изолированно в рамках отдельных цивилизаций (что, однако, отнюдь не исключало возможных влияний одних традиций на другие), причем в большинстве случаев такое изучение было непосредственно обусловлено решением тех или иных практических задач и не отделялось от них.

Ключевые слова: вавилонская культура, крупный языковед Абу-ль-Фатх Ибн Джинни, иероглифический характер, Яска создатель первой в мире классификации частей речи.

The article deals with individual national linguistic traditions representing the first stage in the development of the science of language. At this stage, there was not yet a single world science, and the study of languages took place in isolation within the framework of individual civilizations (which, however, did not exclude the possible influences of some traditions to others), and in most cases this study was directly conditioned by the solution of various practical problems And was not separated from them.

Отдельные национальные лингвистические традиции представляют собой первый этап развития науки о языке. На этом этапе еще не существовало единой мировой науки, и изучение языков происходило изолированно в рамках отдельных цивилизаций (что, однако, отнюдь не исключало возможных влияний одних традиций на другие), причем в большинстве случаев такое изучение было непосредственно обусловлено решением тех или иных практических задач и не отделялось от них.

Некоторые представления о природе и сущности языка и о свойствах конкретных языков свойственны всем человеческим культурам, однако далеко не везде национальные лингвистические традиции успели самостоятельно сложиться (или же сведения о них до нас не дошли). Например, мы не можем ничего сказать о сколько-нибудь развитых национальных лингвистических традициях в Древнем Египте (до эпохи эллинизма), в индейских цивилизациях доколумбовой Америки и др. Первые известные нам описания языка появились в вавилонской культуре: от 2 тыс. до н.э. до нас дошли сгруппированные по совпадающим корням или аффиксам списки слов, использовавшиеся в учебных целях. Мы имеем, таким образом, первые парадигмы склонения и спряжения. Однако сколько-нибудь полные грамматики или словари того времени нам не известны.

Первой по времени высокоразвитой национальной лингвистической традицией стала индийская. Датировка ее истории, как и вообще датировка истории Древней Индии, затруднительна и проблематична, однако она безусловно стала складываться не позже первой половины I тысячелетия до н.э. Первым великим лингвистом Индии считается Яска, создатель первой в мире классификации частей речи; жил он примерно в середине I тысячелетия до н.э. Затем появилась великая грамматика Панини (между 6 и 2 вв. до н.э., часто этот интервал сужают до 6–4 вв. до н.э.), представляющая собой и поныне непревзойденное по точности, полноте и компактности описание фонетики, морфологии и грамматики санскрита. Традиции Панини продолжили Катьяяна и Патанджали, жившие в конце I тыс. до н.э. В дальнейшем сочинения этих авторов, особенно Панини, продолжали комментироваться, однако ничего равного им создано не было. Тем не менее индийская национальная лингвистическая традиция непрерывно продолжалась вплоть до наших дней.

Начиная с 5–4 вв. до н.э. в Древней Греции начинает складываться античная (европейская) национальная лингвистическая традиция. В отличие от других традиций она

изначально не была связана с практическими потребностями и развивалась в рамках философии. Поэтому в классический период не сложились какие-либо школы, описывавшие язык; мы имеем лишь обсуждения некоторых вопросов, связанных со свойствами языка, в философских трудах. Особенно важны были идеи вавилонской культуре об именовании, о связи имени и обозначаемой им вещи. У Аристотеля появляются первые классификация частей речи и определения имени и глагола. В большей степени о формировании собственно лингвистических понятий можно говорить применительно к философам, входившим в школу стоиков (4–3 вв. до н.э.).

Окончательное формирование античной национальной лингвистической традиции произошло вместе с возникновением александрийской грамматической школы в 3–2 вв. до н.э. В Александрии были созданы первые греческие грамматики и разработана грамматическая терминология, во многом сохранившаяся до наших дней. Не позже 1 в. до н.э. идеи александрийцев попали в Рим и были приспособлены к латинскому языку; в дальнейшем греческий и римский варианты античной, а затем средневековой традиции развивались обособленно друг от друга. Первым крупным римским грамматистом был Марк Теренций Варрон (116–27 до н.э.), труды которого частично сохранились. Позже образцовыми грамматиками латинского языка считались два дошедших до нас сочинения: позднеримская грамматика Доната (3–4 вв. н.э.) и обширная грамматика Присциана, написанная уже в ранневизантийскую эпоху (первая половина 6 в.).

Примерно в то же время, что и в Греции, складывается национальная лингвистическая традиция в Китае. Иероглифический характер китайского письма повлиял на то, что прежде всего изучались иероглифы и составлялись иероглифические словари. Первые словари появились во 2 в. до н.э. Первым классиком китайского языкознания стал Сюй Шэнь (1 в. до н.э.), который предложил классификацию иероглифов и их составных частей, сохранившуюся до сих пор; эта классификация определила порядок иероглифов в словарях. Начиная с 3 в. н.э. проявился также интерес к описанию фонетики: начали составляться словари омофонов (применительно к китайскому языку – слов с одинаковым звучанием и различным значением, записываемых различными иероглифами), исследовались тоны. С 6 в. появляются словари рифм, а с 9 в. – фонетические таблицы. Китайская национальная лингвистическая традиция в целом просуществовала до конца 19 в., когда началась европеизация китайской науки.

Существенно позже сформировалась еще одна крупная и оригинальная национальная лингвистическая традиция, арабская; ее начало отсчитывается от образования в 7 в. н.э. Арабского халифата. Причинами ее формирования стали необходимость поддерживать в неизменном виде язык Корана и обеспечивать обучение арабскому языку многоязычного населения Халифата; с этим связано то, что центрами арабской лингвистической традиции стали не исконно арабские территории, а районы, пограничные с другими культурами: первоначально Басра и Куфа (современный Ирак) на границе с Ираном, позднее также арабские Испания и Северная Африка. Первые арабские грамматики появились в начале 8 в. Классиком арабской лингвистической традиции стал Сибавейхи (Сибавайхи), родом перс (год рождения неизвестен, умер между 782 и 809). В его грамматике были детально описаны фонетика, морфология и синтаксис классического арабского языка. В дальнейшем арабские грамматики писались по ее образцу. Другим крупным языковедом был Абу-ль-Фатх Ибн Джинни (932 или 942–1002), сын грека-раба; он интересен рассуждениями о природе языка и языковой норме. Известны и многие другие средневековые арабские грамматисты. Как и индийская, арабская национальная лингвистическая традиция существует до сих пор в сфере мусульманского образования во многих странах, однако период ее творческого развития закончился несколько веков назад.

К числу поздних национальных лингвистических традиций можно отнести японскую. До 17 в. в Японии язык изучали по китайским образцам, уделяя основное внимание составлению иероглифических словарей. Однако в 17–19 вв., когда Япония была закрыта для иностранцев,

включая китайцев, в ней стала развиваться национальная наука, прежде всего связанная с изучением языка. В трудах классиков японской лингвистической традиции Кэйтю (1640–1710), Нариакира Фудзитани (1738–1779), Норинага Мотоори (1730–1801), Акира Судзуки (1764–1837), Гимона Тодзё (1786–1843) и др. были высказаны многие оригинальные идеи. Самостоятельно была разработана грамматика, отсутствовавшая в китайской традиции, изучались историческая фонетика и семантика. К моменту «открытия» и последующей вестернизации Японии (с середины 19 в.) становление японской национальной лингвистической традиции еще не завершилось, в частности, не успел сформироваться синтаксис. Может быть, поэтому в Японии в отличие от других стран Востока «молодая» традиция смогла видоизмениться под европейским влиянием, результатом чего стал ее синтез с западным языкознанием. Идеи японской лингвистической традиции продолжали использоваться и в 20 в.

Можно говорить и о других национальных лингвистических традициях, хотя они не всегда хорошо изучены. От индийской традиции отпочковались тибетская и монгольская, приобретшие ряд специфических черт. Многие черты сходства с арабской, но также и ряд отличий имеет средневековая еврейская лингвистическая традиция. В Корею в 1446 появился фонетический трактат *Хунмин чоньм хэре*, основанный на оригинальных идеях, не имевших аналогов ни в Китае, ни в Японии, однако за пределами анализа фонетики и графики корейская национальная лингвистическая традиция не сложилась. В 1072–1077 выдающийся тюркский ученый Махмуд Кашгарский (р. ок. 1030 на территории современного Кыргызстана, дата смерти неизвестна) создал словарь тюркских наречий *Диван лугат ат-тюрк*. Словарь этот не только оказался удачным применением несколько модифицированных идей и методов арабской национальной традиции к структурно сильно отличным от арабского тюркским языкам, но и фактически первым, на века опередившим свое время начинанием в области диалектологии и сравнительного языкознания. У Махмуда Кашгарского, однако, не было последователей, и особой тюркской национальной лингвистической традиции не сформировалось.

УДК 811.531

Юлія Ярмолицька
(Київ, Україна)

СПЕЦИФІКА ВІЙСЬКОВОГО СЛЕНГУ. ВПЛИВ КОРЕЙСЬКОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛІ АМЕРИКАНСЬКОГО СЛЕНГУ)

У статті розглядається розвиток американського військового сленгу в ході війни в Кореї. Проаналізовані лексичні одиниці військового сленгу, виконана їх тематична класифікація. Зроблено висновок про суттєвий вплив корейської війни на розвиток американського військового жаргону. Сьогодні слід звернути більшу увагу на зміни в англійській військовій лексичній одиниці які мали місце під час війни в Кореї.

Ключові слова: *військовий сленг, військовий жаргон, військовий термін, корейська війна, лінгвокультурологія.*

The article deals with the development of American military slang in the course of the Korean War. It is an attempt to examine and analyze lexical of American military slang. In Ukraine very little empirical research has been done to determine of the American military slang. This article is intended for a wide range of readers.

Key words: *military slang, military term, Korean War, English language, cultural linguistics.*

Відомо, що війни призводять до зміни в мові, в тому числі і у військовій лексиці країн-учасників. Корейська війна 1950-1953 років – збройний конфлікт між Корейською Народно-Демократичною Республікою та Південною Кореєю, який тривав з 25 червня 1950 року до 27 липня 1953 р. Передумовою Корейської війни явилася «мала війна» 1949-1950 років, що складалася з «інцидентів» у районі 38-ї паралелі як зі сторони Корейської Народно-Демократичної Республіки, так і Республіки Кореї.

Корейська війна дала поштовх для запозичення військової лексики (військово-політичної лексики). В цей час відбувається лінгвокультурологічний обмін між Кореєю та США. Здебільшого відбуваються запозичення військового сленгу з Корейської та Англійської мов.

На сьогоднішній день в мовознавстві існує кілька тлумачень дефініціям «сленг» та «військовий сленг».

Сленг – різновид мови, що використовується переважно в усному спілкуванні окремою відносно стійкою соціальною групою, яка об'єднує людей за ознакою професії або віку. [4, с. 14]

Військовий сленг – масив розмовної термінології, використовуваної зазвичай військовослужбовцями, в тому числі жаргону, який є унікальним або бере свій початок з озброєними силами. [4, с. 3]

Вивченню військового сленгу і розуміння впливу військового конфлікту на певні сфери життя військовослужбовця сприяє тематична класифікація військового сленгу. На сьогоднішній день в мовознавстві існує тематична класифікація, яка адекватно передає особливості корейського та англійського військового сленгу, саме її і використовують для аналізу сленгінізмів, яка з'явилася в період корейської війни.

Згідно даної класифікації англійський та корейський військовий сленг розділяється на групи та підгрупи:

• Міжособистісні стосунки:

1) повсякденні взаємини між військовослужбовцями:

- Debbie chop – товстий військовослужбовець (запозичене з корейської мови);

- Plumber – несучасна людина;

- Pongo honcho – той, хто часто і голосно випускає гази (поєднання корейських слів «pongo» (газ) і «honcho» (бос));

- Rotate – військовослужбовець, який тимчасово не приймає участь в бойових діях. [4, с. 52]

2) взаємини між військовослужбовцями в залежності від звання, посади, виду збройних сил, рід військ:

- Chair corps – військовослужбовець на небойовій посаді;

- Circuit-riding chaplain – військовий священик, який переміщується від одного корабля до іншого на вертольоті;

- Helitrooper – військовослужбовець, який зістрибує з парашутом з вертольоту;

- Jet jockey – пілот реактивного винищувача;

- Oil king – старшина на посаді завідуючого складом горючого;

- Pipe jockey – пілот реактивного винищувача. (запозичення з корейської мови); [4, с. 52]

3) відношення до військовослужбовців і цивільному населенню інших держав:

- Carrier pigeon – кореець, який служив посильним в той час, коли не підтримувався радіозв'язок;

- Gook – кореець (презирливо);

- Hey, Kim – дружнє звернення до корейського союзника;

- Horde – китайські або північнокорейські війська;

- Line jumper – китайський або північнокорейський шпигун, якому вдається пересікти кордон території, займану військами ООН;

- Little friends- південнокорейці (через відносно маленький зріст); [4, с. 53]

• Діяльність військовослужбовців:

- 1) повсякденна діяльність, побут військовослужбовців:
  - Tombi – цигарка (запозичене з корейської мови);
  - Word, the – останні плітки;
  - Zombie job – нічна варта. (запозичення з корейської мови); [4, с. 53]
- 2) діяльність під час бойових дій і навчань:
  - Butt stroke – удар з прикладом в рукопашному бою (запозичення з корейської мови);
  - K-day – перший день участі і бойових діях;
  - Real estate – територія (зайнята або втрачена);
  - Snapping in – вогнева підготовка; [4, с. 53]
- 3) Звільнення та вільний час:
  - B&B – «бухло і дівки» (booze and broads), жартівлива інтерпретація офіційного R&R;
  - I&I – ще одна жартівлива інтерпретація офіційного R&R (intercourse and intoxication);
  - Ichiban – краший, першокласний (запозичено з японської мови);
  - R&R – відпочинок та розваги (rest and relaxation);
  - Skoshi/shosh – невеликий, малий (запозичено з корейської мови, ввійшовши в широкий обхід в майбутньому);
  - Toksan – багато, у великій кількості (запозичено з корейської мови); [4, с. 53]
  - Військовослужбовці і світ, який їх оточує:
    - 1) їжа:
      - Chop-chop – приймати їжу;
      - Gohong – їжа) запозичено з корейської мови, буквально «рис»);
      - Korean sauerkraut – корейська страва з капусти; [4, с. 54]
    - 2) одяг та обмундирування:
      - Boondockers- польові черевики з високими берцями;
      - Brain bucket – захисний шолом пілота;
      - Daniel Boone cap – зимня шапка;
      - Neddy bear suit – зимній верхній одяг для танкістів; [4, с. 54]
    - 3) озброєння та бойова техніка:
      - Angry Nine – спосіб радіозв'язку AN/GR-9;
      - Blast furnace – реактивний літак;
      - Copter – вертоліт;
      - Egg beater – вертоліт;
      - Flame thrower – реактивний вертоліт;
      - Germ warfare – застосування біологічної зброї (в якій Північна Корея звинуватила сили ООН);
      - J.P. – рух реактивного літального апарата (jet propulsion); [4, с. 54]
    - 4) стан здоров'я, частини людського тіла:
      - D.O.W. – помер від ран (died of wounds);
      - MASH – рухливий армійський хірургічний госпіталь (mobile army surgical hospital); [4, с. 54]
    - 5) настрій, психічний стан:
      - Brainwashing – системне навіювання і нав'язування принципів з цілю зміни поглядів і уявлень людей, яке проводилося властями Китаю і Північною Кореєю;
      - Bug out – поспіхом покинути якесь місце, втекти, злякатись;
      - Die for a tie – вираження з мови генерала Дугласа Макартура, яке пізніше отримало широке використання серед американських солдатів і отримало значення битву за нічю («tie» в даному контексті означає «tie game» – нічия);
      - War of nerves – психологічна війна. [4, с. 55]

Можна зазначити, що в результаті Корейської війни відбувався бурхливий розвиток американського і корейського військового сленгу, аналогічно тому, що відбулося в ході Першої та Другої світових війн.

Серед сленгінізмів американського військового сленгу корейської війни виділяють неологізми, вони позначають нові види військової техніки, наприклад це реактивні винищувачі та вертольоти, які вперше використовувалися і бойових діях. Дане нововведення спричинило величезну кількість, що видно з вище приведеної тематичної класифікації в підгрупах «Озброєння і військова техніка» і «Взаємини між військовослужбовцями в залежності від звання, посади, виду збройних сил, рід військ».

Як і в контексті попередньої війни ХХ ст., коли був помітний вплив іноземних запозичень, явище сленгу також є характерним і для корейської війни. В першу чергу, ми відзначаємо вплив корейської мови – водночас мову як противника, так і союзника. Варто також відзначити особливий вплив японської мови (-Moose – подруга (спотворене слово «жінка» на японській мові), -Наукоо – швидко, дуже швидко (запозичено з японської мови) [4, с. 54]) на розвиток американського військового сленгу в даний період, здебільшого вплив на вираження, які зустрічались нам в підгрупах «Звільнення і вільний час» і «Повсякденна діяльність, побут військовослужбовців». Це не випадкове явище, так як в період корейської війни немала частина американських військовослужбовців відправилась до Японії для так названого R&R («відпочинок і розваги»), що позначається на появі сленгінізмів в даних сферах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М. : Флинта, Наука, 2006. – С. 75-97.
2. Гарбовский Н.К., Мишкурин Э.Н. Военный перевод в современном мире (теоретико-методологические, лингвистические, военно-исторические и социально-политические аспекты) // Вестник Московского университета. Сер.22. Теория перевода. – 2010. – № 2. – С. 16–41.
3. Коровушкин В.П. Введение в изучение англоязычного военного жаргона : учеб. пособие. – Череповец : ЧВВИУРЭ, 1989. – С. 49-52.
4. Судзиловский Г.А. Сленг – что это такое? Английская просторечная военная лексика. Англо-русский словарь военного сленга. – М. : Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство Министерства обороны СССР, 1973. – С. 197-204.
5. Митчелл П.Дж., Холдаенко И.С. Американский военный сленг. Влияние Корейской войны. 2002. – С. 52-55.
6. Швейцер А.Д. Очерк современного английского языка в США. – М. : Высш. шк., 1963. – С. 344-350.
7. Fries C. Usage Levels and Dialect Distribution. The American College Dictionary. – N.Y.: New American Library, 1947. – P. 780.
8. Митчелл П.Дж. Английский военный сленг: понятие, способы образования, тематическая классификация // Язык и культура. – 2014. – № 3 (27). – С. 64–73.
9. Dickson P. War Slang. 3rd ed. Mineola. – NY : Dover Publications, 2011. – С. 222-227.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Абдулхамид Утбосаров
(Фергана, Узбекистан)

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ В “ОММАВИЙ МАДАНИЯТ”

Мақолада глобаллашув ва унинг мамлакатимиз ҳаётига ҳамда оммавий маданиятнинг жамият ривожига ижобий ва салбий таъсирлари масалалари ёритилган.

Таянч сўзлар: глобаллашув, оммавий маданият, мафкуравий полигон, емирилиш, беписандлик, ахлоқсизлик

Article globalization of popular culture and the life of his country and the society reflected in the positive and negative impacts of the development issues

Keywords: globalization, mass culture, the ideological ground, soil erosion, said bluntly.

Ижтимоий ҳаёт шиддат билан ўзгариб бораётган глобаллашув даврида яшаймиз. Ўтган асрнинг 70-80 йилларида тор доирадаги геосиёсий, макроиктисодий ва сиёсий-мафкуравий адабиётларда пайдо бўлган бу атама бугун кишилар ўртасидаги оддий мулоқот мавзусига айланишга улгурди. Шу жиҳатдан, глобаллашув феномени қатор сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий фан соҳаларининг предметида айланиб бораётганлиги, ҳар ким унга ўз нуқтаи назарига кўра ёндашаётганлиги табиий ҳол.

Мамлакатимиз ҳам глобаллашув жараёнидан ташқарида эмас. Бугун халқаро муносабатлар тизимида ўз ўрнига, ўз сўзига эга бўлган, демократик бозор ислохотларини ва иқтисодиётни либераллаштиришни янада чуқурлаштириш, халқаро ҳамжамиятга тобора кўпроқ интеграциялашиш, кучли фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан бораётган Ўзбекистон учун глобаллашув жараёнининг қатор ижобий хусусиятлари мавжудлигини инкор этиб бўлмайди, лекин мазкур жараённинг салбий хусусиятлари ҳам мавжудлигига, айниқса, жаҳонда кучлар нисбатини қайта кўриб чиқишга бўлган уринишлар тобора кучайиб бораётган бир шароитда стихияли ривожланиб бораётган глобаллашув жараёни унинг ташаббускорлари ва ҳомийлари кўлида таққослаб бўлмайдиган кучли қурол вазифасини бажараётганлигига ҳам эътиборсизлик билан қараб бўлмайди. Бу ҳақда Президентимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида шундай деган эди: “Глобаллашув жараёнининг яна бир ўзига хос жиҳати шундан иборатки, ҳозирги шароитда у мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам, албатта, кузатиши муқаррар”.

Бу каби салбий ҳолатларнинг бош омили эса, айрим куч марказлари томонидан шарқона одамийлик фалсафасига ҳам, ғарбнинг демократик қарашларига ҳам мутлақо зид равишда “мақсад воситани оқлайди”, қабилида фаолият юритилаётганлигидир. Зеро, давлатимиз раҳбарининг юқорида тилга олинган асарида қайд этилганидек, “оммавий маданият” деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни кўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди”. Афсуски, гўё барча миллат ва элатлар маданиятларининг қоришмаси бўлиши ва барча томонидан бирдек қабул қилиниши лозим бўлган “оммавий маданият” қисқа вақт ичида кишилик жамиятини ичидан емиришга қодир кучга айланиб улгурди. Асрлар оша этиб келаётган миллий ва умумбашарий қадриятларни менсимаслик, ахлоқ ва ҳуқуқ нормаларига нисбатан беписандлик, кишини ўз оиласидан, давлатидан, ўзлигидан мутлақо бегоналашиб кетишига олиб келадиган индивидуализм, эгоцентризм ғоялари, илм-фан, маданият

ютуқларидан воз кечиш, фақат бугунги куни билан яшашга ўрганиш... афсус, “оммавий маданият”нинг бу каби салбий хусусиятлари бундан-да кўпроқ. Ҳақли савол пайдо бўлади: Хўш, “оммавий маданият” химоячилари бу орқали нимага эришишлари мумкин?

Аввало, “оммавий маданият” кишининг маънавиятини бузади, уни маънавий қадриятларга беписанд муносабатда бўлишга ўргатади, ҳаётга енгил-елпи муносабатда бўлиш кайфиятини шакллантиради, бу эса, кишини ўзлигидан, миллийлигидан маҳрум қилади, унинг мафкуравий иммунитетини парчалаб ташлайди. Натижада бу тоифадаги кишиларни биргина ахборот маконининг ўзи билан, ортиқча куч ёки маблағ сарфламасдан туриб бошқариш имконияти пайдо бўлади. “Оммавий маданият” кишини оиласидан, ўзи яшаб турган жамиятдан, Ватанидан узоқлаштиради. Натижада унинг таъсири остида қолган киши учун ҳеч қандай муқаддас нарсанинг ўзи қолмайди. У ўзининг тор манфаати йўлида исталган нарсдан – оиласидан, Ватанидан воз кечиши мумкин. “Оммавий маданият” тарғиботчилари иқтидорли, билимли ёшларни ҳам эътибордан четда қолдирмайди. “Айтайлик, “XXI аср лидерлари” каби мавзуларда ўтказиладиган семинарларда улар гўёки иқтидорли ёшларни танлаб олишда ҳокимиятга ёрдам беради, бироқ бунда энг аввало, ўз манфаатларини кўзлашади. Сўнгра чет элларга мунтазам сафарлар уюштирилади, уларда турли симпозиум ва семинарлар давомида бу одамларнинг онгига ғоят усталик билан таъсир ўтказилади. Шу тариқа ўзларини “дунё фуқаролари” деб атайдиган кишилар тоифаси тайёрланади ва уларга яқин келажакда ер юзида ҳеч қандай чегара қолмайди, деган фикр сингдирилади”

“Оммавий маданият”нинг яна бир жиҳати шуки, у доимий равишда молиялаштириб туришни талаб қилмайди, аксинча, ахлоқсизлик, маданиятсизлик, келажакка ишончсизлик, ҳуқуқий нигилизм, ўз жонига қасд қилиш, порнография, зўравонлик, алкоголизм, гиёҳвандлик ва шу каби ёт иллатларни тарғиб қилувчи фото, аудио, видео ва бошқа кўринишдаги материаллар, турли босма нашрлар, глобал ахборот тармоғига жойлаштирилган миллионлаб сайтлар улар учун доимий даромад манбаи вазифасини ҳам бажаради. Шуниси хавфлики, “оммавий маданият”, асосан, ёшларга ўз таъсирини ўтказади. Чунки унинг ҳомийлари катта ёшдаги кишиларга нисбатан ёшларнинг онгу шуурини эгаллаб олиш осонроқ эканлигини яхши англайдилар. Агар улар мақсадларига у ёки бу даражада эришгудек бўлсалар, бунинг оқибатини бартараф этиш учун бир неча ўн йилликлар, ҳатто, асрлар керак бўлади, бу эса, бутун инсоният тақдири жуда катта хавф остида қолиши мумкинлигини англади.

Бу каби омиллар бизнинг Ватанимиз, унинг бугуни ва эртаси учун ҳам улкан хавф манбаи эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ёшлар онгини эгаллашга уринаётган мафкуравий хуружларга қарши курашиш, халқимизнинг миллий қадриятларини, маънавиятимизни асраб-авайлаш давлатимизнинг доимий диққат-эътиборида бўлиши табиийдир. Бу борада ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари сингари, таълим, маънавият, маданият ва спорт, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш соҳаларини ривожлантиришга қаратилган изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Глобаллашув жараёнида тобора кучайиб бораётган маънавий хуружларга қарши курашиш мақсадида амалдаги қонунчиликка қатор ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди, янги қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Хозир қонунчилигимизда ресторанлар, кафелар, барлар, клублар, дискотекалар, кинотеатрлар, компьютер заллари, интернет тармоғидан фойдаланиш хизматларини кўрсатиш учун жиҳозланган хоналар ёки бошқа кўнгил очиш жойларининг раҳбарлари ёхуд бошқа масъул шахслари томонидан вояга етмаган шахснинг тунги вақтда ота-онасидан бири ёки унинг ўрнини босувчи шахснинг кузатувисиз муассасаларда бўлишига йўл қўйганлик учун маъмурий жавобгарлик белгиланди. 2010 йил 29 сентябрдаги “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши билан эса, давлат органлари, муассасалари ва жамоат ташкилотларининг вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикасига доир масъулияти янада оширилди. Вояга етмаган

шахс тавсифланган ёки тасвирланган порнографик маҳсулотни тарқатиш, реклама қилиш, намоёиш этиш мақсадида тайёрлаш ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш, худди шунингдек, уни тарқатиш, реклама қилиш, намоёиш этиш ёхуд вояга етмаган шахсни порнографик хусусиятга эга ҳаракатларнинг ижрочиси сифатида жалб қилиш мазкур жиноятни оғирлаштирувчи ҳолат, деб квалификация қилиниши белгиланди. Шунингдек, эндиликда нафақат порнографик, балки зўравонликни ёки шафқатсизликни тарғиб қилувчи маҳсулотни тайёрлаш, олиб кириш, тарқатиш, реклама қилиш, намоёиш этиш учун ҳам юридик жавобгарлик белгиланди.

Табиийки, бу каби ҳуқуқий механизмлар “оммавий маданият” тарғиботчиларининг ғаразли мақсадларига қарши кучли ҳимоя воситаси вазифасини бажаради. Лекин бу хотиржамлик ёки бефарқликка берилиш учун асос бўлмайди. Бу жараёнда барчамизнинг огоҳ бўлишимиз, Ватанимизнинг келажаги, тараққиёти учун қайғуришимиз жуда муҳим. Айниқса, таълим-тарбия муассасалари ва оммавий ахборот воситалари глобаллашув ва “оммавий маданият”нинг салбий хуружларига қарши турувчи энг асосий қалқон эканликларини унутмасликлари лозим. Зеро, айнан таълим муассасалари ёш авлоднинг мафкуравий иммунитетини шакллантирувчи, уларни Ватанга муҳаббат руҳида тарбияловчи, юксак билимли, интеллектуал ривожланган кадрларни етказиб берувчи марказлар ҳисобланади. Бу жиҳатдан таълим муассасаларини глобаллашувнинг салбий таҳдидларига қарши турувчи ички ҳимоя тизими, деб таърифлашимиз мумкин бўлади.

“Тўртинчи ҳокимият” вакиллари эса, глобал ахборот маконида ташқи мафкуравий хуружларга қарши курашувчи энг самарали восита – мазкур жараёндаги ташқи ҳимоя тизими вазифасини бажаради. Чунки мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган мустақил оммавий ахборот воситаларигина жаҳоннинг турли минтақаларидаги мафкуравий полигонлар томонидан глобал ахборот тармоқлари орқали амалга оширилаётган ахборот хуружларига қарши доимий кураш олиб бориш имкониятига эга.

Албатта, глобаллашув жараёнида ташқи маънавий таҳдидларни, “оммавий маданият”нинг кишилиқ жамиятига қарши қаратилган салбий таъсирини бутунлай бартараф этиш қийин. Лекин бу ҳолат ҳеч нарса қилмаслик ёки лозим даражада ҳаракат қилмаслик учун асос бўла олмайди. Шундай экан, ушбу масала баркамол авлодни шакллантириш жараёнида энг муҳим масалалардан бири бўлиб қолаверади. Унга жиддий ёндашиш, масаланинг туб илдизларига етиб бориш ва уни ҳал этиш эса, бугунги кунимизнинг энг асосий талабидир.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И. Асарлар тўплами. 1-20 жилдлар. – Т.: Ўзбекистон, 1996-2012.
2. Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т.6. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Каримов И. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. – Т.: Маънавият, 2008.

ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Актоты Ниязбекова, Сания Джубатырова,
Тимур Шакиров, Даурия Назарова, Кымбат Ибатуллина
(Уральск, Казахстан)*

**ӨНДІРІСТІК ОБЪЕКТИЛЕРДІҢ ӘСЕР ЕТУ АУМАҒЫНДАҒЫ АЙМАҚТАРДЫҢ
РАДИАЦИЯЛЫҚ САПАЛАРЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МОНИТОРИНГІ**

Мақалада Орал қаласының өндірістік орындарына жақын аймақтарының радиациялық фонның экологиялық жағдайы жыл мезгіліне байланысты зерттеу нәтижелелері қарастырылады.

Кілт сөздер: *табиғи радиоактивтілік, калий-40 изотопы, ағын тығыздығы.*

The article considers the results of the study on environmental conditions of background radiation on the territories, surrounding industrial facilities of Uralsk city, depending on seasonality.

Keywords: *natural radioactivity, potassium isotope-40, flux density.*

Қазіргі уақытта және болашақта адамзат үшін өте маңызды мәселе – қоршаған ортаның экологиялық қауіпсіздігі. Жер бетінде ғылыми-техникалық революция, өнеркәсіптер ілгері дамып, соның салдарынан табиғат қорларын пайдалану бірнеше есе өсіп, антропогендік фактор қоршаған ортаға зиянын келтіріп отыр. Топырақ – өсімдік – су жүйесінің әртүрлі химиялық заттармен, әсіресе, өнеркәсіптің қатты, сұйық, газ тәріздес қалдықтарымен ластануы топырақтың химиялық құрамының өзгеруіне әкеліп соғады. Табиғатта таралған радионуклидтердің техногендік қалдықтары жер шарының кейбір жерлерінде табиғи шегінен асады.

Осыдан аз уақытқа дейін радионуклидтерге көп мән берілмей, негізгі ластанушы заттар ретінде шаң-тозаң, көмірқышқыл газы, күкірт және азот оксидтері, көмірсулар қарастырылып келді. Қазіргі таңда радиоактивті заттармен ластану қарастырылады, себебі стронций-90, цезий-137 және калий-40 радионуклидтерімен ластануынан улы эффекттер байқалады [1].

Батыс Қазақстан облысы Орал қаласындағы радиационды ақпаратты анықтау үшін зерттеуге алынған өндіріс орындары: Жылу электр орталығы, «Зенит Орал зауыты», «Орал механикалық» зауыты, «Желаев астық өнімдері» комбинаты және өнеркәсіптер маңындағы радиационды фонды таза аймақпен салыстыру мақсатында Киров атындағы саябақ алынған болатын.

Ластанған аймақтың радиациялық хал-ахуалын объективті түрде бағалау үшін табиғи ортада радиациялық бақылау жұмыстарын жүргізу ең басты шараның бірі, әсіресе, топырақ қабатын, өсімдіктер жамылғысын, ауыз суды және өндірілген өнімдерді радиациялық бақылаудан жүйелі түрде өткізіп отыру керек.

Радиоактивті заттармен ластанған табиғи ортада радиациялық бақылау жұмыстарын арнайы жасақталған радиациялық қауіпсіздік қызметі немесе арнаулы тобы жүргізеді, тіпті ондай мүмкіндіктер болмаған жағдайда, бақылау жұмысын атқаруға жауапты арнайы дайындықтан өткен маман тағайындалады.

Жоғарыда атап өткендей, радиациялық бақылау жұмыстары негізінен арнаулы физика-химиялық құрал-аспаптарының көмегімен атқарылады. Радиоактивті заттармен ластанған аймақта өндіріс жүргізу үшін алдымен радиациялық хал-ахуалы тексерілді.

Бұл тексерістің бірінші сатысы-төменгідей жолмен шешіледі: жұмыс істейтін алқаптағы немесе алаңдағы, көлік пен арнаулы машиналардың кабиналарындағы гамма-сәулелену мөлшерін анықтау қажет; жұмыс істейтін жерлердің саяқтарынан (су, топырақ, ауа және т.б.)

байқалым алу және оны талдау арқылы радионуклидтермен ластану тығыздығы анықталды; қолданылған құрал-саймандардың, пайдаланылған автакөлік пен машиналардың жұмысқа араласқан бөліктерін және киілген киімдердің ластану деңгейін анықтаумен бірге уытсыздандырушылық жұмыстар байқауға алынады.

Тексерістің екінші сатысы-дара тұлғаға түскен сәуле деңгейін анықтау болып табылады. Ол іс мынандай жолмен атқарылады: жеке тұлғаның нақты жұмыс істеген уақытын есепке алу керек, мұнда оның әрбір зонаға лайықты бақылаулы жұмыс мерзіміне сәйкетігі анықталды; дара тұлғаға арналған дозиметрдің көмегімен, оның бойындағы сырттай гамма сәуле түсу дозасы өлшенді; жұмыс арасында, ағзаға ішіне радиоактивті заттардың түспеуін қадағалау мақсатында экскременттердің және іштен шығарылатын ауаның радиоактивтілігі тексеріледі. Кейде оны адамға арнайы дайындалған сәулелену есептегішінің көмегімен тексеріп отырады.

Жеке тұлғаның тері қабатындағы ластану деңгейі де бақылауда болды. Өздеріңіз аңғарғандай, радиациялық бақылау жүргізу жұмыстарында дозиметрлік және радиометрлік әдістер кеңінен қолданылады. Бұл әдістермен радиоактивтіліктің қандай өлшем бірліктері анықталатын және практикалық істерге практикалық істерге қажетті кейбір есептерінің берілгенін оқу құралынан белгілі.

Калий-40 изотобы иондаушы сәулелерді өлшеуге арналған комбинирленген РКСБ-104 құрылғы көмегімен анықталады. Зерттеу нәтижелері кесте – 1 де көрсетілген.

Кесте 1 – Өнеркәсіп орындары маңындағы және Киров саябағындағы калий-40 радионуклидінің ағын тығыздығы, $1/(с·см^2)$

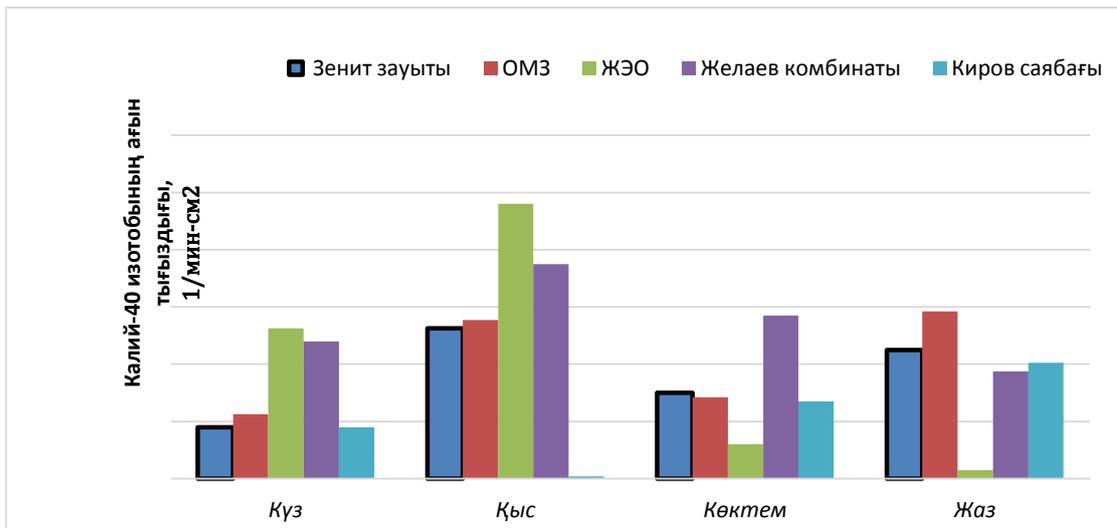
№	Өндіріс орны атауы	Калий радионуклиді ағынының тығыздығы ($1/(с·см^2)$)			
		Ауа	Дистелденген су	Топырақ	Өсімдіктер
1	«Зенит» Орал зауыты	0,02	0,01	0,03	0,02
2	Орал механикалық зауыты	0,01	0,01	0,05	0,02
3	Жылу энергиясы орталығы	0,04	0,03	0,01	0,01
4	Желаев астық өндіретін комбинаты	0,05	0,04	0,04	0,02
5	Киров атындағы саябақ	0,08	0,03	0,03	0,01

Өндіріс орындары маңындағы және Киров саябағындағы мезгіл бойынша ауадағы калий-40 изотобының ағын тығыздығы сурет 1 – де көрсетілген.

Күз мезгілінде «Зенит» Орал зауыты мен «Орал механикалық зауытында» аз мөлшерде кездесіп, «Жылу электр орталығында» олардан жоғарылап, «Желаев астық өнімдері» комбинаты мен Киров саябағында бірсарынмен төмендейді.

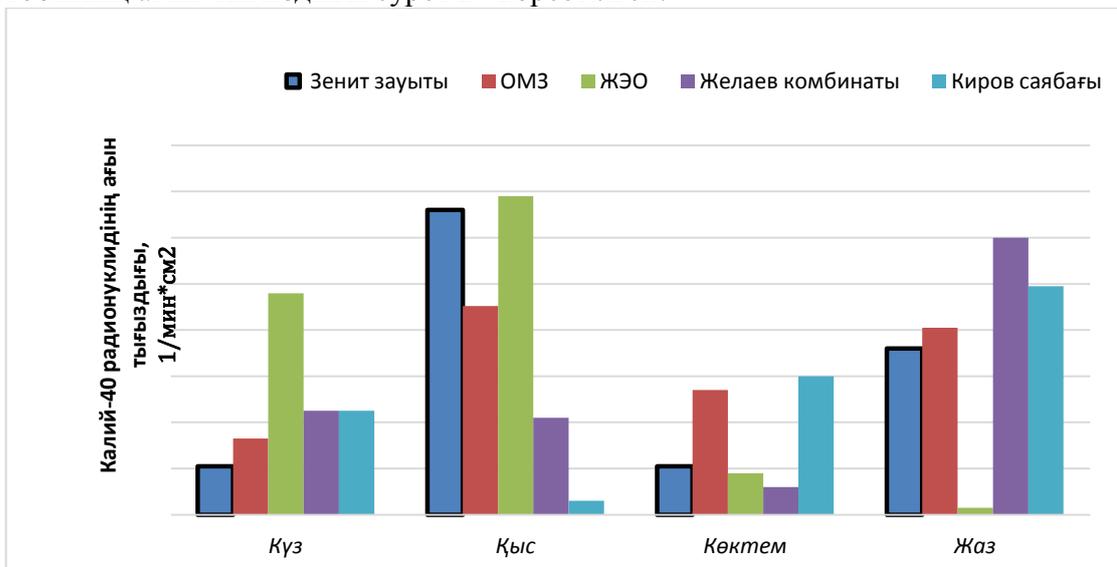
Ауадағы калий-40 радионуклидінің ағын тығыздығы мөлшері қыс мезгілінде «Жылу электр орталығы» өндіріс орнында және «Желаев астық өнімдері» комбинатында жоғары, Киров саябағында төмен, «Орал механикалық зауыты» мен «Зенит» Орал зауытында орташа мөлшерде болады.

Көктем мезгілінде «Зенит» Орал зауыты мен Орал механикалық зауытында аз, «Жылу электр орталығында» олардан төмендеп, «Желаев астық өнімдері» комбинатында артып, Киров сабағында кері азаяды.

Сурет 1. Өндіріс орындары маңындағы және Киров саябағындағы мезгіл бойынша ауадағы калий-40 изотобының ағын тығыздығы, 1/мин*см²

Өндіріс орындары маңындағы және Киров саябағындағы мезгіл бойынша судағы калий-40 изотобының ағын тығыздығы сурет 2– көрсетілген.

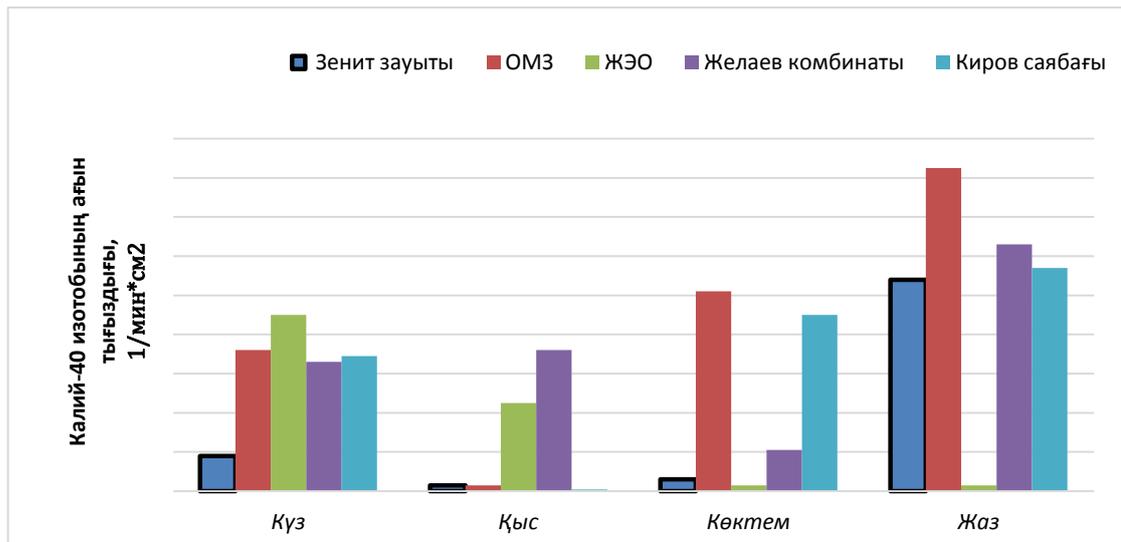
Сурет 2. Өндіріс орындары маңындағы және Киров саябағындағы мезгіл бойынша судағы калий-40 изотобының ағын тығыздығы, 1/мин*см²

Күз мезгілінде калий-40 изотобының мөлшері «Зенит» Орал зауыты аз, «Жылу электр орталығында» одан 2,5 есе жоғары және Киров паркінде «Жылу электр орталығынан» 2 есе төмен мөлшерде кездеседі.

Қыс айларында «Зенит» Орал зауыты өте көп, ал Киров саябағында өте аз деңгейде болады. Көктемде Киров саябағында орташа мөлшерде, «Зенит» Орал зауытында одан 2 есе төмен және «Жылу электр орталығында» Зенит зауытынан төмен мөлшерде кездеседі.

Жаз мезгілінде калий-40 радионуклиді «Жылу электр орталығында» «Зенит» Орал зауытынан аз мөлшерде.

Өндіріс орындары маңындағы және Киров саябағындағы мезгіл бойынша топырақтағы калий-40 изотобының ағын тығыздығы сурет 3 – де көрсетілген.

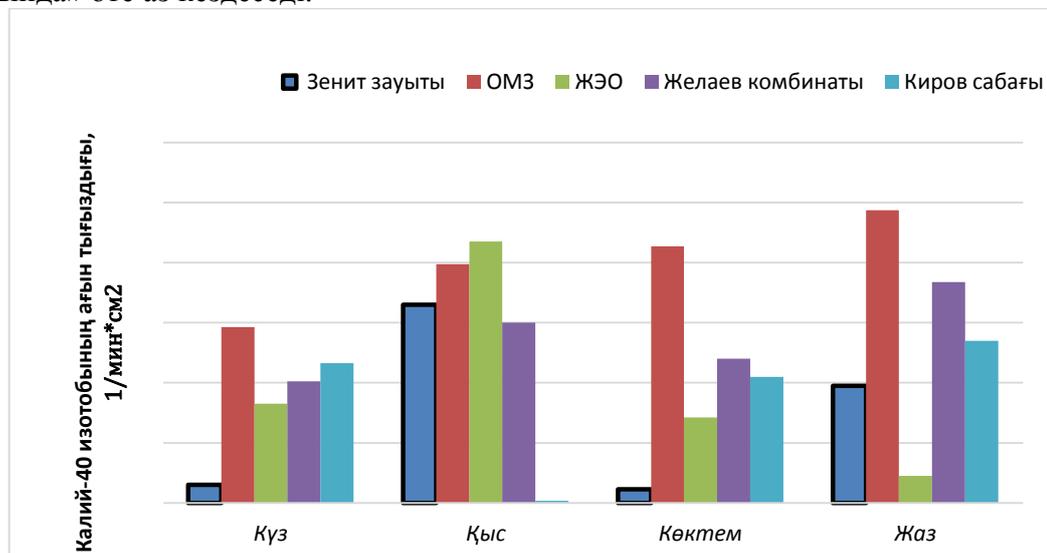
Сурет 3. Өндіріс орындары маңындағы және Киров саябағындағы мезгіл бойынша топырақтағы калий-40 изотопының ағын тығыздығы, 1/мин*см²

Күз мезгілінде «Жылу электр орталығында» жоғары, Киров саябағында сәл төмен, ал Зенит зауытында 3 есе төмен кездеседі.

Қыс айларында Зенит Орал зауыты және Киров саябағында өте аз, ал «Жылу электр орталығында» жоғары мөлшерде болады.

Көктем мезгілінде Киров саябағында төмен, «Зенит» Орал зауыты мен «Жылу электр орталығында» өте аз мөлшерде кездеседі.

Ал жазда Киров саябағында, «Зенит» Орал зауыты маңында азаяды, «Жылу электр орталығында» өте аз кездеседі.

Сурет 4. Өндіріс орындары маңындағы және Киров саябағындағы мезгіл бойынша өсімдіктегі калий-40 изотопының ағын тығыздығы, 1/мин*см²

Өндіріс орындары маңындағы және Киров саябағындағы мезгіл бойынша топырақтағы калий-40 изотопының ағын тығыздығы сурет 4 – те көрсетілген.

Күз айларында калий-40 изотопы «Зенит» Орал зауытында аз, Орал механикалық зауытында 3 есе жоғарылап, «Жылу электр орталығында» кері төмендеп, «Желаев астық өнімдері» комбинаты мен Киров саябағында жоғарылайды.

Қыста «Зенит» Орал зауыты, Орал механикалық зауыты, «Жылу электр орталығы» бойынша мөлшері жоғарылайды, «Желаев астық өнімдері» комбинатында төмендеп, Киров саябағында өте төмен болады.

Көктем мезгілінде калий-40 изотобы Орал механикалық зауытында жоғары деңгейде, «Желаев астық өнімдері» комбинаты мен Киров саябағында 2 есе төмен және «Жылу электр орталығында» олардан төмендеу, ал «Зенит» Орал зауытында өте аз мөлшерде кездеседі.

Жаз айларында «Орал механикалық зауытында» Зенит Орал зауытынан 2 есе көп, «Желаев астық өнімдері» комбинатында Орал механикалық зауытынан сәл аздау, Киров саябағында да сәл төмен, «Жылу электр орталығында» аз мөлшерде болады.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Жылу электр орталығы, «Зенит Орал зауыты», «Орал механикалық» зауыты, «Желаев астық өнімдері» комбинаты және өнеркәсіптер маңындағы радиациялық фонды таза аймақ – Киров атындағы саябағына жақын орналасқан аудандардағы әртүрлі табиғи объектілер бойынша калий-40 изотобы ағыны тығыздығының мезгілдік мөлшерін анықталды. Сонымен қатар әртүрлі зерттеу нысандарының түрлері бойынша мәліметтер өзара салыстырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жаханов А. Радиациялық экология. Оқулық. – Алматы: Эверо, 2011. – 292 б.
2. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» №193-IV ЗРК от 18 сентября 2009 года.
3. «Экологический кодекс Республики Казахстан» № 212-III ЗРК от 9 января 2007 года.
4. Харченко М.А. Радиация. Невидимый убийца / М.А. Харченко. – Москва: Феникс, 2011. – С. 96.
5. Тихонов М.Н. Альтернативный ядерно-топливный цикл: необходимость и актуальность / М.Н. Тихонов, О.Э. Муратов // Экология промышленного производства. – 2009. – Вып. 4. – С. 40-48.
6. ISSN 1991-5497. Мир науки, культуры, образования. – 2007. – №4(7). – С. 16–19.
7. Багель И.М. Влияние малых доз радиации на человека (биологические и медицинские аспекты): Учеб. пособие / И.М. Багель, Л.М. Мажуль, Г.Г. Гацко. – Минск: БГУФК, 2007. – 60 с.

УДК 661.683

*Актоты Ниязбекова, Даурия Назарова
(Уральск, Казахстан)*

СҰЙЫҚ ШЫНЫНЫ ЖАҢА ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАР ӨНДІРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІГІ

Бұл мақалада суда еритін жоғары модульді силикатты жүйелердің, сұйық шынының қасиеттері қарастырылады. Олардың әртүрлі композициялық материалдар алуда байланыстырғыш және модифицирленген толықтырғыштар ретінде қолдану мүмкіндіктері көрсетіледі.

Кілт сөздер: сұйық шыны, қатаю процесі, жылуоқшаулағыш материал, қышқылға төзімді материал.

Properties of water-soluble high-modulus silicate systems: based on alkali metal polysilicates called liquid glass and chain their transformation from lower to higher oligomers, with the subsequent formation of colloidal solutions - silica. The possibilities of their use as a binder and modifying agents for various nanostructured composite materials. The examples of promising areas of application of liquid glass and high modulus of aqueous solutions of silicates in construction and industry.

Keywords: liquid glass, curing, thermal insulation material, acid-resistant material.

«Сұйық шыны» түсінігі өте ауқымды және катионның түріне, кремнеземнің концентрациясына, полимерлік құрылымына және сондай ерітінділердің алыну тәсілдеріне тәуелсіз, сол топқа силикаттардың сулы ерітінділері кіреді. Еритін шыныларды суда еріту жолынан басқа, сұйық шыныны кремнеземді сілтілердееріту арқылы алуға болады. Сонымен қатар гидратталған немесе сусыз сілтілік силикаттардың аморфты немесе кристалды ұнтақтарын еріту әдісімен алуға болады. Сұйық шынылар калийлі, натрийлі, литийлі, аммоний негізінде және күшті органикалық негіздер ретінде жіктеледі. Сұйық шыны құрамының аумағы кең диапазонды алып отыр. Олар жоғары сілтілік жүйелерден және жоғары кремнеземді полисиликатты ерітінділерден басталып, тұрақталған кремнезольдермен аяқталады [1].

Еритін сұйық шыны бейорганикалық синтездің көптоннажды өнімдері болып табылады және әлемнің дамыған елдерінде өндіріледі. Бұндай техникалық өнімдерге соңғы жылдары қызығушылық арта түсті. Ондай қызығушылық оның бағалы қасиеттерімен, өндірістің және қолданудың экологиялық тазалығымен, жанбайтындығымен және зиянсыздығымен, сонымен қатар көп жағдайда арзандығымен және бастапқы шикізаттың қолжетімділігімен анықталады.

Еритін шынылар (натрий мен калийдің еритін силикаттар) аморфты шынытәрізді күйдегі құрамында M_2O және SiO_2 оксидтерімен (M – бұл Na және K) сипатталатын заттар болып саналады. Натрийлі шыны үшін құрамында SiO_2 69÷76 масс. % SiO_2/M_2O мольдік қатынасы 2,6÷3,5, ал калийлі шыны үшін 65÷69 масс. % құрайды [1].

Сұйық шыны құрамындағы сілтілік метал катионына байланысты натрийлі, калийлі, литийлі, органикалық негізгі болып бөлінеді. Шыныдағы SiO_2 және M_2O , мұндағы M – бұл K , Na , Li немесе органикалық негіз, массалық немесе мольдік қатынасы бойынша жіктеледі. SiO_2/M_2O мольдік қатынасты сұйық шынының силикатты модулі n деп атайды.

Сұйық шынының екіншілік сипаттамасы болып SiO_2 және M_2O масс.% бойынша болуы; Al_2O_3 , Fe_2O_3 , CaO , MgO , SO_2 , т.б. болуы және оның тығыздығы ($г/см^3$) табылады. Химиялық құрамы кремнеземнің және басқа да элементтердің оксидтерінің болуымен сипатталады. Олардың ерітіндідегі агрегаттық күйлеріне тәуелсіз болады. Кейбір мемлекеттерде сұйық шынының тұтқырлығының мәніде сипаттама ретінде кіреді. Натрийлі сұйық шыны көбінесе силикатты модуль мәні 2,0 – 3,5 және ерітінді тығыздығы 1,3 – 1,6 $г/см^3$ болады. Калийлі сұйық шынының силикатты модуль мәні 2,8 – 4,0 және ерітінді тығыздығы 1,25 – 1,4 $г/см^3$ болады [1].

Сұйық шыны негізінде жасалған қышқылға төзімді құрылыс материалдар құрылыста кеңінен силикатты полимербетон, замазка, шпатлевка және т.б. ретінде қолданылады. Еритін натрий силикаты (сұйық шыны) отқа төзімді, химиялық әсерге төзімді материалдар жасауда байланыстырғыш компоненттер ретінде пайдаланылады. Сұйық шынылар жоғары когезионды беріктілікке, жеңіл және қауіпсіз сияқты сипаттамаларға ие болады. Бағасы арзан, коррозияға ұшырамайды, өртке қауіпті ұшқыш компоненттерді бөлмейді және эксплуатация кезінде қоршаған ортаға зиянын келтірмейді. Соңғы жылдары керамика және бейорганикалық компоненттер технологиясында ерітінділерден материалдар пішіндеуде золь-гель процестерін қолдану бағыты дами бастады [6].

Сұйық шынының практикалық қолданылуы келесі бағыттар бойынша жүзеге асады. Бірінші бағыты – бұл сұйық шынының байланыстырғыш қасиеттеріне, яғни өздігінен қабілетіне жасанды силикатты тасты түзу, ие болуына байланысты. Сұйық шынының атап кететіндей тағы бір қасиеті, бұл адгезионды қасиетінің болуы. Осындай жағдайда сұйық шыны әртүрлі материалдарды, кеңінен қолданылатын композициялық материалдардың өндірісінде және жабын дайындауда химиялық байланыстырғыш ретінде жабыстыру үшін пайдаланылады.

Екінші бағыты сұйық шыныны еритін кремнезем көзі ретінде, яғни әртүрлі кремнезем құрамды заттар – силикагель, ақ күйе, цеолиттер, катализатор, кремнезоль және т.б. заттар синтездеуде бастапқы шикізат компоненті санатында қолдану қарастырылады.

Үшінші бағыты сілтілік металдар силикаттарын әртүрлі заттар құрамында химиялық компоненттер сияқты пайдалану болып табылады. Бұл бағытта сұйық шыны синтетикалық

жуғыш құралдар өндірісінде, маталарды ағарту және бояуда, қағаз өндіруде және т.б. жұмсалады.

Сұйық шынылар, шынытәрізді силикаттар, аморфты және кристалды жүйедегі гидросиликаттар $\text{SiO}_2/\text{M}_2\text{O}=1\div 4$ мольдік қатынастағы силикаттар төмен модульді силикаттар деп аталады [2].

Сұйық шыны негізіндегі композициялық материалдардың кейбір қасиеттерін, суға тұрақтылығын және термиялық қасиеттерін жақсарту қажеттілігі жоғары модульді сұйық шыныларды сілтілік металдардың полисиликаттарын өндіру керектігін тудырды. Полисиликаттарға сұйық шыныдан бастап кремнезольге дейінгі сілтімен тұрақтандырылған аралық құрамды сілтілік металдардың силикаттары (силикатты модуль 4 – 25) жатады.

Сұйық шыны топтары – сілтілік силикаттар ерітінділері кең тараған. Бұл топқа кіретін силикатты жүйелер кремнеземнің полимерлену дәрежесі, мольдік қатынасты сипаттайтын сілтітіктің өсуі бойынша жіктеледі.

Химиялық құрамы сілтіліктің өсуі бойынша силикаты жүйелер силикатты модуліне байланысты келесі қатарды түзеді:

Жоғары сілтілік жүйелер → Сұйық шыны → Полисиликаттар → Зольдер ($n < 2$) ($n = 2 \div 4$) ($n = 4 \div 25$) ($n > 25$)

Керамика және бейорганикалық композиттер технологиясында ерітінділерден материалдарды пішіндеуде золь-гель процестерін қолданумен өтеді. Ондай процестердің маңызы белгілі жағдайда сұйық жүйеден қатты өнімге айналдыру қабілетіне ие зольдерді, коллоидтық ерітінділерді қолдану болып табылады [4].

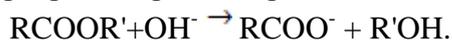
Керамикалық технология тұрғысынан қарағанда қиын балқитын материалдар оксидтерінің алюминий және кремний оксидтерінің зольдерін алу процестері қызығушылықта арттырды.

Жапсырғыш және байланыстырғыш материалдар ролін атқару кезінде сұйық шынылы жүйе сұйық күйден қатты күйге әртүрлі тәсілдерімен ауысады. Оларды 3 түрге бөлуге болады: 1. қалыпты температурада ылғалдың булануы арқылы; 2. 100°C жоғары температурада қыздыру кезінде жүйенің ылғалы жоғалуы; 3. арнайы реагенттерді енгізу арқылы қатты күйге ауыстыру.

Сұйық шынының модулін жоғарлататын қатайтытқыштардың ішінде ерекше орын сілтілік металдардың гексафторсиликаттары алады. Олардың ерекшелігі сілтімен әрекеттесіп, оның мөлшерін азайтып қоймай, сонымен қатар ыдыраған кезде кремнеқышқылды бөледі, ал ол қатайтын жүйені едәуір тығыздайды және кеуектілігін төмендетеді. Гексафторсиликат ионы мен гидроксил ионының арасында шартты түрде келесі реакция жүреді:

Натрийлі сұйық шыныға Na_2SiF_6 ұнтағын енгізгенде бірден силикат коагуляцияланады және дәндер бетінде гель түзіле бастайды. Сондықтан да натрий гексафторсиликатты алдын ала толықтырғышпен араластырып, сосын сұйық шыны қосады. Сұйық шыныны қатайтатын заттарға сұйық шынының сілтісі әсерінен сабынданатын жеңіл органикалық қышқылдардың эфирлері, көмір және кремний қышқылының эфирлері жатады:

Сұйық шынының катаю сілтілік ерітінділердің кремнеземі бейтарап электролиттер және суда еритін органикалық қосылыстардың әсерінен коагуляцияланады [4].

Сұйық шыны негізінде алынатын композициялық материалдарға перспективті модифицирленген толықтырғыштар ретінде кальций және басқа да екі валентті металдардың қосылыстары ұсынылады. Зерттеулер осы қосылыстардың әсері катаю және сұйық шыны композициялар құрылу процестеріне едәуір жақсы әсер ететіндігін көрсетеді. Олар материалдың беріктілік көрсеткіштерін жақсартады. Сұйық шыны құрамына модифицирленген толықтырғышты қосу әсерін түзілетін гельдің жіңішке кеуекті құрылымын түзуге, жоғары су өткізбеушілігіне, материалдың беріктілігіне және жоғары эксплуатациялық көрсеткіштерінің жетуіне алып келеді [7].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Корнеев В.И. Растворимое и жидкое стекло / В.И. Корнеев, В.В. Данилов – Санкт-Петербург: Стройиздат, СПб., 1996.
2. Айлер Р. Химия кремнезема. В 2 т. – М.: Мир, 1982.
3. Кудрявцев П.Г. Методы получения оксидных легковесных огнеупорных материалов: Сб. научн. трудов. Композиционные материалы на основе дисперсных систем / П.Г. Кудрявцев. – Екатеринбург: УрО РАН, 1994. – С.4-21.
4. Кудрявцев П.Г. Методы получения золь оксигидратов металлов, используемых в качестве связующих для формования неорганических композитов: Сб. научн. трудов. Композиционные материалы на основе дисперсных систем / П.Г.Кудрявцев, О.Б. Кавалерова. – Екатеринбург: УрО РАН, 1994. – С.21-29.
5. Минько Н.И. Теплоизоляционные стекломатериалы. Пеностекло / Н.И. Минько, О.В. Пучка и др. – Белгород: Изд-во БГТУ, 2016. – 263 с.
6. Брыков А.С. Силикатные растворы и их применение, Учебное пособие / А.С. Брыков. – Санкт-Петербург: СПбГТИ(ТУ), 2009. – 54 с.
7. Морозов А.П. Пенобетоны и другие теплоизоляционные материалы / А.П. Морозов. – Магнитогорск, 2008. – 103 с.

*Алия Уразова, Сауле Айтуганова
(Уральск, Казахстан)*

ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ РЕГИОНАЛЬНОГО ГЛИНИСТОГО СЫРЬЯ

В статье рассмотрены физико-химические свойства регионального сырья Чаганского и Погадаевского месторождения и применение их в производстве строительных материалов.

Ключевые слова: *глина, керамическое изделие, лессовидные суглинки, бентонит.*

The article considers the physical and chemical properties of the regional raw materials Chaganskoe and Pogadaevo deposits and their application in the production of building materials.

Keywords: *clay, ceramic products, loess-like loam, a bentonite.*

В настоящее время одной из ведущих отраслей экономики страны является строительство. В связи с этим высока потребность в строительных керамических материалах, прежде всего, традиционных – на основе сырья содержащего глину. Это обуславливает актуальность развития отрасли производства строительной керамики.

Керамические изделия обладают различными свойствами, которые определяются составом исходного сырья, способами его переработки, а также условиями обжига – газовой средой, температурой и длительностью.[1].

В технологии керамики основным сырьевым материалом являются глинистые породы, роль которых в формировании фазового состава и структуры черепка является определяющей, так как все основные кристаллические фазы образуются на основе глинообразующих минералов.

Как известно из литературных источников, в зависимости от количества глинообразующих минералов, глины могут быть мономинеральными – каолин, бентонит и полиминеральными. В технологии строительной керамики используются полиминеральные глины преимущественно гидрослюдистого, гидрослюдисто-каолинитового и гидрослюдисто-монтмориллонитового состава с различным содержанием примесей. Количество и соотношение этих минералов в глинах, в значительной степени определяют технологические и послеобжиговые свойства черепка [4].

Кристаллы минералов группы каолинита ($Al_2O_3 \cdot 2SiO_2 \cdot 2H_2O$) имеют двухслойное строение и состоят из пакетов, образованных тетраэдрами $[SiO_4]^{4-}$ и октаэдрами $[Al(OH)_6]^{5-}$, которые связаны между собой прочной водородной связью, обеспечивающей более совершенную структуру с незначительными изоморфными замещениями. Это определяет такие технологические свойства масс на основе каолинита, как низкие показатели пластичности, формовочной влажности и воздушной усадки.

Монтмориллонит $Al_2O_3 \cdot 4SiO_2 \cdot nH_2O$ имеет кристаллическую решетку, состоящую из трехслойных пакетов: два слоя кремнекислородных тетраэдров, а между ними слой из алюмокислородных октаэдров. Монтмориллонит и минералы этой группы характеризуются повышенным изоморфизмом и высокой пластичностью [5].

К гидрослюдистым минералам относятся иллит или гидрослюда $K_2O \cdot MgO \cdot 4Al_2O_3 \cdot 7SiO_2 \cdot 2H_2O$ - продукт многолетней гидратации слюд, а также глауконит, хлорит и др. Кристаллическая решетка иллита представлена также, как и у монтмориллонита трехслойными пакетами, но в ее строении принимают участие оксиды щелочных и щелочноземельных металлов, а также происходит частичное замещение тетраэдров $[SiO_4]^{4-}$ тетраэдрами $[AlO_4]^+$.

Для получения керамического изделия с добавлением аморфного оксида железа, полученного из шлама после очистки питьевой воды, на основе регионального глинистого сырья представляло интерес изучить физико-химические свойства глин. Таковыми для производства керамических изделий являются новейшие, перспективные, сырьевые материалы – лессовидные суглинки и бентонитовые глины Западно-Казахстанской области.

По физическим свойствам глинистые породы Западного Казахстана, учитывая характерную особенность размокать в воде и становиться пластичными, можно отнести к глинам. А по минералогической классификации можно отнести к бентонитовым глинам с олигомиктовым составом (с преобладающим монтмориллонитовым минералом) [5].

Химические составы лёссовидного суглинка Чаганского месторождения и бентонитовой глины Погодаевского месторождения Западно-Казахстанской области РК представлены в табл. 1, 2.

Таблица 1

Химический состав суглинка Чаганского месторождения ЗКО

Наименование сырья	Содержание оксидов, мас. %												
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	TiO ₂	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	P ₂ O ₅	F	SO ₃	CO ₂	Na ₂ O	K ₂ O	п.п.п.
Суглинок Чаганский	52,58	12,25	-	12,0	2,13	5,10	-	-	2,57	-	3,60	-	9,78

Таблица 2

Химический состав бентонита Погодаевского месторождения ЗКО

Наименование сырья	Содержание оксидов, мас. %												
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	TiO ₂	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	P ₂ O ₅	F	SO ₃	CO ₂	Na ₂ O	K ₂ O	п.п.п.
Бентонит Погодаевский	61,51	17,07	-	2,27	3,21	6,36	-	-	1,27	-	3,57	-	6,75

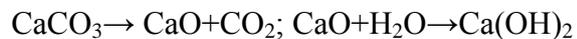
Суглинок Чаганского месторождения содержит до 12% монтморилло-нитового компонента, находящегося в форме смешаннослойных образований с гидрослюдой и

каолинитом. Из кристаллических фаз в глине также содержатся кварц $d/n=4,23; 3,34; 1,974; 1,813; 1,538 \cdot 10^{-10}$ м, полевой шпат $d/n=3,18; 2,286 \cdot 10^{-10}$ м, кальцит $d/n=3,02; 2,018; 1,912 \cdot 10^{-10}$ м и гематит $d/n=1,839; 1,686; 1,590 \cdot 10^{-10}$ м.

По содержанию Al_2O_3 суглинок относится к группе кислого сырья, а по огнеупорности - к легкоплавким, по содержанию Fe_2O_3 - к сырью с высоким содержанием красящих оксидов (табл 1).

Глина Погодаевского месторождения по огнеупорным свойствам является легкоплавкой и имеет высокое содержание красящих оксидов. По содержанию Al_2O_3 относится к группе кислого сырья. Анализ химико-минералогического состава суглинка, показавший присутствие в нем до 10-12 % минералов кальцита, отрицательно влияет на качество готовых изделий. Кальцит $CaCO_3$ в керамической массе при обжиге образует свободную окись кальция CaO . В керамических изделиях, имеющих в составе свободную окись кальция, появляются трещины, которые стали результатом химических реакций при взаимодействии с атмосферной влагой и возникновении внутренних напряжений из-за интенсивного испарения газов и выделения тепла.

Разложение карбонатов (кальцита, доломита), сопровождаемое выделением CO_2 , происходит при температуре 750-900 °С

В минералогическом составе бентонитовой глины отсутствует кальцит, поэтому в основном бентонитовая глина состоит из монтмориллонита, который способствует обогащению керамической массы полезными минералами. Доказано, что лёссовидный суглинок Чаганского месторождения в чистом виде непригоден для производства качественной лицевой стеновой керамики из-за присутствия в них минералов кальцита. Бентонитовая глина Погодаевского месторождения, по уже имеющимся сведениям, используется в качестве добавки в производстве формовочных материалов, металлургических окатышей. Высокая адсорбционная, каталитическая, ионообменная активность обуславливает применение бентонитов в нефтегазовой и химической промышленности, в сельском хозяйстве для кормовых и лечебно-профилактических добавок и в других отраслях. Опыт применения бентонитов не противоречит использованию их в качестве корректирующей добавки в состав лёссовидного суглинка для повышения физико-механических свойств изделий [6].

Для проведения экспериментальных исследований в качестве сырьевых материалов взяты глина Погодаевского месторождения Зеленовского района Западно-Казахстанской области, расположенного в 56 км от г. Уральск недалеко от поселка Погодаево и глина Таскалинского месторождения Таскалинского района. Были определены следующие физико-химические показатели: содержание влаги; хлор-ионов; кальция и магния содержание сульфат-ионов.

Содержание влаги в глинистом сырье определено по ГОСТ 21216-2014 «Сырье глинистое. Методы испытаний». Метод основан на прокаливании глинистого сырья при температуре 105 - 110° С до постоянной массы и определении потери массы глинистого сырья гравиметрическим способом. Согласно полученным данным, содержание влаги в глине Погодаевского месторождения и Таскалинского месторождения составляет 0,70 % и 0,39 % соответственно. Требование к глине по влажности должно составлять не более 20 %.

Определение хлор-ионов в глинистом сырье проведено согласно ГОСТ 21216-2014 «Сырье глинистое. Методы испытаний». Метод основан на титровании хлор-ионов в водной вытяжке глинистого сырья азотнокислым серебром в присутствии хромовокислого калия.

Согласно определению содержание хлор-ионов в глине Погодаевского месторождения меньше, чем в глине Таскалинского месторождения ($0,53 \text{ мг-экв/дм}^3$) и составляет $0,44 \text{ мг-экв/дм}^3$.

Исследование глинистого сырья на содержание кальция и магния проведено по методу, основанного на титровании кальция раствором трилона Б в присутствии индикатора флуорексона в щелочной среде при pH 12-13 и магния в сумме с кальцием в присутствии

індикатора хром темно-синього или эриохром-черного Т в щелочной среде при рН 10. Содержание магния в глине Погодаевского месторождения и Таскалинского месторождения составляет 15,0 мг-экв/дм³ и 7,0 мг-экв/дм³ соответственно. Из данных видно, что содержание кальция в глине Погодаевского месторождения больше, чем в глине Таскалинского месторождения (6,4 мг-экв/дм³) и составляет 12,2 мг-экв/дм³.

Определение сульфат-ионов в глинистом сырье проводили по ГОСТ 21216-2014 «Сырье глинистое. Методы испытаний». Метод основан на осаждении в водной вытяжке сульфат-ионов в виде сульфата бария и определении массовой доли сульфата бария после прокаливания при температуре 850°C - 900°C в пересчете на сульфат-ионы.

Исследование двух проб глинистого сырья на содержание сульфат-ионов дало следующие результаты: в глине Таскалинского месторождения составляет 0,82 мг-экв/дм³, а в глине месторождения Погодаево – 0,67 мг-экв/дм³. Концентрация сульфат-ионов определяет кислотность глин.

Проведенный анализ литературных источников показал, что керамические силикатные материалы имеют широкое применение в различных отраслях. Поэтому исследование местного глинистого сырья для использования производства керамических изделий является актуальным и перспективным.

Для получения доброкачественного керамического кирпича химический состав клинкера, а, следовательно, и состав сырьевой смеси должны быть устойчивы. Элементарный химический состав клинкера должен находиться в следующих пределах (% по массе): СаО – 63-66; SiO₂ – 21-24; Al₂O₃ – 4-8, их суммарное количество составляет 95-97 %.

Клинкер состоит из ряда искусственных минералов, образовавшихся при обжиге. Ориентировочное содержание основных четырех минералов в керамическом клинкере составляет (% по массе): алит 3СаО•SiO₂(C₃S) – 40-65, белит 2СаО•SiO₂(C₂S) – 15-40, целит 3СаО•Al₂O₃(C₃A) – 5-15, целит 4СаО•Al₂O₃•Fe₂O₃(C₄AF) – 10-20.

Таким образом, дальнейшие исследования глин месторождения Погодаево Зеленовского и Таскалинского месторождения в технологии производства строительных силикатных материалов являются экспериментально обоснованными и перспективными.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Соколов В.Н. Глинистые породы и их свойства / В.Н. Соколов // Соросовский образовательный журнал. – 2000. – Т.6. – №9. – С.67-71.
2. Корнилов А.В. Эффективные способы переработки глинистого сырья для производства изделий строительной керамики // А.В. Корнилов, В.П. Лузин Стекло и керамика. – 2004. – №1. – С.24-26.
3. Лебедев М.С., Особенности использования глины для производства строительных материалов // М.С. Лебедев, И.В. Жерновский // Строительные материалы. – 2015. – №9. – С.67-71.
4. Захаров А.И. Современные керамические материал / А.И. Захаров, Г.М. Сурков // Стекло и керамика. – 2001. – №2. – С.20.
5. Сафина А. Исследование глинистых пород Западно-Казахстанской области в качестве сорбентов для обезвоживания эмульсий // А. Сафина, В.А. Бурахта // Республиканская научно-практическая конференция студентов и магистрантов, посвященная ЭКСПО-2017 «Роль молодежи в развитии науки и инновации в XXI веке». – Уральск: ЗКАТУ им. Жангир хана, Ч. II. – 2016. – С. 325-328.
6. Монтаев С.А. Технология получения стеновой керамики на основе некондиционных глин, модифицированных бентонитами Казахстана / С.А. Монтаев, Н.Б. Адилова, С.М. Жарылгапов // Новости науки Казахстана. – 2016. – №1(127).

МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 61

*Ніна Бондарцова
(Вовчанськ, Україна)*

ВОВЧАНСЬКА МЕДИЦИНА: ВІД ЦИРУЛЬНИКА ДО СЬОГОДЕННЯ

*Історія – свідок віків, факел істини,
душа пам'яті, наставниця життя.
Цицерон*

Основний зміст дослідження становить вивчення медичного обслуговування населення, історії розвитку медицини на Вовчанині. У статті приділяється увага маловідомим фактам становлення і вдосконалення медичної освіти, діяльності медичних кадрів і фельдшерських пунктів. Медицина одна із найбільш гуманних сфер людської діяльності, яка спрямовується на запобігання хвороб, усунення людських недуг або полегшення їх і є безпосереднім втіленням гуманних ідей у суспільному житті.

Ключові слова: медицина, цирульник, фельдшер, фельдшерські пункти, медичне обслуговування, охорона здоров'я.

The main contents of this investigation is the of population health services, history of medicine in Vovchansk region. The article focuses on little-known facts about the formation and improvement of medical education, the activities of medical and the first-aid stations. Medicine is one of the most humane areas of human activities which is directed to the prevention of diseases, to the, elimination of human diseases or to the alleviating them. It is a direct embodiment of human ideas in public life.

Keywords: medical, barber, medical assistant, first-aid stations, health services, health protection.

Ні Харків, ні значно менший Вовчанськ на «древність» зазіхати не можуть. Усе впирається у XVII століття та найближче десятиліття після Переяславської ради. Слова пісні «Здесь ничего бы не стояло, когда бы не было меня», здається, мали переспіви в різні епохи, тому що значно раніше заснування столиці існувало Вовчанське городище. Слобода Вовча, Вовчанський повіт – про це є нагода поговорити.

Сьогодні дозволимо собі прокоментувати деякі факти розвитку медицини на Вовчанині, які починаються в далекому XVII столітті. Належного медичного обслуговування на той час не було, тому жителі міста вимушені були займатися самолікуванням та знахарством.

З 1770 року населення почало обслуговуватися цирульниками, які лікували, спираючись на віковий досвід з народної медицини. Цирульники обслуговували широкі шари населення. Цех цирульників був своєрідною школою медичних працівників. Життя членів цеха цирульників нормувалось уставом, в якому їх діяльність визначалася наступним чином: «*Оное майстерство цирульников имеет состоять в том: брить, кров жильную и зашкурную пускать, раны гоить рубанные и стрелянные, а особенно вырывание зубов, излечение французской болезни и в шлюфовании бритв*».

Як бачимо, вся травматологія, стоматологія, лікування венеричних та шкірних хвороб знаходились в компетенції цирульників. Нам стало відомо з архівних даних, що в уставі не згадувалося про контроль лікарів за їх діяльністю, і ми зробили висновок, що його не було. З часом лікарі вимушені були вести боротьбу, щоб взяти роботу цирульників під свій контроль. В майбутньому цирульників замінили фельдшери.

В 1821 році в місті Вовчанську було створено першу лікарню на двадцять ліжок, при якій існувала посада повитухи. На той час акушерству не приділялось належної уваги, але в архіві ми все ж таки знайшли перші відомості про пологову діяльність. Так стало відомо, що 15 років в лікарні на посаді повитухи пропрацювала **Наталя Григорівна Ширяєва**, але не забуваймо, що народжували тоді вдома.

В 1841 році вперше в штат лікарні вводиться посада фельдшера. Першим фельдшером Вовчанської лікарні був **Матвій Шитковський**, який пропрацював більше 30 років. Після його виходу на пенсію місцевий житель Вовчанська міщанин **Олександр Лимаренко** в 1877 році добивається дозволу і успішно складає вступні екзамени до Харківської фельдшерської школи, після закінчення якої працює в лікарні.

Одночасно сільське населення обслуговувалось волосними фельдшерами, які працювали без медикаментів, але добували певні ліки з місцевих цілющих трав. Прийом хворих вони вели де прийдеться, тому часом самі розшукували їх, періодично об'їжджаючи селища. Отже знайти фельдшерів в потрібний час було дуже важко, бо вони постійно знаходилися в роз'їздах. В зв'язку з цим на думку приходять слова:

І вдень, і в ніч, в мороз і в спеку
вони з людьми були завжди;
в дорогу ближню чи далеку
хворим йшли допомогти...

Помітний розвиток медицини Вовчанського повіту відбувся в період з 1900 року. На цей час функціонувало 15 фельдшерських пунктів, на яких працювали 49 фельдшерів. Не завжди робота фельдшера була задовільною. Іноді в них бракувало знань, практичних навичок, діагностичної апаратури. Тогочасні фельдшери недостатньо володіли методами перкусії та аускультатії, не могли належним чином надати акушерську допомогу, лікувати інфекційні, офтальмологічні, ЛОР-захворювання.

Умови праці були вкрай важкими: вони лікували вдома інфекційних хворих, робили профілактичні щеплення, збирали списки новонароджених, виїжджали на виклики. Дехто з фельдшерів рідко допрацьовував в земстві до 15 років. Однією з причин була і жебрацька зарплатня. Але не дивлячись на це, до них кожного року зверталось до трьох тисяч хворих.

На таблиці ми бачимо чисельність фельдшерів, які працювали разом з лікарями і самостійно.

Таблиця 1

Чисельність фельдшерів при лікарях та на самостійних фельдшерських пунктах

1866		1870		1880		1890		1900		1910		1911	
При лікарях	На пунктах												
-	7	6	13	9	12	9	14	13	14	38	13	42	15

Журнальна реєстрація амбулаторних хворих від чисельності їх відвідувань була встановлена лише з 1897 року. Як бачимо з таблиці №2, амбулаторний прийом в лікарні в 1912 році вів лікар, хоча 1/7 частина хворих приймалась фельдшером

Таблиця 2

Число амбулаторних хворих в 1912 році

Прийнято у лікарняних амбулаторіях				% відвідувань у фельдшера	На фельдшерських пунктах				% відвідувань у фельдшера
Лікарями		Фельдшерами			Лікарями		Фельдшерами		
Хворих	Відвідувань	Хворих	Відвідувань		Хворих	Відвідувань	Хворих	Відвідувань	
129765	225014	25089	54680	19,5	473	629	71880	112348	42,5

Також ми проаналізували склад медичного персоналу Вовчанської повітової лікарні в 1911 році. З таблиці №3 ми бачимо, що на лікаря Вовчанського повіту на той час приходилось 2-3 фельдшера. Цей недолік доповнювався кадрами сестер милосердя, які доглядали за хворими.

Таблиця 3

Вовчанська повітова лікарня 1911 рік

Лікарі		Допоміжний персонал при лікарях				В середньому на 1 лікаря	Самостійні пункти				
Дільничні	Всього дільничних	Фельдшера-акушерки	Фельдшера-шкільні	Фельдшера ротні	Повивальні бабки		Число пунктів	Фельдшера-акушерки	Фельдшера-шкільні	Фельдшера ротні	Повивальні бабки
14	5	24	3	13	15	2,3	17	10	1	6	16

В земський період почала розвиватися акушерська допомога. З таблиці № 4 ми бачимо, як збільшувалась чисельність повитух та акушерок.

Таблиця 4

Чисельність повитух та акушерок збільшувалась таким чином:

1866		1870		1880		1890		1900		1910		1911	
При лікарях	Самостійно												
1	-	1	-	4	-	4	-	5	10	16	12	14	7

В 1913 році у Вовчанську були відкриті курси сестер милосердя.

Перша світова війна, революція 1917 року сприяли руйнуванню медико-санітарної служби в районі. Зменшилась кількість лікарняних ліжок, гостро відчувався недолік медичних кадрів. Лише в 20-ті роки відбулося корінне перевлаштування всієї системи охорони здоров'я. Медичне обслуговування почало створюватись на зовсім нових принципах: проводились широкі заходи санітарно-протиепідемічного характеру, посилилась боротьба проти соціальних хвороб. Здаються майже неймовірними ті труднощі, з якими на той час спіткнулися медичні працівники; вся діяльність того періоду була суцільним трудовим подвигом. В амбулаторіях день і ніч чергували фельдшери, акушерки та сестри милосердя.

В кінці 30-х років була відкрита дитяча консультація, до штату якої вперше була введена посада патронажної медичної сестри. Почала зростати потреба в середніх медичних працівниках, в результаті чого в 1930 році був відкритий Вовчанський медичний технікум. В 1944 році при Вовчанській поліклініці почала працювати станція швидкої допомоги, до штату якої був введений один фельдшер і одна санітарка.

З кожним роком покращувалось медичне обслуговування населення району, розвивалась лікувально-профілактична сітка, піднімався авторитет та рівень підготовки медичних кадрів.

Змінювались епохи та вожді, на зміну однієї суспільно-економічної формації приходила друга. Проаналізувавши дослідження розвитку медицини на Вовчанщині, ми прийшли до висновку, що завжди незмінним залишався високий професіоналізм та рівень культури медичних працівників, їх активна життєва позиція, почуття обов'язку, готовність завжди прийти на допомогу людям, а саме лікувати та полегшувати страждання хворих.

В процесі дослідницької роботи можна зробити висновок: медицина Вовчанщини крокує шляхом змін на краще. 200 років щоденної самовідданої роботи медиків Вовчанщини... За цей зовсім не простий час із маленької лікарні вона перетворилась у сучасну районну лікарню. Сьогодні це Комунальний заклад охорони здоров'я «Вовчанська центральна районна лікарня», що впевнено крокує у майбутнє, пам'ятаючи славні традиції попередніх років. Колектив медичних працівників передає свій багатий досвід молодому поколінню. Їх праця воістину героїчна і гуманна – зцілювати, повертати здоров'я та рятувати людям життя!

Ти довірся тим рукам умілим,
Що творити можуть чудеса,
Людам, що любов'ю й словом щирим
Повертають зорі в небеса.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Т. М., История развития здравоохранения Волчанского района / 1797–1990 гг. – Волчанск, 2010. – 110 с.
2. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Под ред. В.Д. Петрова, В.Д. Братуся, К.Ф. Дупленко. – К.: Медиздат, 1954. – 438 с.
3. Попов М.К. О состоянии медицины в Волчанском уезде / В кн.: Труды VI съезда земских врачей и представителей земств Харьковской губернии 1896 г. – Х.: 1986. – С. 198–214.
4. Труды восьмого съезда представителей земских учреждений Харьковской губернии по санитарной части, 1904 г. Протоколы заседаний и доклады секций. – Х., 1905.
5. Хорош И.Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918–1920 г.г.). – К.: Медиздат УССР, 1963. – 14 с.
6. Хворостанский М.А. Обзор состояния медицины в Харьковской губернии в 1904–1910 г.г. – Х., 1912.

УДК 615.45:616.36-002.053

*Шухрат Уралов, Шоира Ибатова, Феруза Маматкулова,
Назира Каримова, Фозил Абдурасулов
(Самарканд, Узбекистан)*

ПРИМЕНЕНИЕ УРСОДЕЗОКСИХОЛЕВОЙ КИСЛОТЫ ПРИ ЛЕЧЕНИИ ХРОНИЧЕСКИХ ГЕПАТИТОВ У ДЕТЕЙ

В статье рассматриваются вопросы клинико-лабораторной оценки при применении урсодезоксихолевой кислоты при хронических гепатитах у детей. Обследовано 56 детей с хроническими вирусными гепатитами В и С. Выявлена клиническая и биохимическая эффективность УРСОСАНа течение хронических вирусных гепатитов.

***Ключевые слова:** хронические гепатиты, урсодезоксихолевая кислота.клинико-лабораторная оценка, эффективность, дети.*

The article deals with the clinical and laboratory assessment of the use of ursodeoxycholic acid in chronic hepatitis in children. 56 children with chronic viral hepatitis B and C were examined. Clinical and biochemical efficacy of URSOSAN on the course of chronic viral hepatitis was revealed.

***Key words:** chronic hepatitis, ursodeoxycholic acid. Clinical and laboratory evaluation, effectiveness, children.*

Актуальность. Все новые клинические исследования подтверждают эффективность применения урсодезоксихолевой кислоты (Урсосан) при хронических гепатитах, которые играют важную роль при заболеваниях печени. При лечении хронических гепатитов В и С наряду с противовирусной терапией, важная роль принадлежит коррекции холестаза. Так, помимо известного токсического действия гидрофобных желчных кислот на гепатоциты и эпителий желчных протоков, внутрипеченочный холестаз запускает ряд патологических процессов, которые инициируют и поддерживают апоптоз [1, 2, 4, 6]. Независимо от того, протекает он с видимой желтухой (манифестный) или без нее (субклинический) холестаз присутствует при всех заболеваниях печени [3, 5, 7].

Цель исследования. Оценить эффективность применения Урсосана при лечении хронических вирусных гепатитов у детей.

Материалы и методы исследования. На базе гастроэнтерологического отделения Самаркандского областного детского многопрофильного медицинского центра было обследовано 56 детей с хроническими вирусными гепатитами В и С. Все дети находились в не репликативной фазе с манифестным или субклиническим холестазом. Наблюдаемые дети были в возрасте от 6 до 14 лет, из них девочек – 25, мальчиков – 31.

Больные были распределены на 2 группы, I группа 25 детей получила стандартную, общепринятую терапию с применением гепатопротекторов и желчегонных препаратов, II группа получила монотерапию в виде применения урсодексихолевой кислоты (Урсосан) в дозе 10-12 мг/кг массы тела внутрь в капсулах 1 раз в сутки перед ночным сном. Длительность применения Урсосана составила 6 недель. Препараты интерферона не были назначены.

Помимо общепринятых клинико-биохимических параметров, исследовались и оценивались уровень общего холестерина (ОХ), холестерина липидов низкой плотности (ЛПНП), триглицеридов (ТГ) и активность щелочной фосфатазы (ЩФ), все исследования проводились на биохимическом анализаторе. Также проводилось динамическое ультразвуковое исследование печени и желчевыводящих путей.

Результаты исследования и их обсуждение. Анализ результатов исследования свидетельствует о клинической и биохимической эффективности Урсосана. Так, при

сравнении с I группой во II группе такие диспепсические явления как тошнота, рвота, чувство тяжести в эпигастриальной области купировались на $3,3 \pm 0,8$ день ($6,2 \pm 1,1$ день, $P < 0,01$). Тенденция к уменьшению размеров печени у детей II группы наблюдалась на $14,3 \pm 2,5$ день, по сравнению с детьми I группы ($20,5 \pm 3,6$ день, $P < 0,001$). Улучшение общего самочувствия у детей II группы наблюдалось уже на первой неделе от начала лечения у 78% больных, тогда как в I группе данный процент составил всего лишь 32%.

Сравнительное биохимическое исследование показало выраженный положительный эффект применения Урсосана в качестве монотерапии. Нормализации уровня общего билирубина наступила на $7,7 \pm 1,5$ день у детей II группы, по сравнению с I группой – $13,3 \pm 2,2$ день ($P < 0,001$).

У пациентов обеих групп до лечения наблюдалось увеличение активности трансаминаз. У детей, получивших Урсосан положительная динамика наблюдалась уже на 2-ой неделе от начала приема данного препарата. Так, содержание АлАТ на 2-ой неделе имело тенденцию к снижению и составила $14,3 \pm 1,5$ ЕД/л, в отличие от детей I-ой группы, где содержание АлАТ находилось в пределах $16,7 \pm 2,2$ ЕД/л. После 6 недельного курса применения Урсосана уровень АлАТ у детей II группы составил $11,3 \pm 1,8$ ЕД/л, тогда как у детей I группы данный показатель составил $13,0 \pm 1,8$ ЕД/л.

У детей, получивших Урсосан, также наблюдалось достоверное снижение биохимических маркеров холестаза, таких как щелочная фосфатаза. Так, если ее уровень до начала терапии составил $166,33 \pm 22,18$ ЕД/л и $160,54 \pm 32,54$ ЕД/л соответственно в I и II группе, то после лечения во II группе отмечалось достоверное снижение данного показателя, что составило $98,15 \pm 12,75$ ЕД/л, ($P < 0,001$). Тогда как в I группе изменение данного показателя не имело достоверных различий $150,32 \pm 27,74$ ЕД/л. Уменьшение показателей щелочной фосфатазы у детей применявших Урсосан было обусловлено замещением токсических желчных кислот урсодезоксихолевой кислотой, что ведет к уменьшению их всасывания в подвздошной кишке и поступлению в печень. Встраиваясь в мембрану гепатоцитов, урсодезоксихолевая кислота повышает их резистентность к повреждающему действию токсических жирных кислот, оказывая гепатопротективный эффект.

Показательна динамика содержания липидов, так исходные значения ТГ, ОХ крови и холестерина ЛПНП имели показатели выше нормы в обеих группах. В группе получавших Урсосан уровень ТГ, являющихся основным компонентом гепатоцеллюлярных липидов, уменьшился на 40,1% от исходного, а в I группе снизился только на 15,4% ($P < 0,05$). На фоне проводимой терапии у пациентов II группы выявлено достоверная нормализация показателей ОХ и холестерина ЛПНП (соответственно на 35,5% и 17,2%) по сравнению с исходным уровнем. В I группе оно было незначительным - на 10,4% и 9,8%. Выявленный антихолестеринемический эффект при приеме Урсосана можно связать со снижением его образования в гепатоцитах вследствие торможения активности фермента гидроксиметил-глутарил-КоА-редуктазы, а также уменьшением абсорбции холестерина в кишечнике.

Выводы. Таким образом, выявлено многостороннее благоприятное влияние Урсосана на течение хронических вирусных гепатитов, что рекомендует применение данного препарата в качестве фоновой терапии, как в виде самостоятельной, так и в комплексной терапии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Рейзис А.Р. Хронические вирусные гепатиты – общая проблема педиатра, инфекциониста и гастроэнтеролога // Доктор. – 2008. – №1. – С.1-3.
2. Рейзис А.Р., Никитина Т.С. Дрондина А.К. и др. Урсодезоксихолевая кислота как фоновая терапия заболеваний гепатобилиарной системы у детей и подростков // Российский гастроэнтерологический журнал. – 2001. – №1. – С. 86-91.
3. Кан В.К. Диагностика и лечение больных с синдромом холестаза // Русский медицинский журнал. – 1998. – №6(7). – С. 460-72.

4. Коровина Н.А., Захарова И.Н. Холепатии у детей и подростков. Руководство для врачей. – М., 2003. – 68 с.
5. Шерлок Ш., Джули Дж. Заболевания печени и желчных путей. – М.: Гэотар Медицина, 1999. – С.250-273.
6. Надинская М.Ю. Заболевания печени, протекающие с синдромом внутрпеченочного холестаза // Consilium medicum. – 2002. – №4(6). – С.286-290.
7. Яковенко Э.П., Григорьев П.Я., Агафонова Н.А., Яковенко А.В. Внутрпеченочный холестаз – от патогенеза к лечению // Практикующий врач. – 1998. – №13(2). – С. 20-23.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

УДК 631.5:582.683.2

Лідія Кононенко
(Умань, Україна)

ЗНАЧЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИРОЩУВАННЯ РИЖІЮ ЯРОГО

У статті показується значення олійних культур, зокрема рижю, площі посіву та споживання рослинних олій в світі. Детально описується рекомендована технологія вирощування рижю ярого в різних ґрунтово-кліматичних зонах України.

Ключові слова: олійні культури, площі посіву, рижій ярий, технологія вирощування, догляд за посівами, збирання врожаю

The article shows the importance of oil crops, including false flax, seeding areas and consumption of vegetable oils in the world. The recommended technology of growing spring false flax in different soil and climatic zones of Ukraine is described in detail.

Keywords: oil crops, sowing areas, spring false flax, growing technology, crop tending, harvesting

Олійні культури все більше привертають увагу як джерело відновлювальної сировини для хімічної промисловості та енергетики. Спектр застосування таких культур для технічних цілей надзвичайно широкий – від використання в якості вихідного матеріалу для хімічного синтезу до застосування у вигляді мастильних засобів і перспективного виду пального. За останні 10-15 років споживання рослинних жирів у розвинених країнах світу зросло на 46-72%, а в окремих досягнуло 30 кг на рік на душу населення (Нідерланди). Виробництво рослинних жирів у 10-20 раз дешевше, ніж тваринних [1]. Як показують розрахунки, для одержання 1 тонни вершкового масла слід утримувати 11 корів, на вирощування кормів для їх годівлі потрібно близько 10 га землі і на догляд майже 300 людино-годин на рік. Одну тонну рослинної олії можна виробити з 1 га посіву соняшника чи ріпака при затратах 15-40 людино-годин. До того ж з цієї площі отримують до 1 тонни рослинного білка, вартість якого в 5-10 разів менша, ніж вартість білка в продуктах мікробіологічного синтезу [2]. В Україні ж виробництво рослинної олії є незначним: споживання складає лише 23 г на душу населення на добу [3].

В Україні рижій вирощують на незначних площах в Поліссі та північному Лісостепу, хоча є всі можливості значно розширити його площі у північній частині Лівобережного Лісостепу та Степу. Середня врожайність насіння рижю – 10-12 ц/га. Насіння містить понад 40% олії та 30% сирого протеїну. У народному господарстві використовують переважно олію: нею змащують частини різноманітних механізмів, застосовують у миловарінні, для виготовлення оліфи, лаку, а також у текстильній та металургійній галузях промисловості. Завдяки унікальному співвідношенню жирних кислот вона має великі перспективи застосування в медицині для лікування ран, що довго не загоюються, а також проти атеросклерозу, діабету та інших тяжких захворювань. Олію рижю використовують і дня харчових потреб, але за смаковими властивостями вона значно поступається соняшниковій через гіркуватий смак. До того ж, за тривалого зберігання ця гіркуватість посилюється. У США та Канаді цю олію нині за якістю відносять до рівня Омега 3, оскільки вона містить від 35 до 40% ліноленової кислоти. Макуха рижю багата на азотисті речовини та олії, тож після спеціальної обробки її можна вважати високопоживним кормом, що не поступається за харчовою цінністю іншим видам макух. У 100 кг макухи міститься до 115 кормових одиниць. Кострицю з рижю використовують для виробництва високоенергетичних гранул та брикетів [4, 5].

Рижій добре росте на всіх типах ґрунтів, особливо на чорноземах, легких супіщаних та опідзолених. Мало придатні для його вирощування глинисті важкі ґрунти, на яких він потерпає від ґрунтової кірки, через що знижується схожість, і врожайність на такому ґрунті не перевищує 12 ц/га. Насінневі ділянки краще розміщувати на незабур'яnenих ґрунтах із достатнім рівнем родючості [6].

Правильний набір культур у сівозміні сприяє раціональнішому використанню земельних ресурсів, зменшенню енерговитрат на вирощування одиниці продукції, зниженню пестицидного навантаження, поліпшенню екологічного стану та збереженню корисної ентомофауни. За допомогою рижію ярого можна досягати позитивних результатів, зокрема щодо насиченості сівозміни соняшником та зерновими культурами, збереження рівня виробництва олії, а також ефективного використання зайнятих парів [7]. Культура дає добрі врожаї в разі сівби після пару, позитивно реагує на внесення мінеральних добрив. Крім цього, на відміну від інших культур родини капустяних, у посівах рижію практично немає шкідників, їх не вражають хвороби, отже, за умов постійного здороження енергоносіїв та пестицидів можна значно знизити витрати на його вирощування. Найкращими попередниками для рижію в Поліссі є озимі зернові та просапні культури, особливо картопля, льон, у Лісостепу – озимі та ранні ярі зернові, кукурудза, картопля, буряк цукровий, у Степу – озимі та ранні ярі зернові, буряк цукровий, картопля, овочі, баштанні. За 3-4 роки рижій можна повертати на попереднє місце вирощування [8].

Аби отримувати хороші врожаї, поле слід максимально очищати від бур'янів та видаляти рослинні залишки. Одразу після збирання попередника стерню лушать дисковими знаряддями в один або два сліди на глибину від 6 до 8 см. За 10-15 днів поле лушать удруге: у разі сильного засмічення бур'янами (понад 100 шт./м²) – на глибину 8-10 см, засмічення за наявності коренепаросткових бур'янів – 12-14 см. Зяблеву оранку проводять за 18-25 днів після останнього лушення: в Поліссі – на глибину від 18 до 20 см, у Лісостепу – 20-22 см, у Степу – від 28 до 30 см. У зонах, де спостерігається вітрова ерозія та недостатнє зволоження за збирання пізніх попередників, застосовують безполицевий обробіток ґрунту. Плоскорізний обробіток проводять після лушення стерні на глибину 20-22 см (за відсутності багаторічних бур'янів – 12-14 см), потім чизелювання – на глибину від 35 до 40 см [9]. Для знищення бур'янів та вирівнювання поверхні ґрунту поле до настання морозів культивують на глибину від 10 до 12 см з одночасним боронуванням. Рано навесні, тільки-но ґрунт досягне фізичної стиглості, проводять розпушування боронуванням у два сліди. За день до сівби ще раз культивують на глибину загортання насіння. Для отримання дружних сходів поле слід коткувати до та після сівби кільчастими котками. Просторова ізоляція від інших хрестоцвітих культур становить 1000 м [9, 10].

Рижій сіють у ті самі строки, що і ранні ярі культури. У районах, де вологи достатньо, сівбу можна проводити пізніше, в цьому разі за умови передпосівної культивування поля звільняються від бур'янів, що сприяє кращому росту й розвитку рижію.

До високопродуктивних сортів рижію ярого, районованих в Україні, належать: Гірський, Клондайк, Престиж, Степовий 1 та Міраж, які відзначаються переважно стійкістю до вилягання, розтріскування стручків та обсіпання насіння, а також є середньо-стійкими до шкідників та хвороб. Потенційна врожайність перевищує 30 ц/га [1].

Сіяти рижій можна як звичайним рядковим способом, так і широкорядно – на насінневих ділянках, а також на полях, недостатньо забезпечених вологою. Коли поле добре підготувати восени, то за ранньої сівби достатньо передпосівного боронування. Якщо сіяти пізніше, потрібно провести культивування з одночасним боронуванням та передпосівним коткуванням [10].

Оптимальна норма висіву в разі точної сівби анкерними сошниками становить 2-4 кг/га, за звичайної рядкової сівби дисковими сошниками – 10-12 кг/га, а якщо сіють через анкерні сошники зерно-трав'яних сівалок – 6-8 кг/га. Кількісна норма висіву насіння в Поліссі та в Лісостепу становить 1,4-1,5 млн схожих насінин на гектар, у Степу – від 1,1 до 1,4 млн

шт./га. За широкорядної сівби та високого рівня агротехніки кількісну норму можна зменшити до 0,8 - 1,2 млн схожих насінин на гектар [11]. Для сівби не слід використовувати насіннєвий матеріал з ділянок, уражених аскохітозом і кореневою гниллю та борошнистою россою, а також з ділянок, де кількість рослин, уражених вірусами, була понад 15%. В оптимальні строки сівби глибина висівання – від 0,5 до 2 см, а в разі пізніших строків та підсихання верхнього шару ґрунту насіння висівають на глибину 3-4 см з обов'язковим післяпосівним коткуванням. Сіяти краще сівалками «Клен», «Містраль» та іншими вітчизняного та закордонного виробництва, які можна відрегулювати на потрібну норму висіву та рівномірний розподіл насіння в ґрунті. Перевагу слід надавати сівалкам з анкерним типом сошників [6, 8].

Сходи рижю можна боронувати упоперек напрямку сівби та обробляти посіви інсектицидами проти шкідників (за потреби). Для боротьби з бур'янами використовують гербіциди суцільної дії до сівби чи вибіркової дії – під час вегетації рослин (для цього придатні всі гербіциди, зареєстровані для використання на ріпаках і гірчицях). У разі виявлення шкідників та ознак хвороб на посівах рижю слід застосувати інсектициди і фунгіциди, передбачені «Переліком пестицидів та агрохімікатів», у способах та в нормах, що ним регламентовані.

Рижій добре реагує на забезпеченість ґрунту поживними речовинами. Культура потребує мінеральних добрив, особливо фосфорних; їх вносять під час сівби в рядки в нормі P_{20} . Під зяблеву оранку рекомендується вносити повне мінеральне добриво в нормі $N_{20}P_{45}K_{45}$ [8].

Задля забезпечення рижю мікроелементами (молібден, бор) ними збагачують мінеральні добрива або перед сівбою обробляють насіння. Додавання бору і молібдену необхідне, якщо їх вміст у ґрунті нижче за 0,3 мг/кг. На кислих ґрунтах слід вносити молібден, на нейтральних – бор. Найкращий спосіб застосування молібдену – передпосівна обробка насіння 0,3%-вим розчином молібтату амонію. Для збагачення ґрунту молібденом або бором під час сівби вносять у рядки суперфосфат, гранульований з молібденом або бором, із розрахунку 10 кг/га д.р. за фосфором.

Важливу роль в одержанні високих врожаїв хрестоцвітих поряд з азотом, фосфором і калієм відіграє сірка. Всі хрестоцвітні культури потребують для свого росту і розвитку підвищеного вмісту сірки в ґрунті. На ранніх стадіях росту рижю необхідно незначної кількості сірки, яка покривається за рахунок наявності в ґрунті вільних сульфатів. З наростанням вегетативної маси потреба в сірці зростає. Симптоми нестачі сірки у рослин рижю як і в всіх хрестоцвітих проявляються пожовтінням листя між прожилками, хлоротичним виглядом і ламкістю їх, втратою кольору квітами, відсутністю зав'язі, зменшенням розмірів стручків. При цьому затримується ріст рослин, а період вегетації різко скорочується. Серед форм азотних добрив найбільш доцільно використовувати в посівах хрестоцвітих сульфат амонію [12]. Кращим часом для такого підживлення вважається період стеблуння і бутонізації.

Рижій збирають роздільно або прямим комбайнуванням за вологості насіння не більше ніж 10%. Скошений у валки рижій після підсихання підбирають і обмолочують переобладнаними комбайнами для збирання дрібнонасінних культур. Сучасні сорти різні за строками дозрівання. Роздільне збирання починають, коли нижні стручки побуріли і насіння в них затверділо, або якщо поле сильно чи середнє забур'янене. Прямим комбайнуванням культуру збирають, коли 90-100% бобів побуріють, а вологість насіння коливається в межах від 20 до 25%. На сильно забур'янених площах проводять десикацію. Її доцільність визначають кількісним або ваговим співвідношенням бур'янів і культурних рослин.

Найкращими для збирання рижю є комбайни «Славутич», імпорتنі типу «Джон Дір», «Claas» та інші. Режим роботи органів комбайна встановлюють згідно з технічним паспортом і значеннями показників попередніх регулювань молотильного апарата [9].

Відразу після збирання культуру очищують від домішок зелених частин рослин та соломи і підсушують до рівня вмісту вологи 8-10% на потокових лініях, обладнаних

зерносушильними та зерноочисними машинами, згодом за потреби доводять до кондиційної вологи. Бите і пошкоджене насіння відокремлюють повітряним потоком зі швидкістю 12 м/с. Насіння сушать поступово у шахтних зерносушарках, дотримуючись відповідних режимів (зменшення вологи за один прогін – не більше ніж 4%). Для всіх категорій насіння вологість не повинна перевищувати 10%.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рижій ярий // Насінництво – 2006. – №8. – С. 8.
2. Рожкован В. Рижій – альтернативна олійна культура та перспективи її розвитку / В. Рожкован // Пропозиція. – 2003. – №1. – С.46–47.
3. Тетерещенко Н.М. Особливості технології вирощування рижію ярого в умовах центрального Лісостепу // Вісник аграрної науки. – 2001. – № 7. – С. 72–74.
4. Петров В.М. Структура виробництва і споживання рослинних олій у світі // Економіка АПК. – 1997. – №11. – С.78–81.
5. Сайко В. Проблеми білка та олії // Агро–Світ України. – 1999. – №9. – С.13.
6. Чехов А., Аксьонов, Поляков О. Олійні культури для весняної сівби А. Чехов, Аксьонов, О. Поляков // Агро-бізнес сьогодні. – 2006. – №1/2. – С. 20–22.
7. Кифорук І. Олійні хрестоцвіті культури економічна та екологічна перспектива / І. Кифорук // Агро бізнес сьогодні. – 2007. – С. 24.
8. Зінченко О.І. Рослинництво: Підручник / О.І. Зінченко. – Умань: Сочінський М.М., 2016. – 612 с.
9. Овсяникова Л. Первинна обробка дрібнонасіненних олійних культур приховує науку маловідомих особливостей / Л. Овсяникова // Зерно і хліб. –2006. – №1. – С. 30–31.
10. Семенов В., Кухта Г. Дизельное топливо из рапса // Хранение и переработка зерна. – 2000. – №1-2. – С. 59–61.
11. Сайко В.Ф. Землеробство на шляху до ринку. – К.: Інститут землеробства УААН. – 1997. – 48 с.
12. Супіханов Г. Б. Ріпак та продукти його переробки // Економіка АПК. – 2000. – №1. – С. 44–46.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ

*Анастасія Гайдар, Вероніка Дем'яненко
(Суми, Україна)*

**СУЧАСНИЙ ДИЗАЙН І ОПОРЯДЖЕННЯ СТЕЛІ
В ЖИТЛОВИХ І ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЛЯХ**

Прогрес технологій в будівництві. Сучасний дизайн та способи опорядження стелі як найбільш оптимальне поєднання практичності та естетичності.

Ключові слова: дизайн, опорядження, будівництво, стеля, гіпсокартонні плити, полівінілхлоридні плівки.

The progress of technology in construction. Modern design and ways of ceiling decoration as the best composition of practical and esthetical parts.

Key words: design, facing, construction, ceiling, plasterboard, PVC film.

Кожне приміщення тієї чи іншої будівлі має своє функціональне значення, саме тому існує безліч варіантів оздоблення стелі, які будуть практичними, безпечними та естетично привабливими на кухні чи у коридорі, у кімнаті чи у санвузлі. Наприклад, беручи до уваги житлові будівлі, ми можемо розглянути невід'ємну частину кожного будинку – кухню. Одними із найдешевших способів опорядження стелі кухні є опорядження її пінопластовими плитами чи миючими шпалерами. З точки зору практичності ці два варіанти є доволі вигідними, адже їх можна легко очистити та змонтувати. Тому, як ми бачимо, питання опорядження стелі, насправді, є не таким легким, як може здатися на перший погляд.

З кожним роком спеціалісти у сфері дизайну інтер'єрів відкривають все нові шляхи для втілення своїх бажань та ідей у реальність. Вони знаходять оригінальні способи для забезпечення естетичної привабливості, незважаючи, на деякі труднощі, які виникали при влаштуванні стелі.

Дизайн стає складнішим у своєму виконанні, через те, що намагається відповідати одразу кільком важливим факторам: технологічним, соціально-економічним і культурним.

Протягом деякого часу для більшості з нас побілка та фарбування водоемульсійною фарбою був одним із найліпших способів опорядження стелі, згодом цей спосіб став традиційним. Побілка та фарбування потребують ідеально рівної поверхні з акуратними стиками плит перекриття. Але незважаючи на це, фарбування водоемульсійною фарбою є одним із найбюджетніших варіантів опорядження стелі. Якісно реконструйована та пофарбована стеля виглядає доволі естетично та привабливо.

Трохи пізніше почали обклеювати стелі шпалерами – під ними простіше сховати різні дефекти стелі. З точки зору соціально-економічного фактору цей спосіб є бюджетним, але, незважаючи, на його дешевизну, є доволі трудомістким. Існує безліч варіантів дизайну шпалер: від комбінацій різних малюнків до їх пофарбування. Рідкі шпалери довго зберігають свій початковий вигляд під час експлуатації.

На сьогоднішній день вибір матеріалів та систем для опорядження стелі дуже великий. Це: касетони, панелі типу "вагонка", натяжні та підвісні стелі тощо.

Нововведенням для нас стали натяжні стелі, з їх впровадженням відкрились зовсім нові можливості оформлення та інтер'єру вцілому. Це дорого коштуючі матеріали, які призначені для декору самих елітних, "модних" інтер'єрів, які знаходять все більше прихильників.

Натяжні стелі можуть мати різну фактуру: матову, глянцевою, під замшу, сатин. Вибираючи матовий варіант, ви отримаєте той же ефект, що й від звичайного кольору, але ідеально гладенького та ідеально пофарбованого. Сатиновий та оксамитовий – своєю поглинаючою м'якістю створять особливу атмосферу затишку та комфорту. Лаковий

дозволить досягнути ефекту дзеркальності і тим самим візуально розширить приміщення, стеля вашої квартири перетвориться у велике дзеркало, а кімнати наберуть величі залу палацу з високими склепіннями.

Натяжні стелі – це безмежні можливості для дизайну, практичність, гігієнічність, безпека та надійність. Вони відповідають міжнародним вимогам з пожежної безпеки та екології, не підтримують горіння і не виділяють при цьому токсичних речовин.

Ще одним із універсальних та недорогих видів опорядження є підшивна стеля, яка дозволяє здійснити дизайнерську задумку. Влаштування гіпсокартонних панелей доволі складний процес, який потребує чималих зусиль. Листи гіпсокартону відмінно вирівнюють та приховують всі дефекти стелі. Простір який утворився між стелею та плитами перекриття можна непомітно заповнити комунікацією та дротом.

Одним із найбільш практичних та екологічних матеріалів для оздоблення стелі є натуральне дерево. Цей матеріал використовується для створення інтер'єрів у класичному стилі, еко-стилі кантрі. Стелі з дерева є невід'ємною частиною цих стилів.

Стелі з натурального дерева мають багато позитивних властивостей:

- екологічність;
- теплоізоляція;
- паропроникність;
- довговічність;
- міцність;
- простота монтажу і демонтажу;
- відсутність необхідності спеціальної підготовки поверхні перед монтажем;
- можливість приховати за обшивкою стелі електропроводку та комунікації;
- велика різноманітність дизайнерських ідей.

До негативних властивостей деревини відносять горючість і невологостійкість.

Головними рисами сучасного дизайну стелі є функціональність, візуальна відкритість, неординарні кольорові рішення, прагнення до мотивів природи та відсутність яскраво виражених акцентів.

Для доповнення інтер'єру використовують фотошпалери. Вони створюють враження завершеності в інтер'єрі.

Цікаво виглядають натяжні стелі, котрі підсвічуються із середини. Завдяки ним з'являється атмосфера романтичності.

Тож, у підсумку хочемо сказати, що сучасна стеля є одночасно як лаконічною так і оригінальною. Прості форми та насичені кольори, функціональні конструкції та респектабельні фактури, бюджетні, але якісні матеріали – все це є основними критеріями, про які ми повинні пам'ятати оформлюючи стелю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карапузов С.К., Соха В.Г., Остапенко Г.Е. Матеріали і технології в сучасному будівництві. Підручник. – К.: Вища школа, 2004. – 416 с.
2. ООО «Хенкель Баутехник (Украина)» Технологичесие карты с применением материалов CEREZIT. – К.: Отдел продаж и маркетинга, 2003. – 166 с.
3. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://cv-potolok.net.ua/interer/5071-dizayn-stel-na-kuhn.html>
4. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://faynpani.com/dizain-stel-150-foto/>

Науковий керівник – І.В.Придатко

*Віра Дермільова
(Суми, Україна)*

«АЛЬТЕРНАТИВНІ» ТЕХНОЛОГІЇ

Наплавлення, як технологія укладання матеріалів гідроізоляції, забезпечила не тільки зменшення об'ємів і часу виконання робіт із облаштування гідроізоляційного покриття, але й зменшила витрати. Нажаль, як це часто відбувається, надмірне використання одного призводить до забуття інших матеріалів і технологій.

Ключові слова: *наплавляючі матеріали, бітумно-полімерні матеріали, холодні бітумно-полімерні мастики, гідроізоляційний матеріал.*

Повсякденне застосування наплавляючих матеріалів призвело до незаслуженого забуття інших технологій. Внесли свій внесок і виробники бітумних і бітумно-полімерних матеріалів, які орієнтували своє виробництво майже виключно на наплавляючі матеріали. Досвід виконання покрівельних і гідроізоляційних робіт за 5 останніх років довів необхідність застосування відмінних від технологій наплавлення. Можна виділити три основних типи «альтернативних» технологій:

- застосування самонаплавляючих матеріалів;
- укладання матеріалів на холодні мастики;
- механічне кріплення матеріалу до основи.

Розглянемо кожну із наведених технологій більш детально.

Самоклеючі матеріали.

Приклеювання самоклеючих бітумно-полімерних матеріалів до основи відбувається за рахунок клеючих властивостей нижньої поверхні матеріалу, що обумовлено використанням самоклеючого бітумно-полімерного складу спеціальної рецептури необхідно лише видалити захисну силіконізовану плівку.

Завдяки своїй простоті, ця технологія доступна практично кожному і не потребує ні спеціальної підготовки, ні дорого вартісного обладнання (рис. 1).

Рис. 1.

Оскільки при укладанні не використовується відкрите полум'я, самоклеючі матеріали можна застосовувати на усіх видах основ, в тому числі горючих (деревина, пластик і т.д.). Високе значення адгезії дозволяє застосовувати самоклеючі матеріали і на металевих

поверхнях, в тому числі і металевих трубах. Відсутність шкідливих викидів і великогабаритного обладнання (балонів, пальників і т.д.) дозволяє не лише зменшити вартість робіт, але й виконувати роботи в закритих і обмежених приміщеннях. Оптимальні умови для застосування самоклеючих матеріалів – температура вище +10°.

Оцінюючи всі існуючі методи застосування бітумно-полімерних матеріалів, необхідно визначити, що самоклеючі матеріали є найбільш прості і безпечні в використанні матеріали.

Матеріали для укладки на холодні мастики

При використанні для приклеювання матеріалів на холодних бітумно-полімерних мастиках можна уникнути виникнення ряду серйозних недоліків, виникаючих на гідроізоляційному покритті при використанні відкритого полум'я. Таких, наприклад, як переплавлення матеріалу, коли в результаті довготривалої дії високої температури руйнується полімер, який входить до складу бітумно-полімерної суміші, що в кінцевому результаті, веде до помітного зниження фізико-механічних характеристик матеріалу і надалі до значного зменшення строку служби гідроізоляційного покриття.

Технологія закладки на холодні мастики дозволяє отримати гідроізоляційне покриття, поєднуючи переваги монолітного мастичного (висока еластичність та відсутність швів і з'єднань) і рулонно-гідроізоляційного (висока стійкість до розривних навантажень і механічних пошкоджень) покриттів (рис. 2).

Покрівельний матеріал вкладений на мастику

Цементна стяжка

Утеплювач

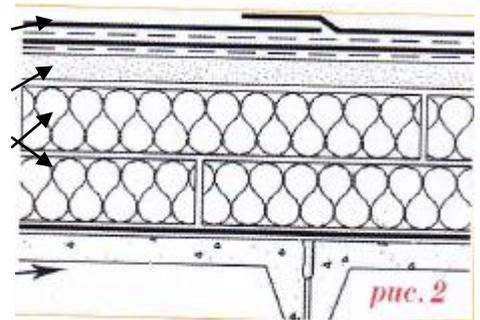

Рис. 2. Плити покриття

Для використання даної технології застосовуються спеціалізовані матеріали із захисним покриттям у вигляді дрібнозернистої посипки (забезпечує велику якість склеювання) і спеціальним типом армованої основи (крос армований поліефір для збереження стабільності геометричних розмірів матеріалу під час набору мастикою необхідної міцності склеювання).

Матеріали для механічного кріплення

Покрівельний або гідроізоляційний матеріал кріпиться до основи за допомогою спеціального кріплення. Це дозволяє створити гідроізоляційне покриття з високою стійкістю до деформації основи, що особливо актуально при використанні основ із профільованого листа (рис. 3).

Покрівельний матеріал

Утеплювач

Пароізоляція

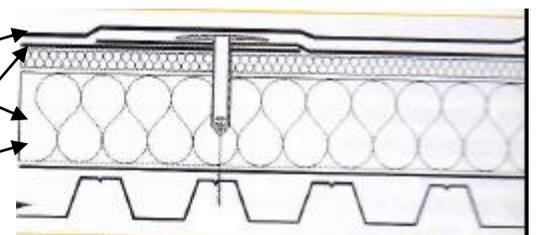
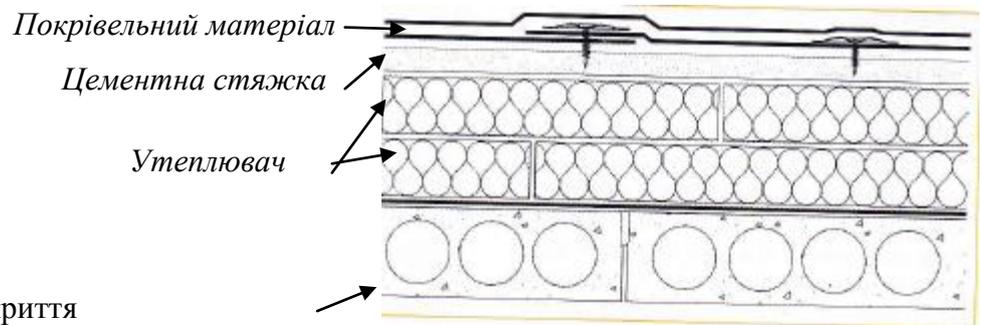

Рис. 3. Профлист

При подібному методі кріплення матеріалів не буває розривів гідроізоляційного килиму при розкритті тріщин в основі. Крім цього є можливість виконувати роботи безпосередньо по мінераловатному утеплювачу без влаштування бетонної стяжки, укласти покрівельне покриття на вологу цементно-піщану стяжку з послідувачим в будівництві дихаючої покрівлі (рис. 4).

Ще одна перевага – висока швидкість виконання робіт, особливо важливо при роботі в погану погоду.

Простоти і високій ефективності цих трьох методів ми отримуємо додатковий інструмент для виконання самих складних будівельних рішень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черненко В.К. Технологія будівельного виробництва. – К.: Вища школа, 2002. – 246 с.

*Віта Задорожна, Інна Кравцова
(Суми, Україна)*

ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКУ СУЧАСНИХ ОПОРЯДЖУВАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

Розглянуто питання ринку сучасних опоряджувальних матеріалів.

Ключові слова: шпалери, фарби, плитка, панелі, мікромінерали.

The question of finishing materials market today.

Key words: wallpaper, paint, tiles, panels, trace minerals.

На початку XXI століття розпочався інтенсивний розвиток будівельно-технологічних систем і впровадженням ефективних інноваційних технологій при будівництві та реконструкції будівель і споруд.

І якщо ще кілька десятиліть тому вибір опоряджувальних матеріалів на українському ринку був досить малим, то на сьогоднішній день для нас більш важливим є гармонійне поєднання кольорів та фактур, можливість комбінувати декор, їх довговічність та екологічна чистота.

Будівельно-опоряджувальні матеріали поділяють на 5 основних груп:

- Шпалери
- Фарби
- Панелі
- Плитка
- Мікромінерали

Шпалери – рулонний матеріал із різною основою та різним декоративним покриттям, який кріпиться до поверхні стін за допомогою клею. Перші шпалери з'явилися в Європі у XV столітті.

Завдяки шпалерам ми можемо надати приміщенню естетичного вигляду та зробити його затишним без зайвих зусиль.

Класифікація шпалер:

- За вагою:
  - Легкі
  - Середньої ваги
  - Тяжкі
- За вологостійкістю:
  - Звичайні
  - Вологостійкі
  - Ті, що миються
- За зовнішнім виглядом:
  - Гладкі
  - З рельєфним зображенням
  - Що імітують текстуру різноманітних матеріалів
- Під фарбування:
  - Ті, що не йдуть під фарбування
  - Ті, що йдуть під фарбування
- Самоклеїні:
  - Ті, що не є самоклеїними
  - Самоклеїні шпалери

Класифікація шпалер за матеріалами та технологією виготовлення:

- Паперові
  - Симплекс
  - Дуплекс
  - Зі ще одним додатковим шаром
- Акрилові
- Вінілові
  - Спінений вініл
  - Плоский вініл
  - Щільний вініл
- Текстильні
- Натуральні
- Флізелінові
- Склошпалери
- Металеві
- Рідкі
- Шпалери з фольги
- Поролонові шпалери
- Тафтинг-шпалери(килимові)
- Шпалери-листя
- Очеретяні шпалери
- Пробкові шпалери
- Шпалери з деревного шпону.

Сучасні фарби без зусиль наносяться на заґрунтовану стіну, не вигорають, не мають запаху, легко миються, не притягують пилу, з часом не тріскаються. Але головне – має безліч

кольорів, тонів, відтінків, малюнків, фактур, що зробить вашу оселю вишуканою та неповторною.

Всі фарби поділяють на водні і не водні.

Водні фарбування застосовують з декоративною метою для опорядження інтер'єра і зовнішніх поверхонь будинків. Водні фарбування бувають вапняні, клейові, цементні, силікатні і казеїнові.

До неводних фарбувань належать олійні, емалеві фарбування, лакові покриття. Неводні фарбування застосовують для захисту металевих конструкцій від корозії, дерев'яні від гниття, а оштукатурені від впливу вологи. Їх легко мити і очищати від бруду.

Панелі є одним із найпопулярніших матеріалів зовнішньої та внутрішньої обробки.

Пластикові панелі мають різноманітні фактури такі як: імітація каменю, дерева, кахельної плитки.

Перевагами пластикових панелей є :

- довговічність,
- вогнетривкість,
- вологостійкість,
- антистатичність.

Алюмінієві панелі за гамою кольорів не поступаються жодним з існуючих опоряджувальних матеріалів. Основними перевагами алюмінієвих панелей є гнучкість і міцність. Алюмінієві панелі не піддаються корозії і служать багато років. За допомогою алюмінію можна втілити будь-які ідеї, а також завдяки різноманітності кольору можна створити безліч ефектів.

Керамічна плитка є одним із найпоширеніших матеріалів на сучасному ринку. це тонкі листи різних розмірів, які використовують для облицювання стін та підлоги.

Керамічна плитка може бути глазурована та не глазурована.

Глазурована плитка має досить важливі естетичні якості (художнє оздоблення, відтінки, лиск та інше) та технічні (опір воді, твердість).

На не глазурованій плитці створюють декоративні ефекти за допомогою вошіння та поліровки яких раніше не могли досягти без глазуровання.

Мікромінерали (гранітний або мармуровий дрібняк) матеріал для опорядження як зовнішніх так і внутрішніх стін. Його використовують переважно у великих громадських приміщеннях, через те що він має досить масивний та холодний вигляд. Основними перевагами мікромінералів є довговічність, екологічна чистота та міцність, а також можливість створювати безліч візуальних ефектів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черненко В.К. Технологія будівельного виробництва. – К.: Вища школа, 2002.
2. Харабет В.В. Технологія будівельно-монтажних робіт : Підручник. – К.: Вища школа, 1995.
3. Данилов Н.Н., Булгаков С.Н., Зимин М.П. Технология и организация строительного производства. – М.: Стройиздат, 1988.
4. Карапузов С.К., Соха В.Г., Остапенко Т.Е., Матеріали і технології в сучасному будівництві. Підручник. – К.: Вища школа, 2004. – 416 с.
5. ООО «Хенкель Баутехник (Украина)» Технологичесие карты с применением материалов CERESIT. – К.: Отдел продаж и маркетинга, 2003. – 166 с.

Науковий керівник – І.В.Придатко

Богдана Степаненко, Дарина Вовк
(Суми, Україна)

ДИЗАЙН ТА ОПОРЯДЖЕННЯ СУЧАСНИХ СХОДОВИХ МАРШІВ В ЖИТЛОВИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЛЯХ

Оригінальні конструкції сходів. Історія сходів в кілька рядків. Сходи в будинку: різноманіття форм і конструкцій. Несучі конструкції сходів. Нові матеріали.

Ключові слова: дизайн, сходи, архітектура, історія сходів, нержавіюча сталь, деревина, скло, натуральне каміння, штучний мармур, сучасні пластики, метали, мідь, бронза, мультиплекс, ритм, динаміка, пропорційність, збалансованість, класика, модерн, хай-тек.

The original design of stairs. History of stairs in a few lines. Stairs in the house: the variety of shapes and designs. Bearing design stairs. New materials.

Keywords: design, steps, architecture, history stairs, stainless steel, timber, glass, natural stone, artificial marble, modern plastics, metals, copper, bronze, multiplex, rhythm, dynamics, proportion, balance, classic, modern, hi-tek.

Сходи в інтер'єрі будинку є важливим функціональним комплексом, який забезпечує можливість пересування між поверхами. Дизайн сходів повинен неодмінно відповідати загальному стилю, в якому оформляється весь інтер'єр будинку.

Адже в цій чудовій деталі дизайну інтер'єру присутні і ритм, і динаміка, і збалансованість, і пропорційність.

При правильному підході до дизайну сходів вона може стати "родзинкою" інтер'єру, його окрасою і основою для побудови загальної композиції.

В цілому будь-які сходи в житловому і громадському будинках повинні гармонійно вписуватися в його декоративному і фізичному просторі.

Оригінальні конструкції сходів

Створюючи дизайн сходів для власного будинку, бажаючи зробити його оригінальним, не схожим на інші, господар може вдаватися до різних вигадок, даючи можливість «розгулятися» своїй фантазії. Цікава конфігурація сходів і перил в поєднанні з правильно підібраним матеріалом може зробити домашні сходи унікальними, єдиними у своєму роді. Бажаючи заощадити простір, намагаючись максимально використовувати кожен квадратний метр площі, можна поєднати бічну сторону сходової будови з книжковою шафою, розташувати під сходами цілий гардероб або зробити комору для зберігання численної кількості речей домашнього вжитку. Дизайн таких сходів буде не тільки цікавим, але і досить практичним.

Відомі світові архітектурні дизайнери також працюють над створенням незвичайних сходових маршів. Дуже цікаво виглядає, наприклад, сходи, зроблені у вигляді клавіш фортепіано. Є безліч варіантів сходів з секретом, що складаються з криво розташованих сходинок неправильної форми. Ці сходи, звичайно, оригінальні і цікаві, але практичної користі в них мало.

Цей «конструктивний і функціональний елемент», як називають «східці» словники, відомий людині з тих давніх пір, як вона стала усвідомлювати навколишній світ. І перехопила людина її у тварин, полюючи за ними по «козячим стежках»: це і були перші, хай криві і кострубаті, але вже майже - сходи.

Історія сходів в кілька рядків

З тих пір сходи стали супроводжувати людину всюди, іноді набуваючи таємний або сакральний сенс, беручи участь в обороні міст або пов'язуючи людини з якимись «вищими силами». Адже жоден релігійний ритуал – будь то в індіанців майя або у древніх єгиптян, у

шанувальників Будди або послідовників Христа, не обходиться без сходів, як символ наближення до неба.

Сходи поступово стають важливим архітектурним елементом. Їх прикрашають ієрогліфи і різьблення, статуї і розписи. Ассірійці прикрашали їх рельєфами, на яких зображали левів і воїнів, стародавні греки використовували принцип сходів в будівництві храмів і амфітеатрів. Той же давньоримський Колізей – теж сходи! В середні віки секрети спорудження сходів – а вже тоді їх будівництво вимагало складних математичних розрахунків – зберігали гільдії майстрів сходів, передаючи їх від батька до сина.

Настає епоха Ренесансу і сходи стають одним з головних прикрас споруджуваних палаців. Кожна наступна епоха залишала свій відбиток на сходах. Класицизм повертав їй античні риси, бароко і рококо згибали її, прикрашаючи мозаїку або різьблені вигнуті перила. Модерн додав сходам неординарності і розмаху, ввели квіткові ковани деталі, так властиві його канонам.

«Зробити гарні сходи – складне архітектурне завдання» – так сказав ще в XVII столітті відомий англійський архітектор і поет сер Генрі Воттон. Так, поступово, з елемента, що зв'язує різні рівні будівлі, сходи перетворилася в одну з головних прикрас, часом стаючи центральним елементом архітектурної композиції.

Сходи в будинку: різноманіття форм і конструкцій

Роль і значення сходів в архітектурі сучасного індивідуального будинку важко переоцінити. Крім свого функціонального призначення – вертикального сполучного простору – сходи є також і надзвичайно виразним елементом інтер'єру і екстер'єру. Від їх розміщення залежить планування і об'ємна будова будівлі. З їх допомогою можна організувати зонування одного або декількох приміщень на різних рівнях будівлі, а продуманий «сценарій» зміни візуальних вражень при русі по сходах можуть додати інтер'єру динамічності і простору. Часто вони набуває зовсім незвичний вигляд і стають самостійним твором декоративно-прикладного та інженерного мистецтва.

Всередині будинку сходи можуть бути маршові, кругові або гвинтові. Конструкції прямокутних форм робляться з одного, двох і трьох маршів. Марш може бути прямолінійним, ламаним, криволінійним. На початку, у кінці і місцях повороту – для відпочинку при підйомі і спуску – влаштовуються сходові майданчики, зазвичай квадратної, прямокутної або напівкруглої форми.

Якщо сходи від майданчика розходяться на два марші, про них говорять, що вони мають дві гілки. Їх називають наскрізними, якщо освітлення йде через проліт між маршами по всій висоті, і відкритими, якщо зовнішня сторона не примикає до стіни.

Кругові і гвинтові сходи виконують, як правило, допоміжні функції, хоча сьогодні вони нерідко є такими ж творами мистецтва, як і основні. Їх крутизна – в межах 30-75 градусів. Майданчики для відпочинку не передбачені. Кругові сходи від гвинтових відрізняються тим, що мають круглу шахту посередині, тоді як гвинтова монтується на опорній колоні.

Несучі конструкції сходів

За способом кріплення сходинок до основи поділяють на кілька підвидів:

- *Маршеві сходи*: на косоурах і тятивах, на больцах (безкосоурні, консольні, висячі).
- *Гвинтові сходи*: на опорній колоні, монолітні.

Як відомо, в кожній країні розроблені конкретні нормативні акти, в яких викладено рекомендації, які необхідно дотримуватися при будівництві тих чи інших споруд. Існують деякі загальні правила, що регламентують установку сходів, а також основні параметри їх деталей.

Нові матеріали

Використання у виготовленні сходів нових ультратрамодних матеріалів, таких як: нержавіюча сталь (дзеркальна, кольорова, перфорована і з візерунками), скло, натуральний камінь, штучний мармур, сучасні пластики, мідь, бронза, різні сплави дозволяють прикрасити інтер'єр будь-якої стилістики: класики, модерну, хай-тека. Сходи, виготовлені з

мультиплексу – кілька шарів скла склеюються спеціальною смолою – оригінальні, міцні, красиві і чудово виглядають в басейні або в будинку стилю хай-тек. Дизайнери шукають нові засоби для втілення своїх ідей, найбільш точно відображуючи художні концепції і цінності постіндустріальної епохи. У цьому контексті викликом традицій можна вважати комбіновані сходи, які можуть бути і косоурними, і больцевими, і гвинтовими. Не менш цікаве спорудження авангардних сходів із пластику й оплавленого скла, розфарбованих у різні кольори. Скляні кольорові сходи можуть мати форму екзотичного дерева або зігнутого стебла, з вражаючими сходинками з клена. Алюмінієві гвинтові сходи з прямими сходинками зі скла, пластику або дерева в поєднанні з вигнутими балясинами дає великий простір для фантазії. Сходам можна надати вельми екстравагантну форму «хребета», «клапанів саксофона» або «рогів Золотої антилопи». Існують також сходи, що поєднують в собі морські та рослинні мотиви: блакитні або зелені сходи з нерівними краями імітують калюжі або краплі, а вигнуті балясини і хвилясті перила нагадують ліани або хвилясті потоки води. Шанувальників «індустріального» стилю зацікавлять сходи, що імітують водостічну трубу.

Прогрес в конструюванні сходів не зупиняється. На сьогоднішній день розроблені унікальні промислові технології виготовлення дерев'яних сходів, які базуються на результатах комп'ютерного моделювання, що враховують велику кількість різних параметрів. Комп'ютерне моделювання дозволяє побачити зовнішній вигляд майбутніх конструкцій ще на стадії їх розробки, проектні роботи такого типу зменшують ризик помилки в розрахунках і відповідно економлять кошти. В основі будови сходів закладено використання самонесучих тетивних конструкцій без додаткових опорних елементів (стовпів, стійок і т.п.). Це дозволяє створювати сходи будь-якої форми і в будь-яких умовах монтажу, так як технологія передбачає можливість коригування відхилень від геометрично правильних форм, які неминуче мають місце в реальному житті, а також розміщення сходів в нестандартних отворах.

Раніше ми вважали, що даний предмет інтер'єру повинен бути максимально зручним і не звертали увагу на естетичність. Але хто сказав, що не можна поєднувати зручність і практичність з вигадливым дизайном?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Харабет В.В. Технологія будівельно – монтажних робіт : Підручник. – К.: Вища школа, 1995.
2. Карапузов С.К., Соха В.Г., Остапенко Т.Е. Матеріали і технології в сучасному будівництві. Підручник. – К.: Вища школа, 2004. – 416 с.
3. Черненко В.К. Технологія будівельного виробництва. – К.: Вища школа, 2002.

Науковий керівник – І.В.Придатко

**ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ /
ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

*Лариса Зданевич
(Бердичів, Україна)*

**КОМПЛЕКСНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ «ОХОРОНА ПРАЦІ»,
СТВОРЕННЯ РОЗДАТКОВОГО ДИДАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ**

Пріоритетним напрямком діяльності педагогічних працівників є її спрямування на підвищення якості професійно-технічної освіти та оволодіння випускниками ключовими компетентностями.

Підвищення якості навчально-виховного та навчально-виробничого процесу значною мірою визначається системою засобів інформаційно-предметного забезпечення навчання, за допомогою яких викладач може реалізувати різні методи навчання.

Ключові слова: засоби навчання, паспорт КМЗ, навчальна документація, навчальні засоби для учнів, засоби для викладачів, дидактичні засоби на урок.

Існують різні підходи до класифікації засобів навчання, адже засоби навчання можуть бути: предметними (наочні посібники, натуральні об'єкти, технічні засоби, прилади), практичними (демонстрація досліду, графічна побудова, трудова діяльність), інтелектуальними (складаються із способів пізнавальної діяльності – логіки, інтуїції, уяви), емоційними (включають сукупність можливих емоційних переживань викладача й учнів – інтерес, задоволення, радість, прикрість – і способи їх прояву). [1]

В.Д.Чернилевський запропонував класифікувати традиційні засоби навчання за такими головними категоріями:

1. Підручники, навчальні посібники та інші друковані текстові засоби.
2. Прості візуальні засоби: оригінальні предмети, моделі, натуральні зразки, картини, діаграми, графіки тощо.
3. Механічні візуальні засоби.
4. Аудіальні засоби: програвачі, магнітофони, радіоприймачі, диктофони.
5. Аудіовізуальні засоби: телевізори, кіно- та відеокамери, відеомагнітофони.
6. Засоби, що автоматизують процес навчання: тренажери, комп'ютери, особливо останнього покоління, так звані засоби мультимедіа, що мають значні можливості розв'язання дидактичних задач. [2]

Засоби навчання полегшують роботу викладачів. Водночас їх використання під час занять значно полегшує пізнавальну діяльність учнів, допомагає їм сприймати не лише живе слово педагога, а й таку інформацію, яку викладач представити не в змозі. В зв'язку з цим слід наголосити на тому, що ефективність навчання залежить не лише від професійної компетентності викладача, використаних методів та організаційних форм, а й від засобів навчання, що забезпечують засвоєння учнями необхідної інформації та оволодіння ними ключовими компетентностями. [6]

Враховуючи те, що більшість засобів навчання добре розроблені в науково-педагогічній і методичній літературі з окремих загальноосвітніх предметів, у контексті нашої роботи інтерес становить проблема створення, оновлення засобів навчання з предмета „Охорона праці”.

До основи розробки теорії і практичного функціонування цієї системи покладено головні документи, за допомогою яких регулюється процес навчання в закладах професійно-технічної освіти, насамперед, освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника, зміст якої визначає соціально-економічне і народно-господарське значення професії майбутнього робітника, виробничо-технічні умови праці, її характер, вимоги виробництва до

загальноосвітньої, загально-технічної та професійної підготовки робітника, рівня його кваліфікації, містить основні вимоги та психофізіологічні особливості професії.

При визначенні змісту навчання з предмета „Охорона праці” викладачі повинні керуватись типовими навчальними програмами ДСПТО з відповідних професій, враховуючи вимоги Типової навчальної програми. В основному відмінності проявляються при вивченні теми 2 „Охорона праці в галузі”. [4]

Проаналізую напрямки оновлення та поповнення КМЗ з предмета на Державного навчального закладу «Бердичівське вище професійне училище». В цьому році в нашому навчальному закладі було оновлено кабінет „Охорони праці”. Викладачем на засадах системного аналізу змісту предмета „Охорона праці” був розроблений паспорт комплексно-методичного забезпечення, згідно з яким планомірно здійснюється робота щодо поповнення, удосконалення засобами навчання. Систематично паспорт КМЗ переглядається, удосконалюється відповідно до сучасних вимог за такими розділами:

- навчальна документація (навчальний план, програма, поурочно-тематичний план, плани уроків);
- навчальні засоби для учнів (підручники, навчальні посібники, конспекти уроків підготовлені викладачами, довідники);
- дидактичні засоби на урок (демонстраційне обладнання, наочне приладдя, програмне забезпечення для комп'ютерної техніки, дидактичні матеріали);
- засоби для викладачів (методичні розробки з кожної теми програми, методичні рекомендації, інформаційні матеріали про передовий педагогічний та виробничий досвід, законодавчі та нормативні акти з питань охорони праці).

В поточному навчальному році ми першочергово поставили за мету переглянути та удосконалити робочі навчальні програми з предмета „Охорона праці” з кожної професії відповідно до вимог ДСПТО. [5]

В основному наш ліцей в повному обсязі забезпечений підручниками: «Основи охорони праці» Л. Е. Винокурова, М.В. Васильчук, М.В. Гаман та «Охорона праці при виготовленні і монтажі металевих конструкцій», В.В. Сафонов, Л.М., Діденко, В.В. Мелашевич. Однак в даних підручниках недостатньо приділена увага такій темі уроку як „Психологія безпеки праці”. В деякій мірі дані питання висвітлені в навчальних посібниках „Основи охорони праці” за загальною редакцією Я.І.Бедрія (2008 р.), „Безпека життєдіяльності” за редакцією Є.П. Желібо, якими користуються викладачі. Тому ми плануємо придбати додатково літературу з даного питання. [9]

Немаловажним завданням є забезпечення державними нормативними актами з охорони праці для працівників відповідної професії, які встановлюють вимоги з охорони праці, виробничої санітарії і пожежної безпеки до упорядкування територій, приміщень, будівель, споруд, систем водопостачання, освітлення, опалення, каналізації і вентиляції, організації технологічних процесів і робочих місць..., так як в підручниках не в повній мірі висвітлені питання стосовно кожної окремої професії. Дані нормативні акти ми спільно з інженером ОП також використовуємо при наданні методичної допомоги завідуючим, майстернями, лабораторіями при розробці інструкцій з вимог охорони праці. [7]

Одним із напрямків удосконалення КМЗ є розробка таблиць, структурно-логічних схем, які дозволяють конкретизувати, уточнити, поглибити відомості, які дає викладач. Також для закріплення нового матеріалу ми використовуємо таблиці з порожніми стовпчиками або рядками, які необхідно заповнити учням.

З метою активізації власної навчальної діяльності учнів одним із напрямків оновлення КМЗ з предмета в нашому навчальному закладі практикуються індивідуальні випереджувальні завдання для учнів в рамках проективної технології навчання.

Вже доведено практикою, що ефективною формою організації навчальної діяльності учнів став навчальний проект, в результаті створення якого організується спільна навчально-пізнавальна, дослідницька, творча або ігрова діяльність учнів-партнерів, що

організується на основі комп'ютерної телекомунікації, має спільну проблему, мету, узгоджені методи, способи діяльності, спрямовані на досягнення спільного результату.

За допомогою методу проектів можна організовувати групову роботу, так як даний метод може бути як індивідуальним так і груповим і передбачає певну сукупність навчально-виробничих прийомів, які дозволяють вирішити ту чи іншу проблему в результаті самостійних дій учнів з обов'язковою презентацією цих результатів. Результати роботи учнів в подальшому можуть бути використані в навчальному процесі. [8]

В сучасній педагогіці актуальними тенденціями є акцентування на технологіях, що дозволяють забезпечити загальний розвиток особистості. Робота по підготовці проектів надає можливість не лише передавати учням суму тих чи інших знань, але й вчити набувати цих знань самостійно за допомогою величезних можливостей глобальної комп'ютерної мережі Internet, друкованої продукції, вміти користуватися набутими знаннями для розв'язання нових пізнавальних і практичних задач, допомагати знайомитися з іншими культурами, виховувати відчуття приналежності до єдиної світової спільноти. Це дозволяє вирішити одне із актуальних завдань сьогодення, щоби не тільки дати знання учням, але й пробудити особистісний мотив, привити інтерес до навчання, прагнення до самовдосконалення, «навчити учнів вчитися».

Отже, формування вмінь співпраці в проектах, здійснення інтерактивної форми ділового спілкування відкриває нові можливості участі в різноманітних мережних телекомунікаційних проектах, об'єднує зусилля багатьох людей для здійснення досліджень з використанням інтегрованих знань. [3]

Наступним напрямком оновлення КМЗ з предмета є удосконалення контролю рівня навчальних досягнень учнів, принципу зворотнього зв'язку. Він має освітнє, виховне і розвиваюче значення. Дидактичні завдання слід розробляти таким чином, щоб дотримуватись принципів контролю: систематичності, регулярності, всеохопленості, диференційованості, об'єктивності оцінювання, урізноманітнення різних форм і видів контролю, єдності вимог до контролю.

Так як тестові завдання, які скорочують час на перевірку, ставлять до всіх учнів однакові вимоги, усувають суб'єктивізм, дотримуються єдиних вимог до знань, не дозволяють виявити здібності учнів, бо заохочується механічне запам'ятовування, а не роздуми, ми вважаємо за доцільне розробляти й інші види завдань, так звані ситуаційні тести як для поточного так і періодичного контролю з урахуванням особистості учня. Формулювання запитань повинно здійснюватись таким чином, щоб учень ніби поринув у реальну життєву ситуацію. , „Продавець, приступаючи до роботи, виявив пошкоджену ізоляцію електричного шнура ЕККА. Допоможіть продавцеві у визначенні подальших дій”, „Робітник, пропрацювавши на підприємстві 20 років (15 років електрогазозварником; 5 років сторожем), отримав захворювання органів дихання. Пройшовши відповідне діагностування та лікування, за рішенням МСЕК йому встановлено стійку втрату працездатності на 30%. Однак захворювання визнане загальним. Проаналізуйте, з яких причин захворювання не класифіковано як професійне.”). Також практикуємо розробку чайнвордів павутинок, завдання з категорії логічних пар завдання для взаємоконтролю тощо. [9]

Усвідомлюючи, що створення навчально-матеріальної бази є однією з необхідних умов для успішного розв'язання питань активізації пізнавальної діяльності учнів, проблему вибору дидактично найдоцільніших засобів навчання ми вирішуємо з позицій системного підходу, розглядаючи їх як форму вираження змісту навчального матеріалу та способів управління і контролю за ходом процесу навчання в умовах педагогічного співробітництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головань М.С. Зміст дидактичних принципів в умовах навчання на основі нових інформаційних технологій. Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Суми: СДПУ ім. Макаренка, 2000. – С.17-25.

2. Гуржій А.М., Коцур В.П., Волинський В.П., Самсонов В.В. Візуальний та аудіовізуальні засоби навчання. Навчальний посібник. – К., 2003. – 173 с.
3. Гуржій А.М., Коцур В.П., Волинський В.П., Самсонов В.В. Навчальне обладнання предметних кабінетів середньої загальноосвітньої школи. Навчальний посібник. – К., 2003. – 267 с.
4. Гуржій А.М., Орлова І.В., Шут М.І., Самсонов В.В. Засоби навчання загальноосвітніх навчальних закладів (теоретично-методологічні основи).
5. Ничкало Н.Г. Науково-методичне забезпечення діяльності закладів професійної освіти в нових соціально-економічних умовах. Удосконалення навчально-виховного процесу в професійних закладах сільськогосподарського профілю. Науково-методичний збірник / Відп. ред. Ничкало Н.Г. – К.: Інститут системних досліджень освіти. Інститут педагогіки АПН України, 1993. – С.19-28.
6. Радкевич В.О. Підготовка педагога професійної школи до розробки засобів науково-методичного забезпечення процесу професійного навчання. Педагог професійної школи. Збірник наукових праць. Вип. V. – К.: Науковий світ, 2003. – С.193-200.
7. Скакун В.А., Новиков А.М. Организация работы по комплексному методическому обеспечению предметов и профессий. Методические рекомендации. – М.: ВНМ Центр, 1989. – С. 28.
8. Тищук В.І., Ковальов В.М. Системний підхід у науково-методичному забезпеченні навчального процесу в професійній школі. Науково-методичне забезпечення діяльності сучасної професійної школи // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 11-14 травня 1994 р. – Ч.1. – К., 1994. – С.101-102.
9. Харабет В.В. Комплексное научно-дидактическое и инженерно-техническое обеспечение профессионального обучения по предметам профтехцикла. Науково-методичне забезпечення діяльності сучасної професійної школи // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 11-14 травня 1994 р. – Ч.2. – К., 1994. – С.208-210.

УДК 37/09

Юлія Ткаченко
(Дніпро, Україна)

ТЕХНОЛОГІЯ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО ПІДГОТОВКИ, ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ І ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

У статті теоретично обґрунтовується технологія особистісно-орієнтованого підходу до підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації керівних кадрів і фахівців у сфері цивільного захисту. Розкривається сутність та значення найбільш ефективних видів навчальних занять, які дають змогу реалізувати особистісно-орієнтовану технологію для активізації навчального процесу у сфері цивільного захисту.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, цивільний захист, технологія, особистісно-орієнтований підхід, ділова гра.

The present paper concentrates on theoretical foundation the personal-oriented approach to training specialists in civil protection. It is expands the essence and meaning of the most effective kinds of training classes. Which allows to realize personal oriented technology for activation of training process in the area of civil protection.

Keywords: life safety, Civil Protection, technology, personal-oriented approach, business game.

Особистісно-орієнтована технологія – це освітня технологія, головною метою якої є взаємний і плідний розвиток особистості педагога та його слухачів на основі рівності в спілкуванні й партнерства в спільній діяльності.

Основне завдання – надання допомоги слухачеві у визначенні його ставлення до самого себе, інших людей, навколишнього світу, своєї професійної діяльності.

Організації навчальної діяльності характерна тенденція відходу від так званої «класичної школи». Перспективними є:

- наявність варіативних навчальних програм;
- введення спецкурсів, індивідуальних занять;
- бібліографічна, музейно-архівна, науково-дослідницька та пошукова діяльність.

Викладач має працювати і з усіма, і з кожним слухачем зокрема. При цьому вирішується цілий ряд проблем:

- створення «суб'єкт-суб'єктних» взаємовідносин між викладачем та слухачем;
- запровадження педагогіки співдружності, співпраці, діалогу;
- створення умов для самостійної роботи слухачів під час вивчення нового матеріалу;
- створення сприятливих умов для роботи зі слухачами з різним рівнем підготовки, трудового та життєвого досвіду;
- створення умов для самореалізації слухача й викладача.

Головне завдання курсів – не вчити, а навчати вчитися, підготувати слухача до безперервного навчання. За такої постановки процесу навчання у слухача розвиваються і формуються такі необхідні якості, як самостійність, ініціативність, творчість, упевненість в собі, дослідницький стиль роботи, культура пошуку і праці. А це і є ті якості, що так необхідні керівнику, який працює у нових суспільних умовах. Крім того, сучасному фахівцеві неможливо обійтися без творчих здібностей, ерудиції та ділової активності.

Мета особистісно-орієнтованого заняття – створення умов для розвитку пізнавальної діяльності слухачів.

Засоби для досягнення цієї мети:

- використання різноманітних форм та методів організації навчальної діяльності, що дозволяють розкрити суб'єктивний досвід слухачів;
- створення атмосфери зацікавленості кожного слухача в роботі навчальної групи;
- стимулювати слухачів до висловлювань, до застосування різних способів виконання завдань без страху помилитися, дати неправильну відповідь;
- використання під час заняття дидактичного матеріалу.

Особистісно-орієнтована технологія навчання – це організація такої системи взаємодій між учасниками процесу навчання, у якій найбільш повно використовуються індивідуальні особливості кожного, визначаються перспективи подальшого розвитку й гармонійного вдосконалення особистості.

Одним із найбільш ефективних видів навчальних занять на курсах, які дають змогу реалізувати особистісно-орієнтовану технологію підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації керівних та управлінських кадрів – є ділова гра. Це доволі ефективний інтерактивний метод навчання при освоєнні проблематики цивільного захисту.

Ділова гра є формою діяльності слухачів у певних змодельованих умовних ситуаціях загрози або виникнення надзвичайних ситуацій, реагування на них та ліквідації їх наслідків.

Ділова гра застосовується як метод активного навчання слухачів з метою вироблення у них навиків прийняття управлінських рішень у надзвичайних ситуаціях, а також як засіб випробовування здібностей. Елементами ділової гри є: розподіл за ролями, змагання, особливі правила. Ділова гра забезпечує високий рівень наближення до реальності, практичне відтворення ситуації. Застосування ділових ігор під час навчання дає змогу максимально наблизити навчальний процес до практичної діяльності, врахувати реалії сьогодення, приймати рішення в умовах надзвичайних ситуацій, відстоювати свої

пропозиції, розвивати в учасників гри колективізм та відчуття команди, отримати результати за досить обмежений час. Проводиться у навчальних аудиторіях, оснащених необхідними технічними засобами навчання, або навчальному кабінеті інформаційних технологій на підставі як реальних планів цивільного захисту, так і спеціально утвореної викладачами обстановки. Слухачі завчасно поділяються на малі групи, у складі яких виконують обов'язки за різними посадами в системі цивільного захисту. Характерними ознаками ділових ігор є: отримання результатів, спрямованих на розв'язання проблем за короткий проміжок часу; зацікавленість учасників гри, а отже, й підвищена, порівняно з традиційними методами, ефективність навчання; науково-педагогічний працівник безпосередньо перевіряє знання студентів, їхню підготовку, уміння розв'язувати проблеми.

Отже, проведення ділової навчальної гри має велике значення для активізації навчального процесу у сфері цивільного захисту. Її використання сприяє активній участі слухачів у вивченні навчального матеріалу, відпрацюванню конкретних навичок і вмінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коренчук О.С., Горін І.І., Олійник Ю.Ф. Ділова гра як засіб активізації діяльності слухачів на заняттях / О. Коренчук, І. Горін, Ю. Олійник // Безпека життєдіяльності. – 2016. – № 10. – С. 19-20.
2. Осипенко С.І., Іванов А.В. Організація функціонального навчання у сфері цивільного захисту.
3. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія і практика – К., 2002. – 136 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдолдинова Гулсим Толегеновна – кандидат педагогических наук, доцент Казахского университета технологии и бизнеса (Астана, Казахстан)

Абдолла Гулжайна Нургалиевна – магистрант I года обучения кафедры информатики и образования Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Абдулла Айжан Абдымомункызы – магистрант I года обучения кафедры информатики и образования Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Абдураимова Дилобар – студентка I курса факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Абдурасулов Фозил Пардаевич – преподаватель кафедры педиатрии №2, неонатологии и пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)

Айтуганова Сауле Гараповна – кандидат педагогических наук, доцент машиностроительного факультета Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Уральск, Казахстан)

Алмашій Іван Іванович – викладач кафедри психології Мукачівського державного університету (Мукачево, Україна)

Альжанов Айтуган Кайржанович – кандидат наук, доцент кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Амиркулов Дилшод Тоштемирович – студент факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Асранова Мохигул Мусабоевна – преподаватель английского языка кафедры иностранных языков межфакультетской Андижанского государственного университета имени З.М.Бобура (Андижан, Узбекистан)

Ахметжанова Кулара Онгаровна – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры алгебры и геометрии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Аширова Ботакоз Сеиткасымовна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры восточных языков и перевода Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)

Бабакулова Дилобар Мустафаевна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Базарова Нодира Шамсиевна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Бактиярова Айжан Бахтияровна – преподаватель музыки ДМШ по кобызу имени Е.Рахмадиева села Жарбұлақ Урджарского района Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Урджар, Казахстан)

Балабекова Мерей Айткалиевна – преподаватель кафедры казахского языка и литературы с секцией русского и иностранных языков АО «Жезказганский университет имени О.А.Байконурова» (Жезказган, Казахстан)

Бахриддинова Эйтибор Адхамовна – преподаватель немецкого языка кафедры иностранных языков межфакультетской Андижанского государственного университета имени З.М.Бобура (Андижан, Узбекистан)

Березняк Оксана Павлівна – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету (Суми, Україна)

Бижанова Салима Багдаулетовна – магистрант II года обучения кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

- Бижанова Сауле Багдаулетовна** – магістрант II года обучения кафедри інформатики Евразийского національного університета імени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Біла Дарина Валеріївна** – аспірант III року навчання кафедри банківської справи Київського національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна)
- Богріновцева Людмила Миколаївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансових ринків Університету державної фіскальної служби України (Ірпінь, Україна)
- Бондаренко Тетяна Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри інформатики та ІКТ Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)
- Бондарцова Ніна Василівна** – викладач ЦПК професійної і практичної підготовки, заступник директора з навчальної роботи КЗОЗ «Вовчанський медичний коледж» Харківської обласної ради (Вовчанськ, Україна)
- Величко Анна Сергіївна** – студентка 2 курсу спеціальності «Економіка підприємства» Світловодського політехнічного коледжу Кіровоградського національного технічного університету (Світловодськ, Україна)
- Вовк Дарина Сергіївна** – студентка 3 курсу спеціальності «Опорядження будівель і споруд та будівельний дизайн» Сумського будівельного коледжу (Суми, Україна)
- Гаважук Стела Ливиу** – адвокат, доктор юридических наук, старший преподаватель кафедри публичного права Бельцького державного університета імени А.Руссо (Бельцы, Молдова)
- Гайдар Анастасія Дмитрівна** – студентка 3 курсу спеціальності «Опорядження будівель і споруд та будівельний дизайн» Сумського будівельного коледжу (Суми, Україна)
- Горецька Олена Віталіївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, Україна)
- Горох Галина Сергіївна** – викладач кафедри пісенно-хорової практики та постановки голосу Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)
- Гусакова Наталія Ігорівна** – студентка 6 курсу педагогічного факультету Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
- Даржигитова Альбіна Кошановна** – младший научный сотрудник института естественно-научных исследований «Алгоритм» Западно-Казахстанского университета імени М.Утемисова (Уральск, Казахстан)
- Дейкун Олексій Петрович** – студент 6 курсу кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
- Дем'яненко Вероніка Олександрівна** – студентка 3 курсу спеціальності «Опорядження будівель і споруд та будівельний дизайн» Сумського будівельного коледжу (Суми, Україна)
- Дермильова Віра Миколаївна** – викладач будівельних дисциплін вищої категорії, старший викладач, голова циклової комісії виробничо-технологічних дисциплін, завідувач навчально-виробничої практики Сумського будівельного коледжу (Суми, Україна)
- Джубатырова Сания Сафиевна** – доктор сільськогосподарських наук, профессор кафедри растениеводства и земледелия Западно-Казахстанского аграрно-технического университета імени Жангир хана (Уральск, Казахстан)
- Джунусбаев Серик Мутанович** – кандидат исторических наук, доцент кафедри истории Казахстана Южно-Казахстанского государственного университета імени Мухтара Ауэзова (Шымкент, Казахстан)
- Дробний Петро Данилович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спортивних і рекреаційних ігор Львівського державного університету фізичної культури (Львів, Україна)
- Дыбыспаева Нуржамал Шарабаевна** – старший преподаватель кафедри інформатики Евразийского національного університета імени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Дьерке Гейза Гейзович** – аспірант III року навчання кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)

- Әбіләкімқызы Арайлым** – магістрант 1 курсу кафедри алгебри и геометрии Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Жабелова Анар Керимзатовна** – преподаватель музыки ДМШ по кобызу имени Е.Рахмадиева села Жарбұлақ Урджарского района Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Урджар, Казахстан)
- Жураев Нурбек Саьдуллаевич** – кандидат психологических наук, доцент Кокандского государственного педагогического института (Коканд, Узбекистан)
- Задорожна Віта Анатоліївна** – студентка 3 курсу спеціальності «Опорядження будівель і споруд та будівельний дизайн» Сумського будівельного коледжу (Суми, Україна)
- Зборовська Ольга Павлівна** – студентка 4 курсу факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ, Україна)
- Зданевич Лариса Макарівна** – викладач предмету «Охорона праці», методист Державного навчального закладу «Бердичівське вище професійне училище» (Бердичів, Україна)
- Зелінська Вікторія Сергіївна** – студентка 3 курсу Навчально-наукового інституту фінансів, банківської справи Університету державної фіскальної служби України (Ірпінь, Україна)
- Ибатова Шоира Мавляновна** – кандидат медицинских наук, доцент кафедры педиатрии №4 Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Ибатуллина Кымбат Ерсаиновна** – учитель химии общеобразовательной основной школы Кузнецова (Уральск, Казахстан)
- Иванова Карина Игоревна** – магистр технических наук, старший преподаватель кафедры радиоэлектроники УО «Полоцкий государственный университет» (Новополоцк, Беларусь)
- Изтилеуова Нургул Курманбековна** – магістрант I года обучения кафедры информатики и образования Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Ігнатова Валентина Володимирівна** – старший викладач кафедри української мови та мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного університету будівництва та архітектури (Харків, Україна)
- Йўлдашев Ганижон Насрулла ўғли** – студент факультета естественных наук Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)
- Калинцев Сергей Викторович** – старший преподаватель кафедры вычислительных систем и сетей УО «Полоцкий государственный университет» (Новополоцк, Беларусь)
- Карапетрова Олена Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, Україна)
- Каримова Назира Алимовна** – кандидат медицинских наук, ассистент кафедры педиатрии №2, неонатологии и пропедевтики детских болезней Самаркандского государственного медицинского института (Самарканд, Узбекистан)
- Ковальов Сергій Олександрович** – студент 2 курсу спеціальності «Телекомунікації та радіотехніка» Світловодського політехнічного коледжу Кіровоградського національного технічного університету (Світловодськ, Україна)
- Кожабаев Рахимжан Габдулла улы** – кандидат педагогических наук, преподаватель кафедры физики и математики Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
- Козовий Віталій Андрійович** – аспірант II року навчання кафедри туризму Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського (Львів, Україна)
- Кононенко Лідія Михайлівна** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри рослинництва Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)
- Конох Софія Леонідівна** – студентка 1 курсу фінансового факультету Університету митної справи і фінансів (Дніпро, Україна)

Коняшина Ірина Борисівна – аспірант I року навчання кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, методист навчально-методичного підрозділу Кіровоградського медичного коледжу імені Є.Й.Мухіна (Кропивницький, Україна)

Косаев Тимур Инаятович – студент 3 курсу факультета строительства и транспорта Южно-Казахстанского государственного университета имени Мухтара Ауэзова (Шымкент, Казахстан)

Кравцова Інна Іванівна – студентка 3 курсу спеціальності «Опорядження будівель і споруд та будівельний дизайн» Сумського будівельного коледжу (Суми, Україна)

Кречун Віоріка Іванівна – студентка 6 курсу педагогічного факультету Ізмаїльського державного гуманітарного університету (Ізмаїл, Україна)

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету (Херсон, Україна)

Кулаксізов Руслан Федорович – студент 4 курсу факультету олімпійського та професійного спорту Придніпровської академії фізичної культури і спорту (Дніпро, Україна)

Курасова Нина Васильевна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського мови і літератури Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Курбонова Нилуфар Мурсамадовна – студентка 2 курсу факультета іноземних мов відділення російського мови і літератури Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)

Кучер Олександр Олександрович – аспірант I року навчання кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)

Кучкарова Озода Абакуловна – преподаватель англійського мови кафедри іноземних мов міжфакультетської Андижанського державного університету імені З.М.Бобура (Андижан, Узбекистан)

Қодиров Ахмаджон – старший преподаватель кафедри математики Андижанського державного університету (Андижан, Узбекистан)

Левицький Віталій Орестович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)

Лупак Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, Україна)

Мажуга Юрій Іванович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Мазур Дмитро Васильович – старший викладач кафедри економіки і соціально-гуманітарних дисциплін Київського університету ринкових відносин (Київ, Україна)

Мазур Олександр Васильович – кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки і соціально-гуманітарних дисциплін Київського університету ринкових відносин (Київ, Україна)

Максименко Людмила Олександрівна – докторант III року навчання кафедри методики викладання іноземних мов й інформаційно-комунікаційних технологій Київського національного лінгвістичного університету (Київ, Україна)

Мамаджанова Маъмура Қадиржановна – старший преподаватель кафедри математики Андижанського державного університету (Андижан, Узбекистан)

Маматкулова Феруза Хамидовна – старший преподаватель кафедри педіатрії №2, неонатології і пропедевтики дитячих захворювань Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)

Маматова Барно Нематовна – старший преподаватель кафедри іноземних мов Академічного лиця при Ферганському державному університеті (Фергана, Узбекистан)

- Марлен Тахмина** – ученица 7-А класу СШ-лицея №22 г. Семей Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Семей, Казахстан)
- Матчанова Юлдуз Алишеровна** – студентка факультета естественных наук Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)
- Махорін Геннадій Леонідович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету (Житомир, Україна)
- Машарипова Комила Бахтиєровна** – студентка факультета естественных наук Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)
- Мельничук Ігор Анатолійович** – доктор історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету (Житомир, Україна)
- Мельничук Марія Олегівна** – студентка 5 курсу Інституту енергозбереження та енергоменеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені І.Сікорського» (Київ, Україна)
- Микула Еріка Богданівна** – аспірант II року навчання кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)
- Милованова Елена Валерьевна** – старший преподаватель кафедри русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)
- Мубаракон Акан Мукашевич** – доктор педагогических наук, профессор кафедри информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Мурашко Олександра Віталіївна** – студентка 4 курсу факультету фізичного виховання Придніпровської державної академії фізичної культури і спорту (Дніпро, Україна)
- Назарова Даурия Сагиндыковна** – старший преподаватель кафедри химии и химической технологии, магистрант 1 курса машиностроительного факультета Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Уральск, Казахстан)
- Назарова Наргиз Мардоновна** – преподаватель немецкого языка кафедри иностранных языков межфакультетской Андижанского государственного университета имени З.М.Бобура (Андижан, Узбекистан)
- Насу Ілья Георгиевич** – кандидат педагогических наук, доцент кафедри науки о воспитании Бельцкого государственного университета имени А.Руссо (Бельцы, Молдова)
- Нишонон Туланмирза Сойибжоневич** – старший преподаватель кафедри математики Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)
- Ниязбекова Актоты Болатовна** – кандидат химических наук, доцент кафедри химии и химической технологии Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Уральск, Казахстан)
- Нурбекова Гульмира Фазылгаламовна** – старший преподаватель кафедри информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
- Опара Світлана Сергіївна** – студентка 2 курсу магістратури факультету фізико-математичної, комп'ютерної та технологічної освіти Бердянського державного педагогічного університету (Бердянськ, Україна)
- Өндіркан Амангүл** – преподаватель музыки и научный руководитель СШ-лицея №22 г. Семей Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Семей, Казахстан)
- Пардаева Дилфуза Раимовна** – старший преподаватель кафедри русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)
- Паршукова Леся Миколаївна** – старший викладач кафедри інформатики та ІКТ Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)
- Петренко Ольга Вадимівна** – студентка 5 курсу Інституту енергозбереження та енергоменеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені І.Сікорського» (Київ, Україна)
- Петренко Юлія Іванівна** – викладач кафедри романо-германської філології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Петрушова Наталія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства та іноземних мов Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка (Полтава, Україна)

Поліщук Ольга Володимирівна – старший викладач кафедри теорії та практики перекладу Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна)

Попова Наталія Олександрівна – викладач української мови та літератури I категорії, старший викладач, магістр управління навчальним закладом, завідувач навчально-методичного підрозділу Кіровоградського медичного коледжу імені Є.Й.Мухіна (Кропивницький, Україна)

Постолаки Ольга Владимировна – студентка 1 курсу магістратури юридического факультета Бельцкого государственного университета имени А.Руссо (Бельцы, Молдова)

Пуларія Тетяна Вікторівна – кандидат культурології, доцент кафедри філософії і соціально-політичних наук Університету митної справи і фінансів (Дніпро, Україна)

Пушкарьова-Безділь Тетяна Миколаївна – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри екології та БЖД Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)

Рахимов Бектош Элмуродович – старший преподаватель кафедри истории Узбекистана Самаркандского государственного университета (Самарканд, Узбекистан)

Рахматуллаева Комила Нормамат кизи – студентка 4 курсу факультета иностранных языков отделения русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Рахметулла Жанерке Мараткызы – студентка III года обучения кафедры физики и математики Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

Ребекевша Руслана Василівна – студентка 6 курсу спеціальності «Психологія» Національного університету «Острозька академія» (Острог, Україна)

Рожковський Сергій Олексійович – аспірант II року навчання кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв (Львів, Україна)

Рўзметов Расул Собирович – старший преподаватель кафедры почвоведения Ургенчского государственного университета (Ургенч, Узбекистан)

Саидганиева Гульбахор Шарабидиновна – кандидат філологіческих наук, доцент кафедри узбекской литературы Кокандского государственного педагогического института (Коканд, Узбекистан)

Сафоев Хусен Аминович – преподаватель кафедры начального военного образования Бухарского государственного университета (Бухара, Узбекистан)

Свечникова Дарья Владимировна – студентка 4 курсу факультета физического воспитания Бухарского государственного университета (Бухара, Узбекистан)

Сегіда Катерина Юрївна – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (Харків, Україна)

Сініцький Андрій Цезарович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського національного агроєкологічного університету (Житомир, Україна)

Соатова Камола – студентка 4 курсу факультета иностранных языков Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Сорока Володимир Андрійович – старший викладач кафедри гімнастики Придніпровської академії фізичної культури і спорту (Дніпро, Україна)

Сорока Олена Ігорівна – старший викладач кафедри гімнастики Придніпровської державної академії фізичної культури і спорту (Дніпро, Україна)

Степаненко Богдана Вікторівна – студентка 3 курсу спеціальності «Опорядження будівель і споруд та будівельний дизайн» Сумського будівельного коледжу (Суми, Україна)

- Суліменко Олександр Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету (Житомир, Україна)
- Султанова Нургуль Камильевна** – кандидат педагогічних наук, асоційований професор, завідувача кафедрою музикального образования Государственного университета имени Шакарима г. Семей Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан (Семей, Казахстан)
- Сыздыкова Назгуль Кабдрахмановна** – магістрантка 2 курсу факультета інформаційних технологій Євразійського національного університету імені Л.Н.Гумілева (Астана, Казахстан)
- Таджибаева Адилахон Эргашевна** – преподаватель английского языка Ферганского филиала Ташкентского института информационных технологий (Фергана, Узбекистан)
- Тищенко Марія Миколаївна** – студентка 3 року навчання спеціальності «Психологія» Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
- Ткаченко Юлія Миколаївна** – методист обласного методичного кабінету Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Дніпропетровської області (Дніпро, Україна)
- Тожибоева Махбуба** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри узбекської літератури Кокандського державного педагогічного інституту (Коканд, Узбекистан)
- Торош Ольга** – студентка 6 курсу спеціальності «Психологія» Національного університету «Острозька академія» (Острог, Україна)
- Тошболтаева Тожихон** – старший преподаватель кафедры узбекской литературы Кокандского государственного педагогического института (Коканд, Узбекистан)
- Тубольцева Ярослава Сергіївна** – аспірант I року навчання кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (Харків, Україна)
- Тўйчиева Зулфияхон Абдулхамид кизи** – студентка 2 курсу факультета педагогіки, психології і дефектології Кокандського державного педагогічного інституту (Коканд, Узбекистан)
- Тургунова Камола Хасанжоновна** – старший преподаватель кафедры математики Андижанского государственного университета (Андижан, Узбекистан)
- Уразова Алия Фрунзеевна** – магістрант 1 курсу машинобудівного факультета Західно-Казахстанського аграрно-технічного університету імені Жангір хана (Уральск, Казахстан)
- Уралов Шухрат Мухтарович** – кандидат медичних наук, доцент, завідувач кафедри педіатрії №4 Самаркандського державного медичного інституту (Самарканд, Узбекистан)
- Ускенбай Сагыныш Бакытжанкызы** – студентка 1 курсу факультета «Іноземні мови: два іноземні мови» АО «Жезказганський університет імені О.А.Байконурова» (Жезказган, Казахстан)
- Утбосаров Абдулхамид Уринбоевич** – преподаватель кафедры физической культуры Ферганского политехнического института (Фергана, Узбекистан)
- Файзиев Яхши Зиёевич** – преподаватель кафедры физической культуры и спорта межфакультетской Бухарского государственного университета (Бухара, Узбекистан)
- Халилова Луиза Адилевна** – старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)
- Хамидова Мохларбегим** – студентка 1 курсу факультета іноземних мов Каршинського державного університету (Карши, Узбекистан)
- Хасанова Донохон Бахром кизи** – студентка факультета естественних наук Ургенчського державного університету (Ургенч, Узбекистан)

Чернявська Євгенія Іванівна – доктор економічних наук, професор кафедри економіки підприємства і підприємництва Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (Севєродонецьк, Україна)

Шайдуліна Альфія Ахмедовна – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой иностранных языков Академического лицея при Ферганском государственном университете (Фергана, Узбекистан)

Шаїн Тетяна Олександрівна – студентка 5 курсу факультету економіки підприємства Одеської національної академії зв'язку імені О.С.Попова (Одеса, Україна)

Шакиров Тимур Аскарлович – старший преподаватель кафедры химии и химической технологии Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Уральск, Казахстан)

Швець Ірина Михайлівна – студентка 6 курсу педагогічного факультету Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

Швець Яна Андріївна – старший лаборант кафедри української та іноземних мов Уманського національного університету садівництва (Умань, Україна)

Шевчук Дмитро Олександрович – студент 2 курсу спеціальності «Економіка підприємства» Світловодського політехнічного коледжу Кіровоградського національного технічного університету (Світловодськ, Україна)

Шомуродова Орзигул Хусан кизи – студентка 4 курса факультета иностранных языков отделения русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Шост Валентина Володимирівна – студентка 3 року навчання спеціальності «Психологія» Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Шрубенко Костянтин Валерійович – студент 1 курсу групи РТ-16д Світловодського політехнічного коледжу Кіровоградського національного технічного університету (Світловодськ, Україна)

Шындалиев Нуржан Тажибаевич – кандидат педагогических наук, доцент кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)

Элмуродова Лайло Нормуратовна – доцент кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Юлдашева Лайло Улугбековна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета (Карши, Узбекистан)

Янушкевич Виктор Францевич – кандидат технических наук, доцент кафедры радиоэлектроники УО «Полоцкий государственный университет» (Новополоцк, Беларусь)

Ярмоліцька Юлія Віталіївна – студентка 4 курсу факультету сходознавства Київського національного лінгвістичного університету (Київ, Україна)

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ / ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

- ҒаниҒжон Йулдашев, Комила Машаринова, Расул Рўзметов*
ТОҚ КАСАЛЛИҚЛАРИ ВА УЛАРГА ҚАРШИ ҚУРАШ ЧОРАЛАРИ 3
- Катерина Сегіда*
ГЕОДЕМОГРАФІЧНА СИСТЕМА ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА
СОЦІОГЕОСИСТЕМИ 6
- Донохон Ғасанова, Юлдуз Матчанова, Расул Рўзметов*
ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ ШАРОИТИДА ПОМИДОРГА КАТТА ЗАРАР
КЕЛТИРАЁТГАН КАСАЛЛИҚЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ 10

ЕКОЛОГІЯ / ЭКОЛОГИЯ

- Сания Джубатырова, Актоты Ниязбекова,*
Тимур Шакиров, Альбина ДарҒижитова
КОМПЛЕКСНИЙ ПОДХОД К ВОССТАНОВЛЕНИЮ НАРУШЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ 13
- Марія Мельничук*
ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СЕЙСМІЧНИХ ХВИЛЬ НА СТІЙКІСТЬ
УСТУПІВ І БОРТІВ КАР'ЄРУ ПО КРИТЕРІЮ ПРИСКОРЕННЯ 16
- Марія Мельничук*
ДОСЛІДЖЕННЯ ГІДРОХІМІЧНОГО РЕЖИМУ РІЧКИ СЕЙМ
В МЕЖАХ МІСТА БАТУРИН 20
- Ольга Петренко*
АНАЛІЗ ІСНУЮЧИХ ЗАКОРДОННИХ УСТАНОВОК,
ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ УСУНЕННЯ ХВОСТОВИХ ГАЗІВ
ПРИ АЗОТНОМУ ВИРОБНИЦТВІ 23
- Яна Швець, Тетяна Пушкарьова-Безділь*
ШЛЯХИ ПОШИРЕННЯ АДВЕНТИВНИХ РОСЛИН 25

ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ / ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

- Віталій Козовий*
СЕНТИМЕНТАЛЬНИЙ ТУРИЗМ В УМОВАХ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ 28

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ / ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

- Костянтин Шрубенко*
ЗМІНИ, ЯКІ НА МОЮ ДУМКУ ТРЕБА ВНЕСТИ В НАШІЙ КРАЇНІ
СТОСОВНО СИСТЕМИ ОСВІТИ І МАЛОГО БІЗНЕСУ 31

ЕКОНОМІКА / ЭКОНОМИКА

- Дарина Біла*
РЕГУЛЮВАННЯ СТРАХУВАННЯ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ 35
- Людмила Богріновцева, Вікторія Зелінська*
АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ РОЗВИТКУ ПЕРЕСТРАХУВАННЯ
НА ВІТЧИЗНЯНОМУ СТРАХОВОМУ РИНКУ 39
- Анна Величко, Дмитро Шевчук*
ПРОМИСЛОВЕ ШПИГУНСТВО ТА РОЗВІДКА ЯК ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ 43
- Дмитро Мазур, Олександр Мазур*
ОСНОВНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВА 46
- Євгенія Чернявська*
УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМ ПОТЕНЦІАЛОМ:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАКТИКИ 49
- Тетяна Шаїн*
СУЧАСНІ ТИПИ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СТРУКТУР
ОПЕРАТОРІВ СФЕРИ ЗВ'ЯЗКУ 53

ІСТОРІЯ / ИСТОРИЯ

<i>Серик Джунусбаев, Тимур Косаев</i> ОПИСАНИЕ КУЛЬТУРЫ И БЫТА КАЗАХСКОГО НАРОДА ПО НАБЛЮДЕНИЯМ А.Н.ХАРУЗИНА И Н.Н.ХАРУЗИНА	55
<i>Ольга Зборовська</i> ЗНАЧЕННЯ ЦЕРКВИ В ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО	59
<i>Наталія Кузовова</i> ЕЛЕКТРОННЕ ДІЛОВОДСТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	62
<i>Віталій Левицький</i> РОЗВИТОК КЛИНЦІВСЬКИХ СУКОННИХ ПІДПРИЄМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ	65
<i>Геннадій Махорін</i> МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ СВОГО РОДУ І РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ	69
<i>Бектош Рахимов</i> КАСПІЙОРТИ ВИЛОЯТИ ХОРИЖИЙ ФУҚАРОЛАРИ ТАРИХИДАН (ХІХ АСР ОХИРИ – ХХ АСР БОШИ)	72
<i>Андрій Сініцький</i> ЛЕВ ЮРКЕВИЧ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ	76
<i>Олександр Суліменко, Ігор Мельничук</i> ВОЛИНСЬКІ НІМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)	78
КУЛЬТУРОЛОГІЯ / КУЛЬТУРОЛОГІЯ	
<i>Сергей Ковалёв</i> МИРОВЫЕ ВОЙНЫ КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН ХХ ВЕКА. ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ ОНОГО	82
ЮРИДИЧНІ НАУКИ / ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Stela Gavajuc, Olga Postolachi</i> ASPECTE DOCTRINARE ŞI NORMATIVE PRIVIND LIBERAREA DE RĂSPUNDERE PENALĂ ÎN DREPTUL PENAL	87
<i>Ярослава Тубольцева</i> МИРОВА УГОДА – ЕФЕКТИВНИЙ СПОСІБ ВИРШЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СПРАВ	89
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО / ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ	
<i>Галина Горох</i> ТВОРЧІ ЗДОБУТКИ ХОРУ «ВЕРЕС» У КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙ САМОДІЯЛЬНОГО ХОРОВОГО СПІВУ РІВНЕНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	91
<i>Гейза Дьерке</i> РЕАЛІСТИЧНИЙ СТРУМІНЬ У НЕОФОЛЬКЛОРНОМУ НАПРЯМІ ЗАКАРПАТСЬКОГО ЖИВОПИСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР.	96
<i>Олександр Кучер</i> НАРОДНОМИСТЕЦЬКІ ТРАДИЦІЇ У ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ МАЙСТРІВ ХУДОЖНЬОЇ ОБРОБКИ ДЕРЕВА НА ЗАКАРПАТТІ У СЕРЕДИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	99
<i>Еріка Микула</i> ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАФІЧНОГО ДОРОБКУ В'ЯЧЕСЛАВА ПРИХОДЬКА 1960-Х – ПОЧАТКУ 2000-Х РР.	102

<i>Тетяна Пуларія, Софія Конох</i> КОЛІРНІ РИТМИ ІГОРЯ ЄРМОЛОВА	109
<i>Сергій Рожковський</i> КОНСТРУЮВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМОТВОРЕННЯ У ХУДОЖНЬОМУ КОВАЛЬСТВІ. ІДЕЯ – КОНСТРУКЦІЯ – ОБРАЗ ПЕДАГОГІКА / ПЕДАГОГІКА	112
<i>Іван Алмашій</i> ФОРМУВАННЯ ПРИРОДОВІДПОВІДНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ	115
<i>Наталія Гусакова</i> ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ДО ФОРМУВАННЯ АЛГОРИТМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	117
<i>Ірина Коняшина</i> ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ФАРМАЦЕВТІВ (МОЛОДШИХ СПЕЦІАЛІСТІВ) В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	120
<i>Віоріка Крачун</i> РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ШЛЯХОМ ВИКОРИСТАННЯ ПРИЙОМІВ ІННОВАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ – ЕЙДЕТИКИ	123
<i>Юрій Мажуга</i> МЕТОДИКО-МАТЕМАТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ, ВПЛИВ ТА ЗНАЧЕННЯ МАТЕМАТИЧНОЇ ЛОГІКИ У ЇЇ ФОРМУВАННІ	125
<i>Людмила Максименко</i> СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ПИСЬМОВОГО ПЕРЕКЛАДУ	131
<i>Акан Мубараков, Назгуль Сыздыкова, Гульсум Абдолдинова</i> НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПОСТРОЕНИЯ ЭЛЕКТИВНОГО КУРСА «КОМПЬЮТЕРНАЯ ГЕОМЕТРИЯ»	134
<i>Піе Nasu</i> VIRTUALUL VIRTUALULUI E VIRTUAL! CE E MAI DEPARTE?	138
<i>Леся Паршуківа</i> КВЕСТ-ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ НА УРОКАХ ІНФОРМАТИКИ	141
<i>Наталія Петрушова</i> ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ВИКОРИСТАННЯ ВІДЕОМАТЕРІАЛІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ІНОЗЕМНОЇ МОВИ	144
<i>Жанерке Рахметулла, Рахимжан Кожжабаев</i> НЬЮТОН САҚИНАЛАРЫ ӘДІСІ	147
<i>Нургуль Султанова, Айжан Бактиярова</i> РОЛЬ ХОРОВОГО ИСКУССТВА	149
<i>Нургуль Султанова, Анар Жабелова</i> ОБУЧЕНИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНСТРУМЕНТА КОБЫЗА НА УРОКАХ МУЗЫКИ	152
<i>Нургуль Султанова, Амангуль Өндірхан, Тахмина Марлен</i> <i>Анар Жабелова, Айжан Бактиярова</i> ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ДОСОК НА УРОКАХ МУЗЫКИ	155
<i>Адила Таджибаева</i> РОЛЬ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В РЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ	159
<i>Альфия Шайдулина, Барно Маматова</i> ВЕРБАЛЬНЫЕ И НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ КАК ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФАКТОР ОБУЧЕНИЯ ОБЩЕНИЮ НА НЕРОДНОМ ЯЗЫКЕ	162

<i>Альфья Шайдулина, Барно Маматова</i> ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ВОПРОСОВ ПОВЫШЕНИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ	165
<i>Ірина Швець</i> ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВИХ УМІНЬ ПЕРШОКЛАСНИКІВ ПОБУДОВИ ОПИСОВИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ НА ОСНОВІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ У ПРИРОДІ ПСИХОЛОГІЯ / ПСИХОЛОГИЯ	168
<i>Олена Горецька</i> ВПЛИВ АДАПТАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ДО СТАРІННЯ НА УЯВЛЕННЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ПРО ВЛАСНЕ МАЙБУТНЄ	172
<i>Нурбек Жўраев, Зулфияхон Тўйчиева</i> ШАХС АГРЕССИВ ХУЛҚ-АТВОРИНИ НАМОЁН БЎЛИШИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	175
<i>Олена Каранетрова</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ «КЕРІВНИК – ДИТИНА» У КОЛЕКТИВІ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	178
<i>Руслана Ребекевіча</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДРУЖНИХ КОНФЛІКТІВ У МОЛОДИХ СІМ'ЯХ	182
<i>Марія Тищенко</i> ВПЛИВ СОМАТИЧНОГО ЗАХВОРЮВАННЯ НА ПСИХІЧНИЙ СТАН ОСОБИСТОСТІ	187
<i>Ольга Торош</i> ЧАСОВА ПЕРСПЕКТИВА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	195
<i>Валентина Шост</i> ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КРЕАТИВНОСТІ ШКОЛЯРІВ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ / СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	199
<i>Гўлжайна Абдолла, Нўржан Шындалиев, Айтуган Альжанов</i> ОПЕРАЦИОНДЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ СЫНЫПТАМАЛАРЫ	206
<i>Айжан Абдулла, Гўлжайна Абдолла, Нургул Изтилеуова</i> ДЕРЕКТЕР ҚОРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСІНІКТЕРІ	210
<i>Салима Бижанова, Нуржан Шындалиев</i> 3D ГРАФИКАНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	212
<i>Сауле Бижанова, Нуржан Шындалиев</i> ЭЛЕКТРОНДАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫСЫН КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУ	215
<i>Тетяна Бондаренко</i> ОНЛАЙН-СЕРВІС PREZI ЯК СУЧАСНИЙ ЗАСІБ НАВЧАННЯ	217
<i>Акан Мубараков, Нуржан Шындалиев,</i> <i>Гўльмира Нурбекова, Нуржамал Дыбыспаева</i> BIOS ЕНГІЗУ – ШЫҒАРУ БАЗАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ	219
<i>Адила Таджибаева</i> USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES AT HOME	224
ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ / ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Кулара Ахметжанова, Арайлым Әбілқимқызы</i> МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫ КУРСЫНДА ЖОҒАРЫ ДӘРЕЖЕЛІ ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	228

<i>Аҳмад Қодиров, Камола Турғунова</i> ҚУТБ КООРДИНАТАЛАРИДАГИ ТЎҒРИ ЧИЗИҚ ТЕНГЛАМАСИНИНГ БАЪЗИ БИР ТАДБИҚЛАРИ	231
<i>Тўланмирза Нишоннов, Маъмура Мамаджанова</i> ЛОГАРИФМЛАБ ҲОСИЛА ОЛИШ ҲАҚИДА	234
<i>Світлана Опара</i> ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕГРАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ФУР'Є І ЛАПЛАСА ДО РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ПРИКЛАДНИХ ЗАДАЧ	236
<i>Виктор Янушкевич, Карина Иванова, Сергей Калинин</i> ОБНАРУЖЕНИЕ ЗАЛЕЖЕЙ УГЛЕВОДОРОДОВ НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДВУХЧАСТОТНЫХ СИГНАЛОВ	240
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ / ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ	
<i>Петро Дробний</i> КЛАСИФІКАЦІЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КЛАСИЧНОГО ВОЛЕЙБОЛУ	245
<i>Олександра Мурашко, Володимир Сорока, Олена Сорока</i> ФІЗИЧНА ПІДГОТОВКА ДІТЕЙ 11-12 РОКІВ, ЩО ЗАЙМАЮТЬСЯ СПОРТИВНО-БАЛЬНИМИ ТАНЦЯМИ	248
<i>Хусен Сафоев</i> БЎЛАЖАК ЖИСМОНІЙ МАДАНИЯТ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБІЙ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ	252
<i>Володимир Сорока, Олена Сорока, Руслан Кулаксізов</i> МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ФІЗИЧНИХ ЯКОСТЕЙ ГІМНАСТІВ 9-11 РОКІВ НА ЕТАПІ ПОПЕРЕДНЬОЇ БАЗОВОЇ ПІДГОТОВКИ	255
<i>Яхши Файзіев, Дарья Свечникова</i> БАДАНТАРБИЯ – ЖИСМОНІЙ БАРКАМОЛЛИК ГАРОВИ	258
ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Дилобар Абдураимова, Лайло Юлдашева</i> МЕТОД ПРОЕКТА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	260
<i>Дилшод Амиркулов</i> ОБУЧЕНИЕ ВЫРАЗИТЕЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ УЗБЕКИСТАНА	262
<i>Мохизул Асранова</i> ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНГЛИЗ ТИЛИДА МОДАЛЛИК КАТЕГОРИЯСИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ ХУСУСИДА	264
<i>Ботакоз Аширова</i> К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА И МЕНТАЛИТЕТА	266
<i>Нодира Базарова</i> СЛОЖНОСТЬ СЕМАНТИКИ ВРЕМЕН ГЛАГОЛА РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ	271
<i>Эйтибор Бахриддинова</i> NUTQIY MULOQOTDA AYRIM NUTQ BIRLIKLAR TARJIMASI XUSUSIDA	275
<i>Оксана Березняк</i> ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ АВСТРИЙСКОГО ВАРИАНТА НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА	276
<i>Олексій Дейкун</i> ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ ВІДТВОРЕННЯ ЗМІСТУ АНГЛОМОВНИХ СТАТЕЙ БІ-БІ-СІ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ	280
<i>Валентина Ігнатовна</i> ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	283

Нина Курасова МОДИФИКАЦІЯ ЖАНРОВОЇ ПРИРОДИ РАССКАЗА В РАННЕМ ТВОРЧЕСТВЕ И.БУНИНА	285
Нилуфар Курбанова, Орзигул Шомуродова РОМАННОСТЬ В ЛИРИКЕ АХМАТОВОЙ	288
Ozoda Qo'chqarova METAFORANING BADIY MATNDAGI VAZIFALARI	292
Наталія Лунак КОМПАРАТИВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ СИНТЕЗУ МИСТЕЦТВ	293
Елена Милованова, Дилобар Бабакулова МЕТОДИКА ВКЛЮЧЕНИЯ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ ЗАНЯТИЙ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ	295
Елена Милованова К ВОПРОСУ О ПОВЫШЕНИИ МОТИВАЦИИ И КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ	298
Nargiz Nazarova NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA SO'Z BIRIKMALARINING YASALISHIDA OT SO'Z TURKUMINING ROLI	300
Дилфуза Пардаева РОЛЬ МИФА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ВОССОЗДАНИИ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ	302
Юлія Петренко ПРО ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИВЧЕННЯ «КІЦДОЙЧ» НА ЗАНЯТТЯХ З НІМЕЦЬКОЇ МОВИ	305
Olga Polishchuk SELECTION AND EVALUATION OF MATERIALS IN ESP CLASSES	307
Наталія Попова МИСТЕЦЬКИЙ КОНТЕКСТ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ІНТЕГРАЦІЯ У ВИКЛАДАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	309
Комила Рахматуллаева, Лайло Элмурадова КЛАССИФИКАЦИЯ И ВИДЫ НЕОЛОГИЗМОВ	313
Гульбахор Саидганиева XX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ҚЎҚОН АДАБИЙ МУҲИТИ ВАКИЛЛАРИ ИЖОДИ (МАҚСУДА ЭГАМБЕРДИЕВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ МИСОЛИДА)	316
Камола Соатова, Луиза Халилова РАЗВИТИЕ КАТЕГОРИИ ДЕЕПРИЧАСТИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ	319
Махбуба Тожибоева АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА АРАБИЗМЛАРЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА БИР НАЗАР	320
Тожихон Тошболтаева ЎЗНИ АНГЛАШ ЗИЁСИ	325
Сагынши Ускенбай, Мерей Балабекова СОВРЕМЕННЫЙ АНГЛИЙСКИЙ СЛЕНГ МОЛОДЕЖИ	327
Луиза Халилова ВОПРОС О КЛАССИФИКАЦИИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ШКОЛЕ И ВУЗЕ	329
Мохларбегим Хамидова, Лайло Юлдашева КУЛЬТУРА РЕЧИ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЯХ ДРУГИХ СТРАН	332
Юлія Ярмолицька СПЕЦИФІКА ВІЙСЬКОВОГО СЛЕНГУ. ВПЛИВ КОРЕЙСЬКОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛІ АМЕРИКАНСЬКОГО СЛЕНГУ)	334

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ / ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ	
<i>Абдулхамид Утбосаров</i> ГЛОБАЛІЗАЦІЯ В А "ОММАВИЙ МАДАНИЯТ"	338
ХІМІЧНІ НАУКИ / ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
<i>Актоты Ниязбекова, Саняя Джубатырова, Тимур Шакиров, Даурия Назарова, Кымбат Ибатуллина</i> ӨНДІРІСТІК ОБЪЕКТІЛЕРДІҢ ӘСЕР ЕТУ АУМАҒЫНДАҒЫ АЙМАҚТАРДЫҢ РАДИАЦИЯЛЫҚ САПАЛАРЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МОНИТОРИНГІ	341
<i>Актоты Ниязбекова, Даурия Назарова</i> СҰЙЫҚ ШЫНЫНЫ ЖАҢА ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАР ӨНДІРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІГІ	345
<i>Алия Уразова, Сауле Айтуганова</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ РЕГИОНАЛЬНОГО ГЛИНИСТОГО СЫРЬЯ	348
МЕДИЧНІ НАУКИ / МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	
<i>Ніна Бондарцова</i> ВОВЧАНСЬКА МЕДИЦИНА: ВІД ЦИРУЛЬНИКА ДО СЬОГОДЕННЯ	352
<i>Шухрат Уралов, Шоира Ибатова, Феруза Маматкулова, Назира Каримова, Фозил Абдурашулов</i> ПРИМЕНЕНИЕ УРСОДЕЗОКСИХОЛЕВОЙ КИСЛОТЫ ПРИ ЛЕЧЕНИИ ХРОНИЧЕСКИХ ГЕПАТИТОВ У ДЕТЕЙ	356
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО / СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
<i>Лідія Кононенко</i> ЗНАЧЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИРОЩУВАННЯ РИЖІЮ ЯРОГО	359
ТЕХНІЧНІ НАУКИ. ТРАНСПОРТ / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ. ТРАНСПОРТ	
<i>Анастасія Гайдар, Вероніка Дем'яненко</i> СУЧАСНИЙ ДИЗАЙН І ОПОРЯДЖЕННЯ СТЕЛІ В ЖИТЛОВИХ І ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЛЯХ	363
<i>Віра Дермільова</i> «АЛЬТЕРНАТИВНІ» ТЕХНОЛОГІЇ	365
<i>Віта Задорожна, Інна Кравцова</i> ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКУ СУЧАСНИХ ОПОРЯДЖУВАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ	367
<i>Богдана Степаненко, Дарина Вовк</i> ДИЗАЙН ТА ОПОРЯДЖЕННЯ СУЧАСНИХ СХОДОВИХ МАРШІВ В ЖИТЛОВИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЛЯХ	370
ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ / ОХРАНА ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ	
<i>Лариса Зданевич</i> КОМПЛЕКСНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ «ОХОРОНА ПРАЦІ», СТВОРЕННЯ РОЗДАТКОВОГО ДИДАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ	373
<i>Юлія Ткаченко</i> ТЕХНОЛОГІЯ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО ПІДГОТОВКИ, ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ І ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ	376
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	379

Матеріали XXIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 23. – 394 с.

Враховуючи свободу наукової творчості, редколегія приймає до друку публікації та статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, правильність фактів і посилань, достовірність матеріалів несуть автори публікацій. Передрук і відтворення опублікованих у збірнику матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на **«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»**.

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати текст.

Адреса оргкомітету: 08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30 (к. 203), тел. 093 056 94 96

Матеріали конференції розміщені на сайті: <http://confscience.webnode.ru>

Укладачі: С.М.Кикоть, І.В.Гайдаєнко
Верстка та дизайн: І.В.Гайдаєнко

Підписано до друку 11.04.2017 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 33,3.

Виробник ФОП Лукашевич О.М., свідоцтво про державну реєстрацію
№2358000000002997 від 12.10.2011 р.
08400, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Покровська, 49, к. 12

